MIRCEA ELIADE (București, 28 februarie 1907 — Chicago, 22 aprilie 1986) a făcut studii de filozofie la București, încheiate cu o teză despre filozofia Renașterii (1928), și la Calcutta (India, decembrie 1928 — decembrie 1931), în urma căreia își susține doctoratul în filozofie, la București, cu o lucrare asupra gîndirii și practicilor yoga (1933). Între 1933 și 1938, simultan cu o intensă activitate beletristică și publicistică, ține cursuri de filozofie și istoria religiilor la Universitatea din București. În timpul războiului, este atașat cultural al ambasadei României la Londra (1940—1941) și al legației române de la Lisabona (1941—1945).

Din 1945 se stabilește la Paris, unde predă istoria religiilor, întîi la École Pratique des Hautes Études (pînă în 1948), apoi la Sorbona. Solicitat în S.U.A., după un an de cursuri ținute ca *Visiting Professor* pentru „Haskell Lectures“ (1956—1957), acceptă postul de profesor titular și de coordonator al Catedrei de istoria religiilor (din 1935 „Catedra Mircea Eliade“) a Universității din Chicago.

CRONOLOGIA OPEREI BELETRISTICE (prima ediție a volumelor) :

Isabel și apele diavolului (1930) ; *Maitreyi* (1933) ; *Șantier*, *Huliganii* (1935) ; *Domnișoara Christina* (1936) ; *Șarpele* (1937) ; *Nuntă în cer* (1938) ; *Secretul doctorului Honigberger*, *Nopți la Serampore* (1940) ; *Amintiri I* (1966) ; *Pe strada Mintuleasa* (1968) ; *La Țigănci* (1969) ; *Noaptea de Sînziene* (1971) ; *În curte la Dionis* (1977) ; *Tinerețe fără tinerețe*, *Nouăsprezece trandafiri* (1980) ; *Romanul adolescentului miop* (1989).

MIRCEA ELIADE

Memorii

(1907—1960)

Ediție și cuvînt înainte de
MIRCEA HANDOCA

HUMANITAS
BUCUREȘTI, 1991

Coperta colecției :
DOINA ELISABETA ȘTEFLEA

© Humanitas, 1991

ISBN 973-28-0279-0
ISBN 973-28-0280-4

Cuvînt înainte

La 24 martie 1953, Mircea Eliade scria „dintr-o suflare" circa 20 de pagini intitulate *Fragment autobiografic*. Deși își propusese inițial să răspundă asupra felului cum împacă literatura cu știința și filozofia, autorul, pînă la urmă, își va schița propria-i biografie spirituală, referindu-se la tehnica muncii intelectuale, la groaza de diletantism, la ampla erudiție a scrierilor lui de filozofia culturii, prezentînd fragmentar preocupările adolescenței, tinereții și maturității sale. Sînt sintetizate, de asemenea, căutările și împlinirile generației din care făcea parte.

Aceste succinte notații nu puteau cuprinde însă toată bogăția unei vieți prea-pline și extraordinara efervescență a unei jumătăți de veac de preocupări culturale, de aceea savantul începe să se gîndească din ce în ce mai intens la necesitatea scrierii propriilor memorii.

În vara lui 1960, la patru ani după stabilirea ca profesor de istoria religiilor la Universitatea din Chicago, Mircea Eliade începe redactarea acestei opere. În mai puțin de doi ani, el termină prima parte, subintitulată *Mansarda*, alcătuită din opt capitole, ce se opresc la plecarea în India[1].

Geneza *Memoriilor* este destul de ciudată. Ele au fost scrise în ultimele două decenii de viață, paralel cu nuvelele și cu monumentala *Istorie a credințelor și ideilor religioase*.

---

[1] Mircea Eliade, *Amintiri* (Mansarda), Colecția Destin, Director George Uscătescu, Madrid, 1966.

Ritmul redactării era cînd mai lent, cînd mai rapid, cu lungi pauze și reveniri febrile. Cartea îl obseda, dorea neapărat s-o termine.

La 5 aprilie 1963 notează : „Cred că autobiografia este, astăzi, *singura* (sublinierea M.E.) care trebuie cu orice preț scrisă. Toate celelalte lucrări mai pot aștepta.“ [2]

În februarie 1982, răspunzînd la una din întrebările puse de mine într-un interviu publicat în „Viața românească“ (nr. 2 din 1982), regreta neterminarea acestei lucrări.

Jurnalul ne informează din cînd în cînd asupra stadiului redactării și lecturii scrierilor similare. Menționează, printre altele, comentîndu-le, mai amplu sau mai lapidar : *autobiografiile* lui Max Müller, Allan Watts, Jung, B. Russell (3 volume), Charlie Chaplin, viețile lui Goethe, Frazer, Papini, Einstein, Joyce, Croce, Teilhard de Chardin, *corespondența* lui Unamuno, Nietzsche, Huxley, Einstein, Croce.

Își pune adesea întrebări asupra celei mai nimerite „tehnici“ de lucru. Iată de pildă o însemnare din 10 martie 1973 : „Am scris, cred, povestea vieții mele pînă la plecarea spre Londra. Să o continui tot așa, an cu an ? Sau să încep de acum și să mă întorc înapoi, pînă ce voi regăsi pe acel Mircea Eliade care își lua rămas bun de la familie și prieteni, pe peronul Gării de Nord, într-o după-amiază de aprilie 1940 ?“ [3]

Timp de cinci ani nu va mai scrie nici un rînd, pentru ca, la 9 martie 1978, să regrete și să-și spună că trebuie să se grăbească, mai mult decît atît, să se consacre în exclusivitate acestei cărți.

După deosebitul succes de critică și de librărie avut de *Fragmentele de Jurnal* publicate de Gallimard în 1973, Mircea Eliade se hotărăște să propună aceleiași edituri manuscrisul memoriilor.

---

[2] Mircea Eliade, *Fragments d'un Journal*, Ed. Gallimard, 1973, p. 419.

[3] Mircea Eliade *Fragments d'un Journal*, II (1970—1978), Ed. Gallimard, 1981, p. 110 (citat după originalul în limba română).

Versiunea franceză în traducerea lui N. Grigoresco, intitulată *Mémoire I — Les promesses de l'équinoxe*, a apărut la Paris în martie 1980. Ea cuprinde, în afara celor opt capitole din *Mansarda*, alte două părți : *India la 20 de ani* și *Promisiunile echinocțiului*, încheindu-se cu evenimentele din 1937.

În toamna anului 1981 apare și tălmăcirea engleză datorată lui Mac Linscot Ricketts, intitulată *Autobiography*, concomitent în America, Anglia, Mexic și Canada. Traducerile în italiană, germană, spaniolă, portugheză nu s-au lăsat prea mult așteptate. Cîteva capitole au apărut și în unele reviste din țara noastră.

Ne găsim, ca și în cazul lui André Gide, în fața dedublării *Jurnalului* prin *Memorii*.

În cele peste zece mii de pagini ale *Jurnalului* lui Mircea Eliade (din care mai puțin de-a opta parte a fost tipărită) găsim notate strict cronologic evenimente, întîlniri cu celebrități și anonimi, călătorii, vise, proiecte, stări sufletești și... banalități.

Amintirile, păstrînd perspectiva, operează o selecție, oprindu-se asupra esențialului, asupra a ceea ce a contribuit la formarea personalității celui ce le-a zămislit.

Ca orice operă similară, memorialistica lui Mircea Eliade este subiectivă. Aceeași epocă și aceiași oameni pot avea în opera altui confrate o diferită viziune și interpretare.

Cartea începe ex-abrupto, aidoma zecilor de autobiografii scrise de-a lungul unei vieți de fiecare dintre noi. („M-am născut la București, la 9 martie 1907 — 25 februarie stil vechi...“) Această formulă e doar o aparentă stereotipie. Încetul cu încetul meșteșugul scriitorului ne cucerește și ne subjugă atît prin pasajele lirice, cît și prin cele obiective, încîntîndu-ne cu umorul blajin, cu descrierile, portretele, întîmplările și scurtele comentarii asupra evenimentelor.

Nimeni nu va putea, de azi înainte, să scrie despre istoria noastră literară interbelică fără să țină seama de datele, situațiile și amănuntele oferite de acest volum. De o inestimabilă valoare documentară, autobiografia lui Mircea Eliade ne interesează în primul rînd pe noi, românii. Oricît de erudit și cultivat ar fi cititorul francez sau englez, el nu poate să vibreze la istoria noastră literară așa cum o facem noi.

Biograful lui Eliade va găsi în această carte o nesecată mină de informații. Istoricul literar are însă obligația să verifice fiecare dată și amănunt și să nu acorde credit nelimitat fiecărui rînd al memorialisticii.

Cîteva mici inadvertențe din volumul apărut la Madrid i le-am comunicat autorului într-o scrisoare din 18 noiembrie 1976. Edițiile franceză și americană au „operat“ cea mai mare parte din modificări. Mergînd direct la sursă, precizăm că prima oară am găsit figurînd numele lui la *Corespondență* în „Ziarul științelor populare“ nr. 42 din 29 noiembrie 1920: „Eliade, lic. Haret. Mai tîrziu.“

Dușmanul viermelui de mătase a apărut nu în toamna anului 1920, ci în nr. 21 din 24 mai 1921, iar *Techirghiolul* în nr. 1 din 3 ianuarie 1922 (nu în primăvara 1921). Povestirea *Cum am găsit piatra filozofală* nu a fost publicată la începutul lui 1921, ci în nr. din 27 decembrie 1921.

Articolul lui Vasile Bogrea despre Mircea Eliade din 1926 a fost tipărit în „Societatea de mîine“ și nu în „Cele trei Crișuri“. Din convorbirea mea cu *Enigmatica R.* am extras alte cîteva inadvertențe pe care i le-am comunicat Profesorului în 1981.

Unele mici detalii din biografie au fost însă preluate curent în mai multe cărți, în zeci de ediții și limbi. De pildă, tabelul biografic *Cahier de l'Herne* (p. 13) menționează că a prezentat la seminar studenților cartea a X-a din *Metafizica* lui Aristotel. Aceeași informație o găsim și în *Memorii* (ediția franceză, p. 422). În *L'épreuve du labyrinthe* (p. 90) apare cartea a XI-a, iar Mihai Șora își amintește într-un interviu publicat în „Orizont“ că e vorba de cartea a XII-a. Cercetînd însemnările păstrate în arhiva din țară a lui Mircea Eliade am constatat că Mihai Șora avea dreptate. Confirmarea mi-a venit și dintr-un text tipărit în epocă. În „Vremea“ (6 februarie 1938, p. 8) Ar. A(cterian), discutînd despre cursul lui Mircea Eliade, făcea următoarea precizare: „în seminarul de logică se studiază cartea a XII-a din *Metafizica* lui Aristotel“.

Soarta unor manuscrise din adolescență e alta decît cea descrisă în *Memorii*. Ele se păstrează în arhiva din țară a scriitorului. Aflînd toate acestea, Mircea Eliade s-a bucurat, dar a omis să facă și această corectură în textul tipărit al amintirilor sale.

Data precisă a plecării în India și a reîntoarcerii în București am lămurit-o în altă parte.

În privința stabilirii exacte a cronologiei itinerarului (în India), vom da crezare documentului autentic (acte, scrisori, însemnări de jurnal făcute imediat, articole, interviuri) și nu memorialisticii. Oricît de excepțională ar fi memoria cuiva (și a lui Mircea Eliade indubitabil că era), ea nu poate preciza, după cîteva decenii, data exactă a evenimentelor. Începutul voiajului a fost nu în 20 noiembrie, așa cum afirmă în amintiri eroul principal, ci două zile mai tîrziu. Am făcut această mică „rectificare“ bazîndu-mă pe prima scrisoare a lui Mircea Eliade către familie și pe o epistolă a bunului său prieten Haig Acterian. Tot la 22 noiembrie a fost scrisă dedicația de pe prima pagină a cărții dăruite la plecare de un prieten (Ionel Jianu). În ultimul moment am avut acces și la pașaportul lui Eliade G. Mircea, de profesiune ziarist, călătorind în Asia, Egipt și Europa. Viza poliției portului Constanța e clară: 22 noiembrie. (Mircea Handoca, *Descoperirea Indiei*, în „Steaua“, an XXXVII [1986], septembrie, nr. 9, p. 20.)

În *Memorii* sîntem informați că înapoierea din India a avut loc „în preajma Crăciunului“.

Ținînd seama de scrisoarea către Valeriu Bologa, expediată la 12 decembrie, în care-l anunță că sosise în țară de cîteva zile, sîntem nevoiți să facem o nouă rectificare cronologică.

Eliade își amintește: „Toamna, cînd am deschis cursul, am fost primit cu aplauze atît de puternice, încît am ridicat brațele și am implorat sala să se liniștească, de teamă să nu creadă rectorul că e vorba de o manifestație politică“ (ed. franceză, p. 447). Și de data aceasta memoria îi joacă autorului un renghi. Documentele pe care le-am consultat se referă, *indubitabil,* la reînceperea cursurilor din ianuarie. Un interviu publicat în 1938 confirmă cercetările noastre : „La redeschiderea cursurilor, după vacanțele de Crăciun, mi-am reluat și eu lecțiile de metafizică și seminarul de istoria logicii... Într-adevăr, în lunile noiembrie și decembrie 1937 n-am ținut nici o lecție“ (M. Straje, *O oră cu d. Mircea Eliade,* în „Veac Nou“, an I [1938], februarie 27, nr. 1 p. 5).

La Paris, în septembrie 1985, într-una din cele zece întîlniri cu Mircea Eliade, am discutat pe larg și despre micile neconcordanțe prezente în textul ce nu fusese încă încredințat tiparului.

Zîmbind blajin (și puțin ironic), interlocutorul meu mi-a spus că, dacă vreodată voi publica aceste capitole în România, să fac „rectificările“ necesare în „Cuvîntul înainte“. Mă execut !

În capitolul al XVI-lea, amintindu-și perioada în care s-a aflat la Siguranță — autorul afirma : „Am rămas într-acel birou aproape 40 de zile.“

Există în arhiva din țară a scriitorului un memoriu al Ninei, soția sa, către Rege, în care-i explica împrejurările în care a fost arestat, iar despre acest fapt scrie : „A fost reținut 17 zile.“

O altă afirmație a lui Eliade : „Am stat la sanatoriu pînă la 25 noiembrie (1938).“

Am citit cu atenție *Jurnalul* lui Jenny Acterian (inedit) care, notînd pe loc, nu poate greși datele :

Sîmbătă 12 noiembrie 1938 : „La prînz, am telefonat la Marietta (soția lui Haig) din întîmplare. După ce am vorbit puțin cu ea, am auzit o voce care spunea : «Dragă Jeni, îți mulțumesc pentru toate cele»... Era Mircea Eliade, care venise de cîteva ore de la sanatoriu.“

Deci, documentele sînt precise : sosirea din sanatoriu a avut loc la 12 noiembrie 1938.

Discutînd cu autorul asupra fragmentelor ce nu figurează în edițiile apărute în Occident în primul volum al *Memoriilor,* mi le-am notat cu atenție. Iată cîteva dintre ele :

Începutul portretului lui Constantin Noica : „Mi-a atras atenția cu zîmbetul lui pe jumătate blînd, pe jumătate ironic, că pronunțam greșit unele cuvinte...“

Despre Mihail Sebastian, la fel, se omit cîteva detalii : „Ca și *Fragmente dintr-un carnet găsit,* nuvelele (volumului *Femei)* fuseseră scrise cu un an mai înainte, la Paris. Tipărise cîteva din ele în reviste, dar ținea mult să le adune în volum. «Cultura Națională» tocmai publicase cartea unui debutant, *Interior* — de Constantin Fîntîneru. Sebastian sperase că directorul editurii, Al. Rosetti, i-l va publica și pe al lui. Dar Rosetti a refuzat și, profund mîhnit, Sebastian s-a hotărît să încerce aiurea...“

Vorbind despre propria-i persoană, Eliade constată la un moment dat : „Împotriva afirmațiilor atîtor prieteni și dușmani, nu aveam vocația mistică.“

Paranteza din versiunea originală nu mai e reprodusă. Cred că nu e lipsită de importanță, de aceea îmi permit s-o fac publică : „Cioran a înțeles foarte bine asta cînd, prin 1935—36, recenzînd *Huliganii,* a spus că dacă aș fi avut un dram de misticism, romanul pe care-l scrisesem ar fi putut egala romanele lui Dostoievski.“ Într-adevăr, verificînd, am găsit această afirmație în articolul lui Emil Cioran intitulat *Mircea Eliade și dezamăgirile sale* („Pagini literare“ din Turda, 15 ianuarie 1936.)

Atunci cînd devine prea liric, își atenuează emoția și suprimă paragraful respectiv (scena părăsirii mansardei).

Nu figurează, de asemenea, în variantele franceză și americană : aprecieri despre diferite articole, publicații și conferințe, itinerarii concrete de excursii (la Casa Peșterii și Bulboci), informații asupra tirajelor de cărți și onorariilor primite, date despre membrii familiei, convorbiri cu confrații (N. Crevedia, George-Doru Dumitrescu), stări sufletești și chiar unele amănunte din propria-i biografie, dintre care unul e complet necunoscut : suplinirea de către Eliade a cursului de psihologie la Institutul de Educație Fizică.

Versiunea de față reintegrează aceste pasaje de realitate românească la locul stabilit inițial de autor în manuscrisul său.

Cel de-al doilea volum al *Memoriilor* duce biografia pînă în anul 1960, cînd procesul de formare a savantului şi scriitorului se desăvîrşise. Lumea miturilor, riturilor şi simbolurilor reînviate de el devenise familiară unui larg public. *Esenţialul* fusese spus. Ultimii 25 de ani de viaţă pot fi de altfel reconstituiţi din paginile *Jurnalului*.

Privindu-şi cu ochi critic memorialistica, Eliade îşi făcea publice la 14 octombrie 1975 propriile gînduri : „După ce-am recitit azi dimineaţă ultimele capitole, îmi dau seama cît am fost de nedrept cu mine însumi, pe de o parte minimalizîndu-mi însuşirile cu care am fost înzestrat, pe de altă parte silindu-mă să fiu foarte sincer.“

Autobiografia lui Eliade oferă o imagine cuprinzătoare asupra spiritualităţii româneşti interbelice. Totodată, găsim în paginile ei, filtrate prin sensibilitatea savantului român, o seamă de tablouri şi imagini intelectuale ce privesc evenimente şi realităţi caracteristice ale vieţii europene din ultima jumătate de veac.

Sîntem uimiţi de bogăţia şi complexitatea erudiţiei, de multitudinea preocupărilor enciclopedice ale autorului : istoric al religiilor, sociolog, psiholog, istoric, filozof al culturii, folclorist, istoric al literaturii, etnograf, antropolog ş.a.

Sîntem „iniţiaţi“ asupra semnificaţiei unor termeni cu care „operează“ savantul : *sacru şi profan, coincidentia oppositorum, hierofanie, arhetip, centru, „ieşirea din timp“, labirint.*

Aceste pagini ne permit să cunoaştem mai bine trăsăturile „eroului“ principal : tenacitatea, perseverenţa, pasiunea pusă în absolut tot ce întreprinde, bunătatea, sinceritatea, modestia, naivitatea, generozitatea.

Arta de portretist şi psiholog, puterea evocativă, nostalgia, ironia, paradoxul şi sarcasmul — toate în ansamblu alcătuiesc inegalabilul meşteşug al unui fascinant scriitor, caracterizat prin fervoare şi autenticitate.

Autobiografia e una din cărţile majore ale lui Mircea Eliade, făcînd parte din fondul de aur al literaturii noastre contemporane.

*

Activitatea de aproape 30 de ani la Universitatea din Chicago şi atmosfera de lucru reies din cîteva secvenţe prezentate în *Memorii*. Viaţa de-aici ne era cunoscută — în linii mari — din *Proba labirintului*. „Universitatea se găseşte într-un imens parc, aproape de lac, la zece kilometri de centru. Totul este concentrat acolo : enorma bibliotecă, Institutul Oriental, cu admirabilele sale arhive, un muzeu, mic dar foarte frumos, şi marii specialişti ai orientalismului. În fine... totul. Ceea ce uşurează nu numai informaţia, dar şi verificarea ei.“[5]

Dintr-un exces de modestie, autorul nu oferă, în *Memorii*, detalii asupra deosebitelor succese şi afluenţei de la cursurile sale. Veneau numeroşi auditori din afară, la fel ca în anii cînd îşi ţinea cursurile în amfiteatrul „Titu Maiorescu“ de la Facultatea de Litere şi Filozofie a Universităţii din Bucureşti.

Mac Ricketts îmi vorbea despre acele extraordinare prelegeri de la Chicago, la începutul deceniului al şaptelea. „În faţa unei imense săli arhipline, vorbea liber, era captivant. Nici un alt profesor de istoria religiilor nu s-a bucurat în America de aşa popularitate. Ţin minte ovaţiile pe care le-a primit în octombrie 1973, cînd a conferenţiat la Chicago, în faţa a peste o mie de profesori universitari.“[6]

Paul Ricoeur l-a secondat pe Eliade, în 1973, în ţinerea cursurilor şi conducerea discuţiilor Seminarului de la Chicago. Profund impresionat de cunoştinţele şi talentul autorului *Tratatului de istorie a religiilor*, învăţatul francez şi-a exprimat de multe ori indignarea că meritele lui Eliade nu sînt recunoscute, în Franţa, în adevărata lor lumină. Atunci cînd, în februarie 1976, în fine, Sorbona l-a numit pe Eliade Doctor Honoris Causa, în cuvîntul său, Paul Ricoeur a spus printre altele : „Mă simţeam mîndru de a fi printre acei care au avut ocazia să predea cu el la Universitatea din Chicago. Nu ar fi trebuit să spun *onoarea*, ci plăcerea, farmecul care se leagă de amintirea acestei experienţe. Mircea ştia totul; cînd veneam la seminariile noastre comune cu notele mele laborioase, el sosea cu cultura sa imensă. Am învăţat mai mult decît oricare din studenţii săi, predînd împreună cu el.“[7]

---

[5] Mircea Eliade, *L'Epreuve du labyrinthe*, Entretiens avec Claude Henri Rocquet, Ed. Pierre Belfond, 1978, p. 125.

[6] „Vatra“, 1983, decembrie nr. 12, p. 11.

O astfel de autoritate de necontestat în lumea ştiinţelor a primit onorurile celor mai prestigioase instituţii de cultură din lume. Mircea Eliade a fost numit membru de onoare al academiilor: americană (1966), britanică (1970), austriacă (1973), belgiană (1975) şi Doctor Honoris Causa al universităţilor: Yale (1966), La Plata — Argentina (1969), Ripon College (1969), Loyola Chicago (1970), Colegiul din Boston (1971), Colegiul Law La Salle din Philadelphia (1972), Colegiul Oberlin (1972), Lancaster (1975), Sorbonă (1976), Washington (1985).

În decembrie 1984, cînd începe redactarea capitolului al XXII-lea, s-au sărbătorit 75 de ani de la înfiinţarea Academiei Americane de Religie. Eliade este laconic în prezentarea omagiilor ce i s-au adus lui, unuia din cei mai mari istorici ai religiilor din lume. Cu această ocazie, compozitorul Frank Burch Brown i-a dedicat cvartetul pentru pian, vioară şi oboi *Ritual Compass*, iar Isamu Noguchi i-a oferit o sculptură inspirată din opera sa. Ne propunem ca altădată să glosăm pe marginea interferenţelor dintre muzică şi pictură şi preocupărilor enciclopedice ale savantului însetat să soarbă *totalitatea*.

Aşa cum am arătat mai sus, efervescenţa culturală din România anilor 1925—1940 se află în primul plan al *Memoriilor*.

În ultimele 200 de pagini — prezent pe alte meleaguri, evocînd alte peisaje, oameni şi preocupări — ţine legătura cu ţara prin limba în care-şi scrie beletristica, amintirile şi *Jurnalul*. Cîteva mii de scrisori către prieteni sau cunoscuţi sînt redactate în limba maternă.

În Anglia, Portugalia, Franţa sau America e fericit atunci cînd întîlneşte un compatriot, cînd o întîmplare sau un fapt îi aduc în minte o fiinţă dragă. Nu numai contactul direct cu un prieten (întîlnirea cu Mircea Vulcănescu venit în fruntea unei delegaţii economice în Anglia anului 1940), ci şi peisajul Bernei, de pildă, îi reînvie întîlnirile cu Lucian Blaga din vara anului 1937.

Nu putem lăsa la o parte afirmaţia ce revine de zeci de ori în memorialistică şi interviuri: „Eu nu pot scrie literatură decît în româneşte, limba în care visez.“ Textul devine mai tulburător în momentul cînd asistăm la înfiriparea unei romantice povestiri de dragoste: „Este şi limba în care pot mărturisi unei femei că o iubesc.“

Pregătind un studiu pentru o prestigioasă revistă, îi vin în minte articolele despre alchimie publicate ca elev de liceu.

În drum spre Napoli, retrăieşte o călătorie pe Dunăre şi Marea Neagră. Aflarea veştii morţii tatei îi răscoleşte amintirile: „În ultimii ani izbutisem să-mi stăpînesc dorul de ţară; îl regăseam doar în somn, în unele vise. Acum mă copleşea din nou. Nu încercam să mă apăr; mă lăsam în voia melancoliei, parcă aş fi aşteptat un miracol. Dacă aş fi fost liber, aş fi început să-mi scriu memoriile din copilărie.“

Întîlnirea cu Pettazzoni îl readuce în mansarda din Strada Melodiei, unde citea *I Misteri*.

Unele impresii anterioare deosebit de puternice, sînt reluate în autobiografie: „Am notat în *Jurnal* emoţia cu care, în acea zi de 26 iunie, am privit de la fereastra autocarului cîmpiile bătute de maci; mi-am adus aminte de peisagiile copilăriei mele, de cîmpul şi de cerul românesc.“

Celebrităţile spiritualităţii româneşti (Brâncuşi, Eugen Ionescu, Emil Cioran) sînt prezente prin amintiri, conversaţii, întîmplări, reflecţii, comentarii asupra operelor lor.

Memoriile ne oferă în acelaşi timp un uriaş material documentar despre viaţa şi creaţia unor scriitori, oameni de ştiinţă şi artă cu care a venit în contact direct sau prin corespondenţă: Douglas Allen, Thomas Altizer, Gaston Bachelard, Georges Bataille, Charles Baudouin, Buonaiuti, Chagall, Ananda Coomaraswamy, Henri Corbin, Benedetto Croce, Jean Danielou, Georges Dumézil, Gilbert Durand, J. Evola, C.G. Jung, Ernst Jünger, Pierre Klossowski, Marcel Lobet, Charles Long, Henri de Lubac, Vittorio Machioro, Henri Michaux, Eugenio d'Ors, Rudolf Otto, Giovanni Papini, Raffaele Pettazzoni, Jean Paulhan, Raymond Queneau, Louis Renou, Paul Ricoeur, Giuseppe Tucci etc.

---

[7] Paul Ricoeur, *Mircea Eliade*, in Cahier de l'Herne, 1978, p. 276.

Oricine va intenţiona să prezinte o exegeză despre *Tratatul de istorie a religiilor, Mitul eternei reîntoarceri, Şamanismul, Noaptea de Sînziene* nu se va putea lipsi de referirile făcute la aceste cărţi în autobiografie.

În acelaşi timp memorialistica, aşa cum am demonstrat, trebuie folosită cu prudenţă. În orice caz ea trebuie verificată şi completată cu actele şi documentele oficiale. Deosebit de importante sînt strădaniile lui Constantin Popescu-Cadem, care, în urma unor minuţioase cercetări, a descoperit noi date pe care le-a sintetizat şi comentat în articolul *Mircea Eliade — completări şi rectificări biografice*[8].

Actele de naştere şi de şcolaritate (ale lui şi ale celorlalţi membri ai familiei) nu pot fi, desigur, contestate şi de ele nu se poate, în nici un caz, dispensa viitorul biograf al scriitorului. Mircea Eliade, însă, are unele „amendamente". Într-o scrisoare către mine, trimisă din Paris la 5 iunie 1984, face cîteva precizări :

„Am citit cu interes articolul lui Popescu-Cadem. «Explicaţia» lui 9 martie : Cum nu exista un «Sfînt Mircea», sărbătoream onomastica la 9 martie (cei 40 de mucenici). După introducerea stilului nou, am cumulat în ziua de 9 martie onomastica şi data naşterii, mai ales că (nu înţeleg de ce !) socoteam această dată 25, iar nu 28 februarie.

În ceea ce priveşte informaţiile despre Nina Mareş, ele sînt eronate. Nina nu putea fi căsătorită la 17 iulie 1927, cînd Giza a fost născută în 1921 ! Nu domicilia (în 1934) în Calea Moşilor, ci în Pasajul Imobiliara, unde îşi avea redacţia «Cuvîntul». Eu n-am locuit niciodată în Calea Rahovei. G. Racoveanu nu e pseudonimul meu, e numele unui mare gazetar, prieten şi discipol al directorului ziarului «Cuvîntul»... Inutil să mai continui...

---

[8] „Revista de istorie şi teorie literară", 1983, ianuarie-martie, nr. 1.

Nu am actul de naştere..."

Actele de şcolaritate (de la Şcoala nr. 10 şi Liceul „Spiru Haret") nu stîrnesc nici o obiecţie. În ansamblul lor, cercetările lui Constantin Popescu-Cadem nu îl lasă indiferent, deoarece Eliade notează în *Jurnal*, în aceeaşi zi cînd îmi expediase scrisoarea :

„Paris, 5 iunie 1984

În plicul retransmis de la Chicago, cîteva scrisori interesante : de la Mircea Handoca şi Mac Ricketts (întrebîndu-mă ce cred despre „Actele civile" publicate şi comentate de Popescu-Cadem în *Revista de istorie şi teorie literară*, ianuarie-martie 1983) şi de la Matthias Dalvit, astrolog elveţian, cerîndu-mi data exactă — ora, minutul — a naşterii mele, ca să-mi facă horoscopul (o găsisem în articolul lui Popescu-Cadem : 28 februarie, ora 5 dimineaţa)."

Chiar dacă întrezărim o undă de ironie în această ultimă frază, constatăm că, vrînd-nevrînd, eroul principal a acceptat evidenţa documentelor. Nouă nu ne rămîne altceva decît să fim de acord.

Din păcate, Mircea Eliade nu a mai putut afla ultimele cercetări ale pasionatului său biograf. Descoperind noi date din perioada cînd ilustrul nostru scriitor a fost secretar de legaţie în Portugalia, Constantin Popescu-Cadem îşi încheie articolul cu o concluzie pe care aş fi semnat-o, fără şovăire, şi eu : „Destinul României s-a confundat întotdeauna în biografia lui Mircea Eliade cu destinul său."[9]

Prin ce mijloace reuşeşte Eliade să captiveze ? Desigur, meşteşugul l-a căpătat treptat, de-a lungul anilor, dar dacă n-ar fi fost talentul înnăscut, „tehnica" în sine, oricît de perfecţionată ar fi fost, nu ar fi putut zămisli capodopere.

Avînd forma fluentă a unei povestiri (propria sa viaţă), punînd în practică autenticitatea teoretizată de el cu mai bine de jumătate de veac în urmă, *Memoriile* ne prezintă nişte personaje vii şi nu nişte fantoşe.

---

[9] „Revista de istorie şi teorie literară", 1986, aprilie—septembrie, nr. 23, p. 236.

Forma expunerii se „mulează“ perfect conţinutului. Capitolul *Christinel*, deşi poate fi decupat, avîndu-şi individualitatea proprie, e o verigă a unui lanţ, legată cu invizibile şi trainice fire de întreg, la fel cum a fost complet inseparabilă viaţa celor doi soţi.

Avem senzaţia că recitim o fascinantă poveste de dragoste scrisă de Mircea Eliade în deceniul al patrulea. De data aceasta personajul principal e autorul însuşi, ce nu se sfieşte să-şi prezinte propriile-i sentimente. Deşi împlinise de curînd 40 de ani, se îndrăgosteşte ca un licean şi hoinăreşte pe străzile Parisului alături de fiinţa dragă. Paginile în care-i întîlnim pe cei doi îndrăgostiţi îmbrăţişaţi, sărutîndu-se în dreptul felinarelor, sînt pline de farmec şi de poezie.

Celor cîteva siluete ce apar portretizate încă din primele două pagini ale capitolului (Sibylle, Christinel, Mamy, Lisette, Ionel Perlea), li se acordă o frază sau două — spunîndu-se despre ele „esenţialul“. Protagonista ni se înfăţişează la început ca o apariţie tulburătoare, blondă cu ochii albaştri, cu părul pe umeri, rîzînd copilăreşte. Treptat-treptat îi cunoaştem mai bine timiditatea, umorul şi voia bună. Unele detalii sînt anticipate: „va stăpîni perfect terminologia multor limbi orientale“. De fapt acest procedeu al unei paranteze referitoare la fapte ce vor avea loc peste cîteva zile, luni, ani sau decenii îl vom întîlni de mai multe ori.

Deşi cronologia este respectată, Eliade preferă interferenţa planurilor. De pildă, primele pagini ale capitolului al XV-lea se petrec la 9 septembrie 1940, la Londra, într-un adăpost antiaerian.

Cu capul sprijinit în mîini, prin faţa ochilor săi (şi ai cititorilor) se derulează filmul ultimilor ani de viaţă. Încetarea alarmei aeriene îl readuce la „realitate“.

Acelaşi procedeu îl găsim şi în capitolul al XXIII-lea, început sub formă de *Jurnal* şi încadrat în mod concret în timp şi spaţiu (Chicago, 10 decembrie 1984). Autorul se reîntoarce în timp şi evocă momentul sosirii sale în America, la 1 octombrie 1956, şi apoi, asemenea unui Cristofor Columb începe să... descopere continentul de dincolo de ocean.

Ultimii şase ani de viaţă i-a consacrat definitivării unei opere monumentale: *Enciclopedia religiilor*, apărută postum, în 16 volume, în Editura Macmillan din New York.

Încă din 1979 Mircea Eliade a întocmit planul, a fixat lista colaboratorilor, a articolelor ce trebuiau redactate şi proporţiile aproximative ale fiecăruia din ele, a condus numeroase şedinţe de lucru, a citit şi a corectat în şpalt mii de pagini. Prefaţa, semnată *Mircea Eliade, Editor in chief*, este datată martie 1986. În afară de revizuirea întregii opere, au apărut sub semnătura lui următoarele texte: *Alchemy, Androgynes, Center of the World, Deus otiosus, Earth, Hierophany, Initiation, Orientation, Sexuality, An Overview, Yoga.*

Cele două sute de pagini definitivate din volumul al doilea al autobiografiei vor putea determina istoricii literari ai viitorului să o considere drept o operă neterminată. Preţul acestei renunţări, însă, nu e oarecare. Istoria culturii universale a primit ca dar, din partea lui Mircea Eliade, o operă ştiinţifică fundamentală: *Enciclopedia religiilor.*

*

Memoriile constituie una din sintezele biografiei spirituale a autorului. Fiecare pagină, am putea spune fiecare frază stîrnesc numeroase asociaţii, necesită completări.

Cursul despre *Upanişade* ţinut la Chicago, la care se referă la un moment dat, îşi are geneza cu ani în urmă în eseul *Metafizica Upanişadelor*, apărut în patru numere ale „Cuvîntului“ în primăvara anului 1933, şi în cel intitulat *Motive religioase în Upanişade* („Vremea“, aprilie 1933). Aceste comentarii ale *Vedelor* — ce constituie de fapt baza filozofiei indiene — au fost şi în centrul cîtorva prelegeri ţinute de Mircea Eliade în deceniul al patrulea la Facultatea de Litere din Bucureşti.

Jumătatea de pagină acordată de *Memorii* călătoriei în Suedia la începutul deceniului al şaselea poate fi completată cu bogăţia faptică ce se desprinde din scrisorile lui Alf Lombard şi Stig Wikander, care sperăm să apară în viitorul apropiat.

Propriile opere, atît cele de ficţiune cît şi cele ştiinţifice, nu apar din *Memorii* în adevărata lor strălucire. Chiar dacă, din cînd în cînd, autorul reproduce o apreciere măgulitoare, un elogiu neobişnuit, în general el păstrează discreţie, trecînd sub tăcere numeroase fapte deosebit de elocvente.

Obsedat permanent să „iasă din timp" cu ajutorul miturilor, simbolurilor şi riturilor, Mircea Eliade nu a putut să-şi domine destinul, resemnîndu-se „să trăiască în Timp, în Istorie, păstrînd totuşi legătura cu eternitatea".

În cele aproape opt decenii ce i-au fost hărăzite de Parce simţea mereu că *are nevoie de timp*.

Scrisul a constituit pentru el o permanentă dăruire, o maximă tensiune, o ardere mistuitoare. Nu de puţine ori a exclamat : „Nu pot spune că mi-a fost uşor !"

Cu peste jumătate de veac în urmă, într-un stil puţin exaltat-teribilist, îşi dorea : „Să simţi cum fiecare rînd scris îţi smulge din viaţa ta, îţi soarbe sîngele, îţi mistuie creierii. Să simţi cum scrisul îţi stoarce întreaga substanţă a vieţii tale. Numai aşa merită să scrii." [10]

Memorialistica şi eseistica lui Mircea Eliade s-au străduit să răspundă propriului deziderat : „Dacă am putea arde totdeauna cu aceeaşi sinceritate şi aceeaşi plenitudine."

Memoriile au fost o astfel de „*ardere*".

MIRCEA HANDOCA

---

[10] Mircea Eliade, *Cum se scrie*, „Vremea", 1939, noiembrie 5, nr. 317, p. 6—7.

Notă asupra ediţiei

Memoriile lui Mircea Eliade au fost scrise în limba română. Reproducem textul după fotocopia manuscrisului de bază, aflat în arhiva noastră. O primă ediţie a cărţii de faţă, intitulată Amintiri, *a apărut în 1966, la Madrid, în colecţia „Destin", condusă de George Uscătescu. Ea cuprindea primele opt capitole.*

Ulterior, autorul a adăugat versiunii iniţiale încă şase capitole. În această formă a apărut la Editura Gallimard în 1980, fiind intitulată Mémoire I (1907—1937), *cu subtitlul* Les promesses de l'equinoxe. *Cel de-al doilea volum,* Mémoire II (1937—1960), *poartă subtitlul* Les moissons du solstice. *Traducerea americană a apărut cu titlul* Autobiography.

Manuscrisul nu are nici un titlu. Ori de cîte ori Mircea Eliade se referea la acest text, îl numea Memorii. *Am optat, deci, pentru acest termen.*

Menţionez că ultimele zece capitole le-am tipărit în anii 1987—1988 în „Revista de istorie şi teorie literară". În septembrie 1985 am discutat cu autorul la Paris despre posibilitatea apariţiei în România comunistă a acestei opere. De comun acord, am operat cîteva intervenţii, omiţînd acele fragmente care n-ar fi putut să apară.

În noile condiţii, redăm textul in extenso.

În transcriere, am respectat manuscrisul, aplicînd normele ortografice în vigoare. Cele cîteva paranteze drepte aparțin editorului și rostul lor este de a clarifica unele situații ambigue. Am folosit pentru aceasta edițiile franceză și americană.

MIRCEA HANDOCA

Memorii

Promisiunile echinocțiului

VOLUMUL I (1907—1937)

PARTEA ÎNTÎI

Mansarda

I

PRIMELE AMINTIRI

M-am născut la Bucureşti, la 9 martie 1907 (25 februarie stil vechi). Fratele meu, Nicolaie Remus, se născuse cu un an mai înainte, iar după patru ani a venit pe lume Cornelia. Tatăl meu era moldovean din Tecuci şi, înainte de a-şi schimba numele în Eliade, se numise Ieremia. Dicţionarul francez-român pe care l-am folosit tot timpul liceului era semnat : Gheorghe Ieremia. Tata era cel mai mare din patru copii. Al doilea băiat, Costică, era, ca şi tata, ofiţer ; dar făcuse Şcoala de Război, ajunsese ofiţer de Stat Major şi a înaintat pînă la gradul de general de divizie, în timp ce tata, mai înţelept sau mai nepriceput, n-a reuşit să treacă de gradul de căpitan. Fratele cel mai mic, Pavel, după aventuri despre care familia nu vorbea niciodată, intrase funcţionar la Căile Ferate. Ultima oară cînd am aflat veşti despre el, ajunsese şef de gară. L-am întîlnit de foarte puţine ori. Era brun, ca şi tata, dar nu-şi pierduse părul şi părea mai frumos.

Singura lor soră murise curînd după ce se căsătorise cu un învăţător. N-am ştiut niciodată cum arătase, unde trăise şi ce făcuse. Odată, prin 1919—1920, a venit la noi, în Strada Melodiei, un tînăr bălai şi stîngaci, îmbrăcat în uniforma verde a Şcolii de Silvicultură. Tata ni l-a prezentat : Cezar Cristea, băiatul surorii mele. L-am plăcut de la început, pentru că citise literatură, întrebuinţa cuvinte alese şi era poet. În acei ani a publicat de altfel primul lui volum de poezii, *Floarea Reginei*. A continuat să scrie şi să publice pe unde apuca şi după ce a devenit inginer silvic. Publica poezii, dar mai ales articole scurte, adeseori polemice, în legătură cu politica pădurilor. Ultima cărţulie pe care am văzut-o, în preajma celui de-al doilea război mondial, se intitula de altfel *Pădure şi amvon* şi cuprindea polemicile lui cu arhimandritul Scriban.

Unchiul Costică locuia la Bucureşti, într-un apartament mare şi luxos din Bulevardul Pache Protopopescu. Se căsătorise cu o grecoaică bogată din Galaţi, Hariclia, şi avea doi băieţi, Dinu şi Gicu. Era blond, mai puţin înalt ca tata, dar frumos şi mi se părea elegant, cochet chiar, mirosind discret a apă de colonie. Cît de adînc aş coborî în amintiri, îl revăd acelaşi : maior, grăsuliu, răsucindu-şi sau mîngîindu-şi mustaţa, vorbind puţin graseiat, întrerupînd frazele cu un rîs scurt.

Familiile nu se aveau bine. Nu mi-aduc aminte să-i fi văzut vreodată la noi acasă, cu excepţia rarelor vizite ale băieţilor. Şi iarăşi, numai noi doi, Nicu şi cu mine, ne duceam cîteodată, duminicile dimineaţa, să ne jucăm cu ei, în camera lor înaltă, luminoasă, plină cu jucării. În ultimele clase de liceu şi la Universitate, ne mai vedeam cam o dată, de două ori pe an. Mai tîrziu am aflat de la mama principalul motiv al răcelii. Unchiul Costică i-ar fi spus într-o zi : „Ce păcat că aţi dat numele de Mircea băiatului vostru ! Aşa voiam şi eu să-l numesc pe al meu. Dar acum n-am s-o mai pot face. Mircea al meu ar risca să fie confundat cu băiatul vostru... !"

N-am ştiut niciodată de ce tata şi cu unchiul Costică şi-au schimbat numele din Ieremia în Eliade, nici de ce celălalt frate s-a încăpăţînat să rămînă Pavel Ieremia. Tata spunea că au făcut-o din admiraţie pentru Eliade-Rădulescu. Eram prea mic cînd am stat pentru ultima oară în casa bunicilor, la Tecuci, aşa că nu mi-a trecut prin minte să-i întreb ce credeau ei despre schimbarea numelui. De bunici şi de casa lor îmi aduc încă foarte bine aminte. Bunicul era înalt, uscat, ţeapăn, cu părul alb. În fiecare după-amiază mă lua cu el la cafenea, să-l privesc jucînd table. Aveam dreptul la dulceaţă şi rahat, dar cînd cîştiga partida de table, mai primeam o dulceaţă. Către seară, ne întorceam acasă pe Strada Mare.

Cred că aveam patru sau cinci ani cînd, atîrnat de mîna bunicului, am zărit, printre pantalonii şi rochiile care înaintau agale, la căderea serii, pe Strada Mare, o fetiţă cam de vîrsta mea, purtată şi ea de mînă de un bunic. Ne-am privit amîndoi, adînc, în ochi, şi după ce-a trecut m-am întors s-o mai privesc, şi am văzut că întorsese capul şi se oprise. Au trecut aşa cîteva clipe, pînă ce bunicii ne-au tras pe fiecare după sine. Nu ştiam ce se întîmplase cu mine. Simţeam doar că se întîmplase ceva extraordinar şi hotărîtor. Într-adevăr, chiar în seara aceea am descoperit că mi-era destul să evoc imaginea de pe Strada Mare, ca să mă simt lunecînd într-o beatitudine nemaicunoscută, pe care o puteam prelungi indefinit. În lunile care au urmat, evocam imaginea cel puţin de cîteva ori pe zi, mai ales înainte de a adormi. Simţeam cum tot trupul se adună într-un fior cald, apoi încremeneşte şi, în clipa următoare, totul dispare în jurul meu ; rămîneam suspendat ca într-un suspin nefiresc, prelungit la infinit. Ani de zile, imaginea fetiţei de pe Strada Mare a fost ca un fel de talisman secret, căci îmi îngăduia să mă refugiez instantaneu în fragmentul acela de timp incomparabil. Nu i-am uitat niciodată figura : avea ochii cei mai mari pe care-i văzusem pînă atunci, negri, cu pupilele enorme, acoperind aproape toată retina ; faţa palid-brună, părînd poate şi mai palidă datorită buclelor negre care-i cădeau pe umeri. Era îmbrăcată după moda copiilor din 1911—1912 : bluza albastru-întunecat, fusta roşie. Mulţi ani după aceea, tresăream de cîte ori zăream pe stradă aceste două culori împreună.

Cred că în anul acela (1911 sau 1912) am rămas la Tecuci o lună de zile. Am căutat-o zadarnic, pe toate străzile pe unde mă plimbam cu bunicul. N-am mai întîlnit-o.

De bunica îmi amintesc mai multe din a doua vacanţă pe care am petrecut-o la Tecuci, în vara anului 1919. Aveam atunci 12 ani şi redescoperisem gustul cititului. Rămîneam aproape tot timpul lîngă fereastră, citind. De cîte ori trecea pe lîngă mine, bunica mă ruga să citesc cu glas tare, să audă şi ea. Încercam să-i explic că nu poate înţelege mare lucru, ascultînd doar fragmente, fără legătură între ele, dar bunica stăruia. Aşa-i citea ei Costică, îmi spunea. Îi citea din orice carte pe care o avea în faţă, chiar dacă era manualul de fizică sau chimie. A tebuit să mă supun. Îmi aduc aminte că i-am citit frînturi din *Călătoria unui român în Lună* (al cărui autor l-am uitat de mult) şi din *Ilderim* al Reginei Maria.

Bunica era măruntă, cu părul cenuşiu strîns în jurul tîmplelor, cu ochii palizi. În anul acela, 1919, i-am văzut pe amîndoi pentru ultima oară. Nu m-am mai dus de atunci la Tecuci. Bunicii din Moldova, cum le spuneam, s-au stins cîţiva ani mai tîrziu. Bunicul avea aproape nouăzeci de ani.

*

M-am născut în Bucureşti, dar chiar în acel an tata a fost mutat cu garnizoana la Rîmnicu-Sărat, şi cele dintîi amintiri se leagă de acest oraş. O casă mare, cu multe încăperi, şi salcîmi în dreptul ferestrelor. În fund, curtea şi apoi grădina, care mi se părea uriaşă, înecată sub pruni, caişi şi gutui. Cea mai veche amintire (cred că aveam mai puţin de trei ani) : în grădină, cu fratele meu şi un cîine mare, alb, Picu. Ne rostogoleam toţi trei în iarbă. Alături, pe un scăunaş, mama, stînd de vorbă cu o vecină. Îndată după această imagine, o alta : pe peronul gării, seara, aşteptînd o mătuşă de la Bucureşti. Lume multă. Aveam un corn, pe care nu îndrăzneam să-l mănînc, atît mi se părea de prodigios, şi-l păstram în mînă, privindu-l, proclamîndu-l, lăudîndu-mă că-l am. Cînd intră trenul în gară, grupul nostru începu să se agite, şi rămîn o clip singur. Din nevăzut, izbucneşte un băieţaş de 5—6 ani, îmi smulge cornul, mă priveşte o clipă, zîmbind, duce cornul la gură şi dispare. Am fost atît de surprins, încît am amuţit, paralizat, parcă mi se revelase puterea monstruoasă a iscusimii şi îndrăznelii.

Alte amintiri de la vîrsta de 3—4 ani : plimbările cu trăsura către pădure sau la viile din jurul Rîmnicului. Cînd se oprea trăsura în marginea drumului, sub pomii încărcaţi, mă suiam pe capră şi culegeam prunele brumării. Odată, în pădure, înaintînd pe brînci prin iarbă, m-am trezit pe neaşteptate în faţa unui guşter verde-albastru, strălucitor — şi am împietrit amîndoi, privindu-ne. Nu mi-era frică, şi totuşi inima mi se zbătea. Eram

covîrşit de bucuria de a fi descoperit o asemenea vieţuitoare nemaiîntîlnită, de o atît de stranie frumuseţe.

Dar mai cu seamă îmi amintesc de o după-amiază de vară, cînd toată casa dormea. Am ieşit din odaia noastră, a fratelui meu şi a mea şi, de-a buşilea, ca să nu fac zgomot, m-am îndreptat spre salon. Aproape că nu-l cunoşteam, căci nu ni se îngăduia să intrăm decît la zile mari sau cînd aveam musafiri. Cred, de altfel, că în restul timpului uşa era închisă cu cheia. Dar, de data aceasta, am găsit-o descuiată şi, tot de-a buşilea, am pătruns înăuntru. În clipa următoare, emoţia m-a ţintuit locului. Parcă aş fi intrat într-un palat din basme : storurile erau lăsate şi perdelele grele, de catifea verde, erau trase. În odaie plutea o lumină verde, irizată, ireală, parcă m-aş fi aflat dintr-o dată închis într-un bob uriaş de strugure. Nu ştiu cît timp am rămas acolo, pe covor, respirînd anevoie. Cînd m-am deşteptat, am început să înaintez cu grijă pe covor, ocolind mobilele, privind cu nesaţ măsuţele şi etajerele pe care se aflau aşezate fel de fel de statuete, ghiocuri, sticluţe de cristal, cutiuţe de argint, privind mai ales oglinzile mari, veneţiene, în ale căror ape adînci şi clare mă regăseam altfel, mai crescut, mai frumos, parcă eu însumi înnobilat de lumina aceea ajunsă acolo dintr-o altă lume.

N-am povestit nimănui despre această descoperire. Simţeam, de altfel, că n-aş fi ştiut ce să povestesc. Dacă aş fi putut utiliza vocabularul adultului, aş fi spus că descoperisem o taină. Ca şi imaginea fetiţei de pe Strada Mare, puteam evoca oricînd feeria aceasta verde şi atunci rămîneam nemişcat, aproape nemaiîndrăznind să respir, şi regăseam beatitudinea de la început, retrăiam cu aceeaşi intensitate intrarea bruscă în paradisul luminii aceleia neasemuite. Exerciţiul acesta de recuperare a momentului epifanic l-am practicat mulţi ani şi regăseam întotdeauna aceeaşi plenitudine, în care mă lăsam să alunec ca într-o clipă fără durată, fără început şi fără sfîrşit. În ultimii ani de liceu, cînd mă luptam cu lungi crize de melancolie, mai izbuteam încă, uneori, să regăsesc lumina de aur verde din acea după-amiază de la Rîmnicu-Sărat, dar deşi beatitudinea era aceeaşi, era peste putinţă de suportat acum, îmi agrava prea mult tristeţea ; căci de data aceasta, ştiam că lumea din care făceau parte salonul şi perdelele de catifea verde, şi covorul pe care înaintam în genunchi, şi lumina neegalată, era o lume pentru totdeauna pierdută.

*

În 1912 tata a fost mutat cu garnizoana la Cernavodă. Am rămas acolo doi ani. În amintirile mele, timpul acela se desfăşoară, în plin soare, între Dunăre şi dealurile cărămizii calcinate, pe care creşteau măceşi şi flori mărunte cu petalele palide, uscate. Cînd am sosit, am fost încartiruiţi pentru cîteva luni într-unul din pavilioanele regimentului. Numai acolo creşteau şi alţi arbori în afară de salcîmi. Îmi amintesc tupilîndu-mă printre brazi şi pini maritimi, îmi amintesc de ronduri cu flori albastre. În amintirile mele, parcă numai acolo, în parcul regimentului, ar fi fost cu adevărat umbră. Restul Cernavodei se afla întotdeauna sub soare.

Curînd ne-am mutat într-o căsuţă aşezată în coapsa dealului. Aveam grădină cu boltă şi viţă de vie. Într-o zi au început să sosească lăzile cu mobile de la Rîmnicu-Sărat, şi priveam fascinat cum tata, ajutat de ordonanţă, le desface pe rînd, le ridică cu mare grijă capacul şi pipăie sfios cu mîna paiele, ajungînd pînă la misterioase obiecte înfăşurate în jurnale, pe care le scotea încet, în timp ce toţi ne ţineam răsuflarea, ca să vadă dacă au ajuns intacte. Apăreau, pe rînd, pahare de toate culorile, farfurii, ceşti, ceainice. La răstimpuri, tata se încrunta şi înjura în şoaptă, prelung, muşcîndu-şi mustaţa — apoi aşeza obiectul spart pe lădiţa de alături, parcă nu s-ar fi îndurat să-l arunce.

În toamna aceea am intrat la grădiniţa de copii. Am fost mîndru cînd am îmbrăcat şorţul cenuşiu şi m-am dus singur la şcoală. Învăţasem deja alfabetul, dar încă nu-mi dădeam seama la ce ar putea folosi. Nu mi se părea atît de interesant cînd am ajuns să silabisesc *o-u, ou*, *bo-u, bou*, — nici chiar cînd am izbutit să citesc, fără să mai

silabisesc, *Ţara noastră se numeşte România*. Dar odată am dat peste cartea de citire a fratelui meu, şi, după prima pagină, n-am mai putut s-o las din mînă. Eram fermecat, parcă aş fi descoperit un joc nou. Căci cu fiecare rînd citit aflam lucruri necunoscute şi nebănuite. Am învăţat numele judeţelor, ale rîurilor şi ale oraşelor şi am aflat despre Daniil Sihastru şi Mînăstirea Neamţului şi cîte alte lucruri care mă uluiau, mă copleşeau prin vastitatea şi misterele lor. Dar după o săptămînă, cînd am terminat cartea lui Nicu, am descoperit deodată că lucrurile nu erau atît de simple pe cît le bănuisem eu. Căci nu mai aveam la îndemînă o a doua carte pe care s-o pot începe imediat. Tata avea vreo sută-două de volume frumos legate în piele, dar erau încuiate într-o bibliotecă cu geamuri. Nu puteam citi decît titlurile, şi nici pe ele nu le înţelegeam întotdeauna. Erau volume care se intitulau „Roman", şi a fost o lungă discuţie între părinţi dacă trebuie sau nu să-mi explice ce înseamnă acest cuvînt. Pentru încă mulţi ani, tata mi-a interzis să citesc „romane". Pentru el „romanul" era o carte oarecum imorală, căci implica fie adulter, fie aventuri într-o lume despre care nu se vorbea decît în şoaptă. Nici măcar nuvele nu-mi îngăduia să citesc. Singurele cărţi admise de el erau cele care purtau titlul sau subtitlul de *Povestiri*.

Mi se îngăduise să citesc *Basmele* lui Ispirescu, amintirile şi povestirile lui Creangă, cînd a intervenit un episod care mi-a întristat toată copilăria. Intrasem în clasa I primară, şi tata poftise odată pe învăţător, ca să se consulte asupra cărţilor pe care le-aş putea citi. Eram toţi trei în faţa bibliotecii. Învăţătorul părea entuziasmat de cărţi şi, mai ales, de legăturile lor de piele. Răsfoind un volum de N. Iorga — îl văd şi acum, era *Pe drumuri depărtate* — a spus, arătîndu-mă : „Dar să nu-l lăsaţi să citească prea mult, căci îşi oboseşte ochii. Şi deja nu are ochi prea buni. L-am pus în banca întîi, şi totuşi nu vede întotdeauna ce scriu pe tablă." „Văd, dacă fac ochii mici," l-am întrerupt eu. „Asta înseamnă că ai ochi slabi, că ai să fii miop," a adăugat învăţătorul.

Descoperirea aceasta a însemnat o adevărată catastrofă. Tata a hotărît că nu trebuie să-mi mai obosesc ochii cu alte cărţi în afară de cele de şcoală. Nu mai aveam voie.

deci, să citesc în timpul liber De altfel, sursa lecturilor extrașcolare îmi fusese secată. Tata nu mai deschidea biblioteca cu geamuri și nu mă mai lăsa să răsfoiesc volumele legate. Mai tîrziu, mi-am dat seama că anii aceia au fost pierduți. Setea mea de lectură o potoleam la întîmplare. Citeam ce-mi cădea în mînă, romane în fascicole, Sherlock Holmes, *Psaltirea*, *Cheia visurilor* și citeam pe ascuns, în fundul grădinii, în pod, în pivniță (ca la București, după 1914). Cu timpul, lecturile acestea dezordonate și fără noimă au început să mă plictisească. Într-o zi, am descoperit că jocurile pe maidan sînt tot atît de pasionante ca și romanele de aventuri. Am început să-mi petrec tot timpul liber pe maidanele Bucureștiului. De la maidanul Primăriei pînă la Obor, de la Dealul Mitropoliei pînă la gropile lui Ouatu, le cunoșteam pe toate și aveam prieteni printre haimanalele și bătăușii tuturor mahalalelor. Dar astea se întîmplau mai tîrziu, după 1916, după ce tata se retrăsese cu regimentul lui în Moldova.

*

Îmi aduc aminte de dealurile din jurul Cernavodei. Tata ne lua cîteodată cu el. Urcam pe cărări arse, prăfuite, șerpuind printre scaieți și peliniță, pînă ce ajungeam pe culme. De acolo, Dunărea se vedea pînă foarte departe, izvorînd dintr-un păienjeniș de sălcii și aburi albăstrui. Tata nu era un expansiv. El, atît de prolix și de pisălog cînd era vorba să ne „facă morală“ (cum îi plăcea lui să spună), amuțea de cîte ori ne aflam în situații noi și delicate, oarecum în afara raporturilor de familie. Ne așezam pe un tăpșan ; tata își scotea chipiul, își ștergea fruntea cu batista, apoi începea să-și răsucească mustața, zîmbind prelung. Îl ghiceam că este mulțumit și-i puneam tot felul de întrebări. Uneori îi puneam acele întrebări pe care știam că le așteaptă de la băieții lui. Știam că ne considera inteligenți și înzestrați cu tot felul de talente. (Credea, bunăoară, că eram amîndoi muzicanți de mare viitor, aproape niște copii minune.) Era fericit cînd, ascultînd întrebările, își verifica încă o dată încrederea în inteligența noastră. Dar răspundea totuși succint, aproape monosilabic, uneori încurcat.

Ne întorceam pe alt drum, în așa fel încît să cădem aproape de podul peste Dunăre. Uneori, aveam norocul să vedem trecînd un tren de marfă, înaintînd încet, ca o rîmă uriașă. Odată, cînd coboram, a izbucnit de după peretele rîpei o tătăroaică de vîrsta noastră și, fără să spună un cuvînt, i-a întins tatei un buchet de flori albastre. Am privit-o tustrei cu mare uimire. Noi, băieții, vedeam pentru întîia oară, de aproape, o fetiță de tătar. Avea părul și unghiile vopsite roșu și purta șalvari. Tata a zîmbit, i-a mulțumit încurcat, a bătut-o cu palma pe umeri, a mîngîiat-o pe păr, apoi, în cele din urmă, neștiind cum să-și arate recunoștința, a scos chipiul și l-a fîlfîit de cîteva ori în aer, salutînd-o.

Pe aceste dealuri urcam deseori, primăvara, cu școala întreagă. Îmi aduc aminte de o excursie pe la sfîrșitul lui martie. Era neașteptat de cald. Ajungînd sus, pe deal, mi-a fost sete și, cum nimeni nu avea apă, am început să mănînc zăpadă ; rămăsese destulă prin văgăuni, între rîpe. Am zăcut apoi, bolnav, aproape două săptămîni.

Cînd mă întorceam de la școală, mi-era totdeauna sete. Căci veneam alergînd, înfruntîndu-mă cu băieții, bătîndu-ne cu ghiozdanele — și ajungeam murdar și transpirat. Înainte de a prinde cineva de veste, beam pe nerăsuflate cîteva căni, apă proaspătă de la cișmea. Libertatea aceasta am pierdut-o cînd părinții s-au hotărît să ia o guvernantă cu care să vorbim franțuzește. Într-o zi, tata a cerut trăsura și s-a dus la gară. S-a întors cu un fel de cucoană foarte brună, cu un neg mare, negru, pe obraz și mirosind a tutun. Vorbea perfect românește și își răsucea necontenit țigări deasupra unei tabachere, pe jumătate plină cu tutun auriu. Am simțit chiar în seara aceea că părinții, și mai ales mama,erau dezamăgiți. Guvernanta era prea bătrînă, fuma prea mult și nici măcar nu vorbea bine franțuzește. A rămas doar cîteva săptămîni. Cred că pretextul despărțirii l-am procurat, fără să vreau, eu. Guvernanta hotărîse că nu mai am dreptul să beau apă cînd mă întorceam de la școală, pe motivul că eram transpirat. Nu mai aveam voie să mă apropii de cișmea, nici să intru în bucătărie sau în sufragerie. Pînă la masă, trebuia să rămîn în odaia noastră, a băieților, care era totodată și odaia guvernantei. Suferearn îngrozitor de sete. Într-o zi, profitînd că rămăsesem singur în odaie, am început să cotrobăiesc. În dulap am dat peste o sticlă pe care era scris „Acid boric". Știam că soluția asta se întrebuințează ca dezinfectant, dar mi-era prea sete. Am băut aproape jumătate de sticlă. Nu m-am simțit rău decît mai tîrziu, și atunci i-am spus mamei. Întins în pat, prefăcîndu-mă mai bolnav decît eram, ascultam, ca o mîngîiere, dialogul amar repede înăsprit între guvernantă și mama.

* * *

La Cernavodă, ca și la Rîmnicu-Sărat, aveam trăsură cu cai. Deși ofițer de infanterie, tata avea mare slăbiciune pentru cai. Ne povestea prea arareori despre copilăria și adolescența lui la Tecuci, dar nu uita niciodată să pomenească de caii pe care îi călărea fără șa, și despre șopîrlele pe care le ascundea în sîn și le aducea acasă. Foarte probabil pasiunea pe care am avut-o de copil pentru tot felul de animale am moștenit-o de la el. Și e curios că singurul accident serios l-a avut datorită calului lui favorit. În timpul campaniei din 1913, a fost rănit ușor la umăr, dar calul, speriindu-se, s-a smucit brusc și l-a trîntit. Cîteva luni tata a purtat brațul în ghips.

De trăsura noastră cu cai se leagă cea mai dramatică amintire din copilărie. Mama venea de la București și ne dusesem la gară s-o întîmpinăm. Ne întorceam toți în trăsura încărcată cu valize și pachete. Drumul către casă trecea prin fața podului. Era o șosea zdrențuită, cu praful de o palmă, și la un moment dat cobora brusc, ca pe un povîrniș. Nu mai știu de ce s-au speriat caii. Dar au luat-o la goană chiar cînd drumul începea să coboare. Zadarnic au încercat vizitiul și cu tata să-i oprească trăgînd, opintindu-se, de hățuri. Trăsura parcă își ieșise din minți. Se rostogolea la vale, troznind și huruind, plecîndu-se cînd pe două roți, cînd pe celelalte două, săltînd, împingîndu-se în cai, lovindu-i, asmuțindu-i. Mama începu să țipe și, nemaiștiind ce să facă, ne cuprinse cu o mînă, iar cu cealaltă începu să zvîrle pachetele. Gestul acesta mi se păru atît de nebunesc, încît îi cuprinsei genunchii și începui s-o implor să nu le mai zvîrle — căci bănuiam ce bunătăți

și cîte daruri sînt ascunse în pachetele acelea. Nicu se agățase de brațul mamei, prea speriat ca să mai poată plînge. Mama m-a apucat cu celălalt braț și m-a tras lîngă ea. Atunci am văzut. Trăsura se îndrepta de-a dreptul spre rîpa de lîngă pod, care se prăvălea în Dunăre. Ani de-a rîndul m-au urmărit acele clipe lungi, în care așteptam să ajungem pe muchia prăpastiei și să ne prăvălim. Îmi era frică, dar eram totodată fascinat de prăpastia pe care o vedeam și totuși nu îndrăzneam să cred că totul se va sfîrși acolo. Mai tîrziu, cînd ne aminteam și comentam aceste întîmplări, mama îmi spunea că, fără să știu, credeam și așteptam o minune.

Sentinela de la pod a înțeles că din trăsură era peste putință de oprit caii și a alergat înaintea lor. A apucat arma cu amîndouă mîinile, a înălțat-o în aer și a început să răcnească. Au mai sărit atunci încă doi soldați de pe pod. Împreună au izbutit să oprească trăsura la vreo cîțiva metri de rîpă. Tata a sărit jos și i-a îmbrățișat. Caii tremurau și-și zvîcneau capetele cînd într-o parte, cînd în cealaltă, parcă a fi încercat, zadarnic, să alunge o nălucă.

Cred că aceasta a fost ultima noastră plimbare cu trăsura. Vara am petrecut-o la Techirghiol, iar în toamna lui 1914, puțin după izbucnirea războiului, tata a fost strămutat la București.

* * *

După cîte am înțeles mai tîrziu, tata a hotărît că trebuie să petrecem verile la Techirghiol, făcînd băi de nămol, după ce a întîlnit, din întîmplare, cîțiva copii scrofuloși. Întîlnirea l-a deprimat nespus. S-a gîndit imediat la copiii lui, mai ales că doctorul regimentului îi spusese că sîntem „limfatici". Ca să preîntîmpine o eventuală scrofuloză ne-a dus la Techirghiol. Aveam cinci ani cînd, apropiindu-ne de gara Constanța, am văzut, din tren, marea. Eram încă copleșit de această descoperire cînd tata ne-a urcat în autobuz și am pornit spre Techirghiol. Foarte curînd, am pătruns într-un cîmp de maci și albăstrele și a început să miroasă a flori uscate, a praf și a sare. Aspiram surprins aerul acesta exotic. Apoi, a început să miroasă ghiolul, miros tare, greu, de pucioasă şi gudroane, dar tot atît de elixirant. După vreun ceas, autobuzul s-a oprit la hanul lui Vidrighin, la intrarea în Techirghiol. Ghiolul zăcea, scăzut şi uleios, între mlaştini de nămol. O trăsură a trecut pe lîngă noi, ridicînd o perdea de praf, prin care autobuzul şi-a făcut anevoie drum. Toţi pasagerii îşi apăsau batistele pe gură. Aşa am ajuns în centrul Techirghiolului.

Pe atunci, în 1912, Techirghiolul era încă un sat, avînd doar cîteva clădiri mai arătoase : un hotel modern, cîteva hanuri, stabilimentul de băi fierbinţi, clădiri sumbre ale Coloniilor de vacanţă şi patru-cinci vile. Sus, pe deal, nevăzute din şosea, se întindeau bordeiele tătăreşti. În vara aceea, tata închirie pentru două luni o cameră spaţioasă într-o vilă. Toată familia făcea, dimineţile, băi calde de nămol. Ne întorceam apoi repede la vilă şi ne culcam din nou, ca să transpirăm. După-amiaza trebuia să dormim din nou, cel puţin un ceas, ca să ne odihnim. Căci, spunea tata, băile fierbinţi ne epuizau şi de aceea erau atît de miraculoase, pentru că obosesc omul pînă la măduvă, iar după aceea, silindu-l să se odihnească, îl fac mai zdravăn şi mai sănătos.

Tata a fost atît de cucerit de această primă experienţă încît a hotărît, pe loc, că trebuie să avem o vilă a noastră în care să putem petrece toată vara. Chiar în acel an a găsit şi a cumpărat un teren sus pe deal, şi cînd ne-am reîntors în vara următoare, ne aştepta acolo un început de vilă : două camere cu verandă şi o bucătărie în curte. Puţul încă nu era gata şi, cîteva săptămîni, am fost siliţi să cărăm apa de la un vecin. Terenul era calcaros şi a trebuit să-l sfredelească cu dinamită, săpînd mai mult de 15 metri pînă am dat de apă. De abia atunci a înţeles mama că tata s-a grăbit cumpărînd un teren situat atît de sus pe deal. Puţul a costat tot atît cît o cameră. (E drept, aveam apa cea mai rece din tot satul, deşi era atît de tulbure, încît înainte de a o putea bea, trebuia s-o lăsăm să se limpezească.) Costişa era atît de dreaptă încît n-o putea urca nici o trăsură. De la autobuz, cu hamalii şi noi toţi încărcaţi cu pachete şi cutii, trebuia să urcăm cam un sfert

de ceas. Pe arşiţă, sau cînd ne întorceam de la băile de nămol, urcuşul era un chin. Dacă uitam ceva de cumpărat de la băcăniile de jos, din şosea, trebuia să aşteptăm aproape o jumătate de ceas, pînă ce unul din noi se ducea şi se întorcea în pas alergător.

Dar spiritul de întreprindere al tatei nu s-a oprit aici. A socotit că dacă va mai clădi încă o serie de odăi, le-ar putea închiria în timpul verii. Şi după ce-şi vor scoate cheltuielile, din banii cîştigaţi vor putea strînge zestrea surorii noastre, Cornelia, care se născuse cu cîţiva ani înainte. În anul următor, „Vila Cornelia“ avea şase odăi. Nu ştiu cînd şi cum au fost mobilate, dar puţin timp după ce-am venit noi au început să sosească şi chiriaşii. Zadarnic a încercat mama să se opună, tata avea planuri mari : grădini de zarzavat, pepinieră de flori, livadă cu pomi fructiferi. În timpul anului, venea de cîte ori putea, de la Cernavodă sau de la Bucureşti, să sădească pomi şi să mărească grădina. Cumpărase încă un teren, în spatele şi în coasta vilei, pe care se gîndea să clădească bucătării şi odăi de servitori (crezînd că astfel va atrage chiriaşi bogaţi).

Acestui entuziasm i-a pus capăt intrarea României în război. Doi ani, n-am mai avut nici o ştire despre „Vila Cornelia“. Cînd ne-am dus din nou la Techirghiol, în vara lui 1919, n-am mai găsit decît zidurile. Unul din vecini spunea că vila fusese locuită şi apoi prădată de trupele bulgare. Dar o parte din mobilă am găsit-o, mai tîrziu, risipită pe la casele din sat.

Din acele dintîi vacanţe de vară la Techirghiol mi-a rămas şi acum amintirea amurgurilor tîrzii, pe care le aşteptam pe deal, printre euphorbii şi melci. Se vedea ghiolul pînă la Eforia şi Tuzla, iar dincolo de el, ca un dig uriaş sprijinind cerul, se înălţa marea. Nu prea departe, pe mîna dreaptă, se aflau bostănăriile, de unde cumpăram pepenii verzi şi cantalupii. De cealaltă parte, nevăzute, se întindeau bordeiele tătăreşti. La căderea serii, se auzeau cîinii şi venea dintr-acolo fumul acru de balegă arsă amestecată cu paie. Ani de-a rîndul, fumul acesta înecăcios a întruchipat pentru mine prezenţa Dobrogei, prolog la *O mie şi una de nopţi*.

Cînd am ajuns la București, la începutul toamnei 1914, casa din Strada Melodiei era încă în reparație. Cîteva săptămîni am locuit în casele bunicilor, la capătul Bulevardului Pache Protopopescu. Casele acestea fabuloase le cunoșteam deja de mic copil. Fusesem pentru întîia oară, într-o primăvară, cînd aveam vreo patru-cinci ani. Îmi rămăsese amintirea unei curți enorme, întinzîndu-se între grajduri și hambare, și a unei nesfîrșite livezi. Era într-adevăr nesfîrșită ; n-am ajuns la capătul ei decît după ce împlinisem opt ani. Am ajuns pînă acolo întovărășit de Nicu și de cea mai tînără din surorile mamei, Viorica, doar cu cîțiva ani mai mare ca noi. Acolo, la capătul livezii, am dat peste cîteva movile pe care crescuseră bălării, niște cotețe vechi, pe jumătate putrezite, maldăre de cărămizi uitate și un gard de lemn gata să cadă, susținut pe alocuri cu pari groși înfipți în pămînt. Cînd am ajuns, ne-am suit toți trei pe una din movile și am privit peste gard. Nu se vedeau decît zarzări, pruni, gutui, aceiași pomi ca și în livada bunicilor. Dar nu se mai auzeau găinile, nici cînii, ci numai zumzet de albine și tot felul de zgomote mărunte, necunoscute.

„Și asta a fost a noastră", ne-a spus Viorica.

Cu vreo cincizeci de ani mai înainte, tot pămîntul acela fusese al străbunicului. Bulevardul Pache Protopopescu nu fusese încă tăiat, și pe aici se întindeau livezi și grădini de zarzavat. Oborul de vite era aproape. Casa bătrînească, din față, fusese cîndva han. Odaia cea mare păstrase încă o parte din tejghele și polițele pe care se aflau căni de pămînt, sticle, pahare. Într-un colț al odăii, în spatele tejghelei, se afla ghiventul beciului. Bunicul cobora, la fiecare prînz, să scoată vin proaspăt din unul din butoaie.

Mai tîrziu, din povestirile unchilor mei, frații mamei, am aflat că după ce străbunicul renunțase să mai țină hanul, se mulțumise, vreo zece ani, cu o cîrciumă. Unchiul Mitache își amintea de timpul cînd se întorcea de la școala primară și găsea cîrciuma plină, și tată-său, bunicul meu, îl punea să recite poezii, ca să se însenineze geambașii. Apoi, cîțiva ani după moartea străbunicului, bunicii au renunțat și la cîrciumă. Familia se înmulțise simțitor și au trebuit să clădească alte cîteva camere suplimentare. Bunicii au avut paisprezece copii, dar trei au murit cît erau încă sugaci. Fata cea mai mare, Didina, era măritată de cîțiva ani, cînd bunica a mai adus pe lume ultimii doi copii, pe Viorica și Traian. Cînd am venit noi să locuim în Bulevardul Pache Protopopescu, tocmai se clădise, în spatele fostului han, încă o casă, în care trăiau trei din unchii mei.

Mai tîrziu, am aflat o parte din povestea străbunicului. Tatăl lui venise de copil la București, muncise cîțiva ani argat la grăjdurile de la barieră, ajunsese vizitiu de diligență, apoi geambaș, și în cele din urmă cumpărase nu știu cîte hectare de grădină și-și clădise hanul. Nimeni nu știa exact să-mi spună de unde venise străbunicul. De la Dunăre, spunea unchiul Mitache. De la Olt, pretindea una din mătuși, și-mi spunea chiar numele satului : Arvirești. Drept dovadă îmi amintea că pe mama o chema Ioana Arvira. În orice caz, îmi plăcea să mă știu descinzînd dintr-o familie de răzeși moldoveni și un hangiu de la Dunăre sau de la Olt. Tatăl bunicului din Tecuci fusese răzeș și mă mîndream că eram doar a treia generație de la opinci, că deși născut și crescut la oraș, eram încă atît de aproape de „talpa țării".

Cînd, adolescent, au început să mă încerce crizele de melancolie și tristețe, îmi spuneam că astea fac parte din zestrea mea moldovenească. Uneori mă răzvrăteam împotriva acestei aplecări către visătorie și contemplație, a tendinței de a mă întoarce în trecut și a mă lăsa doborît de amintiri, — mă răzvrăteam împotriva sîngelui meu moldovenesc și chemam în ajutor zăcămintele de energie ale familiei mamei, spiritul de aventură, puterea de muncă și dîrzenia, vitalitatea aproape vulgară a crescătorilor de cai de la Dunăre. Într-una din aceste revolte contra melancoliei, am scris și publicat în „Cuvîntul", din 1927, cînd eram deja student, un foileton : *Împotriva Moldovei,* care a stîrnit o lungă polemică. Evident, simplificam prea mult lucrurile. Dar continui totuși să cred că aceste două eredități s-au înfruntat necontenit în adîncurile ființei mele, ajutîndu-mă astfel să cresc, învățîndu-mă să nu mă identific complet cu nici una dintre ele ; în cele din urmă, silindu-mă să-mi capăt un altfel de echilibru, pe care să-l dobîndesc plecînd de la alte date și utilizînd alte mijloace.

Nu știu cum s-au cunoscut părinții mei. Cînd s-a căsătorit, tata era flăcău tomnatec; avea vreo cincisprezece ani mai mult ca mama. În fotografia nupțială, de prin 1904, tata nu arăta cei 35 de ani pe care îi avea, cu toate că era deja pleșuv. Brun, uscat, cu mustața neagră, în furculiță, cu sprîncenele groase și ochi oțeliți, pătrunzători, tata părea că nu îmbătrînește. Avea o mare rezistență fizică. La 70 de ani, umbla pe jos de la un capăt la celălalt al Bucureștiului și nu putea rămîne o clipă locului; își găsea necontenit de lucru, în casă, în pivniță, în curte. Era de felul lui frugal, dar la petreceri mînca și bea cît cinci. După ce-a ieșit la pensie și s-a hotărît să se ocupe serios de educația noastră, ajunsese obositor; i se părea că trebuie să ne învețe necontenit cum să ne purtăm și mai ales, cum îi plăcea lui să spună, să ne „facă morală“. În ultimii ani de liceu, aproape la fiecare masă ne ținea o lungă predică, de altfel necontenit întreruptă de interjecțiile și glossele exasperate ale mamei.

Despre părinții mei, dar mai ales despre mama, voi avea mereu de spus în decursul acestor amintiri. Deocamdată, aș vrea doar să adaug că, la instalarea noastră definitivă la București, mama era încă foarte tînără, nu împlinise încă 30 de ani. Pe atunci, era frumoasă și încă elegantă, dar puțini ani mai în urmă, în timpul ocupației germane și imediat după război, cînd am sărăcit, mama a renunțat treptat la eleganță și cochetărie. La 35 de ani a hotărît că nu mai e tînără, că are copii mari și că trebuie să trăiască numai pentru ei. N-a mai vrut să-și cumpere nimic pentru ea, și ducea singură toată casa, renunțînd, vreo zece ani, chiar la o biată slujnică de la țară, ca să-și poată ține copiii la liceu și universitate. În schimb, îmi dădea întotdeauna oricîți bani îi ceream ca să-mi cumpăr cărți. Am ghicit mai tîrziu că prin mine își îndestula, într-un anumit fel, setea de lectură pe care o avusese în prima tinerețe. I-a plăcut întodeauna să citească, dar după ce s-a retras tata cu regimentul în Moldova și ea a rămas singură cu noi, răgazul pentru lectură se împuțina din

zi în zi. Păstrase, totuși, cîteva cărți de căpătîi, și nu se culca niciodată fără să deschidă *Psaltirea*, *Anna Karenina* sau *Poeziile* lui Eminescu.

*

În tot timpul copilăriei și al adolescenței, familia mamei a constituit un univers inepuizabil, plin de secrete, bogat în surprize. Erau, înainte de toate, casele din Bulevardul Pache, odăile acelea de stiluri și secole diferite, de la odaia cea mare, care fusese ospătăria hanului, și mai tîrziu cîrciumă — încăpere întunecată, afumată, cu tavanul jos, cu pereții acoperiți de scoarțe, mirosind a vin, a gaz și a cojoace de oaie (bunicul purta încă cojoc și căciulă), pînă la odăile noi din spate, clădite cu ferestrele la răsărit, scăldate de soare, cu mobilă „modernă“ și urîtă; cu paturi înalte, prevăzute în cele patru colțuri cu globuri mici, strălucitoare, de alamă. Mai erau, apoi, odăile mătușilor mele, legate de fosta ospătărie printr-un coridor îngust și întunecat. În acea toamnă 1914, dormeau acolo, în trei odăi, cinci mătuși, cea mai mare de vreo douăzeci de ani, cea mai mică de zece. Acolo începea o altă lume. Era un microcosmos de perne și pufuri și coșuri întregi cu voaluri de mătase și panglici, reviste ilustrate, cărți poștale colorate, fel de fel de cărți, de la manualele clasice ale gimnaziului „Notre Dame de Sion“ ale celor mai tinere, la romanele lui Rădulescu-Niger, *Decameronul* sau romanele în fascicule ale celor ce așteptau să se mărite. (Dar curînd a venit războiul, frații lor s-au retras în Moldova, iar cea mai mare dintre surori, Mărioara, nu s-a măritat decît în 1919.)

Era, mai ales, pivnița mare și veche, pivnița hanului înfundată cu butoaie de vin, putini cu brînză sau cu murături, găleți și alte nenumărate obiecte pe care încercam să le ghicesc, la flacăra plăpîndă a luminării, cînd mă lua bunicul cu el să aducem vin. Erau, apoi, în curte, magaziile și hambarul părăsit și urmele grajdurilor devenite acum șoproane. Într-un colț, descoperisem cabrioleta, în jurul căreia inventam atîtea jocuri. Dar cînd am venit noi, caii fuseseră vînduţi şi cîţiva ani în urmă, în timpul războiului, a dispărut şi cabrioleta.

Cu acelaşi fior pătrundeam şi în istoria familiei mamei, plină de taine şi de ascunzişuri. Prima descoperire a fost că mai aveam un bunic, tatăl adoptiv al mamei, căruia i se spunea Unchiul Mare. Familia mamei se numea Vasilescu, dar mama fusese înfiată de Unchiul Mare şi-şi schimbase numele în Stoenescu. Cred că acest unchi era fratele, sau fratele vitreg al bunicii. Nu ştiu nimic de trecutul lui, pentru că, atunci cînd am sosit noi la Bucureşti, aproape toată familia era certată cu el. Ştiu doar că, datorită insistenţei lui, mama urmase liceul la „Notre Dame de Sion", şi casa din Strada Melodiei îi fusese dăruită tot de el. Nu ştiu de ce s-au certat. Probabil pentru că Unchiul Mare se recăsătorise la bătrîneţe cu o femeie slăbuţă, foarte oacheşă şi cu un neg mare deasupra buzei. Familia mamei o socotea de felul ei ţigancă. În orice caz, nimeni din familie nu-i vizita, în afară de tata. Şi poate el o făcea numai pentru că trebuia să ne întovărăşească pe noi, copiii. O dată, de două ori pe an, mama ne îmbrăca cu hainele cele mai frumoase şi ne spunea că trebuie să mergem la Unchiul Mare. Mi-l amintesc anevoie, căci l-am văzut doar de cîteva ori, şi a murit la începutul războiului. Era foarte bătrîn, dar se ţinea drept, înalt, şi era cu totul diferit de bunicul din Bulevardul Pache. Era îmbrăcat totdeauna elegant, în timp ce bunicul purta pantaloni largi, cămaşa descheiată la gît şi cojoc şi drept batistă folosea basmale roşii.

Un alt mister îl alcătuia meseria unchilor mei, fraţii mamei. Curînd aveam să descopăr că cei mari — Mitache, Petrică şi Nae — lucrau într-un magazin de fierărie din Calea Moşilor, aproape de Biserica „Sf. Gheorghe". Era un magazin uriaş cu intrarea pe două străzi. De cîte ori mă duceam acolo, mă întîmpinau camionagii încărcînd sau descărcînd tablă, drugi de fier, lădiţe cu cuie. Firma magazinului era „Borănescu şi Succesorii". N-am ştiut niciodată cine fusese Borănescu, dar succesorii erau unchii mei mai mari. Mitache avea pe atunci vreo 30 de ani. Era blond, nu prea înalt, cu mustaţă roşcată. Mai tîrziu avea să se îngraşe, căci îi plăceau mîncărurile alese, vinurile bune, ospeţele nesfîrşite cu prieteni şi lăutari. Se înţelegea bine cu mama şi, după ce s-a întors din Moldova, în 1918, a locuit la noi, în Strada Melodiei, vreo doisprezece ani, pînă ce s-a însurat. Dar căsătoria n-a durat mult şi, prin 1935, Unchiul Mitache s-a reîntors să locuiască în căsuţa unde se retrăseseră părinţii mei.

Acestui unchi îi datorez mai mult decît i-aş fi putut răsplăti. În tot cursul liceului, mi-a fost confident şi mecena, iar cînd am plecat în India el mi-a dat bani de drum. Pînă prin 1916, era un om bogat. Războiul şi, mai tîrziu, trustul fierului l-au sărăcit treptat. Destinul lui a fost, de altfel, al întregii familii. Cînd s-a întors din Moldova şi a îmbrăcat hainele civile, tata a înţeles că nu va putea ţine trei copii la şcoală dintr-o pensie de căpitan. Din fericire, ne rămăsese casa din Strada Melodiei. Foarte curînd, am închiriat-o, şi noi cinci ne-am mutat definitiv în cele două odăi de la mansardă. Asta s-a petrecut în 1919, cînd aveam 12 ani. Eram obişnuiţi de altfel pentru că trăisem acolo, mama şi cei trei copii, de cînd Bucureştiul fusese ocupat de trupele austro-germane şi casa întreagă fusese rechiziţionată. Mansarda aceea a avut o importanţă hotărîtoare în viaţa mea. Mi-e greu să mă închipui cel care am devenit mai tîrziu, cel care sînt încă şi astăzi, fără aceste două odăiţe scunde, vopsite cu var, cu ferestruici mărunte (una din ele rotundă ca la o cabină de vapor), cu o sobă de cărămidă nemaivăzută, căci avea gura într-o odaie şi trupul în odaia cealaltă. A fost marele noroc al adolescenţei şi tinereţii mele că am putut locui 12 ani acolo, că, mai ales, am putut locui ultimii cinci, şase ani, singur.

II

RĂZBOIUL LA NOUĂ ANI

Casa din Strada Melodiei nr. 1 a fost dărîmată prin 1934-35 şi pe locul ei s-a înălţat un bloc masiv cu cinci etaje. Grădina şi casa se întindeau pe trei străzi : Melodiei, Domniţei şi Călăraşi. Intrarea principală era prin Strada Melodiei. Intrai într-o curte pietruită ; pe dreapta se întindea grădina, pe stînga aripa nouă a casei, în care se pătrundea urcînd cîteva trepte de piatră apărate de o marchiză ca un evantaliu de sticlă. Dar pe acolo intrau doar oaspeţii, în timpul ocupaţiei ofiţerii austro-germani încartiruiţi, iar după război, chiriaşii. Noi, ca şi familia şi prietenii, urcam pe o altă scară, mai modestă, care ducea într-un coridor-galerie. În acest coridor se înşiruiau, spre stînga, baia, bucătăria, o odăiţă, care a devenit mai tîrziu odaia de culcare a părinţilor, şi sufrageria. Aceasta din urmă făcea parte din aripa nouă, care cuprindea un enorm salon, un birou, o odaie de musafiri şi două mari dormitoare. La dreapta coridorului se deschidea o uşă care ducea într-un apartament separat, alcătuit dintr-o mare odaie pătrată şi o cameră de baie. Aici locuia Unchiul Mitache.

Cele două aripi ale casei alcătuiau un unghi drept şi, între braţele unghiului, se întindea grădina, neobişnuit de mare pentru cartierul în care se afla, la cîteva sute de metri doar de statuia Rosetti. Era înconjurată de un zid scurt de ciment, din care se înălţa grilajul de fier în formă de lance. Tufe de liliac, unele înalte şi dense ca un arbore, alcătuiau în colţul cel mai depărtat al grădinii, acolo unde Strada Melodiei se întîlnea cu Strada Domniţei, un fel de boschet. Apărate de o perdea, se aflau o bancă, scaune de fier, o masă.

Cînd ne-am instalat în Strada Melodiei, reparaţiile încă nu se sfîrşiseră. În odăile din aripa nouă se zugrăveau pereţii, iar în sufragerie se schimba parchetul. Cînd mă întorceam de la şcoală, aveam întotdeauna lucruri noi de descoperit : o altă odaie proaspăt zugrăvită, alte mobile descărcate, lăzi şi lădiţe goale pe cale de a fi coborîte în pivniţă. Căci aici aveam două pivniţe. Una din ele se întindea sub aripa nouă. Era adîncă, cu nisip pe jos, şi era împărţită în mai multe încăperi. În primele trei se ţineau lemnele, cărbunii, butoaiele cu vin şi murături. Dar, în fund, mai era încă o odaie în care lumînările pîlpîiau scurt şi se stingeau, pivniţă plină de mistere şi de spaime, pe care n-am cunoscut-o cu de-amănuntul decît mulţi ani în urmă.

Cealaltă pivniţă fusese împărţită în două, cea mai mare parte fiind transformată în subsol. În fund, era o cameră cu ciment pe jos, care servea drept spălătorie, şi în care mi-am instalat mai tîrziu laboratorul. Avea o baie mare de zinc în care nu curgea decît apă rece. În ultimele clase de liceu, în după-amiezile de vară, cînd mansarda se încingea într-atît încît nu mai puteam suporta arşiţa nici gol, coboram uneori aici şi mă înfundam, cîteva clipe, în baia plină, îngheţată. Parcă m-aş fi zvîrlit într-un lac dintr-o peşteră de munte.

Nu-mi aduc decît vag aminte de camera în care am dormit aproape doi ani, înainte de a ne strămuta în mansardă. Era una din odăile mari, luminoase, cu ferestrele în strada Călăraşi, în care s-a instalat mai tîrziu un ofiţer bucovinean din armata austriacă. Îmi amintesc doar mirosul de zugrăveală proaspătă şi soarele puternic, care ne deştepta dimineţile.

Trecusem acum în clasa a II-a primară, la şcoala din strada Mîntuleasa. Era o clădire mare, robustă, străjuită de castani, cu o curte vastă în spate, în care ne jucam în timpul recreaţiilor. Directorul avea un băiat cocoşat, student la medicină, cu care ne întîlneam adesea pe drum. El a observat cel dintîi că eram destul de miop şi a încercat să mă înveţe cum să citesc fără să-mi obosesc ochii. Citeam şi acum ce-mi cădea sub mînă, pentru că biblioteca tatei îmi era interzisă. Dar, pe nesimţite, mă desprindeam de patima cititului. Aveam atîtea alte lucruri la îndemînă. Prin faţa casei, trecea tramvaiul cu cai. Venea de la statuia Rosetti şi chiar în dreptul casei noastre îşi încetinea mersul ca să cotească spre strada Călăraşi. Împreună cu Nicu, iar mai tîrziu cu cîţiva prieteni de seama mea, îl aşteptam cuminţi în faţa porţii, prefăcîndu-ne că stăm de vorbă. Dar îndată ce tramvaiul făcea cotul, alergam după el şi ne agăţam, pitindu-ne ca să nu ne observe taxatorul. Aveam de altfel grijă să fim întotdeauna cu capul gol, nu cumva să ne poată confisca taxatorul şepcile.

Ani de zile, jocul acesta m-a fascinat. Ajunsesem mare meşter şi începeam să învăţ cum să mă caţăr, din mers, chiar de tramvaiul electric nr. 14. Mă plimbam aşa agăţat, de la statuia Rosetti pînă la Brătianu, şi înapoi. Uneori mă prindea taxatorul şi mă trăgea de urechi, dar acceptam cu mîndrie riscul acesta. O singură dată m-am simţit vinovat şi umilit, cînd mama s-a întors acasă tristă, abătută, şi ne-a spus : „Erau doi domni lîngă mine, în tramvai, şi cînd v-a zărit, unul din ei a spus : iată şi haimanalele Căpitanului !... Mai mare ruşinea !“ a adăugat ea, oftînd.

Asta se petrecea mai tîrziu, cînd tata se retrăsese cu regimentul în Moldova. Îmi aduc aminte cît am fost de tulburat. Aş fi preferat orice altfel de pedeapsă. Dar cîteva zile după aceea, uitasem — şi mă întorceam la jocul meu favorit.

În acei doi ani cît a stat cu noi la Bucureşti, tata a avut timp să descopere că, în afară de talentul meu de pianist — pe care îl considera excepţional — aveam şi o voce fără pereche. Îmi aducea necontenit romanţe, doine şi arii de operetă, pe care învăţam să le cînt acompaniindu-mă singur la pian. Entuziasmat de vocea mea de sopran, tata hotărîse să trebuie să încep şi lecţii de canto. Nu ştiu la ce profesor s-a dus, dar s-a întors abătut acasă.

Maestrul îl sfătuise să aştepte să mi se schimbe vocea şi să se reîntoarcă, aducîndu-mă şi pe mine, cînd voi avea 16—17 ani.

În acei ani, tatei îi plăcea să creadă, şi uneori credeam şi eu, că voi ajunge un mare pianist. Stăruia să exersez cel puţin un ceas-două pe zi, socotind că se poate ajunge un virtuoz atît de uşor. De fapt, talentul meu era destul de modest. Aşa cum am înţeles mai tîrziu aveam o ureche perfectă (auzeam o notă falsă chiar în fanfara de 50 de persoane a Liceului „Spiru Haret“) şi aveam destulă sensibilitate, multă imaginaţie. Dar ceea ce îmi lipsea cu desăvîrşire era memoria. Repetam de zece, cincisprezece ori o melodie simplă, şi tot nu eram în stare s-o memorez fără greş. Poate şi mai grav : n-am izbutit niciodată să-mi însuşesc tehnica unui adevărat pianist. Nu aveam destulă răbdare şi scurtam pe cît puteam timpul consacrat gamelor. Îndată ce-am izbutit să cînt sonatele lui Beethoven, am început să descifrez concertele lui Rahmaninov, şi de-atunci am prins acest obicei : rămîneam ceasuri întregi la pian, improvizînd variaţiuni pe cîte o melodie din Rahmaninov.

Cînd am ajuns să cînt de la un capăt la altul concertele lui Rahmaninov, ştiam că nu voi ajunge niciodată un bun pianist, dar iubeam prea mult muzica pentru a putea renunţa la cele cîteva ceasuri de pian pe zi. Asta se întîmpla mai tîrziu, cînd eram la „Spiru Haret“, şi mă „produsesem“ la toate serbările liceului, ba dădusem chiar un concert împreună cu Nicu. Cred că acest concert a fost ultimul act de autoritate al tatei. Era după întoarcerea lui din Moldova. Aveam un profesor de pian destul de generos, care s-a lăsat convins de entuziasmul tatei şi a acceptat să mă prepare pentru un concert public. Tata a închiriat o sală pe Bulevardul Academiei, a tipărit afişe şi, fiind acum la pensie şi avînd tot timpul liber, s-a ocupat singur de distribuirea biletelor. Cred că majoritatea biletelor le-au cumpărat rudele, prietenii şi foştii lui camarazi ofiţeri. În după-amiaza concertului, sala era totuşi pe jumătate goală. În partea întîi, am cîntat cîteva bucăţi împreună cu Nicu şi „Sonata patetică“. Am cîntat-o mult mai prost decît o cîntam acasă și asta m-a descurajat. Partea a doua a concertului a fost de-a dreptul detestabilă. Îmi era rușine. Și totuși au apărut cîteva cronici în care se vorbea despre un talent care promite.

Tîrziu, în timpul studenției, am simțit că orele pe care le consacram pianului erau ore pierdute pentru studii. Trăiam atunci o perioadă de febrilitate și exces și nu mai știam cum să găsesc timp (ajunsesem să dorm cîteva ore pe noapte). Iar, pe de altă parte, simțeam că mă risipesc prea mult și mi-era teamă că dispersarea aceasta frenetică mi-ar putea fi fatală. Atunci m-am hotărît să renunț la pian. La început, mi-a fost greu. Coboram din mansardă, mă duceam în salon și dam tîrcoale pianului. Uneori, îl deschideam și cîntam cîteva lieduri. Cu timpul am început să mă obișnuiesc, mai ales că destul de curînd după aceea am plecat pentru trei luni în Italia. Doar în 1929-1930, la Calcutta, n-am mai putut rezista. În pensiunea doamnei Perris din Ripon Street se afla un pian și, îndată ce l-am văzut, m-am așezat în fața lui, și-am cîntat, cîteva ceasuri, tot ce-mi mai aduceam aminte și ce mai puteam improviza după trei-patru luni de aproape totală întrerupere. Am scris apoi acasă, să-mi trimită partiturile bucăților mele favorite. A fost ultima zvîcnire a vocației mele de pianist.

*

Îmi plăcea să mă duc la Școala Mîntuleasa. Învățam acolo tot lucruri pe care le cunoșteam deja. Căci, o săptămînă după ce începuse școala, citisem deja manualul. Doar în toamna anului 1916 lucrurile s-au desfășurat altfel. Eram în clasa a IV-a primară și, înainte de a se deschide școala, România intrase în război. Ca toată lumea, marcam cu stegulețe tricolore pe o hartă înaintarea trupelor române în Ardeal. Unchii mei fuseseră mobilizați, dar, cu excepția celui mai tînăr, rămăseseră toți la București. Apoi am aflat de dezastrul de la Turtucaia. Stătea atunci la noi o prietenă de la Cernavoda, care tocmai își pierduse soțul, colonel pensionar. Băiatul ei, proaspăt sublocotenent, era în garnizoana de la Turtucaia. Într-o zi, i-a

venit vestea că murise. Nu mai mi-aduc aminte cum a reacționat pe loc. A mai rămas la noi cîteva săptămîni, apoi s-a mutat în cealaltă parte a Bucureștiului. Dar venea adesea să ne vadă și continua să vorbească despre fiul ei, sublocotenentul. Spunea : „Acum ar fi împlinit 24 de ani. Acum ar fi luat concediu. Acum și-ar fi găsit o fată, s-ar fi logodit. Acum ar fi fost înaintat locotenent...“

Nopțile, auzeam sergentul de stradă strigînd : „Stinge lumina !“ Apoi, într-o noapte, au început să sune clopotele de la Mitropolie și curînd am auzit tunurile antiaeriene. Venea zepelinul. A continuat să vină așa, în fiecare noapte. Plutea leneș pe deasupra Capitalei, zvîrlea cîteva bombe, apoi dispărea îndreptîndu-se spre Dunăre. Tata și unchiul stăteau în grădină, ca să vadă cum îl vor da jos obuzele antiaeriene. Într-o noapte ne-a chemat și pe noi și ni l-a arătat. Așa cum îl prinseseră reflectoarele și-l întovărășeau în cursa lui leneșă, pe cer, părea un trabuc uriaș. Odată s-a răspîndit zvonul că ar fi fost atins de un obuz și ar fi căzut, în flăcări, pe malul bulgăresc al Dunării.

Cînd veneau aeroplanele germane, mama ne silea să coborîm în pivniță. Semnalul îl dădeau clopotele de la Mitropolie, și apoi se auzeau și clopotele celorlalte biserici, întocmai ca în noaptea de Înviere. De obicei avioanele veneau către sfîrșitul dimineții, puțin timp înainte de masă. Le zăream, ca niște porumbei argintii, sticlind în soarele cald de septembrie, urmăriți de nourașii albi ai obuzelor. Cîteva baterii erau instalate pe maidanul Primăriei, lîngă statuia Brătianu, la vreun kilometru de casa noastră. Auzeam pocnetele scurte, surde, ale tunurilor și auzeam uneori schijele căzînd pe case și pe trotuare. Odată mă dusesem să cumpăr ceva de la un magazin de pe Bulevardul Brătianu. Cînd s-a dat alarma am pornit în grabă spre casă, cu coșul încărcat sub braț. Dar foarte curînd au început să cadă schijele și un sergent m-a fluierat. Am intrat într-un gang. Se mai aflau cîțiva trecători refugiați acolo. La răstimpuri, cineva se încumeta să iasă pe trotuar, privea cerul și ne informa de ce se mai întîmplă. Deodată, am simțit o explozie, cu totul deosebită de celelalte, ca și cum bomba ar fi căzut foarte aproape. Cînd după o jumătate de ceas m-am întors acasă, am văzut unde căzuse : în veranda unei case de pe Strada Melodiei. Cîţiva răniţi şi un bărbat ucis. O schijă îi retezase capul. Am fost a doua zi, cu mama, să-l văd. Era întins pe o masă, între flori, cu capul prins neîndemînatec de trunchi şi bandajat.

*

Aflam mereu de înfrîngeri, dar nu mă îndoiam de biruinţa finală a trupelor româneşti. Ca toţi cei care trecusem prin clasele primare, credeam că armata noastră e invincibilă. Înfrîngerile, dacă erau cu adevărat reale, se datorau exclusiv greşelilor generalilor.

Tata se întorcea acasă tot mai posomorît. Cînd am aflat că unchiul Costică părăsise Capitala, am înţeles că situaţia se agravase simţitor. Pentru că era mobilizat ca şofer al colonelului Sideri, unchiul Mitache credea că are informaţii sigure. Ne încuraja, asigurîndu-ne că o mare bătălie este în pregătire. Dacă o cîştigăm, Capitala este salvată. Tata ne mai spunea că vor fi lupte şi în jurul Bucureştiului, că forturile vor rezista, în cel mai rău caz, cîteva zile.

Noi, băieţii, ne pregăteam de asediu. De altfel, deja de cîteva săptămîni aveam sentimentul că particip la război. Pe la mijlocul lui septembrie fusesem chemaţi la şcoală. Ni se spusese să aducem ziare vechi, ace de cusut şi un mosor cu aţă albă. Un tinerel ne-a întrebat dacă ştim să coasem, şi apoi ne-a explicat despre ce era vorba. Curînd va veni iarna, ne-a spus el, şi soldaţii noştri au nevoie de haine călduroase. S-a dovedit că hîrtia ţine cald. Trebuie să facem cămăşi de hîrtie şi ne-a explicat cum să le croim şi cum să le coasem. La început, cîteva zile, croia numai el singur. Lua mai multe jurnale, le aşeza bine unul peste altul şi tăia un semicerc la marginea de sus. Noi coseam apoi marginile (erau uneori cinci, şase foi, şi mergea greu : se rupea acul, ne înţepam, rupeam hîrtia). Două asemenea feţe erau cusute împreună, în aşa fel încît alcătuiau un soi de pieptar.

Vedeam adesea cercetaşi purtînd la braţ o bandă albă cu o cruce roşie, semn că erau sanitari. Mi-ar fi plăcut să am cîţiva ani mai mult să pot fi şi eu utilizat într-un spital de campanie. Ispita era prea mare şi pînă la urmă n-am putut rezista. Am găsit undeva o bucată de postav roşu, am croit o cruce şi am cusut-o pe o bandă albă. Uneori, punîndu-mi-o la braţ, ieşeam pe furiş în stradă. Mi se părea că trecătorii mă privesc mişcaţi.

Aşa mă aflam odată în poartă, cînd în faţa mea s-a oprit o maşină. Unchiul Mitache a sărit grăbit, fără să mă vadă, şi a intrat în curte. Tîrziu, m-am auzit strigat. Înţelesei că mama plînsese, dar m-am prefăcut că n-am observat nimic. Unchiul ne-a sărutat pe toţi, apoi a apucat valiza şi s-a îndreptat spre maşină. „E mare prăpăd", ne-a spus, cînd a pornit maşina.

Tata a plecat a doua zi, tot în grabă. Speram pînă în ultimul moment că ne va lua cu el în Moldova, aşa cum fusese vorba cînd se răspîndiseră la Bucureşti primele zvonuri despre atrocităţile bulgarilor. Ştiam, de asemenea, că şi cercetaşii se pregătesc să se retragă împreună cu trupele şi niciodată n-am suferit mai mult că nu împlinisem încă zece ani. (Auzisem că nu poţi fi cercetaş înainte de zece ani.) Nu mai ştiu cum a decurs despărţirea de tata. Încercam să mă simt trist, zdrobit. În fond, eram mîndru de el, de uniforma lui de campanie, de revolverul pe care îl purta la centiron. Ordonanţa îi dusese lada de campanie în curte şi aştepta lîngă ea. În faţa porţii, tata nu uită să ne mai dea încă o dată sfaturi, să ne spună cum să ne purtăm.

Toată noaptea aceea s-au auzit explozii şi bubuituri. În mai multe locuri cerul se înroşise şi începuse să pîlpîie. Săriseră în aer forturile şi arsenalul, am aflat a doua zi. A fost o noapte lungă, grea, parcă anevoie de urnit din loc. Dar cînd s-a făcut dimineaţă, totul părea ca mai înainte. La şcoală, clasa era pe jumătate goală şi după vreun ceas de aşteptare a venit directorul şi ne-a spus să ne ducem acasă. Ne-a mai spus că Bucureştiul a capitulat şi că foarte probabil intrarea trupelor inamice va avea loc a doua zi.

În acea după-amiază un sergent ne-a adus proclamaţia primarului, în care se mai spunea că armele de orice fel trebuie depuse la comisariat în 24 de ore şi că anumite locuinţe vor fi rechiziţionate pentru încartiruirea trupelor austro-germane. Ne-am sfătuit îndelung, mama, noi şi Lina — una din surorile mamei care venise să locuiască la noi — ce să facem cu puşca de vînătoare şi cu pistoalele vechi pe care le aveam. Am hotărît să păstrăm puşca şi să zvîrlim pistoalele. Tîrziu, în noaptea aceea, cu teamă şi exaltare, le-am dat drumul într-o gură de canal.

În dimineaţa următoare, trupele austro-germane au început să pătrundă în Bucureşti. Am văzut şi eu capul coloanei cînd ajunsese în dreptul statuii Rosetti. Un detaşament de ulani, pe cai mari, albi, înainta la pas, cu lăncile rezemate în tureatca cizmei. Priveau zîmbind, obosiţi, grupul de copii şi curioşi de pe trotuare. Mi s-a părut mie sau am văzut aievea o fetiţă făcînd un pas înainte şi întinzînd un buchet de flori ? Am simţit cum lumea din jurul meu se frămîntă nedumerită.

„Trebuie să fie nemţoaică", şopti cineva.

Se auzeau — grele, pietroase — copitele cailor tăind tăcerea de pe bulevard. După ce s-au depărtat şi a venit rîndul batalioanelor de bavarezi, m-am întors acasă.

În după-amiaza aceea am descoperit că mă pot consola, că mă pot răzbuna chiar. S-a întîmplat aşa. Mi-am închipuit că într-un lan de porumb din marginea Bucureştiului se ascunseseră cîţiva soldaţi români. La început erau neînarmaţi, sau aproape ; dispuneau de o singură carabină, de cîteva baionete, un revolver. Dar am renunţat repede la această imagine şi i-am înarmat pînă în dinţi. La început de tot, erau doar vreo trei, patru soldaţi şi un ofiţer. Dar foarte repede am descoperit că în acelaşi lan de porumb se mai ascunseseră şi alţii. Am început să-i adun, să-i organizez. Stam întins în pat, cu ochii întredeschişi, neştiind prea bine ce se întîmpla cu mine, de unde izvorăşte fericirea aceea secretă, aproape vinovată. Eram agăţat de propriile mele năzăriri, legat parcă de ele cu un fir nevăzut, căci, dacă mă trezeam, chemat de mama, simţeam cum se rupe firul şi mă regăseam în lumea de toate zilele, încă emoţionat de amintirea celor văzute în închipuire, dar fără înfiorata beatitudine de pînă atunci.

Am învăţat în acea după-amiază cum să reiau legătura cu armata mea secretă. Era de ajuns să rămîn din nou singur, izolat — într-o cameră, în pivniţă, în pod ;— şi să evoc lanul de la început, aşteptînd să văd tremurînd cei dintîi coceni de porumb. Scena se punea imediat în mişcare. Descopeream mereu alţi soldaţi ascunşi îndreptîndu-se, cu mare grijă, spre locul de concentrare. Către seară, se strînseseră acolo aproape o sută de militari, din ce în ce mai bine înarmaţi. Sublocotenentul de la început era acum căpitan şi alţi cîţiva tineri ofiţeri inferiori veniseră să-l ajute. Unul din ei cunoştea un mare secret. (Inima aproape mi se oprise, descoperindu-l.) Arsenalul nu sărise în întregime în aer, aşa cum crezusem noi. În ultimul moment, unul din locotenenţi izbutise să salveze, într-o enormă magazie subterană, numai de el ştiută, un număr considerabil de carabine, mitraliere şi — aflam cu inima precipitîndu-şi bătăile — chiar tunuri de cîmp, cu muniţiile respective.

Eram atît de emoţionat de descoperirea aceasta, încît trebuia să întrerup vedenia ca să-mi vin în fire. Simţeam că eram părtaş la o taină care ar fi putut schimba mersul războiului. Desigur, ştiam că totul pornise din mintea mea, că armata aceea secretă ieşise dintr-un lan pe care — cel puţin la început — îl inventasem eu. Dar, pe de altă parte, simţeam că nu eu eram stăpînul închipuirilor mele. În fond, nu-mi închipuiam, ci *vedeam* ce se întîmpla, ca pe un ecran interior. Adesea, nu mă aşteptam deloc la întorsătura pe care o luau creşterea şi organizarea armatei secrete. Nu eu descoperisem că arsenalul nu sărise în aer ; asta mi-a spus-o unul din locotenenţii mei. Iar, la început, nici măcar nu ştiam cum îl cheamă pe acest locotenent. Tot ce-am aflat mai tîrziu despre el şi familia lui, le-am aflat de la el.

Povestea se amplifica şi se modifica de cîte ori o reluam de la început. Emoţia cu care o urmăream desfăşurîndu-se se datora şi faptului că se inventa singură, uneori chiar împotriva ştiinţei sau dorinţei mele. La început, soldaţii mei atacau doar sentinelele sau mici detaşamente germane, ca să-şi poată procura arme şi muniţii. Dar foarte curînd lucrurile luară altă întorsătură. În loc să atace grupuri mărunte, armata secretă se mulţumea să crească prin propriile ei mijloace (arsenalul subteran) şi să se organizeze în păduri, în pregătirea unei înfruntări.

Cîteva zile am trăit pe altă lume. Zadarnic plîngea mama cu fața prinsă în palme, zadarnic venise sergentul cu un tălmaci și un subofițer austriac să vadă camerele rechiziționate. Nici zvonurile dezastruoase care circulau nu izbutiseră să mă deprime. Mă ascundeam de cîte ori puteam și mă cufundam în contemplarea armatei secrete. Pînă ce, într-o după-amiază, cam la o săptămînă după ce văzusem primii ulani îndreptîndu-se spre statuia Rosetti, nu m-am mai putut stăpîni și am izbucnit. Pe neașteptate, detașamentele, companiile, regimentele, pe care le privisem atîtea zile adunîndu-se și organizîndu-se, au atacat prin surprindere trupele dușmane. De cum am auzit primele bubuituri de tun, de cum am văzut primele valuri pornind la atac cu baioneta, mi-am pierdut calmul relativ cu care urmărisem pînă atunci pregătirile de luptă. Aproape gîfîind, șopteam mereu : „Foc ! La atac ! Tot înainte ! Foc !..." Erau comenzile pe care le repetau ofițerii mei. Nu mai puteam sta locului. Am ieșit din ascunziș și am început să mă plimb pe trotuar, cu ochii în jos, ca să nu mă despart de vedeniile mele. De mult căzuseră ulanii și bavarezii întrezăriți pe bulevard ; venise acum rîndul regimentelor austro-ungare și bulgărești. Nu mă mai puteam opri. Și totuși știam că trebuie să mă opresc, ca să pot anunța *adevăratele* trupe românești, în curs de retragere spre Moldova, de victoriile noastre, ale celor din spatele frontului. Numai așa i-aș fi putut salva, aș fi putut opri retragerea. Cînd cele două armate românești — cea adevărată și cea secretă — se vor întîlni, războiul va începe în alte condiții.

Campania armatei mele a durat multe luni. O continuam în fiecare zi. De obicei, era vorba de ciocniri între patrule sau detașamente, căci îmi plăcea să prelungesc cît puteam de mult pregătirea atacului. Uneori, îmi anunțam mie însumi, cu oarecare solemnitate, ziua și ora precisă a atacului. Cu cîteva ceasuri mai înainte mă retrăgeam în ascunzătoare. Savuram pe îndelete fiecare gest al ofițerilor mei. Atacul surprindea întotdeauna trupele inamice.

Fratele meu observase destul de curînd că se întîmplă ceva cu mine și a început să mă descoase. Mi-a fost greu să-i explic. I-am spus că era vorba de o poveste de război pe care o scriam. Într-adevăr, la vreo săptămînă după ce văzusem pentru întîia oară porumbiștea în care se ascunseseră cei cîțiva soldați, începusem să descriu întîmplarea într-un caiet. Spre întristarea mea, scrisul nu ținea pasul cu întîmplările pe care le vedeam pe ecranul interior. Rămîneam în urmă și, curînd, înfiorata bucurie pe care o simțisem scriind primele rînduri se risipea. Mă trezeam fără chef, dezamăgit. Pornisem la lucru ca într-un fel de vrajă, și acum priveam detașat, indiferent, caietul în care nu apucasem să scriu o pagină.

Nu știam atunci că eram pe cale să fac primele mele experiențe de scriitor.

*

Toamna parcă fusese mai aspră în anul acela. Un lung, nesfîrșit noiembrie. Aproape ne-am bucurat cînd au căzut primii fulgi. Erau atunci încartiruiți la noi un ofițer german, bancher din Hamburg de felul lui, și un locotenent bucovinean din armata austriacă. Amîndoi trecuți de 50 de ani și cît se poate de de treabă. Bancherul vorbea franțuzește, era mare filatelist și fuma veșnic trabuce. În ceea ce privește pe bucovinean, îmi amintesc surpriza mea cînd, întorcîndu-mă de la școală, am întîlnit în sufragerie un ofițer austriac vorbind românește. Înainte de ei fuseseră încartiruiți, doar pentru cîteva zile, trei ofițeri germani. Corecți și discreți, aproape că nu-i vedeam, dar prezența lor ne paraliza. Ne retrăsesem toți în mansardă, și din Bulevardul Pache mai venise o mătușă, Marioara. Cînd am coborît în prima dimineață, toți șase — mama, cele două mătuși și noi, copiii —, ca să examinăm camerele, le-am găsit întocmai așa cum le lăsasem, cu paturile făcute și cuverturile trase. Doar mirosul de cizme și de tutun ne amintea că dormiseră acolo ofițeri dintr-o armată dușmană. Bancherul și bucovineanul erau tot atît de îngrijiți. Dar erau de asemenea prietenoși, simpatici, încercînd să ne ajute (ne aduceau zahăr, cafea, pesmeți). Bucovineanul ne învăța poezii patriotice și ne vorbea de Aron Pumnul. A stat la noi pînă în primăvara următoare.

Pentru că era român, nu-l consideram ostaş al unei armate duşmane. Ştia bine latineşte. Cînd a plecat, ne-a luat deoparte pe noi, băieţii, şi ne-a spus : „Am să mă întorc după război, să văd dacă aţi învăţat latineşte...“ Dar n-am mai auzit nimic despre el.

Bancherul din Hamburg fusese vărsat la un serviciu auxiliar şi a rămas la noi mai bine de un an. Era blond, gras şi mirosea a apă de colonie şi a ţigări de foi. Avea mare slăbiciune pentru mîinile şi mai ales unghiile lui. Le îngrijea, le privea necontenit şi-şi lustruia unghiile cu o periuţă minusculă. Uneori, serile, îmi îngăduia să mă aşez alături de el şi să privesc timbrele. Vorbea foarte puţin şi nu vorbea decît franţuzeşte. Cînd, în anul următor, veneam la el să mă ajute la versiunea germană, îşi pierdea răbdarea. „Mais, c'est de l'allemand, ça !“ exclama după ce deschidea caietul.

În timpul iernii, ocupaţia începu să se facă simţită. Lemne nu se mai găseau decît cu mare greutate. Pîinea era amestecată cu mălai şi cozile în faţa brutăriilor începeau pe la patru dimineaţa. Mama îl deştepta pe Nicu, îi dădea trei perechi de ciorapi şi bocanci, căci erau troiene de zăpadă şi cu fiecare noapte gerul se făcea mai nemilos. Cu flanelă şi căciulă, Nicu cobora scările de lemn ale mansardei (şi de abia atunci mă trezeau bocancii lui), descuia lanţul de la poartă (uneori trebuia să dea zăpada la o parte cu lopata ca s-o poată urni) şi pornea spre brutărie. Mama punea la fiert apa pentru ceai în jăratecul din gura sobei, apoi ne ajuta să ne spălăm, pe mine şi pe Corina. Brutăria se deschidea de abia la şase. Dacă ajungea acolo la timp, adică înainte de cinci, Nicu era printre primii, şi se întorcea cu pîinea pe la şase jumătate. După ce beam ceaiul, coboram, împreună cu cele două mătuşi, şi curăţam zăpada pe trotuar, ca să nu plătim amendă. În cele din urmă, cu ghiozdanele în spate, porneam la şcoală.

În anul acela n-am prea învăţat mare lucru. Eram în clasa a IV-a primară şi tot interesul meu se concentra asupra noilor „materii“ pe care le învăţa Nicu în prima clasă de liceu. Mă fascinau îndeosebi zoologia şi istoria antică. La şcoala din strada Mântuleasa continuam să fiu premiant, oarecum în virtutea inerţiei, dar şi eu, şi directorul, şi mama simţeam că se schimbase ceva. Nu-mi mai plăcea şcoala, nu mai scriam compoziţiile cu plăcerea şi atenţia dinainte şi aveam note tot mai proaste la „conduită“. Scăpasem de sub controlul tatei şi descoperisem maidanul. La început de tot, în toamna aceea, un maidan din Calea Călăraşi, unde ne jucam de-a hoţii şi vardiştii sub şefia unor calfe de cizmar, care ne învăţau tot felul de trucuri (bunăoară, cum să lăsăm în urma noastră semne secrete, cu creta, pe pereţi, fără să fim surprinşi). Apoi am ajuns, cu o droaie de haimanale, în dosul Bisericii „Sf. Gheorghe“, unde ne puteam ascunde într-o curte mare, care părea părăsită. Dar curînd după aceea a venit iarna şi ne adunam pe maidan ca să ne batem cu bulgări de zăpadă. Mă întorceam acasă către seară, ud, murdar, cu hainele rupte. La început, mama nu se neliniştea prea mult. Mă ştia plecat să mă joc cu băieţii şi era încîntată că cel puţin nu trebuie să mă pîndească, să vadă dacă nu citesc prea mult. Căci tata, între altele, îi dăduse instrucţiuni şi în această privinţă : să aibă grijă să nu-mi obosesc ochii. Dar curînd, cînd troienele ajunseseră cît omul de înalte, prietenii mei de maidan au apărut cu săniuţe. Cele mai multe erau nedibaci alcătuite din lădiţe, dar erau şi săniuţe adevărate, cu tălpile lucii ca patinele. Mă număram printre puţinii care nu aveau sanie şi trebuia să găsesc tot felul de mijloace ca să pot împrumuta una pentru cîteva ceasuri sau chiar o după-amiază întreagă. De obicei plăteam chiria în nasturi, în bile sau soldaţi de plumb.

Într-o dimineaţă sticloasă de ianuarie, cînd şcoala se închisese pentru că nu mai avea lemne, am plecat cu întreaga ceată să ne dăm cu săniuţa la Dealul Mitropoliei. De la statuia Rosetti la Mitropolie era cale lungă, dar am ajuns repede, pentru că ne întreceam unul pe altul. De acolo, de pe deal, se vedea toată Valea Plîngerii, dar aşa cum n-am mai văzut-o niciodată de atunci — căci gunoaiele şi stîrvurile de cîini şi pisici fuseseră îngropate adînc sub troiene, şi de sus, de pe parapet, părea o pantă de schi. Dar nu îndrăzneam s-o coborîm cu săniuţele şi ne mulţumeam să ne dăm drumul de sus, de lîngă clopotniţă, pe strada lungă, uşor curbată, la ora aceea aproape pusţie, care ajungea pînă în Strada Şerban-Vodă. Urcam apoi cu săniuţa în spate şi, ca să nu riscăm să ne lovească cei care coborau vertiginos la vale, umblam pe margini, prin troiene. După cîteva ceasuri am început să simt o mîncărime în labele picioarelor şi, pentru că nu mă puteam scărpina, mă loveam uşor cu gheata. Dar mîncărimea ajunsese insuportabilă şi atunci mă călcam singur, cu toată greutatea, cînd pe un picior, cînd pe celălalt.

Am ajuns acasă spre seară, extenuat, lihnit de foame şi aproape nemaisimţindu-mi picioarele. Mama îmi pregătise o pedeapsă exemplară, dar, cînd m-a văzut în ce hal eram, a amînat-o. Numai după ce m-am descălţat, şi-a dat seama că-mi degeraseră picioarele. Pielea crăpase, însîngerată, şi pe alocuri fusese smulsă odată cu ciorapul. Degetele erau vinete şi, de cum mă apropiasem de sobă, mîncărimile reîncepuseră cu atîta virulenţă, încît una din mătuşi a trebuit să mă ţină de mîini ca să nu mă scarpin pînă la sînge. Doctorul familiei era bătrîn şi locuia destul de departe. Mama zărise de curînd placa unei doctoriţe foarte aproape de noi, pe Bulevardul Domniţei. S-a îmbrăcat repede şi curînd s-a întors cu ea. Domnişoara Buttu abia îşi luase doctoratul şi era pe atunci medic la Spitalul Colţea. S-a încruntat cînd mi-a văzut picioarele. A cerut un lighean cu zăpadă, a îngenuncheat în faţa mea şi a început să-mi frece labele şi tălpile. Gemeam de durere, dar a continuat să mă frece cu zăpadă pînă ce degetele au început să sîngereze de-a binelea. Dimineaţa, operaţia aceasta a făcut-o mama. Nu mai aveam voie să mă apropii de sobă, şi stăteam în fundul patului, cu picioarele bandajate. Cineva de-al casei se afla totdeauna lîngă mine, nu cumva să mă scarpin sau să mă apropii de sobă.

Nu m-am dus la şcoală cîteva săptămîni. Am scăpat fără să mi se amputeze nici un deget, dar în toată iarna aceea frecatul cu zăpadă, dimineţile, era un chin, şi mulţi ani după aceea mîncărimile îmi reveneau de cîte ori, iarna, intram într-o odaie prea încălzită.

Aşa m-am lecuit de săniuţă şi poate de aceea nu m-au ispitit, mai tîrziu, sporturile de iarnă. Mama m-a iertat.

Datorită degerăturilor mele, găsise un nou doctor al familiei. A rămas doctorul şi prietenul nostru aproape douăzeci de ani.

*

Iarna aceea mi s-a părut nesfîrşită... În martie, troienele din grădină încă nu se topiseră. Nu mai ştiu prin ce mijloace am primit, în preajma Paştilor, veşti de la tata. Ajunsese cu bine în Moldova, dar nu ne spunea nici unde se află, nici ce făcea. Pîinea devenea din ce în ce mai proastă şi tot mai galbenă din cauza mălaiului. Şi totuşi, cînd era proaspătă şi ungeam feliile cu untură, ni se părea gustoasă. În acei ani de ocupaţie, am ţinut, fără vrerea noastră, cele mai lungi posturi. Săptămîni întregi n-am mîncat altceva decît fasole, murături şi cartofi prăjiţi. Fiecare din noi ne găsisem ceva de făcut la bucătărie. Mie îmi plăcea să prăjesc cartofii. Învăţasem cum să-i tai şi cum să-i întorc cînd pe o parte, cînd pe cealaltă, ca să-i rumenesc fără să-i usuc. Apoi, rareori, pe neaşteptate, mama primea veste de la bunici că cineva tăiase pe ascuns un porc — şi ne duceam toţi în Bulevardul Pache, ca să putem transporta, fără să dăm de bănuit, untură, şoric şi, cîteodată, o bucată mare de carne.

Şi totuşi, în cele din urmă, a venit şi anul acela primăvara. Am văzut într-o dimineaţă părul nostru din grădină în floare. Din Strada Melodiei pînă la şcoală treceam tot pe sub zarzări şi cireşi înfloriţi. Anevoie mai puteam rămîne acasă după-amiezile. Regăsisem maidanele şi jocurile. Descoperisem oina şi, deşi eram miop, ajunsesem repede meşter ; mă apăram în careu mai bine ca mulţi alţii mai în vîrstă ca mine şi ţinteam cu mingea aproape fără greş.

În anul acela, sărbătoarea de Zece Mai fusese interzisă de ocupant. Fusesem obligaţi să ne ducem la şcoală. (Directorul ne avertizase că, din ordinul autorităţilor militare, nu se vor motiva decît absenţele de boală şi numai cu certificat medical.)

Zece Mai trebuia să fie o zi ca oricare alta. Dar îmi aduc şi acum aminte figura tristă, concentrată a institutorului, cînd a scos din buzunar o carte și a chemat pe un băiat, cel mai priceput în recitarea poeziilor. „Sînteți destul de mari acum, ne-a spus, și puteți ține un secret." A desfăcut cartea și i-a arătat o poezie. „Du-te în curte și învaț-o pe dinafară", i-a șoptit.

Poate n-a trecut nici un sfert de ceas, dar nouă ni s-a părut o veșnicie. Institutorul rămăsese pe catedră, privind în gol. În clasă nu se auzea decît zumzetul albinelor, la capătul de sus al ferestrelor, încercînd să-și facă loc, prin geam, spre grădină. În cele din urmă, colegul a apărut, s-a apropiat de catedră și, grav, a început să recite. Cît n-aș da să-mi aduc aminte ce poezie a recitat atunci. Nu era, desigur, una din poeziile ocazionale de Zece Mai, nici o poezie patriotică, pentru că pe acestea le cunoștea clasa întreagă. Era, poate, de Octavian Goga sau Șt. O. Iosif. Nu-mi aduc aminte decît de tăcerea noastră înfiorată și de lacrimile de orgolioasă bucurie. Căci înțelegeam din aluziile poetului că românii vor ieși biruitori și de data aceasta.

După ce băiatul a sfîrșit de recitat, institutorul l-a mîngîiat cu palma pe obraz și, întorcîndu-se spre noi, ne-a spus zîmbind : „Mai rămîneți, cuminți, un sfert de ceas, apoi vă duceți acasă."

*

Lacrimile cu care sfîrșisem de citit *Cuore* mă asigurau că nu eram un copil rău ; descopeream încă o dată că-mi iubeam și țara și familia (mai ales pe mama) ; descopeream că-mi iubeam chiar și școala. Dar cît îmi era de greu să-mi amintesc de toate acestea cînd mă regăseam pe stradă, cu atîtea tramvaie de care mă puteam agăța, cu trotuarele nesfîrșite, pe care puteam umbla ceasuri întregi fără să mă rătăcesc ; cînd, mai ales, mă regăseam pe maidan sau în grădina din Bulevardul Pache. În vara anului 1917 mama nu mă mai putea ține în frîu. Încercase toate mijloacele : o nuia de bambus (tata ne amenința mai ales cu cureaua), confiscarea ghetelor, ca să nu mai pot ieși pe stradă (dar îmi plăcea parcă și mai mult să alerg, pe trotuarele fierbinți, în picioarele goale), închiderea într-o

cameră (din care reușeam să evadez sărind pe fereastră). Destul de tîrziu, mama descoperise singurul mijloc de a mă aduna de pe drumuri : îmi dădea o carte. Dar nici asta nu era o soluție perfectă, căci pînă seara, cel mult pînă la mijlocul nopții, o sfîrșeam de citit, și mama nu mai avea o altă carte la îndemînă. Pe de altă parte, își amintea mereu de recomandația tatei : să nu mă lase să-mi obosesc ochii. Se adăugau acum și alte superstiții : că eram încă un copil și cititul exagerat risca să-mi „epuizeze nervii" (expresia era a uneia din mătuși). Sperasem cîtva timp că voi găsi un aliat în domnișoara Buttu. Dar și ea împărtășea aceleași idei : că mintea nu trebuie obosită „în timpul creșterii", că o hrănesc destul cu manualele de școală și lecțiile de pian.

Mă consolam pe maidane. Venise vara, terminasem școala primară și, în așteptarea examenului de intrare în liceu, pe care trebuia să-l dau în septembrie, eram cu desăvîrșire liber. Jucam oina, fie în strada Călărași, fie pe maidanul Primăriei, acolo unde, cu un an mai înainte se aflau tunurile antiaeriene. Era un loc viran uriaș, lîngă statuia Brătianu, pe care se depuseseră blocurile pe piatră necesare clădirii aripii noi a Facultății de Litere. Construcția fusese întreruptă de război, dar în pivnițele ei nesfîrșite, în care se zvîrliseră nenumărate căruțe cu nisip și se depuseseră cărămizile și sacii cu var, aveam să pătrund curînd odată intrat în liceu. Ani de zile pivnițele acelea misterioase, schelăriile acelea șubrede de sub care izbucneau șobolanii aveau să constituie unul din universurile mele secrete. Împreună cu cîțiva dintre noii prieteni pe care mi-i făcusem în liceu, le-am explorat, cu emoție, pînă în ziua cînd ne-a surprins o razie organizată de poliție împotriva vagabonzilor.

Nu știu cum am aflat, către sfîrșitul verii, de victoriile românești de la Mărăști și Mărășești. Cîteva zile au circulat zvonuri despre înaintarea fulgerătoare a unei divizii faimoase spre Rîmnicu-Sărat. Trezit de aceste victorii, am încercat să zvîrl în foc și armata mea secretă. Dar jocul nu mai era același. Lanul primordial se dovedea acum insuficient pentru a produce, în cîteva zile, forțele care trebuiau să taie retragerea diviziilor germane. Încercam să imaginez altceva : regimente românești ascunse în munți, petrecînd toată iarna lui 1917 în peșteri și păduri, atacînd în timpul nopții depozitele germane de muniții. Dar aveam atîtea alte lucruri de făcut. Curînd am aflat că înaintarea trupelor se oprise definitiv datorită descompunerii armatei rusești. Ajungeau pînă la noi știri despre satele prădate și arse în spatele frontului de către diviziile care părăsiseră lupta și se îndreptau spre Rusia.

Și apoi, într-o dimineață de septembrie, ducîndu-mă la Liceul „Spiru Haret“ să văd rezultatul examenului de intrare, mi-am citit numele pe lista celor admiși. M-am întors grav acasă, să aduc vestea mamei. Aveam sentimentul că s-a întîmplat ceva hotărîtor, că mă pregătesc să încep o nouă viață.

III

CUM AM GĂSIT PIATRA FILOZOFALĂ

Totul m-a fermecat, la început, la liceu. Îmi plăcea mai ales pentru că la fiecare materie aveam un alt profesor. M-a cucerit de la cea dintîi lecție, și a rămas preferatul meu pînă la moarte, cîțiva ani mai tîrziu, Nicolae Moisescu, profesorul de științe naturale. Era înalt, foarte slab, aproape uscat, și părea mai bătrîn decît era pentru că avea părul și mustățile albe. Vorbea încet, rar, parcă și-ar fi economisit forțele, și vorbea plimbîndu-se prin fața băncilor, cu pași mici, ușori, întretăiați de scurte opriri ca să poată privi mai bine, adînc, în ochi, unul din elevi. Zîmbea după fiecare frază, parcă ar fi vrut să sublinieze punctul și pauza care trebuiau s-o separe de fraza următoare. Întovărășea expunerea cu gesturi largi, leneșe, și atunci înțelegeai cît de perfect izbutise să-și dozeze puțina energie de care dispunea.

Avea acest obicei : venea cu microscopul în clasă și ne chema pe rînd să privim, și apoi ne punea să desenăm pe tablă cele ce văzusem. Arareori unul din noi izbutea să reproducă, foarte aproximativ, acele stranii forme irizate, madreporice, pe care le descopeream, le abuream, le pierdeam și le descopeream din nou, învîrtind încet șurubul microscopului. M-a remarcat, cred, pentru că mă număram printre cei care se dovediseră în stare să deseneze ce vedeau. De atunci nu m-a mai slăbit. Mă privea mereu în ochi, parcă mi-ar fi cerut părerea, îmi punea necontenit întrebări. Pe nesimțite m-am trezit că sînt anumite taine pe care le înțelegeam. Erau tainele acelei puteri misterioase pe care Moisescu o numea „Natură". Înţelegeam de ce fluturele de pădure are aripile de culoarea scoarţei de copac, de ce ariciul este prevăzut cu ţepi, de ce bărbătuşii atîtor păsări sînt mai exuberant împodobiţi decît femelele. „Natura" făcuse toate acestea ca să-i camufleze, să-i apere, să-i selecţioneze. Existau, deci, anumite legi pe care le puteai descifra — şi atunci toate lucrurile căpătau înţeles şi noimă. Lumea nu se mai arăta ca o aglomerare de vietăţi şi întîmplări fără legătură între ele, ci se dovedea a fi rezultatul unei voinţe unice şi irezistibile. Aşa cum mi se revela ea din lecţiile lui Moisescu, „Natura" era însufleţită de un singur elan : acela de a crea viaţa şi de a o menţine, în pofida tuturor piedicilor şi dezastrelor.

În iarna aceea am învăţat ce înseamnă instinctele de conservare a individului şi a speciei. Dar mai cu seamă am învăţat să iubesc şi să disting felurite animale, îndeosebi reptilele, batracienii şi insectele. Nicolae Moisescu ni le arăta în planşe colorate sau împăiate, sau conservate în borcane cu alcool, în insectare. Apoi le-am contemplat, cu întreaga clasă, la Muzeul de Ştiinţe Naturale de la Şosea. Am revenit de atunci, cu regularitate, în fiecare duminică, toată iarna aceea. Şi cu cîtă nerăbdare n-am aşteptat să se desprimăvăreze, ca să pot, în sfîrşit, să pornesc după insecte în pădurile din jurul Bucureştiului...

Poate că pasiunea aceasta pentru ştiinţele naturale m-a salvat, m-a ajutat să traversez criza în care intrasem, aproape fără să-mi dau seama, şi care nu era numai o criză de pubertate. Căci în afară de zoologie nu mă interesa nimic. Nu pregăteam lecţiile, ci-mi petreceam tot timpul liber pe maidanul Primăriei şi în pivniţele Universităţii. Rămăsesem prieten cu aceleaşi haimanale din mahalaua mea, iar dintre noii colegi de la liceu, mă legasem mai ales cu cei mai leneşi şi mai arţăgoşi. Este drept că, îndată ce s-au topit zăpezile, izbutisem să-i conving să cutreierăm boschetele de la Şosea, căutînd plante şi insecte. În mai 1918 am început să plecăm, duminicile, dis-de-dimineaţă, către mînăstirile din jurul Bucureştiului. Mă reîntorceam aproape de miezul nopţii, obosit, ars de soare, plin de praf, dar cu cutiile pline de insecte, cu borcane în care aduceam şopîrle, broaşte şi tritoni. Dintr-o

lădiţă, acoperită cu geam, îmi făcusem un „terarium". Petreceam ceasuri întregi urmărind viaţa domoală, mohorîtă, a gîndacilor de tot felul, a brotăceilor, a şopîrlelor. Făceam planuri pentru excursiile de vară : să coborîm pe malul Dîmboviţei pînă la Dunăre, să cercetez nămoalele şi mlaştinile bogate în larve.

Visului acestuia i-a pus capăt surpriza sfîrşitului de an. Am aflat, cu indignare, că rămăsesem corigent la trei materii : la română, franceză şi germană. Trei corigenţe aduceau după sine repetenţia. Dar Moisescu stăruise să mi se dea această şansă ; eram cel mai bun elev al lui din toată clasa. Am fost profund jignit citindu-mi numele pe lista corigenţilor. E drept, mi-era puţin teamă de limba germană. De fapt, n-ar fi trebuit s-o învăţăm decît începînd din clasa a II-a, dar autorităţile de ocupaţie o impuseseră şi la clasa I ; de aceea toată clasa noastră o sabotaserăm cum putuserăm. Dar am fost cu adevărat surprins să mă văd corigent la franceză şi mai ales la limba română. Iosif Frollo era profesorul nostru de franceză. Zadarnic aş încerca să-i fac elogiul : l-au cunoscut generaţii întregi de liceeni. Dar avea o mare slăbiciune pentru gramatică, şi pe atunci gramatica mi se părea o disciplină absurdă şi ineficace, inventată parcă anume pentru a împiedica pe elev de a savura textul pe care îl traduce. Frollo era mulţumit de cele ce ştiam, dar mă avertizase că nu voi putea trece clasa dacă nu voi şti pe dinafară toate conjugările. Mi se părea că mă ameninţă în glumă pentru că, după cum îi era obiceiul, spunea lucrurile acestea cu o mare dulceaţă, privindu-te în ochi şi zîmbind. Dar se ţinuse de cuvînt şi asta a provocat o adevărată ruptură între noi. N-am mai acceptat niciodată să mă apropii de el. Cîţiva ani mai tîrziu, cînd mă lăsasem antrenat în lecturi fără număr şi mă sileam să citesc operele complete ale autorilor francezi pe care îi studiam în clasă, Iosif Frollo a încercat de mai multe ori să mă sfătuiască şi să mă îndrumeze ; dar îl ascultam întotdeauna cu un zîmbet agresiv pe buze, continuînd să citesc ce şi cum îmi plăcea mie.

Evident, Frollo înţelesese repede ce se petrecea în mintea mea de adolescent frustrat şi anarhic şi m-a lăsat în pace. Dar avea şi el un mijloc rafinat de a se răzbuna. Cînd, în cursul superior, discuta vreunul din autorii pe care ştia bine că-i citisem — pentru că, impertinent, veneam cu operele complete la şcoală şi le aşezam pe pupitru, răfoindu-le la răstimpuri cu un fals gest precipitat — Frollo punea anumite întrebări la care probabil aş fi putut răspunde mai bine decît oricine altul, dar neglija întotdeauna să mă întrebe pe mine, deşi ridicam degetul. În cele din urmă renunţasem să mai ridic degetul şi ascultam, zîmbind ironic, răspunsurile mălăieţe sau neroade ale vreunui coleg asupra *Fedrei* sau *Henriadei*. Doar o dată a coborît Frollo de la catedră şi a venit să vadă cărţile pe care le aranjasem provocator pe pupitru. Ne vorbise despre *Port Royal*, şi eu adusesem *Les provinciales* şi toate volumele despre Pascal pe care le găsisem la bibliotecă. Le-a răsfoit zîmbind, apoi m-a bătut pe umăr. Dar nici atunci nu mi-a pus întrebarea la care, răspunzînd, aş fi putut arăta că ştiam mai mult decît restul clasei.

Corigenţa la limba română am considerat-o o mare nedreptate. E adevărat că nu învăţasem nimic, dar eram convins că nu mai am ce învăţa, căci citisem manualul de limbă română înainte de a fi intrat în liceu. Eram iarăşi convins că citesc mai corect şi scriu mai bine decît toţi colegii mei. Dar profesorul de română de atunci, D. Nanul, era în acelaşi timp şi directorul liceului. Astfel că ştia ce elev nedisciplinat şi dezmăţat eram. Fugeam adeseori de la curs, sărind pe fereastră şi mă duceam să joc oina pe maidanul Primăriei ; alteori nu veneam la şcoală, minţind că eram bolnav ; rupeam foile din carnetul de note, ca să nu vadă mama cît de proaste note aveam, sau mă prefăceam că l-am uitat acasă sau că l-am pierdut. D. Nanul avea desigur dreptate încercînd să mă lase repetent, încercînd chiar să convingă pe mama să mă retragă de la liceu. Eram, cum îi plăcea lui să spună, un „element indezirabil". Dar mie mi se părea că corigenţa la română era răzbunarea lui personală, că, de fapt, aş fi meritat să mi se dea un premiu sau măcar o menţiune.

Aşa mi s-a strecurat pe nesimţite ideea că sînt persecutat, că directorul, ca şi toţi ceilalţi profesori, cu excepţia lui Moisescu, protejează pe unii elevi — din motive pe care nu izbuteam să le ghicesc — şi persecută pe alţii, că mă persecută mai ales pe mine. Descoperirea aceasta mă rănise adînc, dar îmi dăduse în acelaşi timp şi o stranie satisfacţie. Mi se părea că sînt cu totul diferit de ceilalţi colegi, că sînt predestinat să rămîn în marginea societăţii, că drumurile celorlalţi îmi sînt interzise şi că voi fi silit să-mi caut o cale nouă. De aceea, cînd mi-am citit numele pe lista corigenţilor, primul gînd a fost să fug în lume. Am pornit spre Şosea şi am umblat aşa, în neştire, ceasuri întregi, fără să simt foamea, nici oboseala. Totuşi, către seară, m-am întors acasă. Mama şi-a ascuns anevoie bucuria că mă revede. Aflase despre cele trei corigenţe de la fratele meu şi văzînd că întîrzii i-a fost teamă să nu fi făcut vreo prostie. A încercat să mă consoleze spunîndu-mi că-mi va lua meditatori la franceză şi germană.

*

Într-un anumit sens, corigenţele mi-au prins bine. În vara aceea, cînd mă vedea cu o carte în mînă, mama nu-mi mai amintea că nu trebuie să-mi obosesc ochii ; îşi închipuia că învăţ, că mă pregătesc pentru examenele din toamnă. Pentru întîia oară de cînd mă ştiam nu mai citeam pe ascuns şi cu frica în sîn. Pe de altă parte, convingerea pe care mi-o făcusem că sînt „persecutat" îmi dădea, în proprii mei ochi, un nimb de martir, dar şi o anumită responsabilitate. Cît de mult mă pasionau oina şi jocurile pe maidan, simţeam acum că nu trebuie să las impresia că nu sînt bun de nimic altceva. Mi se părea că sînt pîndit de „ceilalţi", mai ales de director şi anumiţi profesori. Îmi spuneam : „Ei mă cred o haimana şi sînt siguri că nu voi ajunge nimic. Am să le pregătesc o surpriză !..."

Dar îmi era peste putinţă de hotărît, în vara aceea, 1918, în ce va consta surpriza. Voi ajunge un mare zoolog, un pianist, un mare doctor — sau inventator, sau un explorator sau voi descifra o limbă moartă ? De un lucru eram sigur : că nu voi fi niciodată premiant, că de-abia voi izbuti să trec dintr-o clasă într-alta. În acele după-amieze de vară, cu una din cele trei gramatici în faţa mea, ghicisem deja ceea ce s-a dovedit mai tîrziu a fi o caracteristică a temperamentului meu : îmi era imposibil să învăţ ceva la comandă sau să învăţ aşa cum învăţa toată lumea, în conformitate cu programul şcolar. Din clasa întîi şi pînă la sfîrşitul liceului m-am simţit întotdeauna atras de „materiile“ care nu se aflau în programul anului, sau de discipline și autori care nu se învățau la liceu. Cînd, cîțiva ani mai tîrziu, m-au pasionat științele fizico-chimice, studiam chimia în anul cînd în program era fizica, și viceversa. Uneori era suficient ca unei discipline de care eram îndrăgostit să-i vină rîndul în program, ca să simt că mă detașez de ea. Așa s-a întîmplat cu logica, cu psihologia, cu biologia. Tot ce eram *silit* să învăț își pierdea interesul, devenea o „materie“ ca oricare alta, bună pentru a fi memorizată de tocilari și premianți. Oroarea pe care o aveam de manuale didactice și de programe a luat, cu timpul, proporții patetice. Mulți ani în urmă, cînd m-am apucat serios de latină și de matematici, nu m-am mulțumit cu manualele pe care le învățaseră toți colegii mei, ci mi-am cumpărat cărțile lui Meillet, H. Poincaré sau Gino Loria, găsite pe la anticari, în care înaintam anevoie și cu enorme eforturi.

*

Nu-mi dau seama cum am trecut, în toamnă, examenele de corigență. Izbutisem să învăț declinările și conjugările franceze și germane. Dar la oral, în fața lui Nanul, am avut un asemenea trac, încît cînd m-a întrebat de ce gen e cuvîntul „pat“ am răspuns că e de gen masculin. Probabil că lucrările scrise erau ceva mai bune, pentru că și Frollo și Nanul m-au trecut. Așteptam să dau și corigența la germană cînd profesorul Papadopol ne-a anunțat că deoarece limba germană nu trebuia învățată decît în clasa a II-a, corigențele se anulează. Dar, a adăugat el, privindu-ne pătrunzător în ochi, se așteaptă ca noi toți, foștii corigenți, să ne distingem în cursul anului viitor, în clasa a II-a.

În ceea ce mă privește, fără îndoială că l-am dezamăgit. Germana a fost una din terorile adolescenței mele, nu atît pentru dificultățile ei, cît pentru faptul că Papadopol a devenit în anul următor directorul liceului. Aveam de-a face cu el de cîte ori spărgeam vreun geam sau mă surprindea sărind pe fereastră sau descoperea că-mi motivasem singur absențele. Și cu toate acestea, pe neașteptate, în clasa a IV-a ne-am împăcat și mai tîrziu am ajuns chiar

foarte buni prieteni. Împărțise cîteva subiecte de istorie literară, și mie îmi căzuse *Sturm und Drang*. Trebuia să ținem o conferință de 20 de minute. Am citit, zi și noapte, toate monografiile pe care le găsisem la bibliotecă și am scris un caiet întreg. Numai introducerea la *Sturm und Drang* a ținut aproape o oră. Am început cu *Niebelungen* și *Minnesänger*. Pe tablă, scrisesem toate numele, titlurile și datele pe care le socotisem importante. Evident, toate acestea le copiasem din manualele și monografiile pe care le citisem. Dar, cu o vizibilă încîntare, Papadopol și-a împrospătat o seamă de Minnesänger și de autori minori, la care, fără îndoială, nu se mai gîndise de cînd își luase licența.

Intrasem în clasa a II-a fără prea mult entuziasm. Dar pe la sfîrșitul lui octombrie, au început să circule zvonuri despre dezastrele Puterilor Centrale. Profesorii intrau tot mai bine dispuși în clasă și păreau tot mai distrați. Într-o dimineață am aflat că Germania ceruse armistițiu. Pornisem spre liceu, dar m-am trezit coborînd bulevardul spre statuia Brătianu. Întîlneam grupuri din ce în ce mai vociferante, unii cu mici steaguri românești și franțuzești, cîțiva în uniforme militare decolorate, peticite. Am auzit pe un tinerel strigînd : „La Komandatură !“ și apoi a luat-o la goană, cu un grup întreg după el. Am început și eu să alerg, ținîndu-mi cu o mînă ghiozdanul în spate, să nu salte. Dar n-am mai apucat să ajung pînă la Komandatură. Undeva, pe lîngă Spitalul Colțea, am dat peste alte grupuri gălăgioase, amenințătoare, și m-am oprit să văd ce se întîmplă. Cineva se urcase pe acoperișul unei case și se trudea să fixeze un drapel. „Leagă-l cu centironul !“ auzii strigînd. Apoi cîțiva de lîngă mine începură să rîdă cu hohote. Unii aplaudau să-și rupă palmele. „Are să-și piardă nădragii pe acoperiș“, spuse cineva.

Dar în clipa următoare auzii strigînd : „Păzea !“ și oamenii începură să se risipească. De la o fereastră, cineva zvîrlea în stradă maldăre de bastoane. Le aducea în brațe pînă la fereastră, striga : „Păzea !“ și le dădea drumul pe trotuar. Sute și sute de bețe albe, ușoare, cam de vreo doi metri, care mi se păreau și mai prețioase, pentru că nu știam la ce ar putea folosi. Oamenii se repezeau să le culeagă, le învîrteau pe deasupra capului, ca pe săbii.

Făcîndu-mi loc prin mulţime, am izbutit să pun şi eu mîna pe unul. „Sînt beţe de cort“, am auzit lîngă mine. Dar am auzit atunci geamurile sărind în ţăndări, şi la altă fereastră am văzut doi bărbaţi opintindu-se să ridice un sac, să-l aşeze pe pervaz.

„Daţi-vă la o parte, că e zahăr“, strigă unul din ei căznindu-se să spintece sacul cu briceagul.

Curînd începu să curgă pe trotuar o cascadă grea, densă, de zahăr, şi oamenii se îmbulziră din nou, aplecîndu-se, încovoindu-se, lăsîndu-se pe vine, şi adunînd zahărul în pumni, umplîndu-şi buzunarele, batistele, pălăriile, făcîndu-şi apoi drum prin mulţime, strigînd, ameninţînd, înjurînd. „Păzea !“ se auzea mereu de la alte ferestre şi alţi saci îşi revărsau conţinutul — zahărul, lintea, sau făina — pe trotuar. Trecuseră doar cîteva minute, dar strada era acum plină şi, pe nesimţite, îşi făcură apariţia femeile, îndesîndu-se în dreptul ferestrelor sparte şi reieşind din gloată cu poalele sumese, cărînd impudice, cu picioarele răscrăcănate bărbăteşte, zahărul amestecat cu linte şi noroi.

Cînd m-am îndreptat spre casă, cu băţul alb sub braţ şi o batistă plină cu zahăr în mîna dreaptă, am aflat că clădirea prădată fusese un depozit al manutanţei germane. Paznicii dispăruseră în timpul nopţii.

*

Tata s-a întors din Moldova curînd după aceea. În ultimele luni primisem mereu veşti de la el. Aflasem că toţi ai noştri trăiesc, în afară de Traian, fratele cel mai mic al mamei, răpus de tifosul exantematic. În Moldova, tata îşi transformase solda în obiecte de imediată utilitate : talpă, ştofă, pînză, untură, făină, pesmeţi. Ani de zile, Nicu şi cu mine am umblat îmbrăcaţi în aceleaşi dolmane cenuşii şi aceleaşi tunici de ştofă întunecată şi aspră şi am purtat aceiaşi bocanci enormi. N-am scăpat de aceste daruri anevoie adunate de tata în Moldova decît în cursul superior, cînd toţi elevii au fost obligaţi să poarte uniforma şi şapca cu panglică mov a Liceului „Spiru Haret“. De altfel, în acei ani, cînd nu se găsea aproape nimic de cumpărat, băieţii veneau la şcoală îmbrăcaţi cum puteau. Aproape fiecare purta ceva milităresc : o capelă, o tunică, cămaşă kaki sau măcar bocanci şi moletiere.

Cîteva zile după armistiţiu, am început să venim la şcoală cu un ceas mai devreme, şi iarăşi un ceas-două, după-amiezele ca să putem învăţa, în mare grabă, imnurile Aliaţilor. Cunoşteam aproape toţi *La Marseillaise,* dar trebuia să învăţăm *God Save the King* şi *It's a Long Way to Tipperary,* trebuia de asemenea să învăţăm imnurile american şi italian. Soloveanu, profesorul nostru de muzică, ne scrisese, fonetic, textele respective pe tablă, iar noi ne căzneam să le memorăm cum puteam. Totul trebuia făcut foarte repede, pentru că intrarea triumfală a detaşamentelor aliate şi a unor părţi din armata generalului Franchet D'Espercy, de la Salonic, părea iminentă. Totuşi parada a fost amînată de vreo cîteva ori. În cele din urmă, am fost convocaţi într-o dimineaţă şi, înainte de a se lumina bine, am pornit spre Calea Victoriei. De la Podul Mogoşoaiei pînă în Bulevardul Elisabeta se adunaseră toate liceele şi toate şcolile din Capitală, purtînd drapele de toate mărimile. Întîi erau înşiruiţi pe trotuar copiii din şcolile primare, apoi veneam noi, cei din primele clase de liceu, în spatele nostru cei mai mari, apoi studenţii.

Nu mai ştiu care au fost primele detaşamente care au defilat prin faţa noastră. Îmi aduc aminte de uralele pe care le auzeam din depărtare, crescînd ca un talaz uriaş cu cît trupele se apropiau de noi. Îmi aduc aminte de compania de englezi, cu căştile lor rotunde şi teşite, şi de zîmbetul lor inimitabil auzindu-ne pronunţînd lunguieţ şi apăsat *Tipperary*. Îmi aduc iarăşi aminte de detaşamentul de senegalezi, de înfiorata uimire cu care i-am întîmpinat şi întovărăşit cu privirile, în aşa chip încît uitam cuvintele Marseillaise-i, şi vocile ni se legănau la întîmplare, pînă ce intervenea Soloveanu din spatele nostru, atingîndu-ne scurt cu bagheta pe umeri, ca şi cum ar fi încercat să ne trezească din vis.

*

A fost iarăşi o iarnă lungă şi grea. Dar nu ne mai sculam în zori, să facem coadă la pîine. Beam ceaiul cu pesmeţii aduşi de tata, apoi porneam spre şcoală prin troiene.

Moisescu ne învăța acum botanica. Venea cu microscopul și ne punea pe rînd să privim grăunțe de polen sau secțiunea unui pistil sau a unei stamine. Într-o zi am descoperit în vitrina unei librării, cartea lui, *Fiziologia vegetală*, și mi-am cumpărat-o. Am citit-o aproape cu frenezie, dar nu cred că am înțeles mare lucru. Așteptam acum cu nerăbdare primăvara, ca să pornesc după plante și să-mi întocmesc un ierbar.

Dar înainte de a se face primăvară, s-a întîmplat altceva : am descoperit un joc nou. La școală, cîțiva dintre noi veneau cu cîte o carte și propuneau s-o împrumute în schimbul alteia. Jocul m-a cucerit repede pentru surprizele fără număr pe care le pricinuia. Descopeream, ca într-o bibliotecă publică rulantă, tot felul de cărți. Erau mai cu seamă volumașele din „Biblioteca pentru toți“ și „Minerva“ și puteai alege de la *Aventurile lui Țăndărică* pînă la *Originea speciilor* și *Închisorile mele*. A fost marea descoperire din iarna aceea : că există, la îndemîna noastră, un număr considerabil de cărți despre tot felul de subiecte, că există, mai ales, cărți scrise de autori necunoscuți, străini, exotici, din care, citindu-le, afli o sumă de lucruri despre alte lumi și alți oameni, foarte departe de noi : nu numai cărțile lui Camille Flammarion sau Victor Anestin despre astronomie și misterele universului, dar și lumile lui Tolstoi sau Gorki, personajele lui Balzac sau oameni ciudați care și-au pierdut umbra, sau au călătorit în Lună, sau au vorbit cu morții.

Pe nesimțite, m-am trezit interesat nu numai de științele naturale, ci de toate aceste universuri noi pe care mi le revelau literaturile străine, biografiile, cărțile de vulgarizare. Ajunsesem să citesc o carte pe zi, dar curînd aveam să descopăr că în acest ritm nu voi prididi niciodată. În fiecare dimineață eram ispitit de trei-patru volume, și ca să le pot împrumuta trebuia să aduc și eu cel puțin tot pe atîtea, ca să pot face schimbul. Cumpăram și înainte cărți, dar numai după ce m-am lăsat antrenat în acest nou joc am început să simt avantajele de a avea o bibliotecă. Numai așa puteam alege orice carte voiam și puteam citi tot ce mă ispitea. În iarna aceea, 1919, se găseau prea puține cărți prin librării, iar anticarii pe care îi cunoșteam atunci vindeau și cumpărau mai ales cărți de școală. De aceea, în raitele pe la librării, cumpăram orice carte ieftină, chiar dacă nu-i înțelegeam bine titlul (cum s-a întîmplat bunăoară, cu *Medicul în dilemă* sau *Descompunerea marxismului*).

În iarna aceea, teama de degerături m-a ținut tot timpul în mansardă. De la venirea tatei, în mansardă rămăsesem numai noi, copiii, astfel că nu mai eram controlat necontenit ca înainte. Puteam citi în voie. Precaut, păstram tot timpul deschis în fața mea un manual de școală. Cînd auzeam pași pe scara de lemn, ascundeam cartea pe care o citeam și mă prefăceam că-mi prepar lecția. Tata venea din cînd în cînd și, punîndu-și ochelarii, apuca volumul și-i citea titlul cu glas tare, ca să se convingă că e o carte serioasă, de școală, că nu-mi pierd timpul cu altceva. Știa, evident, că am o „bibliotecă“, pentru că îmi așezasem frumos cele 70 —80 de volume pe o etajeră, însă îl convinsesem că nu le citesc decît în timpul liber.

Încet, încet, dobîndisem dreptul de a citi și noaptea. Aveam o masă de lucru și o lampă cu abajur, dar pentru că tot îmi lăcrimau ochii și niciodată nu-mi găseam ochelarii care să-mi convină, tata îmi cumpărase un bec albastru. Cineva îi spusese că lumina albastră nu obosește ochii. La început, lumina era atît de sumbră, încît după o jumătate de ceas de citit mi se împăienjeneau ochii și începeam să lăcrimez. Dar cu timpul becul se decolora și lumina devenea suportabilă. Aveam dreptul să citesc pînă la 11 noaptea, dar, de cîte ori venea să-mi stingă lampa, tata mă găsea lucrînd la vreo problemă de matematică sau scriindu-mi tema pentru a doua zi, căci mă apucasem de lecții doar cîteva minute înainte de 11. Așa că trebuia să-mi îngăduie încă o jumătate de ceas. Dar adesea nu se mai urca să verifice dacă m-am culcat, și atunci continuam să citesc pînă mă dobora somnul.

*

În anul acela am avut un alt profesor de română, pe Mazilu. Ne-a plăcut de la început, la toți, pentru că era mucalit, îi plăcea să citească tare compozițiile noastre, comentîndu-le cu mult haz, și ne vorbea neîncetat de literatură. ne îndemna să citim pe Odobescu, pe Slavici, pe Hogaş, „ca să ne îmbogăţim mintea şi vocabularul“, cum obişnuia să spună. În martie ne-a dat acest subiect pentru compoziţia de scris acasă : *Cum am simţit că se face primăvară ?*

De data aceasta, n-am mai amînat compoziţia pînă în ultimul moment. Am început să scriu la începutul după-amiezii şi n-am încheiat-o decît cînd m-a strigat mama de jos, din capul scării, să vin la masă. Vreo 20 de pagini de caiet, pe care le-am scris cu o stranie, necunoscută bucurie ; parcă m-aş fi trezit deodată într-una din lumile cărţilor pe care le citisem, singurele lumi reale şi cu sens pentru mine ; parcă aş fi scris şi eu ca unii din autorii aceştia adevăraţi — cei pe care nu-i învăţam încă la şcoală — şi aş fi scris ca să fiu citit de unul ca mine, iar nu de un profesor, pentru notă. Mazilu avea obiceiul să ne privească zîmbind, în ochi, încercînd parcă să ghicească autorul textului cel mai pitoresc, textul care i-ar fi dat lui prilejul să ne corecteze făcînd o sumă de glume, cutremurînd întreaga clasă într-o cascadă de hohote. Alegea cîteva caiete, apoi se întorcea pe catedră şi începea să citească. Nu înţeleg cum am ştiut că, de data aceasta, va alege şi caietul meu. Îl priveam cu un zîmbet complice şi probabil că gestul acesta cutezător mă făcuse să roşesc, pentru că după ce a şovăit o clipă în dreptul băncii de alături, Mazilu s-a întors şi mi-a cerut caietul.

Nu-mi aduc decît vag aminte de această primă compoziţie norocoasă. Ştiu doar că povesteam cum, într-una din zilele Babelor, adormisem privind, de la ferestruica mansardei mele, cîţiva fulgi de zăpadă. Asistasem apoi la o seamă de întîmplări fantastice : cum ţigăncile plecate să culeagă ghiocei în pădure au fost surprinse de viscol şi s-au adăpostit fiecare sub un copac, făcîndu-se una cu scoarţa copacului ; bătălia care a urmat între ariergărzile iernii — făpturi de promoroacă, cu obrajii de gheaţă, cu degetele lungi, transparente, ca stalactitele — şi cele dintîi iscoade care ajungeau anevoie, făcîndu-şi loc prin zăpadă, din tărîmul subpămîntean al Primăverii ; ieşeau la lumină unul după altul, jumătate-oameni, jumătate-flori, cu degete de ghiocei, cu ochi de violete ; suflau necontenit în jurul lor topind zăpada şi şuierau : Unde-i Crivăţ Împărat ? Unde-i Crivăţ Împărat ? Doar să-l strîng o dată în braţe, numai o dată...

După prima pagină, Mazilu a ridicat ochii din caiet şi m-a întrebat : „De unde ai copiat-o ?“ şi pentru că mă pregăteam să protestez, a adăugat : „Vreau să spun, de unde te-ai inspirat ? Din ce carte ?“ M-am îmbujorat şi am ridicat neputincios din umeri. Maziliu a ghicit încurcătura mea şi a reluat lectura cu un zîmbet misterios. La răstimpuri, ca să nu lase impresia că e vorba de o capodoperă, sublinia un adjectiv prea strident, sau se întrerupea ca să-mi explice că făcusem o inadvertenţă. Dar cînd a terminat de citit, m-a privit în ochi şi mi-a spus : „Bravo ! Sînt nevoit să-ţi dau nota zece !...“

A fost prima mea victorie : recunoaşterea, în faţa întregii clase, că nu mai eram corigentul la limba română de anul trecut. Probabil că Mazilu fusese atît de surprins de povestirea mea încît a vorbit în cancelarie, căci la sfîrşitul recreaţiei Moisescu a venit la mine şi mi-a cerut caietul. Voia să citească şi el aventurile mele onirice, cu Crivăţ-Împărat şi toţi cei care mai erau şi pe care i-am uitat de mult. Un adevărat triumf, pe care, odată ajuns acasă, l-am relatat cu amănunte, deşi nu ştiu dacă am reuşit să înduplec rezerva şi scepticismul părinţilor. (Tata mi-a spus că se va lăsa convins numai după ce va vedea nota zece trecută în carnet, adică la sfîrşitul trimestrului.)

Dar pentru mine, experienţa aceasta a avut urmări mult mai adînci. Descoperisem că dacă sînt „inspirat“, pot scrie cu aceeaşi uşurinţă — deşi nu cu aceeaşi viteză — cu care, cîţiva ani înainte, urmăream pe ecranul meu interior aventurile armatei secrete. De mai multe ori pînă atunci încercasem să scriu, dar, după cîteva pagini, mă simţeam deodată fără chef, reciteam consternat, umilit, ultimele rînduri şi rupeam cu furie foile din caiet, le mototoleam, le azvîrleam în foc. Acum mi se părea că aflasem secretul : nu puteam scrie bine decît dacă eram „inspirat“. Şi ştiam ce înseamnă asta : era ca un fel de narcoză plăcută pe care o simţeam cum pătrunde în toată fiinţa mea, pînă ce rămîneam cu privirile pironite asupra unui obiect sau a unui punct pe peretele din faţă, clipe sau minute fără număr, dar care treceau fără să le simt durata ; simţeam doar cum mă strămut într-un alt spaţiu, undeva aproape de mine, chiar în faţa mea, spaţiul în care se desfăşurau întîmplările pe care aveam să le povestesc. Ştiam acum, din experienţă, că nu trebuie să încep a scrie decît după ce reveria aceasta atinge o intensitate şi o beatitudine anevoie de suportat. Atunci îmi înmuiam adînc peniţa, încărcînd-o cu cerneală, şi mă apucam de scris.

Uneori, încîntarea aceea nefirească se adîncea cu cît înaintam în scris. De cele mai multe ori însă, „inspiraţia" dura un ceas-două, apoi tînjea, suferea cine ştie ce transformări neînţelese, pînă ce dispărea cu totul, lăsîndu-mă frustrat şi mohorît. Nu o puteam regăsi decît a doua zi sau cîteva zile pe urmă, cînd reciteam anumite rînduri care ştiam că-mi plac, de a căror perfecţiune nu mă îndoiam.

În primăvara aceea am început să scriu cu regularitate o seamă de povestiri. Îmi aduc vag aminte de subiectele lor. Ştiu doar că erau, aproape toate, povestiri fantastice. Una din ele începea cam aşa : Azi m-am întîlnit cu Dumnezeu pe drum. Voia să-şi facă o nuia. A rupt o ramură şi m-a întrebat : „Nu cumva ai un briceag ?..." Dar nu mai ştiu ce s-a întîmplat după aceea. Personajul altei povestiri era un modest funcţionar într-un mic oraş de provincie. Incult, aproape agramat. Într-o zi simte nevoia de a scrie şi scrie, una după alta, cîteva cărţi. Apoi duce manuscrisele profesorului de literatură de la liceul din localitate. Profesorul le răsfoieşte, citeşte icicolo cîte un paragraf, apoi îl întreabă : „De ce ţi-a venit să copiezi tot opere celebre — *Viaţa la ţară*, de Duiliu Zamfirescu, *Madame Bovary, Sonata Kreutzer ?"* Tînărul jură că habar n-avea de aceste cărţi, că lui nu-i place să citească literatură, că a scris toate aceste caiete fără să înţeleagă ce se întîmplă cu el. Profesorul pare sceptic. Îl sfătuieşte să mai încerce şi altceva ; bunăoară o piesă de teatru. După cîteva săptămîni, omul se întoarce cu încă două manuscrise. Erau *Bărbierul din Sevilla* şi *Apus de Soare*.

Uneori mă inspiram din poveştile tatei de război. Dar alegeam exclusiv întîmplări stranii, misterioase. Îmi aduc aminte că am scris o lungă nuvelă cu acest subiect : Un ofiţer primise ordin să arunce un pod în aer. Aşteaptă ascuns printre trestii, cu apa pînă la genunchi. Nu dă foc dinamitei decît cînd primii soldaţi germani se aflau deja pe pod, apoi încercă să se depărteze, tupilîndu-se în păpuriş. Dar aude căzînd ceva, cu zgomot, în faţa lui, în apă, şi împietreşte, deodată, fascinat. După cîteva clipe, cufundă mîna, pipăie, găseşte obiectul şi-l ridică. Era un cap de soldat tînăr, retezat chiar sub bărbie, care-l privea cu ochii deschişi, parcă mirat că-l întîlneşte acolo. Extenuat, tîrziu după miezul nopţii, ofiţerul reuşeşte să-şi ajungă unitatea, într-un sat pe jumătate părăsit. Se trînteşte într-un pat şi doarme. Dar curînd îl trezesc bătăi puternice în uşă. Bagă mîna sub pernă, găseşte revolverul şi descarcă toate cartuşele. I se păruse că zăreşte capul soldatului german. Cel puţin aşa a mărturisit cînd a fost judecat la Consiliul de Război. Dar era ordonanţa. Se dăduse ordinul de evacuare a satului şi venise să-l deştepte. Murise şi el cu ochii deschişi, cu o expresie de mare mirare pe figură.

Transcriam textele acestea într-un caiet gros, pe coperta căruia scrisesem : *Nuvele şi povestiri*, vol. I. Nu mă îndoiam că într-o bună zi le voi putea tipări, că vor fi chiar mai multe volume. Dar literatura constituia doar o parte, şi nu cea mai importantă, din producţia mea. Nu puteam scrie literatură decît în ceasurile de „inspiraţie". Dar am descoperit că în restul timpului puteam scrie altceva : bunăoară, rezumatele cărţilor pe care le citeam sau prezentarea critică a unei teorii ştiinţifice, sau descrierea amănunţită a animalelor şi plantelor pe care le culegeam, le observam, le studiam. Aveam fel de fel de caiete : de morfologie şi de fiziologie vegetală, de entomologie, de rezumate ale teoriilor evoluţioniste şi altele. Spre a le deosebi de caietele de şcoală, care mi se păreau reci şi impersonale, utilizam caietele pe care mi le confecţiona tata, dintr-o hîrtie mai bună şi neliniată, dar cusute cu aţă albă şi cu copertele felurit colorate. În anii următori, numărul caietelor va creşte simţitor, căci mă pasionam treptat de noi discipline : fizica, chimia, orientalistica, ştiinţele oculte, filozofia. Le păstram pe toate.

La sfîrşitul liceului umplusem cu ele, pînă în vîrf, o ladă întreagă.

În anul acela am trecut clasa fără nici o corigenţă. Tata părea destul de mulţumit de mine, pentru că mă socotea destinat să ajung un mare pianist. Vara am petrecut-o la Săcele, unul din cele şapte sate de lîngă Braşov. Vila noastră de la Techirghiol era prea ruinată pentru a putea fi locuită. Emoţia cu care am trecut pentru prima dată Carpaţii, descoperind în acelaşi timp muntele, Transilvania, viaţa la ţară. Locuiam într-o căsuţă curată, luminoasă, cu o droaie de copii. Printre ei, o fată cu cîţiva ani mai mare ca mine. Bălaie, pistruiată, mirosind a lapte şi fîn. N-am uitat-o niciodată, pentru că se îndrăgostise de Nicu şi tot încerca să-l sărute. Eram odată toţi trei pe o claie de fîn, şi ea îl mîngîia pe păr, spunînd : mult mi-s dragi băieţii cu părul ca pana corbului. Eu zîmbeam distant. Mi-era peste putinţă s-o cred. Ştiam de mult, din cele dintîi basme ascultate şi citite, că Făt-Frumos avea întotdeauna părul blond. E drept, al meu era roşu aprins, în acei ani, de culoarea aramei. Dar mă consideram mai aproape de Făt-Frumos decît Nicu. În sinea mea, îl compătimeam de mult pentru nenorocul de a se fi născut cu părul negru. Mi se părea că nimeni nu-l va iubi în viaţă, că, mai tîrziu, cînd ne va veni la amîndoi ceasul, toate fetele mă vor iubi numai pe mine pentru că eram blond. Mă credeam, de altfel, foarte frumos. Ştiam bine că aveam ochii mici, de miop, şi purtam ochelari cu sîrmă, dar socoteam că asta adaugă o nuanţă de distinsă severitate, că lasă să se ghicească viitorul meu de savant : de mare doctor, bunăoară, sau de naturalist.

În cele din urmă, văzînd cu cîtă pasiune îl mîngîia fata gazdei pe Nicu, nu m-am mai putut abţine şi i-am spus ce cred. Anume, că face o greşeală. Că, evident, eu mă bucur că-l place atît de mult pe fratele meu, pe care îl iubesc şi eu. Dar că se înşală lăudîndu-i părul negru. Băieţii cu părul negru sînt, de fapt, urîţi, şi de aceea, mai tîrziu, vor fi toţi nefericiţi ; nu-i va iubi nimeni. Cel care e cu adevărat frumos, şi merită să fie iubit, sînt eu ; pentru că sînt blond, ca Făt-Frumos.

Fata m-a ascultat la început cu oarecare interes, dar foarte repede a izbucnit în rîs, şi a rîs, aşa, cu lacrimi,

timp îndelungat. Eu tot credeam că glumeşte şi zîmbeam. Dar, în cele din urmă, ascultînd-o descriindu-mi diferenţa între „voinicii cu părul negru ca pana corbului“ şi „spălăciţii ca noi“ — ca mine şi ca ea — blonzii, roşcovanii, m-am convins că vorbeşte serios şi m-am întristat. O lume întreagă de valori începea să se clatine. Înţelegeam că a te fi născut aproape, aproape ca Făt-Frumos, nu mai constituie — în ochii tuturor — un dar excepţional. Poţi fi considerat urît sau poţi trece neobservat, deşi semeni cu un erou din basme.

Cîţiva ani după aceea am început să mă cred cu adevărat urît. Probabil că şi eram, aşa cum mă transformase pubertatea, miopia şi regulamentul Liceului „Spiru Haret“ : tuns cu maşina în cap, cu lentile din ce în ce mai groase, cu faţa plină de coşuri şi cu tuleie roşcate. Dar mă vedeam şi mai urît decît eram, şi asta îmi justifica o seamă din ideile şi comportamentele mele de atunci : voiam să mă singularizez cu orice preţ, să fiu „le veuf, l'inconsolé“, să cunosc singurătatea absolută. Asta se întîmpla prin 1922—1923 cînd scriam *Romanul adolescentului miop*.

Revelaţia pe care, fără voia ei, mi-o făcuse fata gazdei nu mi-a otrăvit bucuriile acelei vacanţe de vară de la Săcele. Plecam în zori, cu o carte şi cutiile pentru insecte, şi cercetam tufele de răchită din preajma pîrîului, urcam în zmeuriş după *Cetonia aurata,* rămîneam ceasuri întregi în faţa unui muşuroi cu furnici, stam la pîndă după guşteri şi şerpi. Citeam, în voie, tot ce-mi cădea în mînă. Venisem cu două volume din *Souvenirs entomologiques* ale lui Fabre şi începusem să traduc cîteva capitole. Învăţam pe de rost *Dicţionarul plantelor medicinale* al lui Zaharia Pantu. Făceam planuri de nuvele.

În toamna aceea, 1919, intrînd îl clasa a III-a, am început să învăţ fizica, iar Nicu chimia. Mi-a plăcut fizica, mai ales pentru că deja cu un an mai înainte îi învăţasem rudimentele pe manualul lui Nicu şi ajutat de el. Dar chimia m-a cucerit ca nici o altă ştiinţă pînă atunci. Într-asemenea chip, încît am crezut că mi-am găsit adevărata mea vocaţie şi, în decursul anului şcolar 1919—1920, mi-am alcătuit primul laborator. La început, destul de modest : în pod, alături de mansarda noastră, pe o măsuță de tablă mi-am instalat o retortă, o duzină de eprubete, o lampă cu alcool și cîteva borcane cu „substanțe". Cînd veneau colegii să mă vadă, le arătam cîteva experiențe clasice : fosforul arzînd, sfîrîind cînd îi dădeam drumul în apă, transformările misterioase ale sulfului, pe măsură ce se topea, și celelalte. În anul următor, cînd ne venise rîndul să studiem chimia, cîțiva din colegii mei încercaseră să mă imite și și-au improvizat și ei laboratoare. Ne adunam, pe rînd, la unul din ei, și făceam experiențe, întîi după manualul clasei a IV-a, apoi urmărind și alte cărți, mai tehnice. Profesorul de fizică și chimie, Voitinovici, a observat repede cît eram de pasionat și cît de mult știam pentru vîrsta mea, și mi-a încredințat cheia laboratorului liceului. Veneam de cîte ori puteam, după-amiezile, singur sau cu unul din colegii mei, și încercam tot felul de experiențe.

Datorită chimiei m-am împrietenit cu cîțiva din noii mei colegi. Cărpinișteanu era, ca și mine, pianist și îndrăgostit de chimie. Pe atunci, era un băiat frumos, palid, cu fruntea înaltă, cu acel zîmbet amar și melancolic al coxalgicilor. A fost singurul care și-a alcătuit un laborator serios și s-a ținut de chimie pînă aproape de bacalaureat. A plecat apoi în Franța, să studieze medicina, și n-am mai auzit nimic despre el. Cu Dinu Sighireanu mă împrietenisem deja din anul trecut, dar laboratorul ne-a apropiat și mai mult. Curînd însă, Dinu s-a detașat de chimie și mi-a dăruit mie tot ce rămăsese utilizabil din laboratorul lui. A continuat, însă, să se intereseze de insecte și, de la moșia lor din Ialomița, de lîngă satul Sighireni, îmi aducea, în fiecare toamnă, fluturi rari și coleoptere necunoscute. Cu Dinu aveam să mă leg tot mai mult în ultimele clase de liceu, cînd descopeream amîndoi atîția autori din biblioteca surorilor lui. Și de mai multe ori aveam să petrec săptămîni neuitate la el, la țară. Dar despre Dinu, ca și despre ceilalți prieteni, voi scrie mai cu de-amănuntul mai tîrziu.

În sfîrșit, datorită indirect chimiei, aveam să-mi găsesc, în acei ani, un nou prieten, pe Mircea Mărculescu, și o nouă pasiune : Balzac. Atras de interesul științific al subiectului, citisem *À la recherche de l'absolu*. Mărculescu, căruia nu-i plăcea chimia, dar era pasionat de Balzac, mi-a împrumutat *La peau de chagrin*. Entuziasmat, am recitit atunci *Le père Goriot* și, imediat după aceea, *Gobseck* — și astfel am descoperit revenirea personajelor, procedeu care m-a fascinat. Împreună cu Mărculescu am pornit atunci prin librării și anticariate, căutînd volume de Balzac. Ce bucurie cînd am dat peste *Histoire des Treize* și *La Cousine Bette*, căci în primele luni nu găseam decît volume răzlețe din *Oeuvres de jeunesse* și, cu tot entuziasmul nostru, nu ne încîntase decît *Le Centenaire*.

Dar astea se întîmplau doi ani mai tîrziu, cînd eram, cum se spune, „un autor publicat".

*

Îmi aduc încă foarte bine aminte de primul articol tipărit : *Dușmanul viermelui de mătase*, în „Ziarul Științelor Populare" din mai 1920. Intrasem în clasa a IV-a și rămăsesem singur în odăița mea din mansardă, căci Nicu se afla acum la Școala Militară din Tîrgu Mureș. Vara o petrecusem cu toată familia la Techirghiol, în vila „Cornelia", numai pe jumătate refăcută. Mă plictisisem. Venisem cu puține cărți și, după ce le terminasem, căutam cu deznădejde ceva de citit : orice. Într-un garderob găsisem *Operele complete* ale lui Vasile Conta și le parcurgeam cu îndărătnicie fără să le înțeleg întotdeauna. Numai cînd Conta discuta teoria transformismului îl puteam urmări. În restul timpului, adunam plante, melci, insecte. Mă apucasem să scriu un studiu despre fauna și flora Techirghiolului, pe care l-am refăcut mai tîrziu și l-am publicat, în iarna anului 1922, tot în „Ziarul Științelor Populare".

Nu înțeleg ce m-a făcut să aleg ca subiect al primului meu articol tocmai „dușmanul viermelui de mătase". Subiectul nu mă atrăgea îndeosebi, și la data aceea știam destulă entomologie ca să pot scrie lucruri mai interesante. Mi-am spus, probabil, că, fiind vorba de o problemă care își are și aspectul ei practic, voi avea mai multe șanse de a fi publicat. Într-adevăr, articolul a fost publicat în numărul următor al revistei. Era semnat

Eliade Gh. Mircea. Cînd mi-am văzut numele tipărit — la sumar și din nou la sfîrșitul articolului — inima a început să se zbată. De la chioșcul de unde cumpărasem revista și pînă acasă, mi s-a părut că toată lumea mă privește. Triumfător, l-am arătat părinților. Mama s-a prefăcut că n-are timp să-l citească. Voia probabil să-l savureze în tihnă, singură, așa cum știu că mi-a citit, mai tîrziu, unele articole. Dar tata și-a pus ochelarii, l-a citit pe loc (n-avea mai mult de o coloană) și mi-a spus : „Nu prea are valoare. E o compilație !..."

Așa era, într-adevăr. Am încercat să-i explic că, în acest articol, eu nu făceam „știință" ci „popularizare", care e tot atît de importantă și necesară ca și cercetarea personală. Dar nu cred că l-am convins.

Puține luni în urmă, „Ziarul Științelor Populare" a anunțat un concurs printre elevii de liceu. Am citit cu mare emoție condițiile concursului. Era exact ce visam eu să fac : un subiect științific tratat „literar". M-am apucat să scriu într-o duminică : aveam toată ziua și noaptea libere, în fața mea. Am scris o schiță fantastică : *Cum am găsit Piatra Filozofală*. Începea cam așa : Mă aflam în laborator și nu știu datorită cărei împrejurări am adormit (dar evident, cititorul nu știa asta ; nu i-o spuneam). Apare un personaj ciudat, care-mi vorbește despre Piatra Filozofală, mă asigură că nu e o legendă, că Piatra se poate dobîndi dacă cunoști o anume formulă. Îmi povestește o scenă de operații, cu alchimiști celebri, la care a asistat, și-mi propune să refacem împreună experiența. Nu mă convinsese, dar am acceptat. Străinul amestecă diverse substanțe într-un creuzet, îl pune la foc, apoi presară un praf și exclamă : „Privește atent acum ! Privește !..." Într-adevăr, substanțele din creuzet se transformau sub ochii mei în aur. Emoționant, fac un gest brusc și răstorn creuzetul, care cade cu zgomot pe podea. În acea clipă mă trezesc. Eram singur în laborator. Dar o clipă am crezut că visul fusese aievea. Pe podea, alături de creuzet, zăcea un bulgăre de aur. De-abia cînd l-am luat în mînă, mi-am dat seama că era o bucată de pirită, substanță care seamănă mult cu aurul.

N-am recitit niciodată această povestire, dar cînd mi-am reamintit de ea, zeci de ani mai apoi, am înțeles că nu era lipsită de semnificație. Cînd am scris-o eram pasionat de chimie și nu știam aproape nimic de alchimie. Iubeam, pe atunci, materia, credeam în ea ; cunoșteam eficacitatea imediată a diferitelor substanțe, dar mă fascinau de asemenea misterul structurii lor chimice, posibilitățile fără număr ale combinațiilor între molecule. De-abia cîțiva ani mai tîrziu am descoperit, la Biblioteca „Fundației Carol", *Collection des Alchimistes* a lui Marcellin Berthelot. Curînd după aceea m-am simțit realmente atras de alchimie și, de atunci, interesul acesta nu m-a mai părăsit. Prin 1924-1925 am publicat primele articole despre alchimia alexandrină și medievală în „Ziarul Științelor Populare". În Universitate, i-am cerut lui Praphulla Chandra Ray și-am primit, de la Calcutta, cele două volume ale lui despre alchimia indiană. În India, am adunat un material bogat, pe care l-am folosit în seria de articole din „Vremea", republicate, în 1935, în *Alchimia asiatică.* Apoi au urmat *Cosmologie și alchimie babiloniană,* în 1937, *Magic, Metallurgy and Alchemy,* în 1939, și *Forgerons and Alchimistes,* în 1956, această ultimă carte reluînd și dezvoltînd lucrările publicate în țară. Pe atunci nu cunoșteam cercetările lui Jung. Încercasem să demonstrez, totuși, că alchimia nu era o chimie rudimentară, o pre-chimie, ci o tehnică spirituală, urmărind mai mult decît cunoașterea și cucerirea materiei ; urmărind, în fond, transmutarea omului, „mîntuirea" sau eliberarea lui.

Cît n-aș da să pot reciti acum povestea aceea, să știu ce mi-a dezvăluit acel personaj misterios, la ce operații alchimice asistase el ! Găsisem, în *vis,* Piatra Filozofală... Nu aveam să înțeleg decît zeci de ani mai tîrziu, după ce l-am citit pe Jung, sensul acestui simbolism oniric.

*

Povestirea mea a cîștigat premiul întîi și a fost publicată la sfîrșitul anului 1921. De data aceasta m-am simțit cu adevărat un autor. Cîștigasem 100 de lei și ducîndu-mă să-i încasez l-am cunoscut pe profesorul Dan Dimiu, directorul „Ziarului Ştiinţelor Populare". M-a felicitat şi mi-a cerut să colaborez regulat la revistă. Aveam aproape gata o seamă de articole despre felurite insecte, pe care le-am intitulat „Convorbiri entomologice", pentru că profesorul nostru de istorie Const. Moisil, publica, tot în „Ziarul Ştiinţelor Populare", seria lui de „Convorbiri numismatice". Am început să i le trimit şi au apărut, cu regularitate, timp de cîţiva ani. Cum nu le-am mai recitit de atunci nu-mi dau seama cît de „originale" erau contribuţiile mele entomologice. Studiasem din scoarţă în scoarţă volumele lui Brehm şi ale lui Fabre, şi făcusem eu însumi o seamă de observaţii. Văzusem la microscopul lui Moisescu tot ce se putea vedea în legătură cu anatomia şi fiziologia insectelor. De cînd îmi instalasem un adevărat acuarium, pierdusem multe ceasuri notînd într-un caiet comportamentul lui *Nepa cineraria*. Totuşi, cîţiva ani în urmă, cînd am abandonat definitiv entomologia, mi-am dat seama, cu melancolie, că nu descoperisem nimic cu adevărat nou, neobservat de alţii, la nici una din vietăţile pe care le urmărisem, le crescusem şi le iubisem atîţia ani.

Dar poate că mă înşelam. Poate că au fost într-adevăr lucruri pe care nu le-am văzut decît eu. În orice caz, în acei ani, 1921-1922, am scris, în cîteva caiete, *Călătoria celor cinci cărăbuşi în ţara furnicilor roşii,* un fel de roman de aventuri în care amestecam entomologia, umorul şi fantasticul. Ceea ce mă pasiona mai mult scriindu-l era descrierea diverselor locuri, aşa cum le vedeau cărăbuşii, străbătîndu-le pe îndelete sau zburînd pe deasupra lor. Era, de fapt, o microgeografie imaginară pe care o organizam pe măsură ce o inventam ; descopeream o lume onirică şi paradoxală, căci era totodată mai mare şi mai mică decît lumea noastră de toate zilele. Simţeam cum, lovită de unul din cărăbuşi, pietricica devine mare şi [g]rea ca o stîncă de care m-aş fi izbit eu, stîncă de statura mea, pe care abia aş fi putut-o cuprinde în braţe. Dar cîteva secunde în urmă, cînd cărăbuşul îşi lua zborul, „stînca" devenea pentru el asemenea unei „pietricele", adică, la scara ochiului meu, nu mai mare decît un grăunte de nisip...

Nu-mi aduc aminte dacă am apucat să termin povestirea acestei călătorii în ţara furnicilor roşii. Dar, înainte de a mă despărţi definitiv de entomologie, prin 1923-1924, m-am hotărît să dezvolt cîteva articole, deja publicate, despre albine, viespi şi furnici, şi să le adun într-un volumaş pentru „Biblioteca pentru toţi". Am scris Editurii „Alcalay", evident fără să menţionez că eram elev de liceu, întrebîndu-i dacă i-ar interesa asemenea carte. Foarte curînd am primit o carte poştală, prin care eram invitat să prezint manuscrisul. Cu cea mai bună caligrafie de care eram în stare, transcriam textul în două caiete groase. Nu m-am gîndit o singură clipă că mi s-ar putea ghici vîrsta după scrisul meu imatur. Şi, pentru că nu îndrăzneam să expediez caietele cu poşta, am rugat pe unul din prietenii mei, Radu Bossie, să le predea chiar în mîna directorului „Bibliotecii pentru toţi".

L-am aşteptat cu nerăbdare, plimbîndu-mă pe trotuar, la cîteva case de Librăria „Alcalay". „Ce-a spus ?" l-am întrebat. „A spus : bine, lasă caietele aici. Pentru cercetare..."

N-am mai auzit nimic de atunci. Dar m-am consolat repede. Cîţiva ani în urmă aş fi fost într-adevăr încurcat dacă aş fi văzut într-o vitrină volumaşul meu despre albine, viespi şi furnici. Eram atunci student şi voiam să pot publica altfel de cărţi, să pot publica, în primul rînd, *Romanul adolescentului miop.*

IV

TENTAȚIILE UNUI TÎNĂR MIOP

În toamna acelui an, 1921, intram în clasa a V-a. Terminasem gimnaziul (trecusem, vara, ceea ce se numea „examenul de capacitate“) și începeam cursul superior. Pe atunci, cursul superior era împărțit în trei programe : real, unde se învăța destulă matematică și deloc latină ; modern, cu foarte puțină matematică și destulă latină ; clasic, fără matematici, cu latină și greacă. Convins că voi studia la universitate științele fizico-chimice, alesesem realul. Dar nu mi-a trebuit mult ca să înțeleg că mă înșelasem, că alesesem greșit. Renunțasem la latină, și mai ales la profesorul de latinească, Nedelea Locusteanu, pe care îl admiram nespus căci, în afară de gramatică și vocabular, ne învăța istorie și literatură și filozofie, ne vorbea în clasă de Pitagora și Omar Khayyam, de Novalis și de Leonardo da Vinci. Alesesem matematicile, care nu mă atrăgeau decît sporadic. Dar știam că fără pregătire matematică nu voi putea ajunge niciodată un bun chimist.

S-a întîmplat însă că nu mă aveam prea bine cu profesorul de matematici, Banciu. Toți — profesorii, elevii și părinții elevilor — îl considerau pe Banciu un profesor model. Se spunea : „E imposibil să nu înțelegi cînd îți explică Banciu !“ Asta o știam și eu. De cîte ori îl ascultasem, nu numai că înțelesesem, dar simțisem cum mă fascinează matematicile. După obiceiul meu, însă, cînd mă interesa ceva — o carte începută acasă și neterminată, un articol pe care mă pregăteam să-l scriu, un subiect de nuvelă — nu puteam asculta explicațiile profesorului. Încercam întîi să văd dacă nu pot lipsi de la lecție fără să se observe. Dacă vedeam că e prea imprudent, rămîneam la lecție, dar nu ascultam. De cele mai multe ori reușeam să-mi continui lectura fără ca să remarce profesorul.

Scoțîndu-mă odată la tablă și văzînd că nu știam cum să rezolv problema, Banciu a crezut că n-am înțeles și mi-a explicat încă o dată numai mie ceea ce explicase cu cîteva lecții mai înainte. S-a convins atunci că sînt în stare să înțeleg dacă sînt atent și a început să se ocupe de mine. Curînd după aceea, m-a surprins citind în timpul lecției *Le Rouge et le Noir*, mi-a dat trei, mi-a confiscat cartea și m-a avertizat că dacă mă prinde a doua oară, mă elimină pe o săptămînă. Am crezut că glumește. Dar cîtva timp în urmă Banciu m-a prins din nou și s-a ținut de cuvînt. Nu numai că mi-a pus trei și m-a eliminat, dar m-a chemat în cancelarie și mi-a tras două perechi de palme.

Asta se petrecea în primăvara lui 1922. Împlinisem 15 ani și știam acum ce înseamnă umilința și ura. Palmele acelea au creat o prăpastie între noi. Zadarnic s-a arătat Banciu afabil și prietenos cînd am revenit, după o săptămînă, la școală. Mă ferecasem pe dinăuntru, eram ca o stană de piatră. Dar în săptămîna aceea parcursesem tot manualul de algebră și rezolvasem un număr de probleme. Cînd m-a scos odată la tablă, Banciu a fost atît de surprins încît era gata să mă felicite. Probabil că și-a spus că lecția pe care mi-o dăduse îmi prinsese bine. Dar se înșela. De fapt, o rupsesem definitiv cu matematicile. Învățam de frică și mai ales în preajma examenelor. Dar niciodată nu am ajuns un bun matematician. Și pentru că Banciu mă amenința mereu că mă va lăsa corigent, și dacă nu voi învăța nici pentru examenul de corijență, mă va lăsa repetent, oricît de strălucit aș fi la alte materii, (aluzie la fizico-chimice și la științele naturale), matematicile au ajuns curînd o adevărată teroare. Am izbutit totuși să trec fără corigență și în acea clasă, și în clasa următoare, a VI-a. Dar odată ajuns în clasa a VII-a după toate descoperirile acelor ultimi doi ani, după ce am știut că nu voi urma chimia la Universitate, m-am hotărît să trec la modern. În mijlocul anului, după o scurtă pregătire, am dat un examen cu Locusteanu şi am fost transferat în cursul modern. La despărţire, Banciu mi-a spus : „După doi ani şi jumătate de real, trebuie să fii, printre latiniştii dumitale, cel mai bun matematician. Nu uita că matematicile se învaţă şi la modern, deşi numai o oră pe săptămînă. Dacă nu vei fi la înălţime, te las corigent !“

S-a ţinut şi de data aceasta de cuvînt.

*

Mă revăd în acei ani în mansardă, revăd masa de lemn acoperită cu hîrtie albastră, lampa cu abajurul alb, sub care îmi împingeam cartea pe măsură ce mi se împăienjeneau ochii şi distingeam tot mai anevoie literele. Erau anii de „miopie galopantă“, după expresia unuia din oculiştii la care fusesem. Dioptriile creşteau mai repede decît aveam eu timp să-mi schimb lentilele. Nu era, spusese doctorul, decît o soluţie : să nu-mi obosesc ochii citind prea mult la lumina lămpii. Dar cum aş fi putut (şi mă întreb, acum, cine ar fi putut ?) să-mi menajez ochii într-un timp cînd aproape în fiecare săptămînă descopeream un nou autor, alte lumi, alte destine ? Încercam totuşi să mă apăr, citind fără ochelari, cu bărbia lipită de carte, sau închizînd cînd un ochi, cînd celălalt, sau apăsîndu-mi ochelarii pe nas, sau schimbînd becurile, cînd albastre, cînd albe, cînd slabe, cînd puternice. Apoi, cînd ochii îmi lăcrimau şi mi se împăienjeneau de-a binelea, treceam în odăiţa de alături şi mă spălam cu apă rece. Rămîneam apoi cîteva minute întins pe pat, cu ochii închişi, încercînd să nu mă gîndesc la nimic.

Un pat de lemn, vopsit în roşu. Deasupra patului, prinsă bine în perete, cutia cu geam în care păstrasem cele mai frumoase coleoptere şi cîţiva fluturi mari, cu aripile imaculate. În faţă, pe celălalt perete, o bibliotecă de scînduri, pe care mi-o întocmise tata. Prin clasa a VI-a, aveam deja vreo 500 de volume, majoritatea din „Biblioteca pentru toţi“, „Minerva“ şi „Lumen“. Dar aveam şi cărţi mai scumpe : *Souvenirs entomologiques* ale lui J. H. Fabre,

Die Insekten a lui Brehm, tratatele de chimie, „clasicii“ transformismului, aproape tot ce găsisem din „Bibliothèque scientifique“, volumele cu copertă roşie de la „Flammarion“ sau „Bibliothèque philosophique“, de la Félix Alcan. Mama îmi dădea săptămînal o mică sumă de buzunar, dar nu mă refuza niciodată cînd îi spuneam că aş vrea să-mi cumpăr o carte mai scumpă. Adesea, mă ruga să nu spun nimic tatei. Războiul îi sărăcise, şi ca să ne poată ţine la şcoală închiriaseră aproape toată casa. La început, chiriaşii au fost doi profesori francezi, membri ai Misiunii Culturale, apoi nişte funcţionari unguri de la o societate din Transilvania, în cele din urmă Camera de Comerţ Italo-Română. Aşa l-am cunoscut pe Giovanni Costa, tocmai în perioada cînd învăţasem italieneşte. Datorită lui, mi-am putut comanda toate cărţile italieneşti de care credeam că am nevoie.

*

Mansarda era acum numai a mea, plină numai cu lucrurile mele. Între pat şi masa de lucru, o măsuţă pe care păstram colecţiile de reviste — „Ziarul Ştiinţelor Populare“, „Revista Muzicală“, „Orizonturi“ şi altele. Ca să nu le ia vîntul cînd ţineam ferestrele deschise, pusesem deasupra lor cele mai frumoase piese din colecţia mea geologică : o bucată de pirită, un granit, fragmente de stalactite. Deasupra măsuţei prinsesem în perete, cu pioneze, còpii după fresce tombale egiptene executate cu diferite cerneluri ; urme ale entuziasmului cu care citisem cărţile lui Maspéro şi Alexandre Moret. Sub măsuţă, o lădiţă cafenie în care îmi păstram corespondenţa cu prietenii, caietele deja scrise şi, la fund de tot, camuflat, ca să nu-l descopere tata, *Jurnalul.*

Nu mai ştiu cum am ajuns să-mi scriu *Jurnalul.* La început, prin 1921, nu însemnam decît ce lucrasem şi cît lucrasem în fiecare zi : cîte ceasuri petrecute în laborator sau cu insectele şi plantele, cîte ceasuri cheltuite cu lectura, adăugînd titlul cărţilor citite şi scurte comentarii. Curînd după aceea, am început să însemn observaţii despre profesorii şi prietenii mei. Dar nu m-am mulţumit cu atît : m-am încăpăţînat să reproduc cît mai multe conversaţii, să descriu cît mai amănunţit anumite întîmplări de la şcoală sau de la petrecerile care, începînd din clasa a VI-a, aveau loc, pe rînd, la unii din colegi şi unde întîlneam fete de vîrsta noastră. Cu timpul, ajunsesem să scriu zece, cincisprezece pagini despre unele din aceste petreceri, căutînd să reproduc cît mai fidel dialogurile, cu expresiile caracteristice ale fiecăruia. Cînd am început *Romanul adolescentului miop*, am folosit multe din aceste pagini, uneori — ca de pildă cînd am descris societatea noastră „Muza" — transcriind de-a dreptul pasaje întregi. În sfîrşit, în ultimele două clase de liceu, *Jurnalul* ajunsese confidentul tuturor crizelor mele de melancolie şi e probabil că excesele acestea de lirism şi lamentaţie au reuşit într-o zi să mă dezguste, astfel că am abandonat *Jurnalul* şi nu l-am reluat decît în vara anului 1928, în ajunul plecării în India.

Jurnalul îl scriam mai cu seamă noaptea, uneori tîrziu după miezul nopţii, cînd eram sigur că tata nu va mai veni să mă controleze. Din clasa a V-a încoace şi pînă la încheierea studiilor universitare, mă deprinsesem să dorm din ce în ce mai puţin, cîteodată mulţumindu-mă cu trei-patru ceasuri pe noapte. Am ajuns la acest rezultat după o lungă disciplină. Timp de multe luni, mă culcam cu cîteva minute mai tîrziu decît noaptea precedentă şi puneam deşteptătorul să sune cu un minut mai devreme. Cînd reuşeam să smulg somnului un ceas, mă opream şi nu mai schimbam minutarele cîteva săptămîni. Apoi, reluam experienţa, micşorînd zilnic raţia de somn cu unul sau două minute.

Nu pot spune că mi-a fost uşor. Uneori, cînd prelungeam lecturile după 2 noaptea, nu puteam adormi şi mă zvîrcoleam mult timp în pat. Dar eu mă încăpăţînam să nu ţin seama de aceste insomnii, ci continuam să număr orele şi minutele consacrate somnului din clipa în care stinsesem lumina şi mă culcasem, chiar dacă adormisem un ceas-două mai tîrziu. Alteori, mi se făcea somn după prînz, mai ales vara, şi, dacă vedeam că toate cafelele pe care le sorbeam şi toată apa rece pe care mi-o azvîrleam pe obraji rămîneau fără efect, mă lungeam pentru o jumătate de ceas, cu deşteptătorul la căpătîi. Dar nu uitam să scad această jumătate de ceas din somnul de noapte.

În cele din urmă, m-am obişnuit cu raţia de patru ceasuri, şi chiar dacă aş fi vrut n-aş fi putut dormi mai mult. Mai tîrziu cînd la lecturile şi la ceasurile de scris se adăugaseră şi celelalte excese ale tinereţii, mi se întîmpla uneori să am curioase pierderi de conştiinţă, care mă speriau grozav. Îmi aduc şi acum aminte de două din aceste accidente provocate, fără îndoială, de surmenaj. Într-o noapte, cred că eram în clasa a VII-a de liceu, m-am dezbrăcat, am pus ceasul să mă deştepte pe la cinci dimineaţa şi m-am culcat, dar cîteva clipe în urmă m-am trezit îmbrăcat, la masa mea de lucru, cu o carte deschisă în faţă, dar fără să-mi aduc altceva aminte, fără să ştiu măcar dacă sau ce citisem. M-am uitat la ceas, şi am văzut că trecuse de trei dimineaţa. A doua spaimă de acest fel am tras-o cînd eram la Universitate. M-am trezit deodată lîngă casă, pe Bulevardul Domniţei, fără să înţeleg ce făceam acolo, dacă plecam sau mă întorceam acasă, fără să-mi aduc prea bine aminte cine sînt şi cum mă cheamă. Era o după-amiază de iulie, fără măsură de fierbinte. Am recunoscut totuşi casa şi am avut puterea să urc pînă la mansardă, la ora aceea încinsă ca un cuptor. M-am zvîrlit, gol, pe pat şi am dormit pînă seara tîrziu. Închisesem uşa cu zăvorul şi m-au trezit bătăile puternice ale tatei, venit să vadă ce se întîmplă cu mine, de ce nu cobor la cină.

Asemenea accidente, de altfel destul de rare, aveau darul să mă sperie de-a binelea. Nu pomeneam nimănui de ele, dar îmi dădeau de gîndit. Ultima întîmplare de acest gen am avut-o la Calcutta, tot într-o zi de teribilă arşiţă.

*

Eram nevoit să recurg la asemenea mijloace. Aveam mare nevoie de „timp" — nu numai pentru a putea prididi cu cititul cărţilor care se adunau acum în vrafuri pe masa mea şi în rafturi, dar mai ales pentru că, în afară de *Jurnal* și atîtea alte caiete în care mă învățasem să scriu zilnic rezumate, critici, articole, începusem un roman fantastic, plănuit pe dimensiuni ciclopice : *Memoriile unui soldat de plumb*. Am tot scris la romanul acesta vreo doi ani, în clasa a V-a și a VI-a, și, cînd l-am întrerupt definitiv, transcrisesem pe curat, în mai multe caiete, acele părți care mi se păruseră mai reușite și le dădusem să le citească cîtorva prieteni. Era un roman de nesăbuite proporții, înglobînd nu numai Istoria Universală, ci întreaga Istorie a Cosmosului, de la începuturile Galaxiei noastre, la alcătuirea Pămîntului, de la originea vieții pînă la apariția omului. După cîte îmi aduc aminte, începea cam așa : un cercetaș — adică eu — se afla în trenul care suferise grozava ciocnire de la Valea Largă. În clipa ciocnirii, cercetașul își înfundă speriat capul în sacul lui și, datorită acestui gest instinctiv, n-a fost mutilat. În sac avea și un soldat de plumb, unul din numeroșii lui soldați de plumb cu care se jucase copil și pe care-l purta acum, adolescent, ca un fel de *porte-bonheur*. În clipa aceea nesfîrșită a ciocnirii, cercetașul ascultă, chiar din gura soldatului de plumb, lunga, inepuizabila lui poveste. Căci fragmente din plumbul din care fusese alcătuit soldatul fuseseră martore la cele mai importante evenimente din istoria omenirii : cucerirea Indiei de către arieni, distrugerea Ninivei, moartea Cleopatrei, răstignirea lui Iisus, devastarea Romei de către Alaric, Mahomed, cruciadele și așa mai departe, pînă în zilele noastre, unde nu uitam să introduc și evenimente recente ; bunăoară, Mărășeștii. Dar înainte de Istorie, plumbul se aflase — sub formă de gaz — în feluritele conflagrații cosmice care au dus la alcătuirea sistemului solar și a Pămîntului ; și își amintea de milioanele de ani fără viață, își amintea de apariția primelor viețuitoare, de luptele între monștri preistorici, și așa pînă la apariția omului și zămislirea primelor civilizații.

Era un fel de frescă amețitoare, lucrată ca un mozaic, în care voiam să includ tot ce mi se părea că știu, tot ce învățasem, fără a le fi digerat întotdeauna, din lecturile mele dezordonate. Dar acest roman fantastic era străbătut de un anumit pesimism. Prin sarcasmele atribuite soldatului de plumb arătam, de fapt, ce ființe efemere și nestatornice erau oamenii, cît de ușor uitau, trădau și ucideau ei, și cît era de orb destinul care înălța indivizi nevrednici sau neamuri mediocre, nimicind fără urmă națiuni de eroi (ca geții sau atîtea alte neamuri preistorice) și marile, adevăratele personalități (una din tezele romanului era tocmai aceasta : că adevărații eroi, geniile creatoare, profeții autentici n-au avut niciodată posibilitatea să-și împlinească vocațiile, destinul paralizîndu-i sau eliminîndu-i înainte de vreme). La originea acestei viziuni pesimiste a Istoriei Universale se aflau, evident, în afară de tristețile pe care mi le pricinuiseră lectura atîtor orori și atîtor catastrofe istorice sau biografiile cîtorva martiri ai gîndirii, ca Giordano Bruno sau T. Campanella, și propriile mele experiențe. Mă simțeam acum superior tuturor colegilor mei, măcar pentru enormul efort pe care îl cheltuiam pentru a-mi lărgi și adînci cultura. Și totuși, deși remarcat de unii din profesori, nu mă bucurasem de nici un premiu, de nici o mențiune, nici măcar de științe naturale sau fizico-chimice și, la fiecare sfîrșit de an școlar, citeam cu mare emoție lista celor care trecuseră clasa.

Dar era mai mult decît atît. Mă aflam acum în plină criză de pubertate, mă descopeream în fiecare dimineață mai urît, mai stîngaci, descopeream, mai ales la întîlnirile cu fete de vîrsta mea, cît sînt de timid și de neatrăgător în comparație cu unii din prietenii mei. Criza aceasta, începută prin clasa a VI-a, odată cu *Memoriile soldatului de plumb*, a mers agravîndu-se pînă la sfîrșitul liceului. Probabil că datorită ei n-am mai ajuns să termin romanul. La un moment dat am simțit că nu mai pot scrie decît la persoana întîi, că orice altfel de literatură, în afară de cea direct sau indirect autobiografică, n-avea nici un sens. Așa am început *Romanul adolescentului miop*.

*

Încă din primele clase de liceu, mă împrietenisem cu Dinu Sighireanu și cu Radu Bossie. Acum, în cursul superior, Dinu era un băiat frumos, brun, cu ochii verzi, după care suspinau multe fete. Îi plăceau istoria Franței, pe care o știa ca nimeni altul dintre noi, și cărțile lui Kipling. Ne întîlneam aproape în fiecare zi, de cele mai multe ori la mine în mansardă, care era parcă ideal situată ca prietenii să-şi dea întîlnire în ea. În ultimul an de liceu, ca şi mai tîrziu, la Universitate, nu era zi în care să nu urce la mine unul sau mai mulţi prieteni, pînă ce m-am hotărît să lipesc pe uşă un bilet precizînd la ce ore eram cu adevărat bucuros de vizite.

Radu Bossie a rămas neschimbat de cînd l-am cunoscut, în prima clasă de liceu, şi pînă la moartea lui, neaşteptată, absurdă, la 23 de ani. Era fiul procurorului Bossie ; mama lui, de origine engleză, era blondă, frumoasă, excentrică ; divorţase şi a murit curînd după aceea, la o moşioară, sărăcită şi decăzută. Radu era miop ca şi mine, destul de urît, cu buze imense, cu un nas mare şi borcănat, dar avea un umor şi un farmec fără pereche. Nu-i plăcea să înveţe şi, în cursul superior, ameninţat de repetenţie, a fost dat intern la Liceul „Andrei Şaguna“ din Braşov. Îl revedeam întotdeauna cu o mare bucurie în vacanţe. Era mucalit, optimist, indiferent la toate plictiselile şcolăritului, aproape cinic, şi totuşi de o mare bunătate şi prieten desăvîrşit. Avea mare încredere în viitorul meu de savant şi-mi citea toate articolele, în timp ce Dinu Sighireanu, Haig Acterian, Jean-Victor Vojen erau confidenţii mei literari. După ce plecasem în India, venea des pe la noi ca să afle de la mama ce se mai întîmplă cu mine. Venea cu o cutie mare de ţigări, accepta bucuros cafeaua şi înveselea toată casa povestind peripeţiile studenţiei lui întîrziate. Apoi, într-o bună zi, s-a dus cu treburi la Craiova, s-a îmbolnăvit şi a murit în cîteva zile. Am aflat vestea în noiembrie 1930, în chilioara mea din Svarga-*ashram* din Himalaya. Era cel dintîi dintre noi care pleca.

Cu Haig Acterian m-am împrietenit mai tîrziu, dar a fost o prietenie care s-a continuat şi s-a adîncit mai ales după Universitate. În primele clase ne „produceam“ amîndoi la serbările liceului : eu cu vreo sonată la pian, iar el, bariton precoce, cîntînd „Le Grenadier“. Apoi odată cu J.V. Vojen, şi-a descoperit vocaţia de actor. (Au urmat, de altfel, împreună Conservatorul de Artă Dramatică.)

Tot la serbările liceului — organizate, în ultimii ani, la Teatrul Naţional — au căpătat amîndoi roluri de frunte

într-o comedie a lui Valjean (în care eu am jucat pe un subcomisar) şi în *Sarmală, amicul poporului*, a lui N. Iorga.

Haig avea obrazul brun, aproape întunecat, de o frumuseţe leneşă, orientală. Vojen era bălai şi deja în adolescenţă rivaliza în frumuseţe, eleganţă şi succese feminine cu Dinu Sighireanu. Ne vorbea despre tatăl lui, pe care nu-l cunoscuse, care dispăruse în împrejurări ciudate, şi pe care îi plăcea să şi-l închipuie un mare aventurier, un Don Juan sau un nou D'Annunzio. (D'Annunzio a rămas, de altfel, autorul favorit al lui Vojen pînă tîrziu.) La acest grup de prieteni s-a adăugat mai tîrziu Petre Viforeanu, înalt, mîndru, ironic, izbutind să fie premiant fără pedanterie, interesîndu-se de multe lucruri deodată — literatură, latină, viaţă mondenă, politică. El mi-a revelat cel dintîi ce înseamnă o adevărată ambiţie cînd mi-a mărturisit într-o zi că se va considera un ratat dacă la treizeci de ani nu va fi profesor universitar şi deputat, la patruzeci ministru, iar la cincizeci prim-ministru.

Prin clasa a VI-a, grupul acesta de prieteni, împreună cu alţi cîţiva, am luat obiceiul să ne întîlnim duminicile după-amiază în casa colegului Mircea Moschuna-Sion. Veneau şi cîteva fete, şi pentru a deosebi aceste după-amieze de obişnuitele sindrofii, am hotărît să fondăm o societate artistică şi culturală, căreia i-am dat numele de „Muza“. Programul era destul de ambiţios : conferinţe urmate de discuţii, „concerte“ şi, mai ales, spectacole dramatice. Una din primele încercări a fost un fragment din *Don Juan* al lui Victor Eftimiu, în care eu aveam rolul unui călugăr, iar Vojen pe cel al lui Don Juan. Am cîntat, de asemenea, de mai multe ori la pian : Rahmaninov, Grieg, Debussy. Dar n-am acceptat niciodată să execut arii din „opera“ pe care o compusesem atunci, *Tomiris*, şi pe care o cunoşteau doar cîţiva prieteni. „Opera“ mea era, de fapt, un foarte ambiţios proiect la care lucram fără spor pentru că, scrisul partiturii luîndu-mi prea mult timp, mă mulţumeam să memorizez melodiile pe care le compuneam, iar memoria mea muzicală fiind aproximativă, melodiile acestea se modificau de la o şedinţă de lucru la alta.

Am acceptat însă să țin o conferință despre... Rama. Materialul documentar îl scosesem în întregime din cartea de curînd descoperită, *Les Grands initiés* a lui Schuré. Neștiind mai nimic despre vechea Indie, credeam, atunci, că tot ce spunea Schuré era adevărat. (Și care nu mi-a fost mirarea și furia aflînd, curînd după aceea, că era vorba doar de o poveste „mistică", inventată de Schuré. Cred că de atunci s-a născut în mine neîncrederea față de diletanți, teama de a nu mă lăsa păcălit de un amator, dorința tot mai aprigă de a merge la izvoare, de a consulta exclusiv lucrările specialiștilor, de a epuiza bibliografia.) Conferința era lungă, prolixă, probabil pretențioasă — și-mi amintesc numai că micul grup de fete și băieți au ascultat-o amuzați, mai mult din teama de a nu se plictisi.

Pe timpul cînd luam parte, asiduu și entuziast, la întrunirile societății noastre, începusem deja să-mi iau în serios urîțenia și — în bună parte, închipuita — solitudine. Eram singurul care veneam la „Muza" în uniforma de liceu ; toți ceilalți purtau de mult costume „civile". Singurul care nu încercam să-mi camuflez părul tuns mărunt, ci, dimpotrivă, mă tundeam cu mașina numărul zero. Evident, remarcasem mai de mult că, alături de atîția prieteni frumoși, rareori vreo fată se arăta dispusă să stea de vorbă cu mine — și asta, după ce mă făcuse să sufăr, mă încînta acum nespus, dovedindu-mi, credeam eu, că eram slut și respingător. Zadarnic încercau prietenii să mă convingă de contrariu ; refuzam să-i ascult. Dinu Sighireanu îmi demonstra că, dacă nu consimt să mă bărbieresc, ar trebui măcar să mă pudrez (cum făcea el), ascunzîndu-mi astfel pistruii și coșurile. Vojen era convins că, avînd sprîncenele groase, fruntea largă și urechile mici, eram și eu, în felul meu, un băiat frumos, dar că trebuia să pun astea în valoare ; trebuia, cum spunea el, „să-mi creez un tip".

Simțeam, de altfel, că nu era vorba numai de miopie și urîțenie. Radu Bossie era poate mai urît și tot așa de miop, și totuși fetele îi căutau prietenia, iar la întrunirile noastre verva lui era cea mai apreciată. Dar, spre deosebire de el și de aproape toți ceilalți prieteni, eu eram timid cu fetele și neîndemînatic. Dacă rămîneam singur cu una din ele, nu știam ce să-i spun. Nu știam să fac curte ; mi se părea că întreprinderea asta implică un anumit „gen" ca al lui Vojen sau ca al lui Sighireanu, sau măcar o anumită conversație ironică, tăioasă, ca a lui Viforeanu, sau umorul lui Bossie. În plus, aveam o mare scădere : nu știam să dansez. Probabil că aș fi învățat, așa cum au învățat ceilalți prieteni și colegi, la întîlnirile noastre de duminică, dacă nu m-aș fi oferit să cînt la pian foxtroturile și tangourile la modă, ca să poată dansa ei. De atunci și pînă la sfîrșitul liceului eram invitat la toate ceaiurile dansante, pentru că mă dovedisem a fi cel mai bun și mai neobosit pianist.

Dar, cum spuneam, mă complăceam din ce în ce mai mult în această situație care mi se părea că face parte din destinul meu de adolescent excepțional. Mi se părea că toate eșecurile mondene, întocmai ca și umilințele pe care le înduram la liceu, aveau menirea să mă izoleze de lume, să mă păstreze exclusiv pentru „opera" pe care eram chemat s-o scriu, operă pe care trebuia s-o inaugureze *Romanul adolescentului miop*.

•

„Miopia galopantă" coincisese cu descoperirea lui Balzac, Voltaire, Hasdeu. Tot autori fecunzi și care mă fascinaseră mai ales pentru vastitatea și diversitatea lor. Din Balzac, citeam cam un volum pe zi. Ajunsese aproape o obsesie și, împreună cu Mircea Mărculescu, făceam propagandă și încercam să convingem cît mai mulți dintre colegii noștri să-l citească. Așa am atras, pentru cîteva luni, pe Jean-Victor Vojen. Era un fel de ritual : în timpul recreațiilor discutam ultimele descoperiri și încercam să constituim, pe măsura puterilor noastre, repertoriul personagiilor *Comediei umane*. Reciteam unele nuvele care nu ne cuceriseră la prima lectură, numai pentru că nu ne aminteam exact o replică sau o observație a lui Horace Bianchon. De altfel, după ce epuizasem noile volume descoperite la anticari sau în bibliotecile care ne erau accesibile atunci, reciteam fiecare scrierile noastre favorite. Cred că numai în anii de liceu am recitit de vreo cinci-șase ori *Le Père Goriot,* care a rămas pentru mine cartea prin excelenţă balzaciană şi pe care am regăsit-o întotdeauna cu aceeaşi plăcere de cîte ori, mai tîrziu, mă reapuca pasiunea de Balzac. (Ultima oară la Paris, în 1947, cînd am început chiar să scriu o *Viaţă a lui Balzac,* pe care am dus-o pînă în 1829, anul apariţiei romanului *Les Chouans.*) Dar mai cu seamă mă încîntau operele fantastice : *Séraphita, La Peau de chagrin, Le Centenaire* sau nuvelele mai puţin cunoscute (*La vie des Marthyrs, Les Proscrits* etc). Mă cucerise acest gigant care se mişca în atîtea universuri ; care nu se mulţumise să „facă concurenţă stării civile“, ci introdusese Androginul în literatura modernă, inventase atîtea mitologii în legătură cu „voinţa“ şi „energia“ omului în acţiune.

Voltaire m-a atras la început pentru că scria cu aceeaşi neegalată perfecţiune romane sau pamflete, epistole sau monografii istorice, filozofie sau critică literară. Citisem doar cîteva cărţi de Voltaire, cînd am cumpărat de la un anticar două volume desperecheate din *Bibliografia* lui Bengesco. Le-am parcurs cu emoţie şi entuziasm. Erau înregistrate acolo sute şi sute de lucrări, de o extremă diversitate — şi asta corespundea întocmai speranţei mele secrete că-mi va fi îngăduit să scriu despre foarte multe lucruri, că nu voi fi silit să mă limitez la ştiinţă, bunăoară, sau la literatură, sau la istorie. Voltaire a fost prima mea întîlnire cu un enciclopedist de geniu şi cred că acesta a fost motivul pentru care l-am admirat : îmi valida tendinţele de polihistor, îmi încuraja visurile mele de spirit universal. Dar, în fond, n-am devenit niciodată „voltairian“. Şi cînd am descoperit alţi autori „universali“, cînd l-am descoperit mai ales pe Papini şi, mai tîrziu, pe Goethe, pe Leonardo da Vinci, am încetat să-l mai citesc.

Hasdeu mă fermecase pentru vastitatea culturii şi îndrăzneala ipotezelor istoriografice. Îl citeam la Biblioteca „Fundaţiei Carol I“, dar cînd, prin clasa a VII-a, am anunţat că voi face o conferinţă în faţa clasei, Nanu mi-a dat un cuvînt de introducere către unul din bibliotecarii Academiei Române. M-am prezentat într-o după-amiază şi, deşi eram în uniformă de liceu, am fost primit în sala de lectură a Academiei. Aşa am putut cunoaşte lucrările din tinereţe ale lui Hasdeu, îndeosebi revistele lui „Din Moldova“, „Columna lui Traian“ şi studiul care m-a impresionat atît *Perit-au Dacii ?* Am scris apoi o lungă disertaţie, pe care am citit-o în două şedinţe. Din acel manuscris am scos mai tîrziu primele articole despre Hasdeu, publicate în „Universul Literar“, „Foaia Tinerimii“ şi „Cuvîntul“. Admiraţia faţă de geniul lui Hasdeu n-am mai pierdut-o de atunci. Din 1934 pînă în 1937, cînd suplineam deja catedra lui Nae Ionescu la Facultatea de Litere, am petrecut multe după-amiezi la Biblioteca Academiei Române, lucrînd la o ediţie critică, şi, în primăvara lui 1937, Fundaţiile Regale au publicat cele două volume de *Scrieri literare, critice şi politice*. Ediţia era departe de a fi perfectă, dar pe vremea aceea nu era alta şi nici n-a mai apucat să apară una mai bună.

*

Începînd din 1922, în „Ziarul Ştiinţelor Populare“ apăreau, alături de *Convorbiri entomologice,* o serie de schiţe sub titlul general *Din carnetul unui cercetaş.* Nu cred că erau bine scrise, dar pentru mine aveau o valoare sentimentală. Era un fel de jurnal romanţat al excursiilor în Carpaţi, la mînăstirile din Prahova şi Moldova, al călătoriilor în Bucovina şi Transilvania. Am devenit cercetaş la timp. Aplecarea mea spre „aventură“, satisfăcută atîţia ani pe maidane şi în pivniţele Universităţii, alături de haimanale şi vagabonzi, îşi găsise acum o ieşire care îi îngăduia să se disciplineze şi totodată să se adîncească. Cînd am descoperit că pot, ca cercetaş, hoinări zile întregi prin văi şi munţi, fără ca părinţii mei să socotească asta haimanalîc, am ştiut că descoperisem cheia libertăţii. Era de ajuns să anunţ că centuria noastră pregăteşte o nouă excursie, de trei-patru zile sau de o săptămînă, ca mama să mă întrebe cîţi bani îmi vor trebui.

De fapt, părinţii mei erau încîntaţi că devenisem cercetaş. În special mama era tot mai preocupată de lecturile mele dezordonate şi excesive. Îi era teamă fie că-mi voi pierde vederea, fie că-mi voi zdruncina sănătatea. I se părea anormal ca un băiat de vîrsta mea, după ce obişnuise atîţia ani să-şi piardă timpul pe maidan, să se închidă acum în casă şi să citească zi şi noapte, să citească mai ales cărţi care, după socoteala ei, erau mult prea grele pentru o minte necoaptă. Ştiindu-mă plecat cu cercetaşii, era sigură măcar de acest lucru : că nu citesc, că trăiesc în aer liber, că-mi obosesc nu ochii, nu mintea, ci trupul.

Mi-l oboseam, într-adevăr. Nu voi uita niciodată viscolul şi troienele care ne-au întîmpinat, într-o vacanţă de Paşti, cînd ne apropiam de Schitul Scheia agăţat pe un perete al Carpaţilor ; sau ploile reci, nesfîrşite, pe care le-am îndurat, zile de-a rîndul, apăraţi doar de pelerinele noastre scurte, neîndemînatic confecţionate din foi de cort, cînd am trecut Cheile Bicazului şi am ajuns în Cîmpia transilvană. Nu voi uita bivuacurile pe Piatra Craiului, nici prima excursie în Delta Dunării, care ne-a fermecat într-atît, încît, deşi fusesem cît pe-aci să mă înec într-un colţ de baltă caldă, împiedicîndu-mă în stufiş, am hotărît nu numai să revenim în anul următor, dar chiar să ne cumpărăm o barcă a noastră, cu care să ajungem de la Tulcea la Constanţa.

În ultimele trei clase de liceu n-am mai petrecut vacanţele cu familia, la Techirghiol, ci cu cercetaşii ; urcam pentru o săptămînă-două pe munte, apoi ne duceam, pentru o lună, într-o tabără cercetăşească, la Poiana Sibiului sau la Mangalia. Cînd mă întorceam la Bucureşti, pe la sfîrşitul lui august, eram de capul meu. Familia era încă la Techirghiol, afară de Nicu, care trebuia oarecum să aibă grijă de mine, pregătindu-mi de mîncare sau întovărăşindu-mă, serile, într-o lăptărie. Aveam sentimentul libertăţii absolute. Puteam citi ce voiam şi cît voiam şi, deşi mansarda era înntr-atît de încinsă, încît uneori nu puteam suporta nici măcar cămaşa pe mine, ar fi trebuit să fiu fericit. Dar, evident, nu eram...

*

Începuseră crizele de melancolie cu care eram să mă lupt mulţi ani după aceea. Mi-a trebuit o mare încordare a voinţei ca să pot rezista celor dintîi accese de tristeţe. Se dezlănţuiau pe neaşteptate, către apusul soarelui, şi la început nu înţelegeam ce se întîmplă cu mine ; credeam că e oboseala pricinuită de lipsa somnului. Dar zadarnic încercam să mă odihnesc, să mă culc chiar. Nu izbuteam să adorm. Nu eram vlăguit, nu mă simţeam obosit — ci doar sentimentul acela teribil al iremediabilului. Sentimentul că pierdusem ceva, esenţial, de neînlocuit, şi că mă aflam acum fără rost în viaţă, că n-avea nici un sens să-mi pierd timpul citind sau scriind, că, de fapt, nimic nu mai avea sens : nici muzica, nici excursiile sau plimbările, nici petrecerile cu prietenii. Mă chinuiam să identific ce „pierdusem“ şi uneori mi se părea că e vorba de copilăria mea, de anii de la Rîmnicu-Sărat şi Cernavodă, de primii ani de la Bucureşti, care acum îmi apăreau încărcaţi de beatitudini şi miracole. Era destul să-mi amintesc de un amănunt din copilărie — un pom de Crăciun, trăsura de la Cernavodă, o rochie a mamei, uniforma de paradă a tatălui — ca să mă podidească lacrimile. Aveam oroare de lacrimi şi nu mi-aş fi iertat niciodată dacă aş fi izbucnit în plîns — şi prin cîte mijloace încercam să mă apăr de această umilinţă, înfundîndu-mi capul în ligheanul cu apă sau coborînd repede din mansardă şi pornind să mă plimb pe străzi, sau încercînd să vorbesc singur cu mine, batjocorindu-mă cu glas tare. Curînd, însă, am descoperit că neînţeleasa mea tristeţe e alimentată de nenumărate alte izvoare, nebănuite : bunăoară, sentimentul „trecutului“, acest simplu fapt că au fost lucruri care nu mai sînt, că au „trecut“, asemenea copilăriei mele sau celei a tatălui meu ; sentimentul că am avut la îndemînă posibilităţi pe care nu le-am împlinit şi că acum e prea tîrziu, că totul e ireparabil. Sau regretul că n-am fost crescut la ţară, că n-am cunoscut, copil, viaţa satului, care mi se părea singura adevărată, că acum sînt definitiv rupt de lumea aceasta idilică.

Literatura nostalgică a autorilor moldoveni — Sadoveanu, Ionel Teodoreanu, Cezar Petrescu —, care evocau copilăriile şi viaţa patriarhală de altădată, era iarăşi un prilej de tristeţe. Nu-mi puteam opri lacrimile încheind *Duduia Margareta* a lui Sadoveanu, *Uliţa copilăriei* a lui Ionel Teodoreanu sau unele nuvele ale lui Cezar Petrescu.

Şi furia cu care am scris mai tîrziu foiletonul *Împotriva Moldovei* era doar suprema încercare de a transmuta o sensibilitate care-mi surpa lent sănătatea sufletească. De aceea am citit cu atîta sete prozele vijelioase ale lui Papini, pamfletele din *Maschilità* şi *Stroncature*. Mă regăseam acum printre „ai mei" — printre cei pe care i-aş fi vrut cu adevărat ai mei — oameni de „piatră", ca Dante şi Carducci, iar nu de „miere", ca Petrarca şi romanticii. Lungul şi hibridul eseu *Apologia virilităţii*, pe care l-am publicat în „Gîndirea", în anii studenţiei, era şi el tot un gest de apărare împotriva *Moldovei* pe care o purtam în sînge.

Mi-era atît de greu să mă apăr pentru că izvoarele tristeţilor mele erau numeroase şi ascunse. Uneori mă simţeam învăluit de melancolie tocmai de unde mă aşteptam mai puţin. Ani de zile exaltasem, cu o crispată exagerare, solitudinea mea, faptul că încă din copilărie mă simţisem izolat, insolit, „unic". Mult timp, condiţia singularităţii mele mă apărase ca o platoşă lăuntrică împotriva tuturor eşecurilor şi umilinţelor. Şi dintr-o dată, singurătatea care mi se părea predestinată mă apăsa ca o lespede de mormînt. Aş fi încercat orice ca s-o sparg, să mă pot apropia de cineva care să mă „înţeleagă", cineva care, fireşte, nu putea fi unul din prietenii mei, ci una din acele fete întîlnite, duminicile după-amiază, în casele colegilor sau la „Muza". Mai precis, nu exact una din ele, ci o fată asemenea lor, dar înzestrată cu toate însuşirile pe care le atribuisem pe atunci femeii ideale, şi printre care nu uitam să includ un mare talent muzical, o cultură enciclopedică, o prodigioasă cunoaştere a literaturilor stranii şi a ştiinţelor oculte. Dar, pe de altă parte, cu cît vizualizam mai limpede frumuseţea, farmecul şi geniul acestei fete — în care coexistau, alături de Iulia Hasdeu şi Marie Bashkirtseff, Antinéa din *l'Atlantide* şi nu mai ţin minte ce artistă de cinematograf, — cu atît mai ireductibil îmi apăreau defectele mele, îndeosebi urîţenia şi timiditatea mea.

Despre toate acestea scriam, lamentîndu-mă, în *Jurnal*. Melancoliile mă surprindeau în amurg şi mă ţineau

aşa, prins ca într-o uriaşă plasă, în care mă zbăteam în neştire, pînă tîrziu, după miezul nopţii. Mă trezeam atunci, pustiit, fără vlagă, şi totuşi resemnat, aproape împăcat, şi mă reapucam cuminte de lucru.

*

Cu timpul am învăţat să-mi bat joc de mine însumi, mai ales de închipuirile mele de romanţă ieftină, de Antinéele dublate de o Hypathia sau de o Marie Bashkirtseff, pe care le construiam, bucată cu bucată, din fetele întrevăzute la petreceri. Descoperisem de altfel casele de mahala în care întîlneam altfel de femei, în carne şi oase, şi a căror pitorească prezenţă ajunsese să mă încînte. Într-un capitol din *Romanul adolescentului miop*, intitulat „Sîmbăta", am descris, mai tîrziu, pe baza însemnărilor din *Jurnal*, escapadele noastre în Crucea de Piatră şi aiurea, în tovărăşia mai ales a lui Mircea Mărculescu, urmate de lungi discuţii în cîrciumile din cartier, prelungite uneori pînă în zori. În ultimii doi ani de liceu mă legasem tot mai mult de acest băiat înalt, deşirat, uscat, cu nasul ascuţit (îi spuneam de altfel Ţăndărică) şi datorită căruia am cunoscut îndeaproape viaţa evreilor săraci din Dudeşti. Luasem obiceiul să petrecem sărbătorile împreună : cele creştineşti la noi acasă, cele evreieşti cu familia lui. Era balzacian, deşi scepticismul lui naiv l-a făcut să se îndrăgostească într-o vreme de Anatole France. Mai tîrziu l-a descoperit pe Freud, şi asta l-a hotărît să plece la Paris să studieze, alături de medicină, psihanaliza. Ca şi mine, Mărculescu avea o sete neistovită pentru cultură şi citea imens. Cu el puteam discuta despre atîtea lucruri încît căzusem de acord să nu ne mai întîlnim decît nopţile, ca să avem timp să atingem toate problemele care ne interesau, de la *La Fille aux yeux d'or* la originea Pentateucului sau ultima carte de Freud pe care o citisem. Eram foarte buni prieteni şi deşi ne făceam, cum se spune, confidenţe, nu i-am vorbit niciodată de melancoliile mele. M-aş fi sfiit să afle că prietenul lui, pe care îl credea un „ştiinţific", poate să sufere, într-un chip atît de neînţeles, pentru simplul fapt că trece timpul şi, trecînd, ceva din noi, esenţial, se risipeşte, iremediabil.

*

Curînd după ce am devenit cercetaş, am încercat să-l conving pe Mărculescu să vină cu noi în excursii. A acceptat cu oarecare reluctanţă, căci era prin excelenţă orăşean şi Natura îl lăsa indiferent. Într-o vacanţă de Paşti, am luat trenul pînă la Sinaia şi de acolo am pornit spre cabana de la Schitul Ialomicioara. Dar înainte de a ajunge bine la Pietrele Arse, timpul s-a schimbat brusc, a început să ningă şi curînd s-a pornit viscolul. Eram vreo cinci, şase băieţi, toţi îmbrăcaţi în haine de primăvară. Mărculescu venise chiar cu pantofi de pînză albă. Plecasem din Sinaia destul de tîrziu, şi din cauza viscolului am rătăcit drumul. Nu mai ştiu cîte ore am mers aşa, oarecum la întîmplare, prin zăpadă. Se făcuse de mult întuneric, cînd am dat peste o cabană, pe care o foloseau, probabil, în timpul verii, lucrătorii de la o întreprindere forestieră. Am spart lacătul şi am intrat. Am aprins focul, am pregătit ceai şi l-am băut cu mult rom, înveselindu-ne. Viscolul se învrăjbise, dar nu ne mai păsa — deşi abia a doua zi am putut deschide uşa şi, ca să putem traversa troienele fără să ne afundăm, ne-am legat de tălpi scînduri scurte prinse în cruce.

Adormisem, cînd ne-au trezit lovituri puternice în uşă. A trebuit să deschidem. Erau doi lucrători care purtau cu ei un mort, într-un fel de sanie improvizată. Îl aduceau de sus, de pe munte, şi, zărind dogoarea focului prin ferestruicile cabanei noastre, s-au oprit să ni-l încredinţeze nouă. Ei erau lucrători, trebuiau să fie dis-de-dimineaţă la fabrică. Dar ne-au asigurat că vor înştiinţa jandarmeria din Sinaia şi vor trimite să-l ridice.

„Dacă-l lăsăm în faţa uşii, îl mănîncă lupii pînă dimineaţa", ne-a spus unul din ei, văzîndu-ne că ne codeam să-l primim.

L-au aşezat, învăluit într-o manta, chiar lîngă uşă. Nu cred că vreunul din noi a mai dormit în noaptea aceea.

Întîmplarea aceasta l-a lecuit pe Mărculescu de cercetăşie. Noi, ceilalţi, însă, odată reîntorşi în Bucureşti, ne simţeam foarte mîndri de primejdia prin care trecusem. Am scris chiar o nuvelă inspirată de această aventură, *Eva*, care a fost premiată la concursul revistei „Foaia Tinerimii". Era vorba de un tînăr care, ca şi noi, se aventurase cu prietena lui, într-o zi de primăvară, pe munte. Dar, în afară de înzăpezire şi rătăcirea prin pădure şi spargerea cabanei, totul era inventat. După ce o salvase, aproape purtînd-o în braţe pînă la cabană, şi fata adormise pe podea, istovită, povestitorul încheia astfel : „Şi atunci am simţit cum doresc năprasnic trupul Evei..."

V

NAVIGARE NECESSE EST...

Începusem *Romanul adolescentului miop* mai de mult, dar de-abia în iarna 1923—1924 l-am „văzut“ întreg, de la un capăt la altul. De data aceasta, eram sigur că voi izbuti să-l termin, sigur, mai ales, că va fi o carte excepţională, care va face mult zgomot şi prin care mă voi putea răzbuna împotriva profesorilor, a premianţilor, a fetelor frumoase şi superficiale care nu ştiuseră să mă descopere. Mă socoteam pregătit să scriu un roman. Publicasem vreo cincizeci de articole şi schiţe literare în diferite reviste, colaboram regulat la revista liceului, „Vlăstarul“, şi devenisem chiar redactorul-responsabil : adunam materialul, îl duceam la tipografie, rămîneam ceasuri întregi lîngă culegător ca să mă conving că descifrează corect anumite manuscrise. Şi, apoi, dispuneam de un *Jurnal* voluminos ; mi se părea că dacă voi şti cum să utilizez aceste materiale, romanul ar putea fi gata în cîteva luni.

Era mai mult decît un roman autobiografic. Voiam să fie în acelaşi timp un document exemplar al adolescenţei. Îmi propusesem să nu inventez nimic, nici să nu înfrumuseţez — şi cred că m-am ţinut de cuvînt. Chiar scrisorile de dragoste ale fetelor erau autentice ; transcrisesem pur şi simplu cîteva din scrisorile primite de Dinu Sighireanu. Capitolele în care descriam societatea noastră „Muza“, petrecerile la prieteni, dificultăţile cu Papadopol şi Banciu erau alcătuite urmînd îndeaproape *Jurnalul* şi, uneori, transcriind pasaje întregi. Ţineam cu orice preţ ca dialogurile să fie „autentice“, ca fiecare personaj să folosească exclusiv vocabularul lui specific. Valoarea pe care o acordam eu *Romanului adolescentului miop* era în primul rînd documentară. Îmi spuneam că pentru întîia oară un adolescent scria despre adolescenţă şi scria întemeiat pe „documente“. Cînd, cîţiva ani după aceea, au început să apară în „Viaţa Românească“ fragmente din al doilea volum din *La Medeleni*, am simţit că nu mă înşelasem. Adolescenţii lui Ionel Teodoreanu nu erau cei pe care îi cunoscusem eu. Aparţineau unei alte lumi, care mă fermeca şi mă înduioşa totodată, dar pe care o simţeam definitiv depăşită. Adolescenţii mei erau într-adevăr de-atunci şi de-acolo, din Bucureştii primilor ani de după război, anii jazzului şi ai lui *La Garçonne*. În afară de inevitabila autoflatare (căci scriam şi ca să mă răzbun), romanul era cît se poate de „realist“. Nu mă sfiam să închin un lung capitol descoperirilor erotice şi, aproape tot ce credeam eu şi colegii mei despre sex, dragoste, Dumnezeu, sensul existenţei şi toate celelalte probleme care ne frămîntau se afla notat acolo, fără fard, aproape în stare brută.

Asta era, de altfel, marea mea ambiţie : să arăt că noi, adolescenţii de atunci, nu eram asemenea fantoşelor pe care le întîlnisem sporadic în literatură ; eram treji spiritualiceşte şi trupeşte, dar lumea în care ne-ar fi plăcut să intrăm nu mai era lumea părinţilor noştri. Voiam altceva, visam la altceva — deşi singurul care părea a şti ceva precis despre acel „altceva“ era autorul romanului.

Subiectul era destul de simplu : un elev al Liceului „Spiru Haret“ scria despre el şi despre colegii, prietenii şi profesorii lui. Cei care mă cunoşteau ghiceau de la început că liceanul eram eu, pentru că vorbeam despre mansardă, despre insectar, despre cărţile care-mi plăceau, despre speranţele mele de a ajunge într-o zi savant, pianist sau scriitor. Erau capitole fără legătură între ele : despre melancoliile care mă copleşeau cîteodată în amurg (bunăoară, cînd priveam de la ferestruica mansardei strada pustie sau auzeam, duminicile, cîntecul depărtat al vreunei servitoare) ; despre orele de germană şi tot ce-mi trecea prin minte ascultîndu-l pe Papadopol explicîndu-ne *Die Räuber* ; despre societatea noastră „Muza“ şi despre atîtea fete care-mi plăceau şi mă intimidau totodată. Dar mai ales pagini nenumărate de mărturisiri : ce-aş fi vrut să fiu, ce mi-ar fi plăcut să fac ; analize nesfîrşite ale stărilor mele sufleteşti (de exaltare, de indiferenţă, de oboseală, detaşare etc.), portretele prietenilor mei, subiecte de nuvele şi romane pe care îmi propuneam să le scriu şi cu ale căror personaje îmi plăcea să stau de vorbă (cred că închinasem un capitol întreg convorbirilor cu Nonora, personajul unei nuvele pe care nu izbuteam s-o termin, pentru că îşi schimba subiectul pe măsură ce o scriam).

Şi totuşi, din capitolele acelea desperecheate şi scrise în stiluri diferite (unele lirice şi de o teribilă tristeţe, altele aproape umoristice, altele aspre, vehemente), se desluşea repede „subiectul“ : un adolescent care simte cum depăşeşte adolescenţa, e sfîşiat de melancolie că epoca aceasta (care, i se părea, ar fi putut fi plină de beatitudini) se duce şi, totodată, e nerăbdător să se vadă cît mai repede eliberat de ea, ca să-şi poată începe „adevărata viaţă“. Toată cartea e străbătută de o curioasă ambivalenţă : autorul insistă de cîte ori poate că adolescenţa e un moment esenţial ; că *această* adolescenţă — a lui, a prietenilor lui — constituie un fenomen spiritual nou, nemaiîntîlnit pînă atunci, şi, ca atare, meritînd să fie prelungit, ca să poată fi corect analizat şi interpretat ; iar pe de altă parte, se arată exasperat de dificultăţile adolescenţei, în primul rînd de melancoliile, regretele şi timidităţile care i se părea că o alcătuiesc.

Dar în afară de toate acestea, ce supapă de siguranţă a fost pentru mine cel de atunci acest roman ! Mai bine chiar decît în *Jurnal* (căci speram că voi putea *publica* romanul) mă descărcam, scriindu-l, de toate eşecurile şi umilinţele. De ani de zile mă prezentam cu regularitate la concursurile „Tinerimii Române“ şi nu dobîndisem nici măcar o menţiune. Îmi amintesc de concursul din clasa a VI-a. Nu mai ştiu ce subiect ni se dăduse, dar scrisesem atît de „inspirat“, şi recitind manuscrisul am fost atît de entuziasmat, încît nu mă îndoiam că voi obţine „Premiul I cu cunună“. N-am vrut să cred cînd nu mi-am găsit numele pe lista premianţilor din liceul nostru. Eram sigur că la mijloc e o eroare. În duminica aceea m-am dus la Ateneu, ca să asist personal la distribuirea premiilor. Cînd s-a ajuns la clasa a VI-a, inima a început să mi se bată. „Premiul I cu cunună“ îl cîştigase un alt Mircea : Mircea Ionescu, de la Liceul „Matei Basarab“. Ştiam asta mai de mult, căci numele premianţilor fuseseră publicate în „Universul“, dar pînă în ultima clipă crezusem că era o greşeală de tipar.

Furia mea nu mai cunoştea margini. Cred că l-am urît pe Mircea Ionescu (era şi el miop şi mi se păruse chiar mai urît ca mine). Simţeam că nedreptatea asta nu trebuie îngropată într-un jurnal intim, ci merită să fie denunţată public. Am pornit îngîndurat spre Şosea. Era într-o duminică de mai, către apusul soarelui, ceasul de care mă temeam mai mult, căci atunci mă ispiteau melancoliile şi tristeţea. Dar de data aceasta nu mai mi-era frică. Sîngeram. Ce mă umilea mai mult era nedreptatea — pentru că ştiam că Mircea Ionescu nu putuse scrie mai bine ca mine. Paginile acelea inspirate le consideram printre cele mai reuşite din cîte scrisesem pînă atunci. Şi credeam că nu mă pot înşela, pentru că atîtea alte schiţe, nuvele, eseuri fuseseră găsite bune şi publicate.

Am umblat aşa, surpat în mine însumi, cîteva ceasuri. Cînd am ajuns acasă se întunecase de-a binelea. În noaptea aceea am început să scriu un nou capitol din roman. Cred că l-am intitulat : „Mircea Ionescu, Premiul I cu cunună“. Aşa am izbutit să mă înseninez şi am adormit împăcat. Recitindu-l mai tîrziu, mi s-a părut admirabil. Dar cîtva timp în urmă, Ionel Teodoreanu a publicat în „Adevărul Literar“ un fragment din *La Medeleni*, intitulat „Mircea Ionescu“ — şi atunci am renunţat la acest capitol.

*

N-a fost, de altfel, singurul capitol sacrificat. În cursul acelor ani adăugam şi eliminam necontenit pagini sau chiar capitole întregi. Romanul era aproape terminat, dar recitindu-l la răstimpuri mi se părea că n-am spus tot sau n-am fost destul de autentic şi cercetînd din nou caietele din *Jurnal*, corectam sau introduceam alte noi pasaje. Mă trudeam mai ales să evoc voluptatea descoperirilor intelectuale : să arăt, bunăoară, că a înţelege imposibilitatea unui Dumnezeu antropomorf era o experienţă tot atît de excitantă ca şi descoperirea dragostei fizice. Încercam să descriu, cît mai precis şi mai amănunţit, procesul de gîndire : bunăoară, ce se întîmpla în mintea mea cînd am citit prima dată că „timpul şi spaţiul sînt percepţii apriorice“ sau ce se întîmplă cînd închid ochii şi îmi astup urechile şi îmi spun : Sînt eu însumi, sînt eu, numai eu, dar cine e acest eu însumi, care din mine e cel pe care-l cred eu însumi ?

Voiam, de asemenea, să arăt cît de *vii* sînt cărţile, ce extraordinară experienţă e să descoperi la anticari o carte pe care o căutam de ani de zile. Uneori, asemenea descoperiri deveneau şi mai dramatice, datorită împrejurărilor în care fuseseră făcute. Astfel, îmi amintesc cum, într-o după-amiază de vară, am găsit la anticar un volum răzleţ din *Operele morale* ale lui Plutarh, şi am descoperit acolo acel misterios tratat *De Pythiae oraculis*. N-am mai avut răbdare să ajung pînă acasă. M-am oprit în Cişmigiu şi, pe o bancă, pe nerăsuflate, l-am citit. Şi apoi m-am trezit că apunea soarele şi deodată *De Pythiae oraculis* mi s-a părut depărtat şi inutil, şi toată opera lui Plutarh, ca şi toate operele, de altfel, toate cărţile pe care le iubeam, toţi autorii pe care îi admiram, şi numai o singură întrebare revenea, obsedantă, în minte : La ce bun ? La ce-ţi foloseşte să ştii de ce Pythia nu mai răspunde în versuri ?

Parcă lumea întreagă se prefăcuse atunci în cenuşă şi mă aflam într-un univers de umbre şi deşertăciuni, fără sens şi fără speranţe, un univers în care toate lucrurile se revelau zadarnice şi goale pe dinăuntru. În acele clipe de deznădejde încercam să mă regăsesc şi să găsesc un răspuns la întrebarea : La ce bun ? La ce bun *De Pythiae oraculis ?* Pe bancă, cu volumul lui Plutarh aşezat pe genunchi, mă trudeam să zîmbesc, îmi ştergeam îndelung ochelarii cu batista şi căutam răspunsul. — Ca să-ţi fac dumitale în necaz, şopteam. Dumitale, ăstuia care mă întrebi !... Simţeam că nu era răspunsul care se cuvenea, dar mă încăpăţînam. — Aşa, tocmai pentru că tratatul lui Plutarh e inutil şi absurd, de aceea merită să-l citesc. Şi, pentru că nimic nu are sens, îmi bat joc şi de sens şi de fără sens şi fac ceva care vreau eu, chiar dacă nu are nici un sens... Dar simţeam că toate acestea erau strigătele neputinţei, simţeam cît sînt de false, pentru că, în acele clipe, nu mai voiam nimic ; nu voiam, în nici un caz să citesc pe Plutarh.

Pe nesimţite, Cişmigiul se adîncea în umbra şi în răcoarea florilor proaspăt stropite. Oamenii nu mai erau aceiaşi. Plecaseră pensionarii, ordonanţele, guvernantele cu copii. Nu se aprinseseră încă becurile şi cei care veneau acum se îndreptau spre teii în floare. Treceau mai ales perechi tinere, studenţi, ofiţeri. Se auzeau parcă tot mai apropiate tramvaiele coborînd spre Bulevardul Elisabeta. Continuam să zîmbesc şi simţeam că mă înşelasem, că, deşi nu ştiusem cum să răspund, lumea avea un sens, că Plutarh merita să fie citit, că *De Pythiae oraculis* era o adevărată descoperire.

În acea noapte am însemnat toate acestea, cît am putut mai amănunţit, cu speranţa că mai tîrziu le voi integra unui capitol din roman. Mi se părea că asemenea „experienţe“ sînt importante. Nu mă simţeam un „cerebral“ (asemenea personajelor din *Sixtine*), dar voiam să arăt că, cel puţin pentru mine, uneori cărţile sînt mai vii decît oamenii, că pot fi de asemenea încărcate cu explozibile, că din întîlnirile cu anumite cărţi poţi ieşi sfîrtecat sau de zece ori mai puternic decît te credeai pînă atunci.

O asemenea întîlnire — decisivă şi pentru mine, şi pentru soarta *Romanului adolescentului miop* — a fost *Un om sfîrşit* al lui Giovanni Papini. Citisem, ca atîţia din colegii mei, *L'Histoire du Christ*, dar nu mă cucerise. Dimpotrivă, *Un om sfîrşit* a căzut ca un trăsnet. Apăruse în traducere românească la „Cultura Naţională“ şi o descoperise Haig Acterian. A insistat s-o citesc. „Are să-ţi placă“, mi-a spus. „Seamănă cu tine...“

Nu-mi putusem închipui pînă atunci că pot semăna atît de mult cu altcineva. Mă regăseam aproape pe de-a-ntregul în copilăria şi adolescenţa lui Papini. Ca şi el, eram urît, foarte miop, devorat de o curiozitate precoce şi fără margini, voind să citesc tot, visînd să pot scrie despre toate. Ca și el, eram timid, iubeam singurătatea și mă înțelegeam numai cu prietenii inteligenți sau erudiți ; ca și el, uram școala și nu credeam decît în cele ce învățam singur, fără ajutorul profesorilor. Mai tîrziu, am înțeles că asemănarea nu era totuși atît de extraordinară pe cît mi se păruse atunci ; bunăoară, Papini nu avusese o copilărie de derbedeu, ca mine, nu fusese atras de științele naturale și de chimie, nu era pasionat de muzică. Iar eu nu voisem să scriu, ca el, o Enciclopedie și nici o Istorie a literaturii universale. Dar nu era mai puțin adevărat că precocitatea, miopia, setea de lectură, enciclopedismul și mai ales faptul că, întocmai ca și mine în roman, Papini vorbea de adolescență ca de o epocă a descoperirii intelectuale, iar nu ca o criză fiziologică sau sentimentală, m-au impresionat profund. Recitind *Un om sfîrșit,* aveam uneori impresia că sînt doar replica lui Papini. Entuziasmului meu i-au urmat îndoiala, gelozia, furia la gîndul că atîtea capitole din *Romanul adolescentului miop* vor fi socotite copiate sau cel puțin inspirate din *Un om sfîrșit.*

Evident, descoperirea aceasta era prea importantă pentru a nu fi povestită în roman. Cred că am scris de mai multe ori acel capitol, căci tot mi se părea că nu găsisem încă „tonul just". Trebuia să spun tot ce simțeam și tot ce-mi trecea prin minte citind *Un om sfîrșit :* bucuria de a fi găsit un prieten, un frate mai mare, un maestru, care a trăit ce trăiam și eu — dar și furia de a mă trezi deodată replica altcuiva, de a descoperi că toate „originalitățile" mele le trăise și altul, că, deci, nu aduceam nimic nou în romanul meu, cel puțin în ceea ce privește problema esențială a personajului principal : sentimentul de singularizare și solitudine, din care izvorau atîtea din comportamentele mele insolite. Cîțiva ani în urmă, la Universitate, cînd am început să public fragmente din *Romanul adolescentului miop,* am tipărit în „Viața Literară" versiunea definitivă a acestui capitol ; îl intitulasem *Papini, Eu și Lumea.* Era pe de-a-ntregul papinian, scris într-un stil care amintea pamfletele din prima epocă a lui Papini. Vorbeam despre mine ca de un geniu necunoscut, un uriaș camuflat în elev de liceu, amenințînd să zdrobească pe toți cei care ar fi îndrăznit să-i stea în cale. Textul era atît de frenetic și absurd, încît a fost comentat cu încîntare de toți colegii mei de gazetărie de pe atunci.

Pasiunea pentru Papini m-a făcut să învăț repede italienește, ca să-i pot citi și celelalte cărți. Nu voi uita emoția cu care am luat în mînă edițiile de la Vallechi, cu copertele colorate și titlurile scrise cu litere groase, parcă ar fi fost cioplite în lemn. Am citit exaltat paginile de critică și polemică din *Stroncature, Maschilitá, 24 Cervelli* și celelalte. În cîteva luni izbutisem să-mi procur toate cărțile lui Papini, în afară de cele care nu se mai retipăreau și pe care nu aveam să le citesc decît în 1927, la Biblioteca Centrală din Roma. Cum am mai spus-o, proza frenetică, vijelioasă și totuși aspră, caustică a lui Papini m-a ajutat mulți ani să lupt contra melancoliei. De abia mai tîrziu mi-am dat seama că Papini nu era un „mare scriitor", de statura lui Leopardi, bunăoară, sau a lui Carducci. O bună parte din opera lui „datează" și e probabil că generațiile viitoare se vor îndepărta și mai mult de el. Dar nu mă îndoiesc că *Un uomo finito* este și va rămîne un document excepțional, unic în toate literaturile moderne.

Îi mai sînt recunoscător lui Papini și pentru faptul că, prin el, m-am familiarizat încă din liceu cu literatura și cultura italiană, izbutind astfel să mă eliberez de tutela librăriei franceze ; m-a ajutat, indirect — revelîndu-mi alte preocupări, nutrindu-mă cu alte izvoare — să mă orientez altfel decît majoritatea intelectualilor generației mele, care citeau și discutau în primul rînd cărțile și autorii accesibili în limba franceză.

Am scris de atunci de multe ori despre Papini și i-am tradus cîteva schițe fantastice. Prin 1926—1927 am publicat în „Cuvîntul" trei foiletoane despre el pe care i le-am trimis, însoțite de o scrisoare în care, printre altele, îi spuneam că sînt student la Facultatea de Litere și Filozofie. Cîteva săptămîni pe urmă am primit o scrisoare de trei pagini. *Cher ami inconnu,* îmi scria, cu scrisul lui mare, lăbărțat, și mă plîngea că studiez Filozofia, „cea mai zadarnică dintre științe". Mă poftea să-l vizitez, dacă vin cumva la Florența. Și m-am dus să-l văd chiar în primăvara aceea, în 1927, în prima mea călătorie în Italia.

*

Pe nesimţite, în clasa a VII-a, m-am trezit detaşat de scumpele mele ştiinţe naturale şi fizico-chimice şi tot mai fascinat, în afară de literatură, pe care o iubeam de copil, de filozofie, de orientalistică şi istoria religiilor. În mijlocul acelui an am trecut la „modern". Profesorul Nedelea Locusteanu m-a ajutat să ajung repede din urmă ştiinţa latinească a colegilor mei. Locusteanu era un excelent latinist, traducător al lui Tit-Liviu, de bogată, senină cultură. Aflasem că în tinereţe studiase la Universitate chimia. O explozie de laborator îi smulsese mîna dreaptă şi fusese nevoit să renunţe la chimie. Cunoştea o sumă de lucruri neaşteptate pentru un profesor secundar de latină. Dar marea lui pasiune era antroposofia şi cred că a început să mă preţuiască mai ales după ce-i mărturisisem că citisem cîteva cărţi de Rudolf Steiner. Cunoştea destul de puţin limba germană şi, ca să o înveţe, traducea, pe îndelete şi numai pentru el, anumite lucrări ale lui Steiner pe care nu le putuse citi în franţuzeşte. Se interesa de ocultism, magie şi avea chiar idei curioase despre rolul farmecelor în viaţa politică românească. Mai tîrziu, aveam să descopăr că era bun prieten cu Em. Grigoraş, profesorul de matematici care crezuse că găsise în criptografie cheia istoriei secrete a evului mediu românesc.

Eram acum cu totul cucerit de Orientul vechi. La Biblioteca Fundaţiei Regale, unde dobîndisem încă din clasa a VI-a dreptul de a citi, descoperirile se ţineau lanţ : de la enorma, pe atunci pentru mine plicticoasa *Geschichte des Altertums* a lui Ed. Meyer, pe care o rezumam aproape pagină cu pagină, cu lungi extrase, pînă la publicaţiile Muzeului Guimet, în care găsisem traducerile din sanscrită şi din chineză şi Zend-Avesta a lui J. Darmesteter. (Aceasta din urmă m-a decepţionat, pentru că, după *Aşa grăit-a Zarathustra,* mă aşteptam la cu totul altceva.) În acei ani de aproape mistică admiraţie a Orientului antic, cînd credeam în „misterele piramidelor", în înţelepciunea adîncă a chaldeenilor, în ştiinţele oculte ale magilor persani, toate eforturile mele erau nutrite de speranţa că, într-o zi, voi ajunge la izvorul secret al tuturor acestor tradiţii şi că, în acea zi voi rezolva toate „tainele" : ale religiilor, ale istoriei, ale destinului omului pe pămînt.

Locusteanu nu făcea decît să încurajeze asemenea speranţă şi, deşi mă ţinea din scurt la latină, nu m-a îndemnat să învăţ de pe atunci greceşte — de care nu m-am apucat decît în primul an de Universitate — ci m-a împins către limbile orientale, sfătuindu-mă să încep cu ebraica. Mi-am cumpărat manualul pe care îl publicase chiar fostul nostru profesor de religie, şi m-am apucat de ebraică. După obiceiul meu, studiam cîteva ceasuri pe zi, dar, fără experienţă şi neajutorat şi mai ales ispitit necontenit de alte limbi orientale, n-am făcut prea mari progrese. De altfel, ebraica nu mă atrăgea. Zadarnic mă asigurase Locusteanu că sînt texte cabalistice de o considerabilă importanţă. Ceea ce citisem eu, în traduceri, nu mă cucerise.

M-am apucat atunci de persană şi de sanscrită, pe manualele Hoepli ale lui Pizzi şi Pizzagalli. La început îmi plăcea mai mult persana şi visam să traduc într-o zi *Shah-nameh* în româneşte. M-am trudit aşa, cu cele două manuale, cîteva luni, dar nu cred că m-am ales cu mare lucru. Eram solicitat de prea multe pasiuni şi voiam să fac prea multe deodată. Descoperisem, între altele, *Le Rameau d'Or* şi *La Folklore dans l'Ancien Testament* ale lui Frazer, care îmi revelase inepuizabilul univers al religiilor primitive şi al folclorului. Şi apoi, în vara aceea a anului 1924, încheiasem clasa a VII-a cu şi mai mare nerăbdare ca de obicei, căci într-un modest şantier din Tulcea se construia chiar atunci barca noastră. Îi găsisem de mult numele : îi spunea „Hai-hui".

*

Costa vreo 20.000 de lei, şi avea să fie proprietatea noastră, a opt băieţi, camarazi de cercetăşie de mulţi ani. Făcusem împreună nenumărate călătorii şi excursii. Hotărîsem să ne cumpărăm barca după o neuitată excursie în Delta Dunării. Unul dintre noi avea familia la Tulcea şi ne asigurase că o vom putea cumpăra cu mai puţin de jumătate din preţul de pe piaţă.

În vara aceea n-am mai urcat, ca de obicei, Bucegii. Am plecat la Tulcea să vedem cum se construieşte barca. Ne-am instalat cortul în curtea prietenului nostru şi mîncam pe unde eram poftiţi. Dimineţile le petreceam la şantier, încercînd să ghicim în cîte zile vom putea pune barca pe apă. Apoi ne antrenam vîslind pe Dunăre, ne scăldam, iar seara ne plimbam pe strada principală, îmbrăcaţi în hainele noastre cele mai bune şi salutînd în grup domnişoarele care ne zîmbeau.

După vreo zece zile, barca era gata. Avea 12 metri, o cabină, trei perechi de rame şi un catarg uriaş. Am înscris-o la căpitănia portului, ne-am fotografiat în dreptul ei, împreună cu meşterii care o făcuseră, şi, într-o duminică după-amiază, ca să putem fi admiraţi de toate cunoştinţele din Tulcea, am plecat. Nu adia nici cea mai uşoară briză şi am fost nevoiţi să vîslim din greu. Am muncit aşa pînă seara tîrziu, pînă ce am găsit un loc prielnic între sălcii, unde ne-am instalat cortul. La Tulcea începusem să ne obişnuim cu ţînţarii, dar aici, pe malul Dunării, se năpusteau în roiuri asupra noastră. Ne-am înfăşurat în mantalele de ploaie, ne-am ascuns capetele în prosoape, dar am adormit anevoie.

A doua zi de dimineaţă, ca şi în zilele următoare, ne-a întîmpinat acelaşi văzduh calm şi neclintit. Parcă nimic nu mai respira în acea miraculoasă Deltă a Dunării, nu se clătina o frunză. Ca să scurtăm drumul, am lăsat braţul Sf. Gheorghe şi am pătruns printre canalele tăiate în stufăriş. Cu un an mai înainte, plecaţi din Sulina cu o colonie de copii, în vreo cinci-şase bărci mari, cu doi marinari în fiecare barcă, ajunsesem la mare în cîteva zile. De data aceasta, ne-a trebuit o săptămînă, căci am fost siliţi să vîslim tot timpul. Am ajuns extenuaţi, pentru că ni se terminaseră merindele şi rămăsesem cu cîţiva pepeni şi un butoiaş cu apă de băut, pe jumătate gol.

Şi îndată ce am ajuns la mare s-a pornit vîntul. Era atît de puternic încît am stat la îndoială dacă să ne aventurăm sau nu. În fiecare zi, unul din noi devenea „căpitan". Dar în după-amiaza aceea „căpitanul" n-a îndrăznit să-şi ia singur răspunderea, ci ne-a cerut să hotărîm împreună, prin vot secret. Cinci dintre noi, printre care şi „căpitanul", Livovski, au fost pentru plecare.

Triumfători, cîntînd, am întins pînzele — şi aproape nu ne-a venit să credem. Barca s-a aplecat uşor pe o parte, parcă încovoiată sub greutatea catargului, apoi s-a smucit brusc şi a pornit ca o săgeată spre Rusia. Am tot încercat s-o îndreptăm spre sud, dar vîntul era atît de puternic şi noi încă nepricepuţi în mînuirea pînzelor, încît de-abia am reuşit s-o îndreptăm spre sud-est. Înainta acum în diagonală, spre Caucaz. Tăia valurile cu o repeziciune care ne ameţea. Nu ne închipuisem pînă atunci că o barcă încărcată ca a noastră poate luneca atît de vertiginos. Curînd nu s-a mai zărit ţărmul, ci numai foarte departe, pitice şi fumurii în boarea amurgului, dealurile de lut ale Dobrogei.

Apoi a început vijelia. Am văzut cum se adună norii şi au început să crească, ameninţătoare, talazurile. Barca noastră se apleca, cînd pe o parte, cînd pe cealaltă, şovăia uneori cîteva clipe, parcă neştiind în ce direcţie să apuce, apoi se smucea şi o pornea din nou. Se întunecase de-a străbătea de la un capăt la altul. Trăsnetele au început să pîie, despicat la răstimpuri de un fulger uriaş care-l străbătea de la un capăt la altul. Trăsnetele au început să cadă tot mai aproape de noi. Auzeam uneori scrîşnetul lor scurt, cînd sfredeleau apa, parcă ar fi străpuns-o cu un drug înroşit.

Pe atunci, iubeam trăsnetele. Cu vreo doi ani înainte, o furtună de o extraordinară violenţă ne surprinsese în Carpaţi, pe Pietrele Arse. Cînd trăsnetele au început să cadă la cîteva zeci de metri de noi, exaltarea mea n-a mai cunoscut margini. M-am căţărat pe o stîncă şi am început să cînt, mai mult urlînd, Cavalcada din *Walkiria*. Nici în noaptea aceea, pe mare, nu mi-a fost frică de trăsnete. Am cîntat şi atunci Cavalcada din *Walkiria*. Curînd a început să plouă, „căpitanul" a intrat în cabină să consulte harta şi busola şi i s-a făcut rău, căci barca era acum cutremurată de talazuri. Am hotărît să strîngem pînzele. Nu ne-a fost uşor, pentru că abia ne puteam ridica în picioare. În cele din urmă am reuşit, dar catargul era atît de înalt şi, înfăşurat în pînzele ude, era acum atît de greu încît de mai multe ori se aplecase ameninţător. Ne zvîrleam atunci în partea opusă şi izbuteam să-l aducem într-o poziţie oarecum normală. Dar ne încurca grozav cîrma. Oricum am fi ținut-o, barca înainta în zig-zag și, de multe ori, se învîrtea în jurul ei ca prinsă într-un vîrtej. Am schimbat de trei ori cîrmaciul în mai puțin de o jumătate de oră, fără nici un rezultat. Și atunci am renunțat, am scos cîrma și am așezat-o la picioarele noastre, în barcă, și ne-am lăsat în voia soartei.

Probabil că asta ne-a scăpat. Căci barca fusese admirabil construită și avea o chilă neobișnuit de adîncă. În voia ei, a plutit ca o coajă de nucă. Se înălța pe talazuri și se prăvălea vertiginos în prăpăstiile acelea fosforescente, dar fără să se răstoarne, căci toți eram gata să ne lipim cînd de-o parte, cînd de cealaltă, și echilibram catargul. Plouase cu putere și intrase de asemenea destulă apă din atîtea valuri care se sfărîmaseră în preajma noastră. Amețiți, scoteam apa cu ce găseam la îndemînă : căldări, cutii de conserve, gamele. „Căpitanul“, ca și ajutorul care se dusese să-l înlocuiască, zăceau bolnavi în cabină. Dar cum nu mai era nimic de hotărît, absența unui șef nu s-a făcut simțită.

Noaptea aceea nu o voi uita niciodată. Ud pînă la piele, culcat în fundul bărcii, scoțînd ca prin vis apa cu o gamelă și zvîrlind-o peste bord, vedeam uneori înaintînd spre noi din întuneric o matahală uriașă, înaltă cît casa. Apropiindu-se, o vedeam cum palpită și se clatină, luminată parcă pe dinăuntru de o lumină fosforescentă ; șovăia cîteva clipe și apoi începea să sfîrîie metalic gata să se prăvălească. Ajunsesem chiar sub pîntecul ei și, privind-o din fundul bărcii, mi se părea că privesc o colină de aur verde. Îmi spuneam : de data asta nu mai scăpăm ! și închideam ochii. Simțeam cum se zguduie barca parcă împinsă pe dedesubt, apoi ne simțeam ridicați și, cînd deschideam ochii ne aflam printre spumă și aur, înconjurați de prăpăstii, și cîteva clipe în urmă, auzeam trosnind catargul și noi cădeam în gol, ținîndu-ne cu amîndouă mîinile de banchete.

Îmi era frică și totuși nu mă simțeam paralizat. Cu un an mai înainte, cînd ne aflam în Delta Dunării și, sleiți de arșiță și de vîslit, ne zvîrlisem toți în apa caldă, stătută, a unui canal, am simțit cum mi se împiedică picioarele în ierburi și trupul parcă s-a îngreunat deodată și-am început să mă scufund, lent, fără spasme, dar iremediabil. Cei care se întorseseră în barcă m-au văzut, dar credeau că mă prefac, și s-au mulțumit să-mi admire arta cu care simulez un înec. M-a scăpat în ultimul moment un prieten, înotînd în apă, sub mine, și împingîndu-mă la suprafață. De data aceasta, însă, frica de înec nu mă paralizase. Simțeam că eram părăsiți în voia soartei, fără nici un sprijin, de nicăieri. Neputință absolută, care într-un anumit fel mă împăca, îmi dădea o liniște stranie. Pentru că nu se mai putea face nimic, aveam un sentiment de completă disponibilitate. Voința, inteligența, toate facultățile sufletești erau pentru prima oară libere, nu se mai încordau în vederea unui scop imediat de atins.

Fulgerele continuau să despice întunericul, dezvăluindu-ne cînd prăpăstiile în care ne aflam, cînd crestele bătute de vifor ale talazurilor care ne săltau mugind. Priveam uneori vîrful catargului și mi se părea că e luminat și el de aceeași fosforescență stranie a valurilor. Îl auzeam șuierînd, parcă ar fi fost o pasăre uriașă. Apoi, după miezul nopții, furtuna s-a depărtat, dar marea a continuat să fiarbă și să se zbată. Cînd s-a luminat de ziuă, ne-am văzut înconjurați de enorme valuri vinete-cărunte, dar acum ne obișnuisem cu ele. Bătea încă destul de tare vîntul și asta era nădejdea noastră. Hotărîsem să ne odihnim cîteva ceasuri, doi dintre noi făcînd de strajă, pe rînd, apoi să întindem pînzele și să ne îndreptăm spre țărm. Nu vedeam țărmul, dar busola știa să ni-l arate. Cu cît se lumina de ziuă, cu atît ne dădeam mai bine seama de dezastru. O parte din bagaje căzuseră în mare, restul se răspîndiseră în fundul bărcii, împreună cu cărțile, aparatele de fotografiat și pepenii. În butoiaș mai rămăsese foarte puțină apă, tulbure și caldă. Eram sleiți de nesomn și oboseală, dar totuși fericiți, și mai ales mîndri că trecuserăm printr-o asemenea încercare.

Aveam dreptul să fim mîndri, deși nu avusesem nici un merit că scăpasem. Cînd, după o săptămînă, am ajuns la Constanța, am aflat că în acea noapte de furtună se scufundaseră multe bărci de pescari. Noi scăpaserăm pentru că ne lăsaserăm duși de barcă. Tot la Constanța am aflat că Comandamentul Taberei Cercetășești de la Mamaia, unde eram așteptați de cîteva zile, fusese atît de neliniştit, încît trimisese un avion de la baza navală care ne căutase în acea dimineaţă pe tot litoralul.

Apucasem să ne odihnim pe rînd, cîteva ceasuri, cînd, deodată, pe la două, o trîmbă de vînt plecă brusc catargul şi-l rupse, aproape răsturnînd barca. Speranţa noastră să ajungem în seara aceea la ţărm se spulberase. Marea se potolise, dar simţeam cum ne duce curentul spre răsărit, mai puţin repede ca vijelia de cu seară, dar tot atît de sigur. Ne-am hotărît atunci să vîslim. Am pus cîrma şi vîsleam pe rînd, cîte patru, un ceas, în timp ce ceilalţi patru se odihneau. Mai rămăseseră cîteva bucăţi de zahăr şi, cu economie, le împărţeam împreună cu feliile de pepene.

După vreo cîteva ceasuri, am început să zărim munţii mărunţi ai Dobrogei. Dar curentul era puternic şi noi obosiţi, şi înaintam anevoie. Se înnoptase şi vîsleam ca în vis, fără să vorbim, cu ochii pe jumătate închişi. Ca să prind puteri, mă închipuiam la noi acasă, în grădină, sau în mansardă. Încercam să-mi amintesc titlurile cărţilor pe care încă nu le citisem, încercam să mă bucur că mă aşteaptă acolo, în mansarda încinsă ca un cuptor.

Trecuse de miezul nopţii şi noi vîsleam mereu, tot mai sleiţi, dar cel puţin ne mîngîiam cu gîndul că nu ne poartă curentul înapoi. Pe la trei dimineaţa, ni s-a părut că vedem în faţa noastră, nu prea departe, o fîşie neagră, fără valuri. Am prins curaj. Credeam că e un banc de nisip şi ne propuneam să ridicăm barca şi să ne odihnim pînă dimineaţa. Curînd barca s-a împotmolit în nisip. Cîţiva au sărit să vadă cît e de mare bancul. Apoi au început să chiuie de bucurie. Ajunsesem. Ne aflam pe plajă. Ce crezusem noi că erau munţii atît de depărtaţi ai Dobrogei, erau aceste coline de lut şi de nisip care se întindeau la cîteva sute de metri în interior.

Am tras barca pe ţărm, am scos cortul şi am vrut să-l instalăm. Dar unul dintre noi a alunecat şi, doborît de oboseală şi somn, nu s-a mai ridicat, ci a adormit acolo, îmbrăcat. În clipa următoare l-am imitat cu toţii. Ne-am băgat doar pe jumătate sub cort şi ne-am culcat de-a dreptul pe nisip.

A doua zi după-amiază ne-au trezit nişte pescari. Zăriseră o barcă ridicată pe mal, strigaseră şi nu răspunsese nimeni. Veniseră să vadă ce se întîmplase. Satul de pescari era la vreo cîţiva kilometri. Am izbutit să vîslim pînă acolo şi am mîncat ca nişte lupi flămînzi. Printr-un căruţaş care se ducea la Medgidia, am anunţat telegrafic pe şeful Taberei, la Mamaia, că sîntem în viaţă. Cînd, o săptămînă în urmă, înzdrăveniţi, arşi de soare, intram în Mamaia, vîslind ca nişte adevăraţi marinari, am fost primiţi cu urale de întreaga Tabără.

*

De abia mai tîrziu am început să ne dăm seama de urmările aventurii noastre. Cîţiva dintre noi s-au ales cu o fobie a apei şi n-au mai vrut de atunci să se scalde în mare. În cazul meu, atracţia pe care o avusesem de copil faţă de trăsnete şi furtună s-a transformat într-o panică iraţională, de care nu m-am vindecat decît tîrziu. Mi-am dat seama cît era de iraţională cînd, în toamna aceea, la Teatrul Naţional, n-am mai putut suporta furtuna din *Regele Lear* şi a trebuit să ies din sală. Doctorul pe care l-am consultat atunci mi-a spus că e doar consecinţa „unui şoc nervos", care va trece cu timpul. Dar n-a trecut aşa de repede, şi îmi amintesc că la Londra, în 1940, mă simţeam mai liniştit în timpul bombardamentelor decît cînd se pregătea de furtună.

Mai interesantă mi s-a părut interpretarea unui psihanalist din Zürich, Dr. Bänziger, căruia, prin 1950, îi povestisem păţania mea. După el, se întîmplase acest lucru : atunci, pe mare, fusesem pe deplin conştient de primejdia de a ne îneca şi de aceea n-am rămas cu o fobie a apei ; dar nu „realizasem" cealaltă primejdie, de a fi trăsniţi, şi teama aceasta fusese refulată în inconştient ; de aceea nu putea fi controlată prin argumente raţionale, nici subjugată prin voinţă.

În orice caz aventura noastră pe mare ne-a înălţat considerabil în ochii camarazilor de liceu şi de cercetăşie. N-am îndrăznit să povestesc acasă primejdia prin care trecusem, dar făceam la răstimpuri aluzii la o teribilă furtună care mă învățase să nu-mi fie frică de moarte. Experiența era prea dramatică pentru a nu o folosi ca pretext literar. În anul următor am scris o schiță intitulată *Răsărit pe mare*. Am publicat-o, prin 1927, în „Est-Vest", revista pe care am scos-o împreună cu Radu Capriel și Ion Anestin, și care a încetat după al doilea număr, cînd Capriel, căsătorindu-se, n-a mai putut-o subvenționa. Povesteam întocmai aventura noastră și, citind-o, toți cei care luaseră parte m-au asigurat că retrăiseră, de la un capăt la altul, furtuna din noaptea aceea. Dar era vorba, în nuvelă, de o barcă mult mai mică, în care se aventuraseră doi prieteni. Povestitorul rămăsese la cîrmă, iar prietenul lui se afla la proră. Cînd s-a potolit furtuna și se lumina de ziuă, povestitorul își dă deodată seama că e singur, că, probabil, fusese singur toată noaptea, că vorbise tot timpul cu o umbră, cu umbra pe care crezuse c-o zărește, neclintită, la celălalt capăt al bărcii.

*

În toamna aceea, a anului 1924, începînd clasa a VIII-a, mă simțeam deja student. Cîțiva dintre prietenii mei — Haig Acterian, Petre Viforeanu, Vojen — dăduseră examenul de clasa a VIII-a în timpul verii și erau acum înscriși la Universitate. Îmi povesteau despre cursurile lui Nicolae Iorga și Vasile Pârvan și erau entuziasmați de prelegerile unui tînăr profesor de logică și metafizică, Nae Ionescu, de numele căruia auzeam atunci pentru întîia dată. Eram hotărît să studiez filozofia și filologia clasică și începeam să mă pregătesc citind tot mai multă filozofie.

Continuam însă să scriu și să public pe unde puteam. Nu mai colaboram la „Ziarul Științelor Populare", dar îmi apăreau articole în „Orizontul", „Foaia Tinerimii", „Universul Literar", „Lumea". Scriam mai ales articole de istoria religiilor, orientalistică și alchimie. Arareori colaborarea îmi era retribuită. Într-o zi m-am prezentat lui Emil Cerbu, redactorul-șef al „Orizontului", să văd dacă n-aș putea cîștiga ceva bani prin traduceri. Emil Cerbu — care-mi publicase multe articole și traduceri, gratis, și se convinsese că știu să scriu — mi-a propus să traduc din tot felul de magazine germane, franceze și italiene articole scurte pentru „Orizontul" și „Oglinda Lumii". Pentru 100 de pagini de manuscris îmi oferea 1 000 de lei. Nu era mult, dar tot îmi puteam cumpăra 10—15 cărți cu banii aceia, și am acceptat. O dată pe lună mă prezentam cu manuscrisul. Em. Cerbu citea titlurile articolelor, număra cu atenție foile și semna un bon cu care, prezentîndu-mă la casă, primeam 1 000 de lei. Îmi amintesc că a făcut odată o remarcă răutăcioasă că scriu prea lăbărțat, cu prea puține rînduri pe pagină. Am roșit pînă la urechi și mi-am făgăduit să mă răzbun. Într-adevăr, în luna următoare, i-am adus 100 de pagini scrise cît putusem mai mărunt, îndesînd în ele texte care ar fi cerut aproape 200 de pagini. Dar nu cred că Em. Cerbu a înțeles că era vorba de o răzbunare.

Evident, neglijam școala și mai pe față ca în trecut. Dar pentru că publicasem în revista liceului, „Vlăstarul", o seamă de articole erudite, pentru că, mai ales, publicasem un articol despre N. Iorga care-i plăcuse marelui savant și impresionase pe toți profesorii, mă bucuram de un anumit prestigiu și mi se treceau cu vederea lipsurile. Banciu nu uita să-mi reamintească de cîte ori nu știam să rezolv vreo problemă că, dacă nu mă hotărăsc să învăț serios, mă va lăsa corigent. Nu-l puteam crede. Mi se părea că am acum cîțiva aliați în cancelaria profesorilor. În afară de profesorii de latină și română mai era Alexandru Claudian, tînărul profesor de filozofie care, aș putea spune, mă „descoperise" în urma unui extemporal. În clasa a VII-a, după cîteva lecții, ne-a cerut să scriem despre importanța clasicismului greco-latin pentru educația omului modern. Cînd, în săptămîna următoare, a intrat în clasă cu teancul de caiete sub braț, s-a îndreptat spre catedră și a întrebat: „Cine e domnul Eliade ?" M-am ridicat, îmbujorat. S-a uitat la mine lung și a zîmbit. „Bănuiam că ești dumneata, mi-a spus. Ai scris o lucrare excelentă. Dacă ai bunătatea, rezum-o și pentru colegii dumitale."

Evident, rezumatul meu oral a fost mult mai slab decît textul scris. Nu mă așteptam la acest extemporal și n-am știut cum să-mi organizez expunerea. Unul din colegi mi-a spus la sfîrșitul orei : „Păi cam așa am scris și eu. Pe mine de ce nu m-a lăudat ?..."

Adesea, îl întovărășeam pe Claudian spre casă. Mi-a spus odată că a ghicit de cum m-a văzut că am o inteligență deosebită. După conformația frunții, a precizat. Era prieten și mare admirator al lui H. Sanielevici, și simpatia lui pentru mine a crescut și mai mult cînd a aflat că-i citisem toate cărțile. „Publică acum, curînd, marea lui operă de antropologie, mi-a spus. Este genială. E prima contribuție românească la știința universală..."

Prietenia pe care mi-o arăta Alexandru Claudian mă asigurase că, în cele din urmă, pînă și profesorii de liceu sînt siliți să recunoască meritele unui elev chiar dacă nu e premiant. Nu puteam bănui cît de amar mă înșelam. Dar trăiam o perioadă de euforie. Învățasem englezește ca să-l pot citi pe Frazer, cumpăram tot mai multe cărți de istoria religiilor și orientalism, instalasem o nouă bibliotecă în mansardă. Cămăruța mea de lucru începuse să semene acum cu cabinetul unui erudit din alte vremi. Adunasem peste o mie de volume și, alături de colecțiile de reviste, pe care le țineam pe unde puteam — pe podea, pe sub pat, peste lădița cu manuscrise — se mai aflau în odăiță insectarele, ierbarele, colecția de mineralogie, un rest din laborator, iar pe pereți planșe pe care copiasem hieroglife și basoreliefuri egiptene. Curînd, a trebuit să scot patul și să-l strămut în odăița alăturată, iar în anii studenției am început să instalez rafturi și acolo. Cînd, prin 1927, Nae Ionescu a venit odată să mă vadă, a rămas fascinat : „Ce odaie minunată, făcută anume ca *să înveți !*" a exclamat el subliniind cuvintele „să înveți".

„Învățam" cu o furie care creștea necontenit, dar nu învățam pentru școală. Descoperisem mai de mult pe Iorga și-l admiram îndeosebi pentru poligrafia lui. Visam să pot scrie și eu, dacă nu multele sute de volume pe care știam că le scrisese Iorga, cel puțin o sută de volume. Unele din ele le și aveam în minte. Făcusem chiar o listă și în capul listei se afla *Romanul adolescentului miop*, primul volum dintr-o serie compactă de romane al căror titlu general era *Dacia Felix*. Romanul următor trebuia să oglindească viața de student, iar al treilea se petrecea într-o bărbierie.

Dar lista aceea cuprindea mai ales cărți de eseuri, filozofie și istoria culturii. Pentru că descoperisem de curînd orfismul și teoriile lui Vittorio Macchioro, visam o carte masivă, în două volume, *Originile Europei*. (Am îndrăznit chiar s-o anunț, mai tîrziu, într-un articol din „Adevărul Literar", despre Heraclit și orfism.) Îmi aduc, de asemenea, aminte despre o *Educație a voinței*, de un *Manual al perfectului cititor*, de o carte despre Hasdeu, alta despre Iorga, alta despre botanica populară română... Dar știu că lista era destul de lungă și, cînd i-am arătat-o într-o zi lui Dinu Sighireanu, el mi-a spus : „De cîte ori sfîrșești de scris o carte, pui o cruce în dreptul titlului..."

⁂

Evident, țineam socoteala articolelor tipărite și, în primăvara anului 1925, am sărbătorit cu cîțiva prieteni apariția celui de-al o sutelea articol. Mama ne-a pregătit ospățul în mansardă. Vojen mi-a urat să sărbătorim curînd al o miilea articol. Ceilalți, însă, au stăruit să public *Romanul adolescentului miop*. Știau că era vorba și de ei acolo și voiau să păstreze într-o carte, proaspătă și inalterabilă, amintirea adolescenței care trecuse fără să prindem de veste. Împlinisem 17 ani, iar aproape toți ceilalți prieteni aveau un an mai mult ca mine. Nu ne mai consideram de mult adolescenți. Vojen, Sighireanu, Viforeanu aveau „legături", iar, de la Brașov, Radu Bossie ne anunțase de curînd că era tată. Chiar și eu acceptasem să mă integrez printre tineri ; renunțasem la uniforma de licean și la ochelarii cu ramă de sîrmă și nu mă mai tundeam la piele. Cînd mi-a crescut părul, tata m-a silit să mă fotografiez. Dar m-am fotografiat așa cum mi-a plăcut mie : încruntat și cu un zîmbet amar, sarcastic, uitat în colțul buzelor.

Pe neașteptate, în primăvara aceea, Ministerul Instrucției Publice a reintrodus examenul de bacalaureat. Știrea a căzut ca un trăsnet. Am invidiat pe cei care dăduseră clasa a VIII-a cu un an mai înainte, scăpînd astfel de acest examen care se anunța extrem de sever. Ce era mai grav, bacalaureatul nu se mai dădea cu profesorii de la liceul nostru, ci cu o comisie specială sub președinția unui profesor universitar. Asta însemna că era să fiu judecat de necunoscuţi şi exclusiv pe criterii didactice. Dar după cîteva zile de nelinişte şi şovăială, am hotărît să-mi văd de treabă ; adică, în loc de a mă apuca serios de „materiile" care se cereau la bacalaureat, să continui a citi şi scrie ce mă interesa pe mine. (În primăvara aceea mă interesau mai ales religiile babiloniene, orfismul şi limba engleză ; mă trudeam să citesc în original pe Berkeley şi Walt Whitman, amîndoi descoperiţi prin Papini.)

Vara a început parcă mai devreme ca de obicei. În curtea liceului mă plimbam în recreaţii cu Mircea Mărculescu, discutînd ca de obicei, complet detaşaţi de nervozitatea colectivă a clasei noastre, terorizată de apropierea bacalaureatului. Era foarte cald în dimineaţa cînd ne-am dus să vedem rezultatele. Mărculescu rămăsese corigent la latină, iar eu la matematici. Aşa cum mă avertizase de atîtea ori, Banciu se ţinuse de cuvînt. Ca să ne răzbunăm am făcut un chef într-o grădină de vară. Eu ţinusem să mă îmbrac în uniforma de liceu, pe care nu o mai purtam de un an, şi pe care am găsit-o într-o ladă, în pod, mototolită şi mirosind a naftalină.

Părinţii mei erau îngrijoraţi, dar dobîndisem de mult libertatea de a-mi purta singur de grijă, aşa că, în afară de sfaturi, nu m-au incomodat cu nimic. Făcusem, mai demult, cu prietenii, planuri pentru vacanţa de vară, şi le-am urmat întocmai : o excursie pe Piatra Craiului, apoi tabără cercetăşească la Mamaia. În august, totuşi, m-am apucat să învăţ serios manualul de matematici. După obiceiul meu, lucram 6—7 ceasuri fără întrerupere, citeam apoi o carte de filozofie sau istoria religiilor şi mă reîntorceam la manualul de matematici pentru încă 4—5 ceasuri. Uneori, nopţile, ieşeam să mă plimb cu Mărculescu sau cu unii din colegii care se prezentaseră la bacalaureat în iunie şi fuseseră respinşi. Ne povesteau cu de-amănuntul ororile acestui examen, ne citau întrebări extraordinar de grele, inventate parcă anume ca să demoralizeze candidatul.

Am dat examenul de corigenţă la începutul lui septembrie şi l-am trecut strălucit. După ce m-a felicitat, Banciu a adăugat : „Am ştiut eu ce fac cînd te-am lăsat corigent. Am izbutit să te conving că poţi înţelege matematică."

O săptămînă mai tîrziu începeam la Liceul „Matei Basarab" examenul de bacalaureat. Nu-mi era teamă de lucrările scrise şi, aşa cum mă aşteptam, am fost admis la oral. De data aceasta mă aflam, pentru întîia oară în viaţa mea, în faţa unei comisii de vreo 7—8 profesori care, în principiu, mă puteau întreba orice din tot ce învăţasem în cursul celor opt ani de liceu. Din fericire, profesorul de română mi-a pus o serie de întrebări extrem de grele şi de amănunţite (bunăoară, lexicul bizantin în limba română, analiza Codicelui Voroneţean), dar lucrurile acestea le ştiam pentru că nu se găseau în manualele noastre, aşa că i-am răspuns corect. De rest, nu-mi amintesc aproape nimic. Ştiu doar că suflam adînc după ce profesorul îmi spunea „mulţumesc", şi se întorcea către vecinul lui făcîndu-i semn că poate începe. Mi se părea că numărul examinatorilor era fără sfîrşit. După vreo jumătate de ceas mai erau încă doi-trei care-şi aşteptau rîndul. Ani de zile după aceea am avut acest coşmar : descopeream dintr-o dată că trebuie să dau din nou examenul de bacalaureat. Ori se pierduseră hîrtiile, ori apăruse un nou decret care anula vechile examene şi impunea tuturor, orice vîrstă şi orice poziţie socială ar fi avut, să se prezinte din nou. Cauzele variau, dar coşmarul era întotdeauna acelaşi : mă aflam din nou în faţa unei comisii de bacalaureat şi mă trezeam în sudori.

M-am dus să văd rezultatele, pregătit pentru orice surpriză. Foloseam pe atunci un „exerciţiu spiritual" care mă fereca pe dinăuntru şi mă făcea invulnerabil : mă întindeam în pat, închideam ochii şi mă imaginam într-una din lumile care mă fascinau — fie universurile romanelor astronomice ale lui Camille Flammarion, fie una din civilizaţiile dispărute, Egiptul, Mesopotamia, India vedică, Grecia misterelor orfice. Rămîneam aşa nemişcat, concentrat, cam o jumătate de ceas, pînă ce simţeam că devenisem cu totul şi cu totul *prezent* într-una din lumile acelea abolite sau extraterestre ; începeam atunci să trăiesc acolo, să mă mişc într-un peisaj care îmi apărea ca singurul cu adevărat *real*, să întîlnesc fiinţe extraordinare, pasionate de probleme cu adevărat *interesante* (aveau, adică, aceleaşi preocupări ca şi mine) şi să le ascult discutînd exclusiv chestiuni importante şi urgente (bunăoară, de ce nu putem şti nimic despre Dumnezeu ? De ce nu s-a găsit încă o dovadă definitivă a nemuririi sufletului ?). Cînd mă trezeam, după un asemenea „exercițiu spiritual“, îmi era perfect indiferent ce se întîmplase sau era pe punctul de a se întîmpla cu mine.

Detaşat, senin, invulnerabil, m-am dus la Liceul „Matei Basarab“ să văd rezultatul examenului. Mă aflam printre cei care fuseseră admişi. Aproape că nu izbuteam să mă bucur şi bucuria mi-a fost într-adevăr ştirbită, cînd, recitind lista cu atenție, n-am găsit şi numele lui Mircea Mărculescu. Simțeam totuşi că trăiesc un moment decisiv. Scăpasem de coşmarul bacalaureatului, scăpasem mai ales de o lume care, atîția ani, mi se păruse o adevărată închisoare, lumea învățăturii după calapod, lumea profesorilor şi a programelor cu ore fixe. Ştiam că orice se va întîmpla de acum înainte, un lucru era sigur : nu voi mai fi silit să învăț ceea ce nu mă interesează şi, mai ales, nu voi mai fi legat de un program alcătuit de alții. Devenisem, pe deplin şi la lumina zilei, ceea ce începusem să devin de mult : propriul meu stăpîn.

M-am întors totuşi îngîndurat acasă. Nu mă puteam bucura pe deplin. Simțeam că, fără voia mea, regretam viața aceasta de liceu care se încheia, aşa cum începuse, într-o dimineață de octombrie ; regretam colegii şi prietenii de care mă legasem în aceşti opt ani şi de care ghiceam că mă rup definitiv ; regretam chiar unii dintre profesori, şi chiar clădirea aceea în care mi se păruse că fusesem atît de umilit, pe care ajunsesem s-o urăsc, de-mi spuneam uneori, poate mai mult în glumă, că după bacalaureat nu voi mai trece prin fața ei cel puțin zece ani, pînă ce imaginea liceului se va şterge definitiv din minte.

În acea după-amiază mi-am adunat ultimele manuale care îmi mai rămăseseră şi m-am dus să le vînd la anticar. Dar nu eram degeaba balzacian. Trecînd prin fața Universității, am şoptit : „Et maintenant, à nous deux !“

Nu bănuiam pe atunci că o instituție atît de venerabilă nu se lasă cucerită numai cu armele pe care credeam că le am la îndemînă.

VI

„ŞI ACUM, ÎNTRE NOI DOI...“

Octombrie 1925. Avem 18 ani — şi eram student. Eram liber. Singurul lucru pe care l-am avut de făcut a fost să mă prezint la Cancelaria Universității cu diploma de bacalaureat şi să mă înscriu la Facultatea de Litere şi Filozofie. Îmi propusesem să urmez o sumă de cursuri, dar cum frecvența nu era obligatorie, m-am mulțumit să asist cu regularitate doar la primele lecții. Apoi, aproape fără să-mi dau seama, m-am trezit că vin din ce în ce mai rar la Universitate. Nu mă dezamăgiseră toți profesorii, dar mi se părea că pot învăța mai bine la mine în mansardă. Îmi amintesc de primele lecții ale lui Rădulescu-Motru. Avea atunci numai vreo 60 de ani, dar arăta mult mai bătrîn. Vocea îi era stinsă, aproape nu mai vedea, mergea anevoie, rezemîndu-se în baston, şi nu recunoştea figurile, nu reținea numele. Cîțiva ani mai tîrziu, în urma unei operații, reîntinerise complet. Cînd, în 1932, la reîntoarcerea din India, m-am dus să-l văd, părea cu zece ani mai tînăr. Dar lecțiile lui din toamna anului 1925 mă descurajaseră. Am preferat să recitesc cu atenție *Cursul* său de psihologie, care apăruse cu puțini ani mai înainte.

P. P. Negulescu m-a impresionat prin hieratica lui rigiditate, pe care, fără îndoială, o socotea expresia supremă a stăpînirii de sine. Îşi ținea trupul înțepenit şi vorbea rar, monoton, zîmbind cu măsură, ştergîndu-şi la răstimpuri gura şi fruntea cu o batistă pe care şi-o scotea, cu o discreție calculată, dintr-un buzunar interior al hainei. Se spunea că încearcă să imite pe maestrul lui, Titu Maiorescu. Cursul pe care îl ținea era intitulat „Enciclopedia Filozofică“ și-și propunea să arate dependența gîndirii filozofice de descoperirile și progresul științific. În lecțiile pe care le-am ascultat, făcea apel la istoria tuturor științelor, de la astronomie la chimie. Asta ar fi trebuit să mă încînte, dar era ceva în înfățișarea și atitudinea lui P. P. Negulescu care mă ținea departe. În primul rînd, complexul lui de superioritate, pe care-l trăda zîmbetul palid și sardonic, neglijența cu care vorbea de metafizică, de marile sisteme filozofice, dînd a înțelege că toate acestea nu sînt decît „speculații fără contact cu realitatea“. Credea numai în știință și asta era lăudabil, dar nu era un savant ; se informa citind cărți și articole de popularizare. Asta făcusem și eu în liceu. În lecțiile pe care le-am ascultat mi se părea că recunoșteam adesea pasaje din vreun volum din „Bibliothèque Scientifique“, celebra serie cu copertele roșii pe care o edita Flammarion.

În al doilea rînd, mi-am dat repede seama că nu am de învățat lucruri noi și nici o metodă nouă, personală, de la P. P. Negulescu. Era un profesor onest și care știa multe, dar niciodată, ascultîndu-l, n-am avut sentimentul că învățătura lui răspundea unei necesități interioare. Nu ghiceam în erudiția lui setea de cunoaștere a lui Faust, ci numai munca persistentă și metodică a cuiva care ținea cu orice preț să se informeze, pentru că așa *îl obliga meseria*. În fond, semăna cu premianții pe care îi cunoscusem în liceu. Dacă i s-ar fi cerut să predea filozofia comparată, ar fi învățat-o cu aceeași răbdare și destoinicie — dar după manuale. Calculat și meticulos, nu s-ar fi încumetat să citească monografii și articole de specialitate. Și-ar fi pierdut prea mult timp, ar fi riscat să se lase antrenat în probleme laterale. Nu avea pasiunea cercetării științifice. Se mulțumea să se informeze ; de cele mai multe ori din rezumatele sau sintezele scrise pentru nespecialiști.

În primul an de facultate n-am prea avut de-a face cu P.P. Negulescu. Îmi aduc doar aminte că la un seminar despre presocratici m-am ridicat din fundul sălii și am vorbit despre influențele orientale, în care credeam atunci foarte mult. Cred că m-a remarcat, dar intervenția mea nu i-a făcut o impresie favorabilă. Nu-i plăcea ca studenții să introducă în discuție puncte de vedere pe care el, profesorul, nu le socotise vrednice să fie discutate. Nu-i plăcuse, desigur, nici felul cum vorbisem : repede, înflăcărat, fără plan, uneori bîlbîindu-mă și avînd aerul că ce spun este extrem de important pentru înțelegerea originii gîndirii grecești. P.P. Negulescu prefera tinerii tăiați după calapodul lui, domoli, măsurați, șterși. Încă din acea toamnă remarcase pe Posescu, care i-a devenit mai tîrziu asistent și pe care l-ar fi voit succesor la catedră. E drept, Posescu nu lipsea de la nici o lecție, zîmbea de cîte ori zîmbea și profesorul și îl însoțea în cancelarie, umbla un pas în urma lui pe coridoarele Universității. De P.P. Negulescu și de discipolii lui aveam să mă lovesc neîncetat, și ca student, și, mai tîrziu, ca suplinitor al catedrei lui Nae Ionescu.

*

Mircea Florian era pe atunci conferențiar la Istoria Filozofiei. Îi citisem încă din clasa a VI-a de liceu *Îndrumare în filozofie* și mă dusesem să-l ascult ca pe un vechi prieten. Nu m-a dezamăgit, dar nici nu m-a cucerit. Vorbea despre Berkeley și m-am înscris printre primii la seminar. Am avut impresia că ar fi voit să mă cunoască mai bine ; era afabil, mă invita să-l întovărășesc în librării, să cumpărăm cărți pentru biblioteca Seminarului. Pe atunci Mircea Florian era un bărbat de vreo 38-40 de ani, blond, zdravăn, aproape gras, mirosind întotdeauna a apă de colonie. De le cursurile și conferințele lui nu mi-au rămas decît foarte vagi amintiri. Avea o voce prea mică pentru corpolența lui și parcă sugrumată de o emoție secretă neînțeleasă. Îi plăcea să vorbească — și să scrie — „frumos“. Spunea, bunăoară, „crinul alb al filozofiei lui Nietzsche...“. Prima lui carte se intitula *Trepetnic sufletesc*. Era și bibliotecar la Biblioteca Fundației Regale și-l zăream pe catedră, majestuos, citind tomuri vechi din „Revue Philosophique“. Cred că m-aș fi legat mai mult de el dacă n-ar fi existat Nae Ionescu.

Pe atunci Nae Ionescu era, ca şi Mircea Florian, un tînăr conferenţiar de-abia de cîţiva ani în Universitate. Preda *Logica şi Metafizica* şi ţinea un seminar de *Istoria Logicii*. N-am să uit niciodată prima lecţie de metafizică la care am asistat. Anunţase un curs despre „Faust şi problema salvării“. Amfiteatrul „Titu Maiorescu“ era arhiplin şi am găsit cu greu un loc în fund, tocmai în ultima bancă. A intrat un bărbat brun, palid, cu tîmplele descoperite, cu sprîncenele negre, stufoase, arcuite mefistofelic şi cu ochii mari de un albastru sumbru, oţelit, neobişnuit de sclipitori ; cînd îşi repezea privirile pe neaşteptate dintr-un perete în altul, parcă ar fi fulgerat în amfiteatru. Era slab, destul de înalt, îmbrăcat sobru, dar cu o neglijenţă elegantă ; şi avea cele mai frumoase şi mai expresive mîini pe care le-am văzut vreodată, cu degetele lungi, subţiri, nervoase. Cînd vorbea, mîinile îi modelau gîndirea, subliniau nuanţele, anticipau dificultăţile, semnele de întrebare.

A fost primit, cum se obişnuia pe atunci, cu aplauze ; dar Nae Ionescu le-a contenit, ridicînd brusc braţul :

„Dacă aveţi dreptul de a aplauda, ne-a spus, ar trebui să-l aveţi şi pe acela de a huidui cînd nu v-o place o lecţie. Dar legea vă interzice huiduiala în sălile Universităţii. Aşa că, vă rog să nu aplaudaţi...“

S-a aşezat pe scaun, şi-a rotit ochii pînă în fundul amfiteatrului şi a început să vorbească. Deodată s-a lăsat o linişte nefirească, parcă toţi şi-ar fi ţinut răsuflarea. Nae Ionescu nu vorbea ca un profesor, nu ţinea o lecţie, nici o conferinţă. Începuse o convorbire şi ni se adresa direct, fiecăruia în parte, parcă ar fi povestit ceva, ar fi prezentat o serie de fapte, propunîndu-ne o interpretare şi aşteptînd apoi comentariile noastre. Aveai impresia că lecţia întreagă e doar o parte dintr-un dialog, că fiecare din noi era invitat să ia parte la discuţie, să-şi mărturisească părerile la sfîrşitul orei. Simţeai că ce spune Nae Ionescu nu se găsea în nici o carte. Era ceva nou, proaspăt gîndit şi organizat acolo, în faţa ta, pe catedră. Era o gîndire personală şi, dacă te interesa acest fel de gîndire, ştiai că nu o puteai întîlni altundeva, că trebuie să vii aici s-o primeşti de la izvor. Omul de pe catedră ţi se adresa direct, îţi deschidea probleme şi te învăţa să le rezolvi, te silea să gîndeşti.

Nici n-am ştiut cum au trecut cele cincizeci de minute. Aproape că nu luasem note. Dar m-am trezit la sfîrşitul orei hărţuit de întrebări şi probleme : se lăsase oare Goethe ispitit de antropologia maniheistă a atîtor secte medievale, care supravieţuiseră camuflate pînă tîrziu în Renaştere ? Problema răului, aşa cum se desprindea ea din *Faust*, era greşit pusă şi, deci, irezolvabilă în cadrele filozofiei tradiţionale, sau presupunea o altă problematică şi se cerea dezbătută pe un alt plan ? Şi multe alte întrebări de acest fel.

Voi avea necontenit prilejul să vorbesc de Nae Ionescu şi despre tot ce-a însemnat el pentru tinereţea mea. Dar, evident, nu voi putea discuta aici gîndirea şi opera lui, nici influenţa pe care a avut-o asupra generaţiei mele. Mă voi mulţumi cu însemnări sumare, pe care le voi completa pe măsură ce relaţiile mele cu Nae Ionescu vor deveni mai intime. Dar asta se va întîmpla mai tîrziu, cînd voi intra în redacţia „Cuvîntului“. Cît ar părea de curios, entuziasmul cu care descoperisem cursul lui Nae Ionescu nu mi-a dat îndrăzneala să mă apropii de el. Îi urmam cu regularitate prelegerile de logică, deşi mă atrăgeau mai puţin, pentru că în acel an profesorul preda un curs de logică matematică. La seminar nu m-am înscris. Se comenta *Regulae ad directionem ingenii*, text care, pe atunci, nu mă interesa.

În preajma Crăciunului nu mai dădeam pe la Universitate decît pentru lecţiile lui Nae Ionescu. Mi se părea, totuşi, că trăiesc din plin adevărata „viaţă de student“. În fiecare seară se adunau la mine în mansardă un grup de studenţi şi studente, majoritatea colegi de-ai mei sau de-ai lui Nicu, care era acum în al doilea an la chimia industrială. Centrul Studenţesc Ilfovean, din care făceam amîndoi parte, pregătea un cor pentru Crăciun şi unele repetiţii aveau loc în mansarda noastră. Întîlnirile către căderea serii mi se păreau bogate în semnificaţii şi mistere. La început, nu ştiam cine va veni, nu cunoşteam pe noii mei colegi. Mansarda era luminată doar de lampa de pe birou. Din penumbră apăreau chipuri necunoscute şi îşi făceau drum către soba de zid sau către pat, se lipeau de biblioteci. Îi ghiceam surprinşi şi fermecaţi de aceste două odăiţe încărcate de cărţi şi obiecte curioase, insectare, pietre, retorte. În serile ploioase de la sfîrşitul lui noiembrie, nou veniţii se apropiau pe rînd de soba de zid să-şi usuce hainele. Prezenţa atîtor fete în mansarda mea mi se părea că face parte din mitologia studenţiei. Aşa îmi închipuiam eu „viaţa de student“, un amestec din *Scènes de la vie de bohème*, romane ruseşti şi literatură sămănătoristă. Fete sărace, care studiau medicina sau literele, învăţînd o parte din noapte, la lumina slabă a unei lămpi cu petrol, îndrăgostite, ameninţate de ftizie ; băieţi de ţărani sau de muncitori, care-şi cîştigau viaţa dînd meditaţii, găzduiţi în cămine insalubre, veghind pînă în zori în faţa tratatelor de medicină sau inginerie, rezistînd tuturor ispitelor de a se căpătui prin politică, curaţi şi naivi, „idealişti“ cum li se mai spunea, hotărîţi „să ducă lumina“ la sate sau prin tîrguri uitate de Dumnezeu şi să rămînă acolo pentru tot restul vieţii, luptînd împotriva malariei, ajutînd să se facă dreptate, clădind şcoli.

Evident, mitologia aceasta studenţească nu era pe de-a întregul inventată din lecturile mele. Făcea parte din spiritul vremurilor de atunci, o regăseam în literatura postsămănătoristă, în revistele pe care le citeam, în foile studenţeşti. Eu, însă, o elaboram necontenit, introducînd elemente noi ; bunăoară, personajul studentului surmenat, ameninţat de nebunie, dar neîndrăznind să-şi întrerupă lucrul pentru că tot i se părea că se află în pragul unei „descoperiri“ care ar fi revoluţionat gîndirea omenească.

Printre studentele care veneau la repetiţiile din mansardă mi-aduc încă aminte de Ica, blondă, foarte mioapă, de-abia i se zăreau ochii albaştri-decoloraţi sub sticla groasă a ochelarilor *pince-nez*. Era mică şi subţire şi purta cozile împletite în jurul tîmplelor, ca pe vremea bunicii. Urma Literele şi se pregătea să devină profesoară de istorie. Prietena ei, Gigi, era aproape urîtă, dar vulgaritatea o făcea atrăgătoare. Avea gura prea mare, dinţii neregulaţi şi din cauza polipilor vorbea pe nas. Dar era îndrăzneaţă, spirituală, vorbea şi rîdea necontenit şi, cînd era Gigi de faţă, nou veniţii se împrieteneau repede. Mai

era domnişoara Fîrtatu, neobişnuit de înaltă, încît aveam întotdeauna impresia că la o mişcare mai bruscă se va lovi cu capul de tavan. Într-o seară de decembrie, cînd căzuse prima zăpadă, a apărut şi o fată cu ochii de culoarea violetelor şi părul tuns scurt, cu breton. Mi s-a părut frumoasă şi îndepărtată, coborînd parcă dintr-o altă lume, pentru că nu semăna cu nici una din fetele pe care le cunoscusem pînă atunci. O chema R. ; avea o voce gravă, joasă, senzuală, contrastînd cu chipul ei de personaj de roman englez.

Mă simţeam atras mai ales de o grecoaică brună, Thea, cu buzele extraordinar de roşii şi de cărnoase. Urma Conservatorul de Artă Dramatică, dar spunea că e înscrisă şi la Drept. Am descoperit mai tîrziu că nu avea bacalaureatul şi că trecuse la clasa de artă dramatică după ce fusese respinsă la examenul de vioară. Mi-a devenit şi mai simpatică după ce am aflat că locuieşte într-o mahala mizeră şi că tatăl ei era fabricant de sifoane. Am aflat asta întîmplător. Odată, la o petrecere de-a noastră într-o cîrciumă, i s-a făcut rău şi a trebuit să accepte să o însoţesc acasă în maşină. Evident, nu mi-a dat adresa exactă şi, în dreptul unei case destul de arătoase, i-a spus şoferului să oprească, s-a dat jos şi m-a implorat să mă reîntorc la cîrciumă. M-am prefăcut că o ascult, dar am urmărit-o de departe. S-a ascuns repede după o casă, apoi a trecut strada, călcînd cu greutate printre băltoacele de noroi, şi a cotit pe o uliţă oarbă. Atelierul de sifoane era tocmai la celălalt capăt al uliţei ; o dugheană ciudat şi neîndemînatic construită, parcă ar fi fost făcută din cîteva coteţe puse unul peste altul, deasupra unui bordei. Undeva, în pîntecele acestui bordei, Thea învăţase să cînte la vioară şi visase să ajungă într-o zi o mare artistă.

Preşedintele Centrului Ilfovean era „doctorul“ Zissu. I se spunea „doctor“ pentru că era în ultimul an la medicină şi pentru că avea cel puţin 5—6 ani mai mult decît colegii lui. Era un bărbat aproape chel, calm, măsurat, de cuvîntul căruia ascultam toţi ; părea că găseşte întotdeauna soluţia justă. Nedespărţită de el era o studentă la medicină cu figura osoasă şi masculină. Se purta de altfel ca un bărbat ; îngrijea pe toţi studenţii ilfoveni, le punea ventuze, le făcea masaje. Dirijorul corului era Pîrvulescu, un student slab, aproape sfrijit ; cum nu putea veni la toate repetițiile, îl înlocuia băiatul unui general, un tînăr brun și tot atît de înalt ca domnișoara Fîrtatu. Ar fi fost un băiat frumos, dacă nu l-ar fi desfigurat o pată roșie, întinzîndu-se pe bărbie și pe gît. Spunea că o are din naștere. Poate că acest cusur i-a fundat întregul mod de a fi. N-am mai întîlnit vreodată un tînăr mai vesel și mai cu haz. Era imposibil ca un grup să nu rîdă întruna, oarecum în neștire, cînd era și el de față. Orice ar fi spus era neașteptat, inimaginabil și de un comic cu atît mai exploziv cu cît părea involuntar. În cîteva minute, oriunde s-ar fi aflat, chipul lui desfigurat devenea centrul de atracție al tuturor.

Nu-mi mai aduc decît vag aminte de figurile și numele celorlalți din cor. Printre ei era un student la Politehnică, blond și sfătos, care profita de repetiții ca să răsfoiască volumele din rafturi. Am aflat mai tîrziu că pasiunea lui secretă era egiptologia, îndeosebi papirologia. Veneau și studenți din anii II și III la Filozofie. Dînd cu ochii de bibliotecă mă întrebau dacă îl cunosc pe Stelian Mateescu, poreclit „micul Kant". Vorbeau de el ca de un fenomen, un al doilea Pico della Mirandola, de care se temeau profesorii. Era în ultimul an de facultate și ieșirile lui la seminarul de literatură română împotriva lui Mihail Dragomirescu intraseră deja în legendă.

Într-o zi, însoțit de unul din colegii mei, m-am dus să-l văd. Era foarte mic, pirpiriu, cu o frunte enormă și craniul descoperit, aproape pleșuv ; purta ochelari fără rame, ceea ce îi accentua maturitatea, îi dădea un aer serios, de profesor. Vorbea sacadat, cu un glas ascuțit, și izbucnea adesea într-un rîs scurt, care uneori parcă ar fi amenințat să-l înece. Avea aproape întotdeauna în mînă un carnet negru din care citea la răstimpuri o frază, două — ale lui sau ale altuia. Carnetul negru intrase și el în legendă și Stelian Mateescu încuraja legenda, apărînd pretutindeni cu carnetul în mîna stîngă, chiar atunci cînd ținea conferințe în sala Fundației Regale. Nota acolo, cu creionul, mărunt și clar, tot felul de observații și reflecții, pe care le distribuise în felurite rubrici : Estetică, Logică, Metafizică etc. Locuia într-o casă de mahala, și părinții lui, pe care i-am zărit întîmplător, păreau oameni oarecare. Avea un frate care studia ingineria în Elveția și care, ca tot restul familiei, privea la Stelian ca la un geniu. Și fără îndoială că a fost un geniu, deși sterilizat de cine știe ce misterioasă nevroză, care, în cele din urmă, l-a doborît definitiv.

M-am apropiat de Stelian Mateescu în anul următor, cînd l-am convins să colaboreze la „Revista Universitară", și mai cu seamă în 1928, în ultimul meu an de facultate, cînd m-am împrietenit cu colegii lui, Mircea Vulcănescu și Paul Sterian, proaspăt sosiți de la Paris. Dar îmi amintesc încă de primele noastre întîlniri, în camera lui de lucru și în mansarda mea. Avea mai puține cărți ca mine, dar tot cărți fundamentale și scumpe : clasicii filozofiei occidentale în original, tratatele de estetică, psihologie, sociologie, „marii autori" ai tuturor literaturilor, cărți și albume luxoase de Istoria Artelor. Cînd a intrat pentru prima dată în mansardă, i-au plăcut biblioteca și colecțiile entomologice și geologice, dar l-au dezamăgit unii din autorii mei favoriți : Papini, Hasdeu, Iorga. N-a acceptat decît pe Balzac, pe Fabre și scriitorii orientali.

Îl interesa aproape tot și citea întotdeauna cu o supremă și continuă încordare. Îmi aduc aminte că i-am împrumutat un extras din articolul lui R. Pettazzoni, *L'origine du monothéisme*. Stelian Mateescu l-a ținut cîteva săptămîni, deși n-avea decît 30 de pagini. Odată, la el, venind vorba despre acest studiu, l-a căutat pe birou ca să-mi citeze un pasaj. Am privit speriat extrasul. Nu-l mai recunoșteam. Notase pe margini, cu un creion foarte fin, sute și sute de rînduri, atît de mărunt scrise încît numai el singur le putea citi. M-a asigurat să n-am nici o grijă, pentru că va șterge cu guma toate aceste însemnări înainte de a-mi înapoia extrasul. Dar în fața mirării mele, mi-a explicat cum citește el un text „responsabil" : încearcă să asimileze fiecare informație care i se pare esențială și examinează fiecare argument pe care îl prezintă autorul. Dar asta era numai un exercițiu preliminar. Cînd termina de citit textul, îl lua de la capăt, încercînd să vadă în ce sens poate fi integrată gîndirea care îl susține în sistemul lui general de gîndire, al lui Stelian Mateescu. Iar dacă nu poate fi integrată, a cui să fie vina ? Toate notele acelea microscopice pe marginile articolului lui Pettazzoni arătau că vina o purta marele savant italian, nu-mi mai amintesc pentru care motiv.

Am înţeles atunci că fiecare lectură „responsabilă" — şi aproape că nu avea altele — însemna pentru Stelian Mateescu un efort mental care nu putea fi prelungit indefinit. Nu m-am mirat cînd, în 1932, la întoarcerea mea din India, am aflat că mintea aceasta excepţională alunecase de cîţiva ani în întuneric.

*

În noaptea de Ajun 1925, am fost să cîntăm colinde de Crăciun la Palat, la Mitropolie şi la cîţiva profesori. La Palat, Regele Ferdinand şi Regina Maria s-au întreţinut cu fiecare din noi, în timp ce lacheii în livrele aurite ne îmbiau, pe tăvi somptuoase, cu felii de cozonac şi vin alb în pahare ieftine de sticlă verde. Regele Ferdinand se oprea în faţa studentelor şi le întreba, pe rînd, ce studiază : „Interesant, interesant !" repeta el.

La Mitropolie, ca şi la celelalte gazde, am fost ospătaţi din belşug şi, în preajma plecării, cineva îl căută discret pe casierul Centrului şi îi înmînă un plic. O parte din banii strînşi în noaptea aceea erau mai dinainte destinaţi petrecerii noastre într-o cîrciumă. Au mai venit şi alţi colegi şi am rămas pînă aproape de dimineaţă, bînd, mîncînd, dar mai ales cîntînd şi nu numai colinde de Crăciun. Eram vreo patruzeci-cincizeci de studenţi şi studente ; aşezaţi la mai multe mese lungi de lemn, sub plafonul jos şi afumat — şi ne bucuram că ne aflăm împreună în această cîrciumă ascunsă între troienele de zăpadă. Eu, îndeosebi, eram fericit. Mi se părea că trăiam, în sfîrşit, „viaţa studenţească" pe care atîta o jinduisem. Mi se părea că totul în jurul meu este „nou" faţă de distracţiile noastre de altădată, din liceu. Prezenţa fetelor transforma această petrecere într-o dramaturgie inepuizabilă. Totul devenea posibil alături de o studentă : idilă, pasiune, aventură, amiciţie ; *Vechiul Heidelberg ;* viaţa legendară a primilor studenţi români de la începutul secolului al XIX-lea. Simţeam că, cel puţin, nu voi regreta mai tîrziu că n-am trăit „viaţa de student". În noaptea aceea am băut mai mult ca de obicei, am sărutat fetele, am învăţat să îndrăznesc.

Pe atunci, tinerii învăţau să îndrăznească mai ales în sălile de cinematograf. În iarna aceea am fost şi eu de nenumărate ori la cinematograf, mai ales cu Thea. Şi tot cu ea îmi plăcea să rămîn ceasuri întregi în penumbra mansardei. Dar în afară de o puternică atracţie fizică şi o mare simpatie umană, Thea nu mi-a inspirat nici un fel de sentiment. Uneori credeam că aş putea să mă îndrăgostesc de Ica. Dar de cîte ori uşa mansardei se deschidea şi auzeam paşii uşori ai R., rîsul ei scurt, grav şi senzual, simţeam cum începe să-mi bată inima. R. avea obiceiul să vină la intervale destul de rare, dar întotdeauna pe neaşteptate, şi sub pretexte neverosimile : să-i împrumut cinci lei pentru tramvai, sau să-i descifrez cîteva titluri greceşti, sau să mă roage să-i cînt la pian tangoul ei favorit, *Jalousie* (şi atunci trebuia să coborîm din mansardă, evitînd să dăm ochii cu părinţii, să ne închidem repede în salon, unde, ca să nu observe mama că am venit numai pentru *Jalousie,* eram nevoit să încep cu alte bucăţi şi să cînt aşa, la nimereală, vreun sfert de ceas, în timp ce R. mă privea fascinată, ca pe un geniu muzical).

Odată a venit în preajma cinei, ca să mă întrebe ce înseamnă *katharsis.* I-am explicat cum m-am priceput, dar eram nervos, mi se părea că aud tot timpul paşii tatei pe scara de lemn, urcînd la mine să vadă de ce întîrzii la masă. Nu îndrăzneam s-o invit să cineze cu noi pentru că dacă familia îmi lăsase deplină libertate în mansarda mea, sau în afară de casă, nu-mi încurajase invitaţiile colegilor. Îndeosebi mama ar fi fost stînjenită, dacă, pe neaşteptate, i-aş fi spus că R. sau Thea va mînca cu noi. I se părea că prezenţa unui oaspete implică o serie de responsabilităţi : tacîmuri de argint, vinuri speciale şi, mai ales, ea, mama, trebuia să se îmbrace, ceea ce o plictisea întotdeauna pentru că nu mai putea supraveghea pînă în ultima clipă mîncărurile, în bucătărie. Totuşi, în seara aceea, văzînd că R. n-are de gînd să plece, am întrebat-o dacă nu vrea să rămînă la masă. „Rămîn cu o condiţie, mi-a spus. Dacă-mi aduci un ceai cu brînză şi mă laşi să-l beau aici, singură. Ador ceaiul cu brînză", a adăugat.

Informată de încurcătura în care mă aflam, mama ne-a pregătit ceai şi am urcat în mansardă cu o tavă cu şuncă, brînză, ouă răscoapte şi cozonac. R. a fost nevoită să-mi accepte tovărăşia, dar eu aproape n-am mîncat. M-a surprins voracitatea cu care mînca R. Nu ştiam aproape nimic despre situaţia ei. Aflasem doar că fusese cîtva timp într-un cămin de studente, apoi că locuise cu o colegă la o gazdă în oraş, de la care, însă, plecase de curînd. În seara aceea mi-a povestit de o prietenă a ei, căreia i se spunea Nişka, pentru că semăna cu o rusoaică, şi pe care am cunoscut-o şi eu mai tîrziu. Mi-a povestit că ducîndu-se s-o vadă într-o seară, Nişka a oprit-o la masă. Dar nu avea decît un crenvurşt şi o chiflă. Ca de obicei, Nişka a pus crenvurştul să fiarbă în ibricul de cafea, dar de data aceasta rămăsese prea puţin spirt, aşa că de-abia apucase să se încălzească apa în ibric cînd s-a terminat spirtul. Au început atunci să rupă foi dintr-un caiet şi să le dea foc cu chibritul. Dar, înainte să prindă de veste, s-au terminat şi chibriturile şi crenvurştul era abia călduţ. Şi tocmai în acea clipă a fost o pană de electricitate şi au rămas pe întuneric, neîndrăznind să se mişte, nu cumva să răstoarne ibricul. „Am izbucnit amîndouă în plîns“, a adăugat R.

*

În iarna aceea a anului 1926, am citit cu furie cîţiva filozofi : Bacon, Kant, Malebranche. Dar mă simţeam tot mai mult atras către istoria religiilor. Descoperisem la Biblioteca Institutului de Istorie Antică a lui Pârvan cele cinci volume din *Cultes, mythes et religions,* ale lui Salomon Reinach, traducerile comentate ale lui Frazer din Pausanias şi *Fasti* ai lui Ovid, lucrările lui Ridgeway şi Jane Harrison. Mă duceam dis-de-dimineaţă şi aşteptam cu nerăbdare sosirea lui Metaxa, bibliotecarul şi asistentul lui Pârvan. Citeam pe nerăsuflate şi asimilam doar atît cît îmi îngăduiau vîrsta şi frenezia cu care treceam de la un subiect la altul. Eram de altfel încă sub influenţa lui Hasdeu şi mă atrăgeau ipotezele fantastice. Am pierdut cîteva săptămîni încercînd să verific dacă nu cumva misteriosul Basarab n-ar putea fi explicat prin termenul grecesc *bássaros,* identic cu *bassareus,* unul din numele lui

Dionysos şi derivînd din *bassára* (vulpe). În acest caz, mi se părea că la originea Basarabilor ar fi fost un cult secret tragic, avînd ca animal sacru vulpea, aşa cum capridele fuseseră la obîrşia curentului dionisiac.

Continuam să dorm patru, cel mult cinci ore pe noapte, şi poate m-aş fi mulţumit să rămîn aici dacă n-aş fi citit undeva că Alexander von Humboldt nu avea nevoie decît de două ceasuri de somn. Asta mi-a dat de gîndit. De cîţiva ani, de cînd citisem *Educaţia Voinţei,* eram convins că omul poate face orice, cu condiţia să *vrea* şi să *ştie* cum să-şi controleze voinţa. De mult mă învăţasem să-mi domin dezgustul, izbutind să mănînc, pe rînd, pastă de dinţi, săpun, cărăbuşi, muşte, omizi. Cînd vedeam că pot mastica şi înghiţi o insectă sau o larvă, fără să mai simt repulsia normală în stomac sau în gîtlej, treceam la un exerciţiu şi mai îndrăzneţ. Îmi spuneam că o asemenea stăpînire de sine deschide drumul către libertatea absolută. Lupta contra somnului, ca şi lupta contra comportamentelor normale, însemna, pentru mine, o încercare eroică de a depăşi condiţia umană. Pe atunci, nu ştiam că acesta era tocmai punctul de plecare al tehnicilor yoga. Dar e foarte posibil că interesul pentru yoga, care, trei ani mai tîrziu, avea să mă ducă în India, ilustra şi prelungea credinţa mea în posibilităţile ilimitate ale omului. Nu-mi dădeam seama atunci de consecinţele acestei ambiţii faustice. Ceea ce ştiam despre „pragmatismul magic“ al lui Papini dinainte de conversiune îmi încuraja această tendinţă. Curiozitatea cu care, în ultimii ani de liceu, citisem cărţile lui Steiner şi literatura ocultistă îşi avea desigur aceeaşi explicaţie.

Dar poate mai e şi altceva, de care nu aveam să-mi dau seama decît mult mai tîrziu. Libertatea pe care credeam că o pot dobîndi făcînd *contrariul* decît era „normal“ să fac însemna depăşirea condiţiei mele istorice, sociale, culturale. Într-un anumit fel, nu mai eram condiţionat de faptul că mă născusem român, deci integrat unei culturi provinciale, cu o anumită tradiţie, în care se amestecau elemente latine, greceşti, slave şi, recent, occidentale. Deveneam disponibil pentru orice aventură într-un univers spiritual străin şi chiar exotic. Faptul că nu citeam aproape niciodată cărţile franţuzeşti recente, pe care le devorau prietenii mei, că nu mă lăsam atras de nici una din „modele“ culturale contemporane mie ar putea fi interpretat cam în acelaşi fel. În fond, rezistam instinctiv oricărei încercări de a fi modelat după tiparele curente.

N-am izbutit, însă, să reduc la jumătate orele de somn. Am observat că, dacă, bînd multe cafele, reuşeam să rămîn perfect treaz 22 de ceasuri, ochii îmi oboseau destul de repede şi-mi lăcrimau atît de abundent, încît trebuia să-i odihnesc îndelung sub batiste ude. Miopia se agravase din nou în ultimul timp şi, din experienţa lui Papini, aflasem că există riscul să-mi pierd vederea. Astfel că m-am mulţumit să-mi continui programul pe care mi-l fixasem în liceu : lucru pînă la 3—4 dimineaţa şi deşteptarea între 7 şi 8.

*

Publicam articole în „Universul Literar“, „Adevărul Literar“ şi „Lumea“ de la Iaşi, dar şi în revistele mai mărunte, „Ştiu-tot“, „Orizontul“ şi altele. Scriam acum despre autorii orientali, despre personagii istorice care mă fascinaseră, ca Regina Hatshopsitu, despre cărţi care dăduseră loc la nesfîrşite controverse, ca *Bêtes, hommes et dieux* a lui Ossendowski sau *Le Mystère de Jésus* a lui P. L. Couchoud.

În primăvara aceea, Miron Grindea, pe care îl cunoşteam din liceu, m-a dus la Panait Muşoiu. Am fost atît de impresionat de figura lui tolstoiană de bătrînul sfătos, cu barba de pescar lipovean, cu cizme pînă la genunchi, trăind într-o cameră încărcată pînă în tavan cu miile de exemplare din broşurile pe care le tradusese sau le adaptase şi le tipărise pe contul lui în tipografii umile, de mahala, pe hîrtie ieftină — încît am scris repede, chiar în seara aceea, un articol înflăcărat. L-am publicat în „Curentul Studenţesc“, o gazetă pe care o scotea, la cîteva luni o dată, Ionescu-Muscel, şi la care colaboraseră o seamă de profesori universitari, în frunte cu Rădulescu-Motru. „Curentul Studenţesc“ avea drept program lozinca : „Studenţii la sate !“ şi asta îl atrăsese îndeosebi pe Motru. Dar gazeta a dispărut repede. Am avut însă satisfacţia

să văd că articolul meu, care-i plăcuse grozav lui Panait Muşoiu — era primul articol despre acest anarhist solitar publicat într-o foaie burgheză — a fost reprodus de mai multe gazete de provincie.

În primăvară am început să mă pregătesc pentru examene. Mă hotărîsem să mă prezint la logică, estetică, istoria filozofiei şi enciclopedia filozofică. Le-am luat pe toate, dar nu-mi mai amintesc decît de examenele cu Nae Ionescu şi D. Gusti. Tudor Vianu suplinea cursul de estetică, dar examenele le dădeam cu profesorul titular, D. Gusti. Mi-am ales ca subiect pentru lucrarea scrisă *Estetica* lui Croce. D. Gusti m-a felicitat, dar pentru motive care m-au derutat. Îi plăcuse, spunea el, că citisem cartea în original, că dădeam toate indicaţiile bibliografice necesare (anul, ediţia, numărul de pagini) că scrisesem clar şi concis, numai pe o parte a foii, lăsînd destul loc pe margini pentru observaţiile profesorului. Mi-a dat nota cea mai mare şi ne-am despărţit buni prieteni.

La examenul de logică, m-am prezentat cu oarecare emoţie. Nae Ionescu nu dădea lucrări scrise, ci se mulţumea cu un examen oral. Mi-era puţin teamă pentru că nu mai fusesem la cursuri în ultimele luni şi nu citisem *Tratatul de logică* al lui Goblot, cu care se luptaseră toţi colegii mei. Nae Ionescu avea obiceiul să întrebe la început ce carte ai citit. Cînd mi-a venit rîndul, i-am răspuns : „*Logica* lui Croce şi *Sistema di Logica come teoria del conoscere* a lui Giovanni Gentile“. Profesorul m-a privit cu interes. „Dar nu pot spune că am înţeles tot ce am citit“, am adăugat prudent. „Nici eu nu pot spune asta“, m-a consolat Nae Ionescu. Şi după ce m-a lăsat să spun ce-am înţeles din sistemul de logică al lui Gentile, asigurîndu-mă că, pentru vîrsta mea, „nici nu e aşa de rău“, mi-a pus această întrebare : „Dumneata cunoşti povestea cu Newton, stînd în grădină şi descoperind legea gravitaţiei universale, după ce a văzut cum cade un măr.“ Ce operaţie logică s-a întîmplat în mintea lui, care i-a permis să înţeleagă că mărul acela, adică un obiect particular, ilustrează o lege universală ?“

După cîteva secunde i-am răspuns că nu pot răspunde pe loc, dar dacă îmi dă răgaz poate am să mă apropii de soluţie. „Nu e nici o grabă“, m-a încurajat el. „Am citit de curînd o carte a lui Lucian Blaga, *Fenomenul originar*", am început eu. Profesorul a clătinat mulţumit din cap : „Eşti pe drumul ăl bun", mi-a spus. „Mergi înainte."

I-am spus ce m-a impresionat în faptele citate şi interpretate de Blaga. Anumite minţi văd elementele de unitate în natură sau în cultură, văd ceea ce e esenţial, fundamental, şi asta le îngăduie să descopere structurile.... „Asta e răspunsul, m-a întrerupt Nae Ionescu. E vorba de o structură. Operaţia logică efectuată în mintea lui Newton asta a făcut : a surprins structura fenomenului gravităţii universale."

S-a uitat apoi lung la mine. Nedormit, cu ochii împăienjeniţi sub lentilele groase ale ochelarilor, netuns, neglijent îmbrăcat, nu arătam prea atrăgător. „Acum vine vacanţa, a adăugat el, mai uită-te şi la cer. Ce-ai de gînd să faci vara asta ?" „Urc pe Bucegi, şi de acolo pe Piatra Craiului."

Nae Ionescu păru oarecum surprins de răspunsul meu. Probabil că îi era greu să mă vadă căţărîndu-mă pe Piatra Craiului.

„Bună idee, vorbi în cele din urmă. Dar urcă-te fără cărţi."

*

Vara aceea a trecut mai repede decît de obicei. Am hoinărit cîteva săptămîni pe munţi cu foştii mei camarazi de cercetăşie. Am primit pentru prima oară scrisori de la fete : Gigi, Thea, R. Şi, ca în fiecare vară, am citit enorm, deşi nu întotdeauna în legătură cu cursurile pe care ştiam că trebuie să le pregătesc pentru anul următor.

Dar mai mult decît toate mă urmărea proiectul unei noi reviste. Convinsesem pe Dr. Zissu şi Comitetul Centrului Studenţesc Ilfovean să publicăm „Revista Universitară". Primul număr a apărut odată cu deschiderea cursurilor. Ca şi la „Vlăstarul", adunasem singur materialul şi mă îngrijeam de corecturi. Dar de data aceasta era vorba de o revistă care trebuia distribuită pe la chioşcuri şi librării. Am fost ajutat în această corvoadă de Pârvulescu, şeful corului, care devenise acum şi administratorul revistei. Am izbutit să tipărim trei numere sub direcţia unui comitet din care făceam şi eu parte, şi al patrulea — şi ultim — număr după ce am fost nevoit să mă retrag. Dintre profesori colaborau Rădulescu-Motru şi D. Gusti. Îmi amintesc de un text scurt, concis, ironic, al lui Stelian Mateescu, de un articol juridic al lui Petru Viforeanu. Eu am publicat, printre altele, un articol despre Ionel Teodoreanu şi o critică a primului volum din *Essai de Synthèse de l'Histoire Universelle* al lui N. Iorga.

Paginile acestea au jucat un rol hotărîtor în tinereţea mea. Critica volumului lui Iorga era exagerată şi plină de teribilisme juvenile. În admiraţia mea fără margini faţă de genialul polihistor, fusesem profund dezamăgit de acest prim volum al *Sintezei*. E drept că Iorga nu era un specialist în istoria vechiului Orient, nici în antichitatea greco-romană. Dar pentru că *Essai de Synthèse* trebuia să devină capodopera marelui nostru istoric, mă aşteptam să fie pregătit şi redactat cu mai multă grijă decît sutele de volume care îl precedaseră. Îmi închipuiam că N. Iorga se va sili să dea în aceste patru volume de sinteză esenţa gîndirii lui istorice. Visasem ani de zile această carte ; mi-o închipuisem limpede, concentrată, lapidară, adevărat monument ridicat ca să înfrunte secolele.

Evident, fusesem amar dezamăgit regăsind aceeaşi proză repezită şi descusută pe care o cunoşteam din celelalte scrieri ale lui N. Iorga ; dezamăgit, de asemenea, de notiţa publicată pe verso-ul paginii de gardă, în care ni se spunea că autorul n-a avut întotdeauna posibilitatea să consulte cărţile pe care le citează ; descurajat, mai ales, descoperind că cel mai învăţat istoric pe care îl dăduse neamul românesc ignora bibliografia recentă, că folosea monografiile la modă pe vremea tinereţii lui, că — ceea ce mi se părea şi mai grav — nu se ţinuse la curent cu modificările care avuseseră loc în problematica istoriografiei orientale şi antice.

Critica era cu atît mai cruntă cu cît eram de mulţi ani un admirator frenetic al lui Iorga. Printre rînduri se ghicea, în articolul meu, furia iconoclastă a celui care se trezeşte deodată înşelat, care descoperă că zeul adolescenței lui se face vinovat de lipsuri și slăbiciuni omenești. Eșecul *Sintezei* lui Iorga mă lovea de altfel personal. Crezusem în știința lui istorică enciclopedică și *Essai de Synthèse* trebuia să-mi confirme strălucitor credința mea în posibilitatea unui nou tip de Pico della Mirandola. Celor care ar fi criticat diversitatea preocupărilor mele, le-aș fi putut răspunde : Dar iată rezultatul unei asemenea diversități, iată *Sinteza* la care a ajuns Iorga !

Cum era de așteptat, articolul meu a provocat un mic scandal. Profesorul Iorga a telefonat lui Gusti, spunîndu-i : „Îți mulțumesc, dragă colega, că ai colaborat la această revistă unde sînt înjurat birjărește !“ În „Neamul Românesc“ a publicat un articolaș, *Mai multă omenie !*, unde, printre altele, făcea aluzie la „fițuici în care studenții împroașcă cu noroi pe proprii lor profesori“. Șase-șapte luni mai tîrziu apărea în „Cele trei Crișuri“ ultimul articol al lui V. Bogrea : *Ce n-a citit N. Iorga și a citit Dl. Mircea Eliade, student în Filozofie*. Era o lecție usturătoare dată de un formidabil erudit unui tinerel înflăcărat. În ceea ce privește pe N. Iorga, nu m-a iertat niciodată deși, cum o amintește în *O viață de om*, în 1930, cînd era ministrul instrucției, mi-a prelungit bursa de 180 de lire sterline pe an pe care o dobîndisem cu un an mai înainte, pentru studii la Universitatea din Calcutta. Mai scria în *O viață de om* că articolul meu a fost singura recenzie apărută asupra primului volum din *Essai de Synthèse*, ceea ce mi se pare o nedreptate strigătoare la cer. M-aș fi așteptat ca toți istoricii români să discute *Sinteza* celui care fusese profesorul tuturor.

Paradoxal și tragic a fost faptul că, abia intrat în Universitate, criticasem violent și mă rupsesem definitiv de profesorul pe care îl admiram mai mult, de omul pe care mi-l alesesem de model și a cărui viață și operă jucaseră în adolescența mea, și au continuat să joace și mai tîrziu, un rol aproape „magic“. Într-adevăr, de cîte ori mă simțeam obosit sau deprimat, îmi era destul să privesc cele cîteva zeci de volume de Iorga, pe care le adunasem în rafturile bibliotecii mele, ca să-mi regăsesc forțele intacte. Și tocmai pe acest uriaș, în umbra căruia jinduisem să cresc, îl jignisem adînc.

*

În urma acestui articol a trebuit să mă retrag din comitetul de redacție al „Revistei Universitare“. Curînd după aceea, revista și-a încetat apariția. Dar între timp Pamfil Șeicaru i-a consacrat în „Cuvîntul“ un articol elogios. Scria : „Printre toate aceste nume se desprinde unul, Mircea Eliade“, și continua entuziasmat, punînd în lumină însușirile pe care le găsise în textele mele. Îi plăcuseră îndeosebi paginile despre Ionel Teodoreanu, pe care, cîteva zile mai tîrziu, le-a și reprodus în „Cuvîntul“. Succesul acesta mi-a dat curaj. D. Gusti îi spusese lui Viforeanu că aș putea avea dificultăți la Rectorat, că s-ar putea lua măsuri disciplinare împotriva mea. Nu știu cît erau de adevărate zvonurile acestea. În orice caz, obținusem un premiu de cîteva mii de lei cu o lucrare la seminarul lui Mircea Florian și premiul mi-a fost retras.

După vreo săptămînă m-am prezentat la redacția „Cuvîntului“ și am cerut să-l văd pe Pamfil Șeicaru. Adusesem cu mine două foiletoane, unul despre experiența religioasă și altul despre cartea lui C. Formichi *Il pensiero religioso nell'India antica*. În sala în care am fost introdus se aflau Pamfil Șeicaru, Nae Ionescu și alți cîțiva ziariști, printre care am recunoscut pe Cezar Petrescu. De cîteva luni, Nae Ionescu nu scria numai celebra lui rubrică săptămînală, *Duminica*, ci și scurte articole politice, semnate Skythes sau Kalikles. Prezența profesorului meu de logică și metafizică în redacția „Cuvîntului“ mă asigura că acest fel de gazetărie nu era incompatibil cu o activitate științifică riguroasă. De altfel, pentru mine, ca și pentru toată generația mea, „Cuvîntul“ nu era o gazetă ca oricare alta. O consideram mai mult o revistă, pentru că articolele erau semnate (și erau șapte articole numai pe prima pagină) și pentru că, în afară de Cezar Petrescu, Nichifor Crainic, Pamfil Șeicaru, Nae Ionescu, colaborau Lucian Blaga, Perpessicius, G. Breazul, O.W. Cisek și atîția alți scriitori, critici și eseiști din cercurile *Gîndirea* și *Ideea Europeană*.

Nu e locul aici să vorbesc despre începuturile și istoria „Cuvîntului“. Cînd am intrat pentru întîia oară în clădirea din strada Sărindar, director era tot Titu Enacovici, primi-redactori erau Pamfil Şeicaru şi C. Gongopol şi secretar de redacţie era Ion Dragu. M-am prezentat lui Pamfil Şeicaru şi el mi-a lăudat din nou cultura şi talentul literar. M-a întrebat dacă nu vreau să colaborez la „Cuvîntul“ şi atunci i-am arătat articolele pe care le adusesem. Se apropiase şi Nae Ionescu de noi şi, parcurgînd manuscrisele, a spus că pot fi publicate ca foiletoane. Pamfil Şeicaru ar fi preferat articole de critică literară. I-am făgăduit texte despre Hasdeu, Papini şi despre cîţiva autori români contemporani.

Cele două foiletoane au apărut în decurs de o săptămînă şi, cînd am adus altele, secretarul de redacţie mi-a spus să trec pe la administraţie, să-mi încasez onorariul. Primeam 1.000 de lei, mai mult decît mi-aş fi îngăduit să sper. La începutul lui decembrie deveneam redactor la „Cuvîntul“ : trebuia să dau două foiletoane pe săptămînă, plus notiţe şi informaţii pentru pagina literară şi mi se fixase un salariu de 4.000 de lei lunar. Totul se petrecuse atît de repede şi de neaşteptat încît aproape că nu avusesem timp să mă bucur. Doar cînd mi-am încasat salariul pe prima chenzină am înţeles ce înseamnă să fii bogat. Puteam invita pe R. la restaurant, puteam comanda cărţi în Italia şi Anglia.

Treceam pe la redacţie aproape în fiecare seară, fascinat de tot ce vedeam în jurul meu, ascultînd ieşirile impetuoase ale lui Pamfil Şeicaru, discuţiile cu Gongopol şi Nae Ionescu, şuetele reporterilor. Aduceam cu o nedezminţită punctualitate foiletoanele pe care le scriam fără efort, uneori „inspirat“, căci eram liber să scriu despre ce voiam, despre entomologul Fabre sau Emanoil Bucuţa, despre *Cartea ceaiului* sau Mihail Dragomirescu. Uneori atingeam probleme considerabile pe care, în încrederea robustă pe care mi-o dădea tinereţea, le socoteam deja rezolvate şi lesne de expus : Orient şi Occident, Istorie şi Document şi altele de acest fel. Notiţele şi informaţiile pentru pagina literară se deosebeau prin noutatea materialelor pe care le utilizam : citeam articole din „Bilychnis“ sau „Archeion,“ „Revista de Istoria ştiinţelor“ pe care o conducea Aldo Mieli, recenzam „Buletinul“ Academiei Române sau „Revista Istorică“ a lui Iorga, comemoram pe Victor Anestin.

În preajma Crăciunului, secretarul de redacţie mi-a cerut pentru numărul de sărbători „o bucată literară, o nuvelă sau fragment de roman“. Am rămas surprins. „Dar de unde ştiţi că scriu literatură ?“ l-am întrebat. „Mi-am închipuit. Toţi studenţii scriu literatură...“

I-am adus un fragment din *Romanul adolescentului miop,* capitolul despre societatea noastră „Muza“. A apărut pe o pagină întreagă a „Cuvîntului“ şi această manifestare literară, deşi a nedumerit pe unii din profesorii mei, m-a înălţat brusc în ochii colegilor.

În ultimele luni mă împrietenisem destul cu R. ; uneori mă întrebam chiar dacă nu eram îndrăgostit. Izbutisem întotdeauna să mă conving de contrariul. Pentru ceea ce credeam că sînt sau voi deveni, dragostea mi se părea o slăbiciune nefastă. Îmi făgăduiam, cum spuneam pe atunci, o serie de „experienţe“ vitale ; printre altele, o călătorie în Orient, sau poate chiar în jurul lumii, acceptînd orice muncă mi s-ar fi propus ca să-mi cîştig viaţa de la o escală la alta. Îndrăgostit, n-aş mai fi fost eu însumi, n-aş mai fi fost „liber“, „disponibil“.

Pe de altă parte, mă cunoşteam destul de bine ca să-mi dau seama că nu aştept decît asta, să mă îndrăgostesc. Mai întîi, pentru că nu-mi puteam închipui „viaţa de student“ fără o mare pasiune. Apoi, deoarece speram că îndrăgostindu-mă, crizele de melancolie vor dispărea, sau cel puţin vor deveni suportabile. Atitudinea aceasta ambivalentă faţă de dragoste o voi păstra pînă tîrziu în viaţă. R. izbutea de minune s-o încurajeze. Uneori, simţeam că mă priveşte altfel decît pe „un bun prieten“, că încearcă să mă atragă, să mă farmece ; tăcerile ei de neînţeles, bucuria care îi lumina faţa cînd mă apropiam de ea. Alteori, dimpotrivă, o ghiceam depărtată, sau îmi mărturisea că n-a avut niciodată un prieten atît de bun ca mine, un adevărat „confident“. Şi cu toate acestea ştiam foarte puţin despre ea, despre trecutul ei. O întîlneam adesea la Biblioteca Fundaţiei Carol, înconjurată de volume, pregătindu-şi lucrările la seminarul lui Ovid Densuşianu. Dar, deşi îşi trecea cu regularitate examenele, nu aveam impresia că o pasionează filologia, istoria literară, folclorul. Învăţa conştiincios ca să-şi poată lua licenţa şi să poată deveni profesoară de română. La început crezusem că se deosebeşte de celelalte colege ale mele, pentru că citise cîteva cărţi de Romain Rolland şi Rémy de Gourmont. Cu timpul, însă, descoperisem goluri care mi se păreau inadmisibile şi o sileam să citească Dostoievski, Novalis, Knut Hamsun. Scriam unele articole ca şi cum aş fi vrut s-o învăţ, s-o îndemn să iubească autorii care îmi plăceau mie. Printre altele, am publicat în „Cuvîntul“ o serie de foiletoane intitulate *Oameni din cărţi,* despre unele personagii care mă interesaseră cîndva : Sixtine, Brand, Martin Eden, ba chiar şi Adam şi Eva din *Cartea Facerii.*

În acea iarnă, 1927, numai la vreo două-trei luni după primele articole publicate în „Cuvîntul“, directorul şi redactorii mă socoteau unul de-al lor. Am aflat mai tîrziu că Titus Enacovici voise „să mă facă gazetar“, adică să-mi ceară şi articole neliterare, dar se împotrivise Nae Ionescu. „Lăsaţi-l să-şi termine întîi studiile“, le-a spus. N-aş fi acceptat în nici un caz, şi cred că şi Enacovici s-a convins repede că nu sînt pregătit pentru meseria de gazetar. În primul rînd, nu-mi dădeam seama de ce se poate şi ce nu se poate publica într-o gazetă. Cînd scriam un articol, încercam să spun tot ce credeam eu că merită să fie spus, fără să mă gîndesc la „politica gazetei“ sau la propriul meu interes. Aşa, bunăoară, începusem o serie de foiletoane sub titlul : *Citind pe Iorga.* Voiam să le adun mai tîrziu într-o carte, să arăt cît de bine l-am citit pe Iorga şi cît de mult îi admir geniul. Primul foileton se intitula, de altfel, *De la Hermes Trismegistos la Nicolae Iorga* şi vorbeam în termeni exaltaţi despre poligrafia lui Iorga, sugeram fondarea unui institut pentru studierea operei acestui uriaş.

În al doilea foileton, însă, începeam analiza „metodei“ lui Iorga şi arătam, printre altele, că de foarte mulţi ani Iorga nu mai citeşte, ci doar frunzăreşte cărţile, ceea ce mi se părea firesc pentru un savant de o prodigioasă cultură şi care se apropia de 60 de ani. Mai spuneam iarăşi că una din deficienţele „metodei“ lui Iorga se datoreşte lipsei de interes pentru filozofie ; comentam mărturisirea

lui că n-a citit niciodată pe Aristot, în timp ce izbutise să citească pe Platon, şi încheiam că asta era un lucru foarte grav, că mintea genială a lui Iorga e asistematică.

Probabil că articolul conţinea şi alte observaţii de acest gen, pe care le făcusem cu o perfectă bună credinţă, socotind că numai după ce voi preciza structura „metodei“ lui Iorga se va putea înţelege originalitatea concepţiei lui istoriografice, solidară, în cele din urmă de un profetism cultural fără pereche în acest secol. Dar uitasem că redactorii „Cuvîntului“ erau admiratori fanatici ai lui Iorga, care în nici un chip nu puteau admite că marele savant „nu citeşte“ sau că profetismul lui cultural răscumpără naivitatea lui filozofică. A doua zi după apariţia articolului, trecînd pe la redacţie, l-am găsit pe Pamfil Şeicaru vînăt de mînie : „Ne-ai făcut-o !“ a şuierat el printre dinţi. Am fost chemat în cabinetul directorului. Titus Enacovici era la birou, demn şi supărat, iar Gongopol, aşezat într-un fotoliu, alături, mi-a spus că eu probabil n-am citit niciodată „Cuvîntul“ şi n-am aflat ce înseamnă Iorga pentru ei, că un tinerel ca mine n-are dreptul să „maltrateze“ pe cel mai mare savant al neamului românesc şi aşa mai departe. De aici înainte nu voi mai avea dreptul să scriu despre Iorga în „Cuvîntul“ şi pe viitor toate manuscrisele mele vor trebui să fie citite de el sau de Nae Ionescu. L-am ascultat, în picioare, cu obrazul dogorit, fără să scot un cuvînt şi, cînd, după o pauză, Gongopol a adăugat : „Asta aveam să-ţi spun“, am şoptit „Bună seara“, am salutat şi am ieşit.

Nu ştiam ce să fac. Mă simţeam profund jignit de dojana lui Gongopol, dar eram de asemenea mîhnit că din tot ce scrisesem despre Iorga în cele două articole introductive nu fuseseră reţinute decît elementele negative şi că mi se interzisese să continui seria abia începută, *Citind pe Nicolae Iorga.* Îmi spusesem că după un asemenea incident ar trebui să-mi dau demisia, dar cînd l-am întrebat pe Nae Ionescu, m-a bătut pe umăr şi mi-a zîmbit : „Fă cum crezi, mi-a spus. Dar dacă la vîrsta dumitale nu ştii să primeşti o lecţie de la un om mai bătrîn ca dumneata nu e semn bun...“

Nae Ionescu, care era şi el un admirator fanatic al lui Iorga, a adăugat : „Ceea ce spui dumneata despre metoda lui Iorga e just, dar asta trebuie elaborată într-un studiu ; într-un foileton, o asemenea critică poate fi confundată cu un pamflet..."

Am rămas deci la „Cuvîntul," prezentîndu-mi foiletoanele spre cenzură. S-a întîmplat însă că tot ce-am scris în săptămînile următoare a plăcut grozav lui Gongopol și lui Enacovici. Îndeosebi o serie de articole polemice despre Ion Minulescu, Mihail Dragomirescu, Paul Zarifopol, Tudor Arghezi au avut mare succes și Gongopol a ținut să mă felicite în fața tuturor redactorilor. Ajunsesem din nou un „tînăr care promite" și nu mi se mai controlau manuscrisele. Dar tot mi-am dat în petic. Am scris despre primul volum din *Întunecare,* apărut la Editura „ Universul", un foileton destul de dur, care l-a supărat pe Pamfil Șeicaru. „Dumneata nu știi că Cezar Petrescu e prietenul nostru ?" a exclamat el. Iar cînd, în urma articolului meu violent împotriva lui Arghezi, Dem. Theodorescu a publicat în „Adevărul" o notiță răutăcioasă și eu i-am răspuns obraznic, tot Pamfil Șeicaru m-a dojenit : „Dumneata nu știi că Dem. Theodorescu e colaboratorul nostru ? Nu știi că Rastignac e pseudonimul lui ?"

Nu știam.

VII
DUPĂ EXEMPLUL LUI KIERKEGAARD

În primăvara aceea, Liceul „Spiru Haret" a organizat o călătorie de trei săptămîni în Italia, la care puteau lua parte și foștii elevi. Costa 20 000 de lei, sumă considerabilă în 1927, dar mama n-a șovăit să mi-o dea. Nu mai fusese în Italia din 1909 și era fericită că măcar unul din copiii ei o va descoperi. Pentru mine, era mai mult decît ce putea însemna Italia pentru orice tînăr de 20 de ani. Era și prilejul de a întîlni și cîțiva din scriitorii cu care eram în corespondență : Papini, Buonaiuti, Macchioro, A. Panzini și alții. În afară de orașele cu nume fabuloase, erau și aventurile pe care mi le închipuiam, limba italiană pe care mă pregăteam s-o vorbesc pentru întîia oară, librăriile și anticăriile în care știam că voi găsi cărți inaccesibile la București.

Într-adevăr, această primă călătorie în Italia mi-a rămas în amintire ca cea mai luxoasă și cea mai perfectă călătorie din tinerețe. Foarte mulți ani nu mi-a mai fost dat să dorm în hoteluri bune sau în vagon cu paturi, să mănînc în restaurante scumpe și să umblu trei săptămîni, din oraș în oraș, fără altă grijă decît aceea de a-mi închide valiza în fiecare dimineață. Cum plecasem într-un vagon de dormit cercetășesc, care ne întovărășea pretutindeni, puteam depozita fără grijă cărțile pe care le cumpăram. Eram numai cinci-șase studenți, 20 de elevi în ultimele clase de liceu și vreo patru-cinci profesori.

Singura plictiseală era faptul că trebuia să trimit săptămînal două foiletoane la „Cuvîntul". Nu bănuisem pînă atunci cît e de greu să scrii „impresii de călătorie" şi să le scrii nopţile tîrziu, istovit după atîtea muzee şi plimbări, sau dimineţile, în mare grabă, la o masă de cafenea, înainte de a sosi ghidul care trebuia să ne ia în primire pentru ziua întreagă. Din Veneţia am trimis două foiletoane destul de oarecare. Ravena m-a impresionat atît de profund, încît nici n-am îndrăznit să-mi scriu impresiile. Din fericire, la Florenţa, unde ne-am oprit vreo trei-patru zile, l-am vizitat pe Papini. Locuia în Via G. B. Vico, numărul 3. Şi m-a primit aşa cum îl ştiam din fotografii : cu cămaşă fără guler şi fără cravată şi cu ţigara în colţul buzelor. Era mai puţin urît decît mi-l închipuiam, dar m-a impresionat grosimea lentilelor.

Am stat de vorbă într-o odaie minusculă, ascunsă între vaste încăperi cu pereţii acoperiţi de biblioteci. M-a întrebat dacă vreau să vorbim franţuzeşte sau italieneşte şi am ales italiana. Voiam să-l ascult în limba aceea aspră şi colorată care mă fermecase de atîţia ani. Îi trimisesem cele trei foiletoane pe care le publicasem de curînd în „Cuvîntul" despre el, dar tînărul care obişnuia să-i traducă articolele româneşti plecase din Florenţa ; aşa că Papini nu le putuse cunoaşte. M-a îndemnat să-i vorbesc despre planurile şi studiile mele. I-am mărturisit cît de mult m-a izbit, citind *Un om sfîrşit*, asemănarea între noi, în aşa fel, încît, la început, mi-a fost chiar teamă că tot ce voi face va fi socotit imitaţie a operei lui. A zîmbit cu toţi dinţii, mari, neregulaţi şi îngălbeniţi de tutun : „Nu-ţi fie teamă, m-a liniştit el. Dintr-un anumit punct de vedere toţi intelectualii seamănă între ei, dar, din alt punct de vedere, nimeni nu seamănă cu nimeni altcineva, nici măcar cu el însuşi."

L-am întrebat dacă e de acord să public convorbirea pe care o vom avea şi, pentru că a încuviinţat, am început să-l descos. Voiam îndeosebi să ştiu care a fost experienţa lui religioasă şi cum împacă el libertatea de creaţie a artistului cu fidelitatea faţă de biserică ; ce crede el, acum, despre prozele vijelioase, polemice, iconoclastice din tinereţe ; în ce stadiu se află *Adamo*, capodopera lui, (numită mai tîrziu *Giudizio universale*) ; şi alte asemenea întrebări. Papini mi-a răspuns cu sinceritatea şi vehemenţa la care mă aşteptam, iar după ce am epuizat întrebările mi-a vorbit despre autorii italieni contemporani pe care nu-i cunoşteam, îndeosebi de P. Zanfrognini şi G. Manacorda, ale căror cărţi le aducea dintr-una din odăile alăturate şi mi le arăta ; despre nefasta influenţă a hegelianismului asupra filozofiei italiene (spunea că, deşi nu e de acord cu B. Croce, îl poate înţelege, dar că nu înţelegea pe Giovanni Gentile — deşi în tinereţe citise şi înţelesese pe Hegel), despre marea lui iubire pentru Dante. La despărţire, m-a întrebat ce cărţi de-ale lui aş vrea să-mi dăruiască, dar le aveam aproape pe toate, iar cele care-mi lipseau erau de mult epuizate şi nu mai voia să le reediteze. Mi-a dat o fotografie cu o dedicaţie cordială, pe care Perpessicius a reprodus-o în interviul publicat în „Universul Literar".

Dorisem atît de mult această întîlnire, visasem la ea de cînd ştiusem că voi ajunge la Florenţa, încît, într-un anumit fel, m-a dezamăgit, — deşi mi-era peste putinţă să spun de ce. Poate pentru că îmi văzusem visul cu ochii. Nu puteam spune că mă aşteptam la altceva. Papini era exact aşa cum mi-l închipuisem şi mă primise mai amical decît îmi îngăduisem vreodată să sper. Dar cînd am ieşit din casa lui nu-mi venea nici să chiui de bucurie, nici să plîng de emoţie. Dacă cineva mi-ar fi spus asta cu cîţiva ani mai înainte, cînd descoperisem *Un om sfîrşit,* nu l-aş fi putut crede.

*

La Roma am rămas o săptămînă întreagă. Am avut astfel prilejul să asist la o lecţie a lui Giovanni Gentile, să-l întîlnesc pe Alfredo Panzini, să mă prezint lui Ernesto Buonaiuti. L-am cunoscut de asemenea pe Claudiu Isopescu. Era pe atunci lector de limba română la Universitate şi în conflict cu ataşatul nostru comercial, Eugeniu Porn, care era totodată şi ataşat de presă. Ne întovărăşea în Fori Romani, pe Via Appia antica şi, în timp ce grupul se strîngea în jurul ghidului, Isopescu mă lua deoparte şi-mi demonstra că prezenţa lui Porn înseamnă o adevărată catastrofă pentru propaganda românească. Notam tot ce-mi spunea în carnetul de buzunar. După cîteva zile, nu mi-am mai putut stăpîni indignarea și am scris un articol violent și sarcastic : *Roma domnului Porn.* Publicat în „Cuvîntul", articolul a provocat un adevărat scandal la Direcția Presei și chiar la Ministerul de Externe și Porn a trebuit să vină de urgență la București, să-și apere situația. Mi-am dat seama, mai tîrziu, cînd l-am cunoscut mai bine pe înflăcăratul bucovinean, cá n-ar fi trebuit să iau de-a bună tot ce-mi spusese. Claudiu Isopescu era certat cu aproape toți colegii și românii din Italia și rîvnea de altfel postul lui E. Porn.

Din toate întîlnirile de la Roma, cea care m-a impresionat mai mult a fost cu Ernesto Buonaiuti. Locuia destul de departe, la marginea orașului, într-o căsuță plină cu cărți. Mi-a deschis chiar mama lui, o bătrînă măruntă și tăcută. L-am găsit îmbrăcat în sutană, deși i se interzisese portul pe stradă ; dar, cum mi-a spus el, nimeni nu-l putea împiedica s-o poarte la el acasă. Pe atunci, Buonaiuti avea vreo 45 de ani. Era un bărbat înalt, brun, cu tîmplele cărunte, cu ochii adînci, extrem de pătrunzători, care-mi aminteau pe cei ai lui Nae Ionescu — și parcă era mistuit de o flacără lăuntrică, cu neputință de stins, căci vorba, scrisul, gesturile lui erau pripite, nervoase, abrupte și totuși necontenite, ca o cascadă. Eram în corespondență de vreo doi ani, de cînd citisem, entuziasmat, celebrele lui „Profile" de Sfinți (Augustin, Ieronim și alții). Îi scrisesem, rugîndu-l să-mi trimită și alte lucrări. Îmi trimisese cîteva pachete cu cărți și revista lui „Ricerche Religiose". Buonaiuti era un actor fecund și surprinzător de variat, scriind cu aceeași ușurință tratate erudite, cît și articole de ziar. Mi-a vorbit de dificultățile lui cu Curia Romana, adăugînd că volumul despre Luther, care tocmai ieșise de sub tipar, va spulbera bănuielile de „erezie" care pluteau asupra lui. A adăugat cu o bruscă gravitate că problema personală cea mai cumplită o constituie mama lui, pe care o venerează ca pe o sfîntă, căci de la ea a învățat ce înseamnă credința și dragostea creștină și ea l-a îndemnat și susținut în timpul studiilor lui teologice. Cea mai mare bucurie mama lui a avut-o în ziua cînd a fost sfințit preot. Știe că excomunicarea lui ar putea-o ucide.

Mi-a dăruit ultimele lui lucrări, *Mistica Medievale* și *Origini dell' ascetismo cristiano.* În timp ce-mi scria dedicațiile, mama lui a intrat în odaie cu un vraf de cărți noi, pe care l-a așezat tăcută pe birou. Buonaiuti le-a privit cu un ochi lacom. L-am întrebat cînd are timp să citească și să scrie atît de mult, purtînd totuși o corespondență extraordinară. (Scria uneori 50 de scrisori pe săptămînă, unele de șapte-opt pagini.) Mi-a răspuns că începe să lucreze la patru dimineața și că n-a avut niciodată vreo dificultate ca să exprime ce gîndește sau ce simte, că scrisul nu-l obosește și că, dacă a meditat îndelung asupra subiectului, poate termina o carte în cîteva săptămîni, uneori chiar mai puțin.

Abia reîntors la hotel, am notat repede tot ce mi s-a părut important din convorbirea cu Buonaiuti. Interviul a apărut în „Cuvîntul", dar fără să vreau am pricinuit o seamă de neplăceri acestui om pe care îl admiram și-l iubeam atît. Îl întrebasem ce crede despre fascism și Buonaiuti mi-a răspuns că pînă acum el n-a avut dificultăți, căci Mussolini persecută pe antifasciști, dar tolerează pe apolitici. Or el, Buonaiuti, n-are o activitate politică, ci numai una religioasă și culturală. Dar, evident, a adăugat zîmbind, n-avea nici o simpatie nici pentru Mussolini, nici pentru fascism. În marea mea naivitate, am tipărit și mărturisirile acestea în interviu. Ernesto Buonaiuti a fost anchetat de Poliția politică, dar și-a dat repede seama că e vorba de o naivitate și, în marea lui bunătate, m-a iertat.

Am rămas cu el în corespondență pînă în 1939, am colaborat la revista lui, „Ricerche Religiose", dar n-am mai apucat să-l văd de atunci. Cînd i-am scris din nou, de la Paris, în 1945, era pe patul de moarte.

*

Gafa s-a repetat, cu consecințe mult mai grave, cu Vittorio Macchioro, pe care m-am dus să-l văd la Napoli. Macchioro era pe atunci directorul Muzeului de Antichități. Îi cunoșteam încă din liceu cărțile lui despre orfism și purtam o corespondență regulată, căci aveam întotdeauna ceva să-i cer : un articol mai vechi de-al lui, o carte din biblioteca lui personală, studii și extrase ale prietenilor lui. Macchioro se apucase într-o zi să scrie tuturor prietenilor și colegilor, rugîndu-i să-mi trimită publicații. Așa am primit pachete întregi de la A. Rostagni, E. Bignone și alți savanți italieni, ba chiar și cartea lui S. Angus, profesor la Universitatea din Sydney, despre misterele greco-orientale și creștinism. În iarna anului 1927, mă hotărîsem să scriu un articol critic asupra Misterelor și-l rugasem pe Macchioro să-mi împrumute din biblioteca lui personală o seamă de cărți inaccesibile la București. Îmi expediase o duzină de volume, pe care mă pregăteam să i le înapoiez acum la Napoli.

Mi-a deschis fata lui, Anna, cam de vîrsta mea, și m-a introdus în bibliotecă. Vittorio Macchioro era un bărbat de vreo 50 de ani, chel, cu ochelari, vioi și vorbăreț. După ce am discutat articolul critic pe care îl pregăteam, m-a întrebat despre România. I-am vorbit entuziasmat despre Iorga, despre Pârvan și, în cele din urmă, despre Eminescu și Miorița. Macchioro m-a întreținut despre ilustrul său vecin, Benedetto Croce, despre „Villa dei Misteri“, pe care o considera o capelă orfică (interpretare, de altfel, violent controversată), despre concepțiile lui religioase ; mi-a mărturisit că idealul lui de comunitate religioasă îl constituia quakerismul. (Am aflat că prin 1950 se convertise la catolicism, iar după moartea soției lui se retrăsese într-o mînăstire.) Mi-a vorbit mai ales despre neopăgînismul pe care îl reprezenta fascismul, deplîngînd că Biserica nu ia o atitudine fățișă împotriva acestei teribile apostazii.

Evident, am descris într-un articol vizita la Macchioro, redînd esențialul convorbirii noastre. N-am uitat nici observațiile lui antifasciste. Cum nu erau decît obiecții ideologice și critici obiective, îmi închipuiam că nu vor supăra pe nimeni. Pe vremea aceea, nu știam ce înseamnă o dictatură. Naivitatea mea era să-l coste pe Macchioro postul de director al Muzeului. A fost imediat anchetat. Indignat de indiscrețiile mele, Macchioro a declarat că abia mă cunoaște, că n-a spus nimic din tot ce-i puneam eu

pe seamă, că, probabil, confuzia a pornit din insuficienta mea cunoaștere a limbii italiene.

Asta l-a salvat. Mi-a trimis apoi o scrisoare mîhnită și amară, întrebîndu-mă cum de l-am putut lovi atît de sălbatic. Asta se petrecea către sfîrșitul lui mai, cîteva săptămîni după întoarcerea din Italia. Scrisoarea lui Macchioro m-a trezit brusc, speriat, aproape în sudori, așa cum te-ar trezi un trăsnet dintr-un somn adînc. M-am cutremurat cînd mi-am dat seama de consecințele „sincerității“ mele. Dar asta a fost doar începutul. Aducîndu-mi aminte de scandalul Iorga, de indiscrețiile față de Buonaiuti, mi-am spus că e probabil ceva în destinul meu care mă împinge să jignesc, fără să vreau, tocmai oamenii pe care îi admir și-i iubesc mai mult. Mă întrebam dacă nu e vorba de o stranie demonie, dacă nu cumva sînt blestemat să răsplătesc cu nenoroc pe cei pe care-i iubesc și de care sînt iubit.

Luni de zile m-a urmărit gîndul acesta, chiar după ce, în urma unor sfîșietoare scrisori de-ale mele și după o lungă tăcere, V. Macchioro mi-a răspuns că „se degajă din rîndurile mele o asemenea sinceritate“, încît nu poate face altceva decît să mă ierte. Îmi era acum teamă să nu lovesc pe cei mai buni dintre prieteni, să nu nefericesc femeile de care mă voi îndrăgosti. Cu timpul, m-am lecuit de această obsesie : că sînt blestemat să rănesc tot ce iubesc ; dar incidentul Macchioro n-a fost ultimul în viața mea. Poate că ceea ce socoteam pe atunci „demonie“ nu era decît o sinceritate și o obsesie a autenticității împinse pînă la inconștiență. Cum nu șovăiam niciodată să scriu și să public despre mine tot ce mi se părea că e „autentic“ și adevărat, chiar dacă era stînjenitor de indiscret, tot așa, în fața hîrtiei albe, nu aveam nici o inhibiție nici față de purtările, gesturile sau gîndurile altora. În afară de asta, îmi era peste putință să camuflez, scriind ceea ce credeam eu că e „adevărat“ sau „autentic“. Pentru că fata lui Macchioro era modestă, aproape sărăcăcios îmbrăcată, mi s-a părut că seamănă cu o „slujnică tînără“ — și am scris-o. Nu m-am gîndit o clipă că, trimițîndu-i foiletonul în care vorbeam despre el, Macchioro l-ar fi putut da cuiva să i-l traducă (cum s-a și întîmplat, de altfel) și că asemănarea cu o „slujnică tînără“ i se va părea de-a dreptul jignitoare.

Cîţiva ani mai tîrziu, cînd vor începe să apară primele romane, incapacitatea aceasta de a depăşi, sau măcar controla „autenticitatea“ experienţelor pe care le relatam, avea să provoace o serie nesfîrşită de încurcături.

*

N-am mai uitat de atunci Italia. Aveam să revăd Milano, Verona, Veneţia către sfîrşitul verii, întorcîndu-mă de la Geneva, şi mă hotărîsem deja să petrec primăvara următoare la Roma, ca să adun material pentru teza de licenţă. Atracţia faţă de peisajul, limba şi cultura italiană era cu atît mai binevenită cu cît nu eram nici clasicist, nici italienizant. Dimpotrivă, mă simţeam acum definitiv cucerit de istoria religiilor orientale şi de filozofia indiană. Mai mult : cultura mea dezordonată şi de o primejdioasă varietate, interesul pentru alchimie şi hermetism, recenta descoperire a lui Novalis şi Kierkergaard, pasiunea pentru „experienţele“ în care viaţa şi legile ei erau subjugate sau depăşite — toate acestea contrastau cu tradiţiile care mă confruntau în Italia. Dar nu mă îndoiesc că această atracţie a fost spre binele meu. Eram fascinat de mistică şi, ca mulţi din generaţia mea, urmăream revalorizarea filozofiei medievale care triumfa în Franţa cu Gilson şi Maritain şi pe care Nae Ionescu o discuta în cursurile lui, dar fără s-o accepte în întregime, căci deşi ne obliga să citim pe Sf. Thoma, simpatiile lui se îndreptau către teologia bizantină, îndeosebi spre Origen, pe care îl considera cel mai profund geniu filozofic al Răsăritului (asta, 20 de ani înainte de „reconsiderarea“ lui Origen de către teologii occidentali). Şi cu toate acestea, mi-am ales ca teză de licenţă filozofia Renaşterii italiene, îndeosebi Pico della Mirandola, Giordano Bruno şi Campanella. Fără să-mi dau seama, încercam să echilibrez, printr-un studiu serios al imanentismului neopăgîn, al panteismului şi al „filozofiei naturii“, pasiunea mea pentru transcendenţă, mistică şi spiritualitatea orientală. Dar poate că lucrurile nu erau atît de simple pe cît îmi par acum, după 35 de ani. În fond, magie şi ocultism găseam cît voiam în Pico, destulă mistică neoplatonică în Marsilio Ficino şi o nemărginită fantezie în Campanella. Regăseam, de asemenea, în întreaga Renaştere italiană, credinţa în posibilităţile ilimitate ale omului, conceptul de libertate creatoare şi un gigantism aproape luciferic — adică toate obsesiile tinereţii mele.

Dar mai presus de toate am descoperit cît e de important faptul că aveam 20 de ani. Am înţeles că trebuie să mă bucur de orice clipă, că sînt daruri pe care nu le primeşti de două ori, că într-o zi aş putea regreta tot ce n-am făcut şi n-am „trăit“ acum, cînd toate mi se păreau posibile.

*

Mi-am regăsit mansarda într-o seară de mai, revenind agale de la Gara de Nord într-o birjă încărcată cu cărţi. După bucuria reîntîlnirii cu familia şi a celor dintîi, entuziaste descrieri ale minunilor italiene, am urcat în mansardă. Pe deasupra grădinii, zăream blocul de umbră al casei ambasadorului Djuvara, cu toate jaluzelele trase, ca în toiul verii, casa aceea vastă şi misterioasă, în care nu se aprindeau luminile decît cîteva zile pe an, în scurtele treceri ale ambasadorului prin Bucureşti. M-am trezit că mă gîndeam la R. aşa cum mă trezeam de nenumărate ori, în ultimele săptămîni, în Piazza San Marco, la Capri, la Amalfi. Îi trimisesem de pretutindeni ilustrate cu texte misterioase, încărcate de aluzii. Dar nu ştiam nici eu prea bine la ce anume voiam să fac aluzie. Îmi dădusem seama mai de mult că sînt îndrăgostit şi, fără îndoială, R. ghicise lucrul acesta chiar înaintea mea. Despre ce se petrecea în sufletul ei nu ştiam ce să cred. Nu-mi ascunsese că un elev de la Şcoala Navală, frumos şi simpatic, îi făcea de mult curte şi că a cerut-o deja în căsătorie, pentru ziua cînd va ieşi ofiţer. Adăugase că nu-l iubeşte şi că ar fi preferat să-şi găsească un altfel de soţ, din „lumea ei“, care era, evident, lumea în care ne învîrteam noi la Universitate.

Toate acestea mi se păreau irelevante ; de altfel, ele aveau să se împlinească într-un viitor care mi se părea extrem de depărtat. Începusem să mă dezbar de complexele adolescenţei şi ieşisem transformat din aventura cu Thea. Simţeam că dragostea cu R. este fără ieşire ; nu numai că nu mă puteam gîndi la căsătorie, nici la o aventură prelungită, dar ştiam că voi încerca să mă conving că nu sînt îndrăgostit sau că voi face tot ce-mi va sta în putinţă ca să nu mai fiu.

Cînd a venit să mă vadă, a doua zi, ne-am îmbrăţişat şi am fi rămas multă vreme îmbrăţişaţi, dacă n-aş fi auzit bătăi timide în uşă. Ca de obicei, era un prieten care venise să afle cum mi-a plăcut Italia. Dar, din seara aceea, parcă totul s-a schimbat în purtarea noastră şi curînd prietenii au început să-şi dea seama de ceea ce noi socoteam că ar putea rămîne secret. Eram tot timpul împreună şi serile ne închideam în mansardă. Dar după ce rămîneam singur, încercam să lupt împotriva acestei patimi care mi se părea că îmi ameninţă libertatea şi integritatea mea spirituală. Articolele pe care le-am scris atunci făceau parte din dialogul meu cifrat cu R. Aşa a fost foiletonul închinat lui Sören Kierkegaard, „logodnic, pamfletar şi eremit" (probabil primul articol despre Kierkegaard apărut în româneşte) şi în care, insistînd asupra dragostei cu Regina Olsen, nu uitasem să citez acel fragment faimos despre logodnica care poate ajuta pe omul care-o iubeşte să devină geniu, în timp ce o soţie nu-l poate face decît general. Un articol despre Novalis era de asemenea plin de aluzii secrete.

În vara aceea am scris cîteva schiţe şi nuvele, pe care le-am publicat în „Universul literar", „Sinteza", „Viaţa literară", „Est-Vest". Nu le-am recitit de atunci, aşa că nu le pot judeca. Îmi amintesc doar că majoritatea erau schiţe fantastice, cu personaje stranii, cu întîmplări neverosimile. În „Sinteza" am publicat o scurtă nuvelă, al cărei personaj era extrem de urît şi întreaga dramă fusese provocată de complexul lui de urîţenie. În „Universul literar" au apărut fragmente din *Romanul adolescentului miop* şi, de asemenea, o nuvelă în care încercam să descriu pierderea conştiinţei de sine şi primele gesturi ale cuiva care a pierdut sentimentul prezenţei în lume. (Curînd, l-am cunoscut pe Camil Petrescu şi, dîndu-i să citească nuvela, mi-a spus : — Nebunii nu sînt interesanţi ca subiecte literare... Avea dreptate).

„Est-Vest", finanţată de Radu Capriel şi condusă de Ion Anestin, V. Stoe şi cu mine, a avut o existenţă scurtă : două sau trei numere la care a colaborat totuşi, printre alţii. Nae Ionescu cu o *Introducere în dramaturgia românească*. În iarna aceea, Radu Capriel mi-a scris că-i plac articolele mele şi că ar vrea să mă cunoască. Avea vreo zece ani mai mult ca mine, era brun, frumos, cu mustaţă neagră, pe oală. Ne-am împrietenit repede. Mi-a spus că are cîteva acţiuni pe care ar vrea să le vîndă, ca să poată scoate o revistă. Capriel ne invita serile la masă şi discutam îndelung „linia revistei". Apoi, într-o zi, ne-a mărturisit că se însoară, pleacă peste cîteva zile la Abbazzia şi că nu mai poate subvenţiona revista. Ne-am văzut de atunci destul de rar. Se arătase atît de interesat de tot ce scrisesem încît mi-a cerut şi manuscrisele din adolescenţă. *Memoriile unui soldat de plumb* au rămas la el.

*

În epoca examenelor am aflat că Societatea Naţiunilor oferea cîteva burse studenţeşti pentru două luni la Geneva. Era un fel de examen scris, la care m-am prezentat şi am fost admis, împreună cu Radu Cotaru, Nicolae Argintescu, Petre Viforeanu şi George Duca. Am plecat cu Argintescu şi Cotaru şi prima escală a fost Viena. Cotaru era pe atunci un băiat înalt şi frumos, interesat de sociologie şi numărîndu-se printre elevii favoriţi ai lui Gusti. Argintescu era mărunt, blond-spălăcit, de o preţiozitate pedantă care exaspera pe toată lumea, dar care pe mine mă amuza nespus. La Geneva ne-am instalat toţi la aceeaşi pensiune, dar ploşniţele erau atît de numeroase încît ne-am risipit fiecare pe unde am putut.

În principiu, trebuia să urmăm nişte cursuri despre structura şi viitorul Societăţii Naţiunilor, dar eu m-am mulţumit să mă înscriu la Biblioteca Universităţii şi să citesc cărţi inaccesibile la Bucureşti, îndeosebi lucrări de orientalistică. Mîncam la o cantină studenţească, sau ne mulţumeam, serile, cu cafea cu lapte — iar cu banii economisiţi ne cumpăram cărţi. Citit prea tîrziu, *Jurnalul* lui Amiel nu prea m-a interesat. În schimb am descoperit pe Léon Bloy şi mi-am completat pe Remy de Gourmont.

Dialogues des amateurs m-au decepționat și exasperat. Mă fascinaseră la Gourmont drama lui personală și erudiția lui multilaterală. Mă iritau însă naiva lui admirație față de „știință" și scepticismul lui ieftin. Am scris două foiletoane, primul cu destulă simpatie, al doilea, intitulat *Metodele gourmontiene,* foarte critic și, probabil, nedrept. Cîteva săptămîni după apariția acestui de-al doilea foileton, „Cuvîntul" a primit și publicat articolul unui necunoscut : *Sentimentalul Gourmont,* de Mihail Sebastian. A fost primul articol al lui Sebastian, pe atunci elev în clasa a opta la liceul din Brăila.

La Geneva, timpul era tot al meu. În plimbările pe care le făceam în jurul Lacului Leman, în ceasurile de singurătate în parcuri, încercam să pun oarecare ordine în descoperirile și experiențele ultimilor ani. Evident, continuam să fac proiecte gigantice ; bunăoară, o istorie comparată a misticii. Dar m-am apucat să scriu o serie de foiletoane intitulate *Itinerariu spiritual,* în care-mi propuneam să examinez toate crizele și ispitele prin care trecusem. Dar nu mai vorbeam numai în numele meu personal. Mi se părea că ce mi se întîmplase mie, în primul rînd detașarea tot mai agresivă față de idealurile înaintașilor mei, constituie — sau va trebui să constituie în curînd — o experiență decisivă pentru orice tînăr de vîrsta mea. Am scris astfel aceste 12 foiletoane ca un itinerariu spiritual al „generației tinere", adică al celor care fuseseră copii sau adolescenți în timpul războiului și aveau acum, în 1927, între 20 și 25 de ani.

Așa cum vedeam eu lucrurile, deosebirile între „generația tînără" și cele care o precedaseră se datorau în primul rînd faptului că înaintașii noștri își realizaseră misiunea lor istorică : întregirea neamului. Dar dacă războiul mondial îngăduise României să reintegreze fruntariile ei reale, pentru ideologia oficială occidentală războiul constituise o teribilă contradicție. Mitul progresului infinit, credința în rolul decisiv al științei și industriei, care trebuiau să instaureze pacea universală și justiția socială, primatul raționalismului și prestigiul agnosticismului — toate acestea se spulberaseră pe fronturile de luptă. „Iraționalismul", care făcuse posibil și nutrise războiul, se făcea acum simțit și în viața spirituală și culturală occidentală ; reabilitarea experienței religioase, numărul impresionant de conversiuni, interesul pentru pseudo-spiritualități și gnoze orientale (teozofia, neobuddhismul, Tagore etc.), succesul suprarealismului, voga psihanalizei etc. Criza în care intrase lumea occidentală îmi dovedea că ideologia generației războiului nu mai era valabilă. Noi, „generația tînără", trebuia să ne găsim rosturile noastre. Dar, spre deosebire de înaintașii noștri, care se născuseră și trăiseră cu idealul reîntregirii neamului, noi nu mai aveam un ideal de-a gata făcut la îndemînă. Eram liberi, disponibili pentru tot felul de „experiențe". În credința mea de-atunci, „experiențele" acestea nu erau menite să încurajeze dilentantismul sau anarhia spirituală. Ele ni se impuneau printr-o fatalitate istorică. Eram prima generație românească necondiționată în prealabil de un obiectiv istoric de realizat. Ca să nu sombrăm în provincialism cultural sau în sterilitate spirituală, trebuia să cunoaștem ce se întîmplă, pretutindeni în lume, în zilele *noastre.*

Am început deci să discut ce mi se întîmplase mie, „experiențele" mele, cărțile, teoriile, gnozele, care mă tulburaseră și-mi dăduseră de gîndit. Am scris despre dilentantismul lui Gourmont, despre teozofie, antropozofie, despre gnozele neoorientale, apoi despre restaurarea metafizicii, despre feluritele experiențe mistice, despre ofensiva catolicismului, despre istorism și am încheiat *Itinerariul spiritual* cu un foileton despre ortodoxie. Era destul de superficial, pentru că știam prea puțin și înțelegeam încă și mai puțin. Dar avea meritul că nu era dogmatic, nici programatic. Spuneam doar că pentru o parte din „generația tînără" ortodoxia ar putea constitui o concepție totală a lumii și a existenței și că fenomenul acesta, dacă se va realiza, va fi un fenomen nou în istoria culturii românești moderne.

Acest *Itinerariu spiritual* a avut darul să pasioneze pe mulți din generația mea. Șerban Cioculescu l-a comentat critic, dar cu o extremă simpatie, în „Viața literară". Și el, și Mircea Vulcănescu, și Paul Sterian se întorseseră de la Paris în toamna anului 1927 și, datorită *Itinerariului spiritual,* i-am cunoscut pe toți. Cu Mircea Vulcănescu aveam să mă leg tot mai mult în anii următori. De-abia stînd de vorbă cu Mircea Vulcănescu şi Paul Sterian am înţeles cît eram de ignorant în ce priveşte creştinismul răsăritean şi tradiţiile religioase româneşti, ca să nu mai vorbesc de „experienţa ortodoxă", pe care nu o aveam deloc. Ortodoxia mi se părea preţioasă pentru români, pentru că era acolo, şi era acolo de mult, făcînd parte din istoria şi cultura românească. Personal, deşi mă simţeam atras de această tradiţie, nu o trăiam. Atunci, la 20 de ani, abia mă descătuşasem de consecinţele scientismului şi agnosticismului din adolescenţă. Mă luptam încă cu o seamă de dificultăţi şi ispite, a căror istorie o voi scrie mai tîrziu.

Cît eram de departe de concepţia ortodoxiei pe care o împărtăşeau Nae Ionescu, Mircea Vulcănescu sau Paul Sterian am înţeles cînd, întrebîndu-l ce crede despre finalul *Itinerariului spiritual,* Profesorul mi-a spus : „Cred că te înşeli. Dumneata spui că te naşti catolic sau protestant şi devii ortodox. Eu cred că tocmai dimpotrivă : poţi deveni catolic sau protestant, dar că, dacă eşti român te naşti ortodox. Ortodoxia e un mod firesc de a fi în Lume, pe care îl ai sau nu îl ai, dar pe care anevoie ţi-l poţi construi. Nu prea văd cum, născîndu-te român, te-ai putea converti la ortodoxie, deşi înţeleg perfect procesul prin care te converteşti la catolicism. Dar la dumneata cred că e vorba de altceva : dumneata consideri ortodoxia ca un liman la care speri să te reîntorci după o serie de aventuri pe mare. Dar la liman nu te întorci de bună voie, ci numai cînd scapi dintr-un naufragiu, aşa că dorinţa de a te reîntoarce la liman e aproape o fatalitate. Pentru dumneata, existenţa înseamnă, în primul rînd, o serie de aventuri spirituale ; cred că te înşeli, dar asta n-are importanţă. Important e numai ce vei *face* dumneata, ce vei crea dumneata, înainte şi după ce vei înţelege că te înşeli..."

În *Itinerariu spiritual* precizasem şi articulasem ceea ce mărturisisem, de mai multe ori pînă atunci, în felurite articole : că există o „tînără generaţie" şi că, în ceea ce mă priveşte, eu mă adresam în primul rînd ei ; că mă interesau mai puţin ceilalţi cititori, de o altă vîrstă şi o altă formaţie. Pentru unii din înaintaşi, concepţia aceasta era de-a dreptul aberantă. Mulţi se amuzau din toată inima

de ceea ce li se părea că e o obsesie sau o butadă a mea. Îmi amintesc cu ce plăcere îl întîmpinam pe Em. Bucuţa, ştiind că-mi va pune întotdeauna aceeaşi întrebare : „Ce-ţi mai face generaţia, domnule Eliade ?" Izbucneam întotdeauna în rîs, pentru că, într-adevăr, întrebarea mi se părea irezistibilă. Dar, în fundul sufletului, ştiam că nu mă înşelam. Eram deosebiţi de înaintaşii noştri nu numai pentru că eram mai tineri, ci pentru că între ei şi noi intervenise războiul. Tot aşa, îmi spuneam, se va întîmpla cu noi, dacă în 10—15 ani va avea loc un nou război mondial. Vom fi socotiţi de cei tineri nu numai mai vîrstnici, ci diferiţi de ei. De altfel, curînd mi-am dat seama că „problema generaţiilor" nu era un fenomen exclusiv românesc : se discutase şi în alte ţări. Mai tîrziu, Ortega y Gasset şi elevii lui — Julián Marías, Laín Entralgo — vor înălţa conceptul de „generaţie" la rangul de categorie fundamentală a filozofiei culturii.

În aceeaşi toamnă 1927 am încheiat un text pretenţios şi confuz, scris în stiluri diferite — eseu filozofic, diatribă, litanie — pe care l-am intitulat *Apologia virilităţii.* A apărut, curînd după aceea, în „Gîndirea". Era o încercare de a face din „virilitate" — clişeu pe care îl împrumutasem din *Maschilità* a lui Papini — un mod de a fi în lume, totodată un instrument de cunoaştere, şi deci, de stăpînire a lumii. Înţelegeam prin „virilitate" ceea ce aveam să descopăr, mai tîrziu, în India, că Mahayana exprima prin *vajra :* conştiinţa pură. (Şi e semnificativ faptul că *vajra,* lit. „trăsnet", simbolizează totodată şi organul generator masculin, mai precis posibilităţile „spirituale" inerente şi specifice acestui organ. Credeam, deci, că virilitatea, sub forma ei absolută, echivalează cu spiritul pur. Nu acceptam Erosul decît subjugat total „virilităţii" ; altminteri unitatea absolută a spiritului pur risca să se sfarme. Dragostea, în toate modurile ei, era numai un instrument de reintegrare a Spiritului.

Amestecul de asceză, exaltare metafizică şi sexualitate (amestec care iarăşi aminteşte India) era derutant. Aproape nimeni n-a ştiut ce trebuie să creadă despre acest text. Din cînd în cînd, în revistele şi ziarele de provincie citeam critici sau aluzii răutăcioase. Stelian Mateescu părea destul de interesat, dar nu putea accepta ceea ce numea el „sexualizarea Spiritului". Lui Paul Sterian i-a plăcut mai ales pentru „poezia" pe care o descoperise în proza aceea nărăvașă. Era un fragment în care autorul își urla furia de a nu putea fi *tot* și *în același timp*. Mircea Vulcănescu îmi spunea că ar putea fi utilizat ca argument pentru demonstrarea necesității metafizicii.

*

Am scris de atunci articole tot mai personale. *Împotriva Moldovei* a indignat o seamă de prieteni și mi-a atras răspunsul unui necunoscut, Petru Manoliu, într-o foaie din Botoșani. La moartea lui Pârvan, am publicat un foileton somptuos care a avut mult succes printre tineri. Am primit scrisori entuziaste pînă și de la eleve de liceu. Uneori îmi îngăduiam fantezii pe care le credeam îndrăznețe. Am scris un articol despre Antonio Magliabecchi, pentru că mă fascinase patima lui dementă de colecționar, cumpărînd bibliotecile risipite în timpul Revoluției Franceze, cumpărînd adesea cărți pe care la avea deja în mai multe exemplare, numai pentru că nu se îndura să le vadă pierdute sau arse. Și, pentru că Antonio Magliabecchi adunase o bibliotecă de 500.000 de volume, am publicat articolul în seria *Oameni din cărți*.

De curînd începusem o altă serie, *Scrisori către un provincial*, în care, într-un anumit fel, stăteam de vorbă cu tinerii din generația mea. Din multele scrisori pe care le primeam, construisem un „provincial", la care adăugasem și multe trăsături personale, bunăoară, melancoliile mele (împotriva cărora, evident, tunam și fulgeram). Acestui „provincial" îi dădeam lecții de bărbăție și eroism, îl somam să se scuture de clișee, de indolență și mediocritate, să-și ia tinerețea în serios, adică în primul rînd să muncească din răsputeri, să facă ceva, să creeze. Eram obsedat de teama că generația noastră, singura generație liberă, „disponibilă", din istoria neamului românesc, nu va avea timp să-și împlinească „misiunea", că ne vom trezi într-o zi „mobilizați ; așa cum au fost părinții, moșii și strămoșii noștri, și atunci va fi prea tîrziu ca să mai putem crea liber, atunci nu vom mai putea face decît ceea ce au fost ursiți să facă înaintașii noștri : să luptăm, să fim jertfiți, să amuțim.

Îmi aduc aminte de unul din aceste articole patetice : *Anno domini*, care l-a impresionat pe Perpessicius, pentru că, spunea, regăsise în el spectrul războiului. Nu mă gîndeam, totuși, numai la război, scriindu-l, ci la orice fel de catastrofă sau sincopă istorică. Sfatul pe care îl dam „provincialului" era acesta : să-și închipuie anul care începe, 1928, ca fiind *ultimul lui an* și să se străduiască să *facă*, în cele 12 luni care vor urma, tot ce-și propusese să facă în viață. De unde izvora viziunea aceasta apocaliptică ? În nici un caz din situația politică a României sau a Europei. La începutul anului 1928, nu cred că erau mulți care trăiau sub teroarea unui iminent război mondial. De altfel, ignoram aproape cu desăvîrșire situația politică internă și internațională. Teama mea era de alt ordin : că Timpul ne e potrivnic, în sensul că, pentru ce avem de făcut, dispunem de prea puțin timp ; că, deci, nu trebuie să-l risipim zadarnic. Pe un alt plan, era aceeași „luptă contra somnului" pe care o începusem în liceu, cînd îmi dădusem seama că pentru ceea ce aveam de făcut — mii de cărți de citit, atîtea științe de învățat — 16 ore de veghe nu-mi erau de ajuns. De data aceasta, însă, nu mai era vorba de mine. Mă simțeam responsabil pentru întreaga „generație tînără". Mi-o închipuiam chemată pentru lucruri mari ; în primul rînd, știam că aveam datoria să lărgim considerabil orizontul cultural românesec, deschizînd ferestre către universuri spirituale rămase pînă atunci inaccesibile. Dacă publicasem foiletoane despre Asvagosha și Milarepa, despre Kierkegaard și orfism, o făcusem, pe de-o parte, pentru că asemenea oameni și probleme nu interesaseră pe înaintașii noștri, iar pe de altă parte, pentru a mă împotrivi dependenței noastre culturale de librăria franceză, dependență care mi se părea o dovadă de lene intelectuală. Ceream „provincialului", cum îmi ceream și mie, un efort supraomenesc pentru a învăța și a face tot ce nu avuseseră răgaz să învețe sau să facă înaintașii noștri.

Cred că nu mă înşelam. În fond, generaţia mea a avut doar vreo 10—12 ani de „libertate creatoare". În 1938 s-a instaurat dictatura regală, apoi a venit războiul şi în 1945 ocupaţia sovietică — şi totul a amuţit.

*

În acea toamnă a anului 1927, Pamfil Şeicaru a părăsit „Cuvîntul" cu un grup de gazetari şi a fondat „Curentul". În urma acestei crize, Nae Ionescu a dobîndit o şi mai mare răspundere în orientarea politică a ziarului. Eu continuam să scriu cele două foiletoane săptămînale, dar Titus Enacovici încerca să-l convingă pe Profesor că aş putea lua locul unuia din redactorii plecaţi.

La sfîrşitul toamnei, am vorbit pentru întîia oară în public. Stelian Mateescu, care era secretarul Societăţii de Estetică, organizase la Fundaţia Carol I un ciclu de conferinţe închinate Romantismului şi-mi propusese să vorbesc despre „Romantismul religios". El ţinuse conferinţa de deschidere, despre Romantismul în artă, citînd copios din carnetul negru —, apoi plecase la Paris. Printre ceilalţi conferenţiari se numărau, dacă-mi aduc bine aminte, Ştefan Neniţescu şi Oskar Walter Cisek. Eu acceptasem pentru că mi se părea că descoperisem o interpretare personală a romantismului religios. Îmi propuneam să arăt caracterul romantic al tuturor mişcărilor religioase care se împotriviseră, în chip mai mult sau mai puţin violent, religiilor tradiţionale şi statale. Pe acestea din urmă le consideram clasice. Astfel, opoziţia şi tensiunea taoism şi confucianism, buddhism şi brahmanism, dionisianism sau orfism şi religia cetăţilor greceşti, ba chiar reforma lui Zarathustra, sau mesajul incandescent al profeţilor evrei — le interpretam ca diferite manifestări ale aceluiaşi tip de „revoltă romantică" ; fiecare în felul lor insistau asupra experienţei personale şi neglijau sau minimalizau valorile religioase colective ale familiei, ale cetăţii sau ale Statului. Toate aceste curente „romantice" se născuseră din necesitatea unei experienţe religioase mai sincere şi mai profunde, în primul rînd din dorinţa individului de „mîntuire" sau de raporturi directe şi personale cu divinitatea.

Această încercare vertiginoasă de a găsi elementele de unitate ale atîtor curente de reformă şi reînnoire nu era greşită, dar exageram considerîndu-le pe toate „romantice". În fond, era vorba de tensiunea între două tipuri de experienţă religioasă. Pentru că tema generală era Romantismul, numisem „romantică" orice mişcare religioasă care promova individul împotriva colectivităţii.

Nu-mi scrisesem conferinţa. Mă mulţumisem să întocmesc un plan destul de elaborat. Cu cîteva zile înainte încercasem, singur în mansardă, să rostesc începutul conferinţei. Eram convins că dacă ştiu ce voi spune în primele cinci minute, restul va veni de la sine. Nu-mi era teamă decît de un lucru, să nu am „trac" cînd mă voi vedea pe estrada Fundaţiei, în faţa acelei săli imense. De aceea repetam, în minte sau cu glas tare, primele fraze ale conferinţei. Radu Bossie şi Haig Acterian îmi atrăseseră atenţia că trebuie să vorbesc rar, silindu-mă să articulez fiecare cuvînt şi fără gesturi.

Îmi aduc încă foarte bine aminte. Am coborît repede scările care duceau de la loja Direcţiei la estradă, dar cu destulă grijă ca să nu mă împiedic şi, în timp ce coboram, am simţit freamătul sălii, am auzit aplauzele şi o stare de calmă euforie m-a înseninat. De la cele dintîi cuvinte pe care le-am rostit, am ştiut că totul se va petrece mai bine chiar decît îmi închipuisem eu. Găsisem fără efort tonul şi debitul verbal care se cuveneau şi eram atît de sigur că voi reuşi să spun tot ce aveam de spus, încît nici măcar nu mi-am scos planul şi notiţele din buzunar. Şi rău am făcut. Pentru că, fermecat de uşurinţa cu care mă trezisem că vorbesc, nu m-am mai ţinut de planul pe care il întocmisem acasă. Mă lăsasem antrenat de comentarii, subliniam analogii pe care le descopeream atunci, pe măsură ce vorbeam, care erau, poate, interesante şi originale, dar desigur nu interesau publicul pe care-l aveam în faţă. Pe de altă parte, neconsultînd deloc planul, am uitat să prezint o serie de fapte şi idei esenţiale tezei pe care o susţineam. A fost, desigur, mai mult o *causerie* decît o conferinţă doctă şi, poate tocmai datorită spontaneităţii şi neglijenţei cu care vorbisem, publicul a ascultat cu atenţie şi încîntare observaţiile asupra taoismului sau orfismului, subiecte care, altminteri, probabil că nu l-ar fi pasionat.

Aplauzele care m-au însoțit pînă la loja Direcției mi-au confirmat impresia pe care o avusesem tot timpul că „făcusem contactul cu sala". Dar n-au trecut cinci minute și am început să-mi dau seama de faptele și ideile pe care le lăsasem la o parte, și asta mi-a întunecat bucuria că scăpasem cu bine din încercare. M-am grăbit să completez lacunele în fața grupului de prieteni care mă aștepta la ieșire. „N-am stăruit destul asupra orfismului", am început eu ; de-abia tîrziu, în berăria unde ne adunasem, le-am explicat pe îndelete în ce sens orfismul putea fi considerat „romantic".

*

În ianuarie 1928 m-am hotărît să scriu urmarea la *Romanul adolescentului miop*. „Viața de student" se apropia de sfîrșit și voiam s-o prind și să o păstrez întreagă, într-un roman autobiografic pe care îl intitulasem *Gaudeamus*. De data aceasta, nu mai dispuneam de un *Jurnal*, ca în timpul liceului. Nu-mi propuneam, de altfel, să scriu un roman documentar ; nu mai aveam de-a face cu un fenomen atît de puțin cunoscut și greu de înțeles ca adolescența. Într-un anumit fel, „tinerețea" mi se părea o stare banală. Nu o salva de banalitate decît o mare dragoste — și numai dacă o jertfeai, renunțînd la ea. Aveam pe atunci o concepție cu totul personală a „marii pasiuni". Mi se părea că o dragoste nu-și merită acest nume decît dacă se împlinește într-o căsătorie sau dacă renunți la ea îndată ce-a atins punctul maxim de incandescență. La 20 de ani, nu admiram decît pe studenții care se căsătoresc sau care renunță (cum mă pregăteam să fac eu) la femeia pe care o iubesc. O dragoste prelungită, transformată în „legătură", mi se părea tot atît de necreatoare ca și o serie de aventuri mai mult sau mai puțin durabile. În fond, era și acesta un fel de a mă împotrivi „facilității" comportamentului normal al vîrstei și al situației de student. Căsătoriile studențești erau pe atunci destul de rare

și implicau întotdeauna un anumit sacrificiu ; unul din cei doi, de obicei soțul, sacrifica ceva : o carieră care ar fi putut fi strălucită, sau măcar o tinerețe fără griji. Puținele perechi studențești pe care le-am cunoscut atunci trăiau anevoie, aproape în mizerie. A alege sărăcia la 20 de ani mi se părea de o măreție exemplară.

Simțeam că trebuie să scriu *Gaudeamus* atunci, în acea iarnă 1928, și cît puteam mai repede. Trebuia, pe de-o parte, să fixez o atmosferă care începea deja să pălească ; începuturile „vieții de student", repetițiile la mine în mansardă, cele dintîi întîlniri cu Thea. Pe de altă parte, presimțeam că voi renunța la „marea pasiune" pe care o trăiam atunci și începeam să mă pregătesc pentru această încercare, pregătind totodată și pe R., ajutînd-o să înțeleagă că cea mai certă dovadă de dragoste pe care i-o dădeam era tocmai aceasta : că mă jertfeam ei, jertfind-o. Subiectul romanului era această dragoste începută prin refuz și exaltare, împlinindu-se într-un fel de onirică beatitudine și în cele din urmă sugrumată în numele nimănui și, cel puțin pentru un cititor normal, fără motive și fără justificare. Autorul romanului era poate mai îndrăgostit în clipa despărțirii decît fusese în ultimele luni. Era exact ce simțeam eu în iarna aceea, scriind la roman, și nu mă îndoiam că lucrurile se vor petrece întocmai opt-nouă luni mai tîrziu, cînd știam că voi pleca din țară. Mă despărțeam definitiv de R, știind, între altele, că, odată plecat, ea va accepta cererea în căsătorie și va dispărea pentru totdeauna din „lumea noastră", lumea pe care ne-o clădisem împreună, și alături de atîția alții, în cei trei ani de studenție.

Scriam, ca de obicei, nopțile. Dar eram atît de posedat de acest roman încît aș fi fost în stare să scriu zi și noapte, fără întrerupere. Cum în mansardă nu puteam fi niciodată sigur că nu voi fi întrerupt de vreun prieten sau de R., am rugat un fost coleg de liceu, Marin Popescu, să mă găzduiască la Clinceni. Părinții lui aveau acolo un rest de moșie, cu un iaz și o casă de țară. Într-o dimineață, Marin Popescu m-a dus la Clinceni în cabrioletă. Erau numai vreo 25 de kilometri și deși către sfîrșitul lui ianuarie drumurile erau încă bune. Marin s-a întors după cîteva ceasuri la București și am rămas singur. Se făcuse foc într-o odăiţă scundă, proaspăt văruită, unde, în dreptul ferestrei, mi-am instalat o masă de scris. O femeie îmi aducea de mîncare de două ori pe zi şi-mi făcea cafea de cîte ori o rugam. M-am apucat de lucru chiar în după-amiaza aceea şi am continuat să scriu pînă noaptea tîrziu, la o lampă cu gaz.

Îmi făgăduisem să termin romanul într-o săptămînă. Aveam deja o sută de pagini scrise şi, după socotelile mele, *Gaudeamus* trebuia să aibă vreo 250 de pagini. Douăzeci de pagini de acoperit în optsprezece ceasuri nu mi se părea mult. Dar cu cît înaintam în scris, cu atît mă apăsa mai greu tristeţea. Mi se părea uneori că-mi scriu pe îndelete necrologul „vieţii de student", pe care atîta o iubisem, pe care, doar cu vreo doi ani mai înainte, o exaltasem ca pe o existenţă fabuloasă. Cred că au fost pagini pe care le-am scris cu ochii împăienjeniţi de lacrimi : cînd evocam repetiţiile corului în mansardă, primele întîlniri cu R. Aveam sentimentul că toate acestea s-ar fi putut prelungi, dacă n-aş fi hotărît că *trebuie* să renunţ la ele. Dar, cu orice preţ, trebuia să mă eliberez de această nouă rezervă de melancolie, pe care o alcătuiau amintirile vieţii studenţeşti şi, în primul rînd, istoria dragostei mele. Trebuia să termin *Gaudeamus* într-o săptămînă. Mă interesa mai puţin eventuala lui publicare, deşi mă gîndeam să-l prezint unei edituri, împreună cu *Romanul adolescentului miop.*

După vreo trei-patru zile a început să ningă şi ninsoarea s-a transformat în viscol, şi a viscolit aşa o zi şi o noapte, fără întrerupere. Îmi aduc aminte de troienele cît omul de înalte, pentru că tocmai atunci s-a isprăvit cerneala şi n-a fost chip să ajung în sat, la Clinceni, să-mi cumpăr o altă sticlă. Am început să adaug apă peste reziduurile din călimară şi am scris ultimele capitole, din ce în ce mai scurte şi mai dramatice, cu o cerneală tot mai palidă. Ultimele pagini erau aproape ilizibile. Cînd i-am dat manuscrisul să-l citească, R. m-a întrebat dacă paginile acelea le-am scris cu lacrimi.

Nu ştiu dacă R. a înţeles vreodată ce-a însemnat *Gaudeamus* pentru mine. Romanul se încheia cu nunta ei şi cu plecarea mea ; grupul întreg de „studenţi" se risipea în lumea largă, iar mansarda urma să fie dărîmată puţin timp după aceea ; izvorul amintirilor noastre dispărea astfel pentru totdeauna. În dorinţa mea de a putea consuma definitiv trecutul şi de a mă putea apăra de prezent, anticipam chiar evenimentul care mi se părea un adevărat sacrilegiu. Căci, nu mă puteam închipui, la Bucureşti, fără mansarda mea din Strada Melodiei. Ştiam că voi lipsi din ţară mulţi ani, dar eram sigur că voi regăsi la întoarcere mansarda în care crescusem, în care se împlinise misterioasa metamorfoză care transformase, în mai puţin de zece ani, „derbedeul căpitanului", cum îmi spuneau vecinii, în sumbrul autor al lui *Gaudeamus*. În nopţile acelea de la Clinceni anticipam, istovindu-mă parcă într-adins prin această cruzime, dărîmarea casei din Strada Melodiei, care nu avea să se împlinească decît şapte-opt ani mai tîrziu, în 1935.

R. nu mi-a ascuns că, deşi i-a plăcut foarte mult romanul, a întristat-o cumplit. Vorbeam de el ca de o operă literară, aproape fără raport cu noi. O ţineam la curent cu impresiile celorlalţi cititori. Nu aveam decît manuscrisul original, dar era un manuscris aproape fără corecturi şi, cu excepţia paginilor scrise cu cerneală palidă, destul de citeţ. L-am dat lui Ionel Teodoreanu, cu speranţa că-i va place şi-l va prezenta Editurii „Cartea Românească". Întîlnisem pe Ionel Teodoreanu cu un an înainte, la Iaşi, şi, deşi publicasem articole destul de rezervate despre ultimele două volume din *La Medeleni*, rămăsesem buni prieteni ; îmi dădea semn de viaţă de cîte ori treburile îl aduceau la Bucureşti. După cîteva săptămîni, Ionel Teodoreanu mi-a înapoiat romanul, însoţit de o scurtă, caldă scrisoare. Îmi spunea că l-a citit pe nerăsuflate, aşa cum se bea un pahar cu must. Dar, adăuga, vinul bun, bătrîn, nu se bea ca mustul, ci se soarbe pe îndelete. Lăsa să înţeleagă că romanul meu nu era încă o operă literară, era doar strigătul unui tînăr care suferă din multe şi neînţelese motive.

Evident avea dreptate. Cînd, patru-cinci ani mai tîrziu, am recitit *Gaudeamus*, mi s-a părut totodată liric şi frenetic, pretenţios, de o indiscreţie timidă, fără grandoare. Dar în acea primăvară a anului 1928, îmbătat şi de

„popularitatea“ pe care credeam c-o dobîndisem după doi ani de colaborare la „Cuvîntul,“ m-am prezentat într-o zi lui Meny Toneghin, la Editura „Cartea Românească“. L-am privit cu oarecare mirare şi cred că nu m-a iertat pentru asta. Era, pe atunci, un tînăr scund, cu părul rar, lipit savant de craniu, cu mişcări lente, pe care le voia solemne, distinse, mai ales cînd îşi privea inelul (evident, o enormă *chevalière*). Avea, de asemenea, un ac cu perlă înfipt în cravată. I-am arătat manuscrisele celor două romane şi l-am întrebat dacă e dispus să le citească, pentru o eventuală publicare. A zîmbit obosit şi mi-a răspuns că Editura „Cartea Românească“ nu publică decît autori clasici, ca Mihail Sadoveanu şi alţi cîţiva, sau tineri romancieri de succes, ca Ionel Teodoreanu, dar deocamdată Ionel Teodoreanu este singurul tînăr care are succes. A adăugat că publicul nu citeşte literatură românească, preferînd romanele străine, că este, deci, inutil să încerc acum. Dar, dacă ţin cu orice preţ, el ar fi dispus să răsfoiască manuscrisele, asigurîndu-mă totuşi dinainte că n-am nici o şansă să fiu publicat de „Cartea Românească“.

M-am întors cu manuscrisele acasă şi n-am mai căutat de atunci editor. M-am mulţumit să fac să circule *Gaudeamus* printre prieteni. Am publicat de asemenea un fragment în „Viaţa Literară“. Manuscrisele au zăcut apoi în sertare alături de atîtea altele. Ultima oară cînd mi-a căzut sub ochi *Gaudeamus* a fost prin 1937—1938. Îmi aduc încă bine aminte. Erau vreo 220 de pagini scrise cu o grafie clară, senină, pe care n-am mai regăsit-o de atunci. Ultimele zece-cincisprezece pagini păreau decolorate, ca şi cum ar fi rămas o vară întreagă uitate, undeva, în plin soare. Se mai puteau încă citi, dar cu mare greutate.

VIII
O SCRISOARE A MAHARAJAHULUI DIN KASSIMBAZAR

La începutul lui aprilie 1928 am plecat pentru trei luni la Roma. Scrisesem ataşatului nostru de presă, Theodor Solacolu, rugîndu-l să-mi găsească o cameră într-o pensiune ieftină. Îmi găsise ceva şi mai convenabil : o odaie la o familie, pe Via della Scrofa, unde mi se dădea numai cafeaua de dimineaţă. Eram deci liber să mănînc unde voiam. Dejunam adesea la Theodor Solacolu şi, de cele mai multe ori, la o *trattoria* de lîngă bibliotecă. Veneau cîteodată şi soţii Isopescu sau membri de la Şcoala Română din Roma.

Cum voiam să fac foarte multe lucruri deodată, aproape că nu mai dormeam. Ziua mi-o petreceam la Biblioteca Universităţii, seara hoinăream prin oraş, iar noaptea lucram acasă, pregătindu-mi teza de licenţă sau scriind articole pentru „Cuvîntul“ şi pentru presa italiană. Pe la miezul nopţii, coboram să mai beau cîteva cafele, care îmi îngăduiau să veghez pînă în zori. Aveam cu mine operele lui Giordano Bruno, editate de Gentile, cîteva volume de Campanella şi tot ce putusem cumpăra în legătură cu filozofia Renaşterii italiene. La Bibliotecă, mă luptam cu ediţia *in folio* a lui Pico della Mirandola, transcriind cît mai multe pasaje. Dar ceream întotdeauna şi alte cărţi şi colecţii de reviste. Citisem, evident, „Leonardo“, revista pe care o fondase şi în care debutase Papini. Descoperisem pe Menédez y Pelayo, deşi căzusem la început pe cartea lui de fragedă tinereţe, *La ciencia española*, care nu mă cucerise. Dar curînd după aceea am dat peste *Ideile estetice, Eterodocșii, Originile romanului,* uriașe construcții, fiecare în cinci-șase tomuri, pe care le citeam pe nerăsuflate. Eram uluit de fantastica erudiție a lui Menédez y Pelayo și totodată fascinat de claritatea gîndirii lui, de somptuozitatea prozei. Așa ar fi trebuit să-și scrie Iorga *Essai de synthèse,* îmi spuneam. Ghicisem repede cît de apropiați erau acești doi giganți și cît de asemănătoare poziția lor în istoria culturilor respective. Dar Menédez y Pelayo izbutise să-și domine imensele materiale pe care le adunase și pe el îl luasem de model. Cînd am descoperit că publicase și un volum de poezii, entuziasmul meu n-a mai cunoscut margini. Am scris, cu venerație și invidie, un lung articol despre el în „Cuvîntul".

Poligrafii mă atrăseseră din adolescență. Menédez y Pelayo îmi încurajase incursiunile în literatura spaniolă și astfel am descoperit tomurile savante ale lui Adolfo Bonilla y San Martin. Am scris și despre el un foileton, probabil singurul articol publicat în Europa Orientală asupra acestui enciclopedist. Cît despre Arturo Farinelli, era o veche cunoștință. În ultimul an de liceu citisem cele două volume, *La vita è un sogno,* și de atunci încercasem să mă țin la curent cu prodigioasa lui producție, cumpărînd ce puteam și cerîndu-i restul prin scrisori înflăcărate.

Așa cum mă apucasem să lucrez la Roma, nu aș fi terminat nimic niciodată din tot ce începusem. Îmi dădeam seama de primejdie, dar ispita era prea puternică. Pentru întîia oară *trăiam* într-o bibliotecă occidentală, printre publicații inaccesibile la București. Aș fi vrut să văd tot, să citesc tot, să transcriu tot. Luam note în neștire, neîndurîndu-mă să las netranscrisă o pagină care știam că nu-mi va mai cădea sub ochi. Teza mea de licență amenința să devină o istorie comparată a filozofiei Renașterii italiene. În dosare speciale adunam o documentație suplimentară asupra ermetismului și ocultismului, alchimiei și legăturilor cu Orientul. Ce nu plănuiam ? Să traduc în românește o culegere de fragmente din Leonardo da Vinci, să comentez *Sonetele* lui Michel-Angelo, să alcătuiesc o antologie din Pico della Mirandola.

Și toată această febrilă activitate nu alcătuia decît o parte din aventurile mele în bibliotecile romane. Îmi completam în același timp informația despre India, și în special despre filozofia indiană. Din revista „Bilychnis" aflasem, cu cîțiva ani mai înainte, de călătoria lui Carlo Formichi și G. Tucci în India. Cu profesorul de sanscrită Formichi eram în corespondență și primisem de la el cărți și articole. Pe Tucci m-am dus să-l caut la Universitate, dar mi s-a spus că era încă la Dacca, în Bengal. Mi s-a îngăduit să lucrez în Biblioteca Seminarului de Indianistică.

Nu voi uita niciodată acea după-amiază de mai, cînd am deschis *A History of Indian Philosophy* a lui Surendranath Dasgupta. Îmi cumpărasem în iarna aceea cartea lui despre yoga și știam că este cel mai ilustru istoric al filozofiei indiene. Dar încă nu văzusem acest prim volum din ceea ce avea să devină mai tîrziu capodopera lui și nici nu îndrăznisem s-o comand (costa două guinee). În prefață, Dasgupta mărturisea că, fără sprijinul maharajahului Manindra Chandra Nandy, de Kassimbazar, cartea n-ar fi putut apare. Subsidiile acestui mecena i-au îngăduit să studieze cinci ani la Cambridge și tot el, maharajahul, și-a asumat cheltuielile de tipar la Cambridge University Press. Dasgupta adăuga că numele maharajahului de Kassimbazar se leagă de toate operele de cultură și educație din Bengal. Cu emoție am copiat numele și adresa maharajahului ; apoi, chiar acolo pe loc, am început o scrisoare în franțuzește. Îi spuneam că îmi pregătesc teza de licență cu un subiect din filozofia Renașterii, dar că sînt tot mai mult interesat de filozofia indiană, și că aș vrea să vin la Calcutta să lucrez doi ani cu S. Dasgupta. Eram dispus să trăiesc cît de modest, așa cum trăiește un student indian, și-l întrebam dacă, odată ajuns la Calcutta, aș putea obține o bursă de studii de la el. Noaptea, acasă, am transcris scrisoarea și am expediat-o a doua zi.

Nu mă îndoiesc că viața mea ar fi fost alta fără această scrisoare. Știam că cel mai bun loc pentru a învăța sanscrita și a studia filozofia indiană era o universitate din India, dar nu îndrăzneam să sper că voi ajunge atît de repede acolo. Îmi spuneam că, probabil, voi obține o bursă pentru una din universitățile apusene. În acest caz, îmi propuneam să studiez filozofia comparată. De aceea cercetările mele de filozofia Renaşterii nu mi se păreau fără rost. Ele trebuiau completate, mai tîrziu, cu un studiu temeinic al filozofiei orientale. Mi se părea că ştiu destul asupra originilor gîndirii greceşti şi presocraticilor şi îmi propuneam să mă apuc într-o zi să studiez îndeaproape pe clasici. Cam aşa îmi prevedeam pe atunci următorii cinci-şase ani de studii : filozofia comparată trebuia să pregătească cercetările de istorie comparată a religiilor. De aceea mă interesa mai puţin filozofia de după Renaştere. Pentru ce urmăream eu, Giordano Bruno şi Campanella erau mai preţioşi ca Descartes sau Kant. Toate aceste planuri, şi chiar orientarea generală a studiilor, aveau să fie răsturnate de răspunsul maharajahului. Dar răspunsul nu va sosi decît după aproape trei luni. Aveam să-l primesc într-o dimineaţă de vară, în Strada Melodiei, cînd aproape pierdusem nădejdea că va mai sosi.

*

Uneori, serile, mă întîlneam cu cîţiva studenţi români şi ne duceam să petrecem la „Bibliotecă“ sau la vreo *trattoria* din Trastevere. Ne întorceam spre casă cîntînd. Zadarnic mă opream la ultimele baruri încă deschise, ca să beau cafele. Ajuns în camera mea caldă din Via della Scrofa, mă luptam anevoie cu somnul.

Pe la mijlocul lui iunie, m-am hotărît să mă întorc. Trebuia să ajung la Bucureşti înainte de sfîrşitul lunii, ca să-mi iau ultimele examene. Am avut şi neplăcuta surpriză să nu primesc leafa de la „Cuvîntul“. Titus Enacovici murise de curînd şi gazeta, al cărei director devenise acum Nae Ionescu, se lupta cu greutăţi financiare tot mai mari. De acasă mi-au trimis un mandat care mi-a permis să-mi plătesc biletul de vapor de la Napoli la Constantinopole. Consulul nostru îmi dăduse o scrisoare către colegul lui din Stambul, asigurîndu-mă că voi primi acolo un bilet gratuit pe un vapor românesc. Cu mare greutate am reuşit să-mi încarc notele, manuscrisele şi cărţile în două geamantane. Din teza de licenţă nu scrisesem decît fragmente ; multe din ele vor fi lăsate la o parte la redactarea definitivă, cînd a trebuit să-mi restrîng expunerea la numai trei gînditori. O bună parte din materialul

adunat nu l-am folosit niciodată. Acele sute de pagini, în care transcrisesem şi rezumasem texte rare, îşi vor găsi curînd locul, alături de alte manuscrise, într-unul din rafturile bibliotecii cu geamuri pe care mi-o dăruise tata.

Am revăzut Napoli, dar nu şi pe Macchioro. M-am îmbarcat a doua zi pe un vapor italian. Rămîneam cît puteam mai mult pe punte, citind *La conscienza di Zeno* a lui Italo Svevo. Dar nopţile, înăbuşitoare, în pîntecul vaporului, unde se aflau cabinele de clasa a III-a, mi se păreau nesfîrşite. Îmi rămăseseră destui bani ca să-mi pot îngădui să stau două zile la Atena. Am tras la un fel de han, unde plăteam nimica toată şi mîncam uneori, pentru că preţurile erau derizorii. Chiar după aproape trei luni de Italia, Atena m-a răscolit pînă în adîncuri. În faţa Parthenonului m-am trezit deodată că-mi vine să plîng şi, de ruşine, m-am plecat repede şi-am început să caut în jurul meu, ca şi cum aş fi pierdut ceva. Am descoperit o floricică măruntă, cît bobul de linte, de un albastru-pal, decolorat — şi am smuls-o cu emoţie, am presat-o în carnet, hotărît să nu mă despart niciodată de ea. Şi astfel am putut privi înseninat Parthenonul.

De la Pireu am luat un vapor grecesc pînă la Constantinopole, unde am rămas trei zile. Şi aici încîntarea mea n-a mai cunoscut margini. Umblam toată ziua şi de cîte ori îmi odihneam privirile pe Cornul de Aur, îmi făgăduiam să nu mai scriu impresii de călătorie. În bazarul de la Stambul, am simţit cum îmi bate inima. Îmi va răspunde maharajahul ? Aproape că-mi era frică să sper. Simţeam că Orientul reprezintă pentru mine mai mult decît un peisaj de basm sau obiect de studiu, o parte a lumii care merită să fie cunoscută pentru istoria ei secretă sau pentru măreţia creaţiilor ei spirituale. O tulbure atracţie, în care parcă mi-aş fi ghicit ursita, o vrajă neînţeleasă care se răspîndea de te mirai unde ; un minaret descoperit pe neaşteptate, la capătul uliţei, un colţ de umbră sub un zid vechi, cerul întrevăzut printre chiparoşi.

Consulul nostru mi-a făcut rost de un bilet gratuit pe unul din vasele româneşti şi, într-o dimineaţă glorioasă de la sfîrşitul lui iunie, am ajuns la Constanţa. Mi-am transportat cu greutate cele două geamantane pînă la gară.

Îmi mai rămăseseră bani pentru un bilet şi pentru o masă. M-am mulţumit cu un ceai cu pîine, ca să pot lua o birjă la Bucureşti.

◆

Vara aceea, ultima vară a studenţiei mele bucureştene, mi-a rămas în amintire ca un interval fabulos. Mi-am luat fără mare greutate ultimele examene, dar mi-a fost peste putinţă să termin teza de licenţă. Am amînat-o deci pentru toamnă. R., dimpotrivă, reuşise să-şi ia licenţa şi făcuse cerere la Minister pentru un post de profesoară. Trăiam acum amîndoi ca într-un fel de vis, terorizaţi ca nu cumva să ne trezească cineva, amintindu-ne că zarurile fuseseră aruncate mai demult, că totul era definitiv încheiat. Uneori, parcă ne întrebam din priviri de ce *trebuie* să se întîmple astfel —, dar nici unul din noi nu îndrăznea să caute un răspuns.

L-am convins uşor pe Nae Ionescu de necesitatea călătoriei în India. Nu se putea altfel, cu un profesor care ne îndemna să mergem întotdeauna la sursă, să nu ne mulţumim cu „cărţi despre", să citim, de cîte ori putem, un text original. Dîndu-şi seama de interesul meu sincer şi continuu pentru Orient, în special pentru India, Nae Ionescu îmi repeta de cîte ori avea prilejul că nicăieri nu înţelegi mai bine o filozofie decît acolo unde s-a plămădit ea. În India, bunăoară, adăuga el, poţi vedea cum se poartă şi cum umblă pe stradă un om care nu crede în realitatea ontologică a lumii.

În vara aceea, Nae Ionescu a dus aproape singur pe umeri „Cuvîntul". Rămăseseră foarte puţini redactori şi cum lefurile nu mai erau plătite decît întîmplător şi parţial, şi aceşti puţini redactori nu-şi mai scriau cu regularitate articolele. Au fost zile cînd Profesorul scria aproape în întregime pagina întîi a ziarului, semnînd cu diferite nume şi pseudonime. Uneori, semna chiar cu numele redactorului care neglijase să-şi trimită manuscrisul. Îmi amintesc ce-mi spunea Perpessicius : că, deschizînd odată „Cuvîntul", s-a mirat văzîndu-şi numele în dreptul unui articol pe care ştia bine că nu-l scrisese. A rămas uimit citindu-l : parcă l-ar fi scris el !...

Deşi fără mari speranţe să-mi încasez chenzinele, continuam să aduc săptămînal cele două foiletoane şi uneori chiar alte articole. La orice oră aş fi trecut pe la redacţie, îl găseam pe Nae Ionescu acolo aplecat la biroul lui, scriind. Îşi păstrase zîmbetul, seninătatea şi umorul, deşi slăbise şi arăta întotdeauna obosit. Cînd, după o săptămînă petrecută în Bucegi, la sfîrşitul lui iulie, m-am dus să-l văd, mi-a lăudat obrazul odihnit şi ars de soare. „Tare m-aş repezi şi eu o zi la munte mi-a spus. M-am coşcovit de tot, tot buchisind la gazeta asta..."

Mă întîlneam adesea cu Stelian Mateescu, Paul Sterian, Mircea Vulcănescu şi Sandu Tudor. Plănuiam împreună o revistă de filozofie religioasă, căreia Sandu Tudor îi găsise titlul : „Duh şi slovă". Revista trebuia să înlocuiască şi să continue cele două caiete din „Logos" pe care le publicase Nae Ionescu în limba franceză, cu colaborarea cîtorva teologi ruşi, refugiaţi în Germania şi la Paris. În „Logos" tipărisem primele mele studii scrise (prost) în franţuzeşte ; lungul articol critic despre misterele greco-orientale şi orfism şi *„La vision chrétienne d'Ernesto Buonaiuti"*. Dar numai după două caiete, „Logos" îşi încetase apariţia. Mircea Vulcănescu şi Sandu Tudor socoteau că e de datoria noastră să reluăm această iniţiativă, publicînd o revistă în limba română şi adresîndu-ne în special tineretului. Primul număr trebuia să apară în preajma Crăciunului. Mie îmi căzuse în sarcină să prezint structura filozofiilor magice şi să arăt în ce măsură magia constituia una din cele mai mari ispite ale spiritului. Stelian Mateescu trebuia să demonstreze invaliditatea filozofiei magice, iar Mircea Vulcănescu să prezinte caracterele specifice ale experienţei religioase creştine. Nu ştiu dacă ceilalţi colaboratori şi-au trimis la timp articolele. Eu am izbutit să-l termin pe al meu la începutul lui decembrie, pe vaporul „Hakone Maru", înainte de a ajunge în Ceylon. Îl intitulasem *Faptul magic* şi l-am expediat lui Mircea Vulcănescu din Colombo. Dar „Duh şi slovă" n-a mai apărut şi acel text, care nu era lipsit de interes, s-a rătăcit printre hîrtiile lui Mircea Vulcănescu şi nu i-am mai dat de urmă.

Prin Mihail Polihroniade, colegul meu de la „Spiru Haret", cunoscusem pe Ionel Jianu şi pe Petru Comarnescu.

Jianu se întorsese de curînd de la Paris şi, pentru că îl interesa filozofia religioasă, ne-am împrietenit repede. Era pe atunci un tînăr înalt, slab, timid, nemîngîiat că părăsise Parisul. Comarnescu se făcuse repede cunoscut prin cronicile din săptămînalul „Lumea", semnate „Pan Cercetătorul", în care discuta expoziţii de pictură, concerte, conferinţe, cărţi. Avea de pe atunci o mare uşurinţă la scris, fiind în stare să scrie cîteva articole într-o după-amiază, uneori chiar despre aceeaşi piesă de teatru sau aceeaşi carte. Cu Mihail Polihroniade mă împrietenisem în ultimii ani de liceu. Aveam acelaşi drum spre casă şi ne întorceam întotdeauna împreună, discutînd. Încă din liceu, Polihroniade era pasionat de politică şi publicase cronici de politică externă în ziarul conservator „Epoca". În primii doi ani de universitate ne vedeam mai rar. Dar acum, în 1928, datorită mai ales noilor prieteni, regăsisem ritmul din liceu. Şi în acest grup îşi făcea loc ideea unei reviste. Era vorba de o serie de caiete trimestriale, în care să se discute toate marile probleme care interesau tineretul, atît la noi cît şi în Occident. Spre deosebire de „Duh şi slovă", care se limita la religie şi filozofie, caietele „Acţiune şi Reacţiune" trebuiau să ţină seama de toate ideologiile şi curentele politice şi culturale care se impuseseră după război. Iarăşi spre deosebire de „Duh şi slovă", primele caiete din „Acţiune şi Reacţiune" au văzut lumina tiparului, deşi aproape doi ani mai tîrziu. Principalii colaboratori erau Petru Comarnescu, Polihroniade şi Ionel Jianu.

*

Într-o dimineaţă de august am primit un plic cu timbru indian. L-am deschis înfrigurat. Îmi scria maharajahul Manindra Chandra Nandy din Kassimbazar. Mă felicita pentru hotărîrea mea de a studia filozofia indiană cu Surendranath Dasgupta, dar adăuga că doi ani nu sînt de ajuns. Îmi trebuiau cel puţin cinci ani ca să pot învăţa limba sanscrită şi pătrunde în tainele filozofiei indiene. El era dispus să-mi acorde o bursă pe cinci ani. Dar pentru că nu credea cu putinţă ca un european să ducă viaţa studenţilor indieni, mă întreba de cît aş avea nevoie lunar.

Am citit şi recitit scrisoarea ca într-un vis. Apoi am alergat să-i dau mamei marea veste. În aceeaşi seară am răspuns maharajahului, asigurîndu-l că sînt bucuros să rămîn cinci ani lîngă Dasgupta, la Calcutta. În ceea ce priveşte suma de care aveam nevoie lunar, îl lăsam pe el s-o hotărască. Am recopiat scrisoarea cu mare grijă, căci mîna îmi tremura de emoţie. Şi am adormit foarte tîrziu, hărţuit de planuri şi întrebări : cît va costa oare vaporul pînă în India ? Şi pe unde am să trec ? Să mă duc la Bombay şi să traversez apoi India cu trenul, sau să aştept un vapor care să înconjoare subcontinentul şi să mă lase la Calcutta ?

Informat de marea veste a doua zi Nae Ionescu mi-a spus că, pînă la toamnă, lucrurile *trebuie* să se schimbe şi, „Cuvîntul" fiind salvat, mă va putea ajuta, contribuind la cheltuielile călătoriei. Se gîndea, evident, la guvernul naţional-ţărănesc pe care-l cerea „Cuvîntul", aşa cum îl cerea o bună parte din ţară, şi care nu mai putea fi înlăturat. Dar, pînă atunci, „Cuvîntul" supravieţuia aproape prin miracol, datorită devotamentului redactorilor şi voinţei de oţel a lui Nae Ionescu.

Către sfîrşitul lui august m-am dus pentru o săptămînă la Bran, la vila familiei Puşcariu. Ne-am adunat acolo aproape toţi cei care ne împrietenisem în ultimii ani de liceu : Radu Bossie, Petre Viforeanu, Dinu Sighireanu, Haig Acterian şi alţi cîţiva. Aproape toţi ne aflam în pragul licenţei şi ne pregăteam să plecăm pentru doctorat în străinătate — ei la Paris, iar eu, speram, în India. A fost un prilej să ne amintim de începuturile prieteniei noastre în liceu şi mai ales de pronosticurile pe care fiecare din noi le făcuseră, cu vreo cinci-şase ani mai înainte, despre ceilalţi. Ne-am mărturisit de asemenea „idealul" pe care ni-l fixaserăm în viaţă şi ne-am făgăduit să ne reîntîlnim, tot la Bran, în cea dintîi vară cînd ne vom reîntoarce din străinătate, şi apoi, din cinci în cinci ani, ca să vedem în ce măsură ne-am ţinut de cuvînt.

De curînd începusem să-mi ţin *Jurnalul.* De data aceasta, nu mai rămîneam, ca în liceu, ceasuri întregi în faţa caietului, scriind tot ce-mi trecea prin minte, analizîndu-mă, lamentîndu-mă. Erau însemnări scurte, amănunte care mi se păreau semnificative pentru mai tîrziu, idei şi observaţii în legătură cu ideile pe care le plănuiam. Dar, înainte de toate, era un jurnal personal, scris exclusiv pentru mine. Nu şovăiam în faţa nici unei indiscreţii, deşi îmi propuneam să rup din cînd în cînd anumite pagini, mai ales dacă aş fi bănuit că ar putea cădea sub ochii altcuiva. Cu cîteva întreruperi, am continuat acel *Jurnal* pînă în ziua de azi. Prima pagină am rupt-o în acel sfîrşit de vară, la Bran. Probabil, după ce bunul meu prieten Radu Bossie apucase s-o citească.

•

În octombrie m-am hotărît să pun punct la teză. Altminteri, lucrarea ameninţa să nu se mai încheie niciodată. Au citit-o P. P.Negulescu şi Mircea Florian şi, puţin timp în urmă, eram licenţiat în filozofie. Dar n-am mai avut răgaz să mă bucur că scăpasem de această povară. Săptămînile care s-au scurs pînă la plecarea în India au fost, poate, cele mai dramatice. R. fusese numită profesoară la liceul din Strehaia, de unde îmi trimitea zilnic scrisori deznădăjduite. Îi răspundeam şi eu, tot zilnic, fără să înţeleg de ce-i scriu cu atîta înverşunare — pentru că iremediabilul se împlinise. Ea se logodise cu ofiţerul de marină care o ceruse în căsătorie deja cu doi ani înainte, iar eu primisem a doua scrisoare de la maharajah, asigurîndu-mă că voi avea bursa îndată ce voi ajunge la Calcutta. Pe de altă parte, S.N. Dasgupta îmi scrisese că acceptă bucuros să supravegheze studiile mele de filozofie indiană şi teza de doctorat despre yoga. Nu-mi rămăsese altceva de făcut decît să obţin viza engleză pentru India şi să caut un vapor convenabil. Dar, în 1928, lucrurile acestea nu erau chiar atît de simple pentru un român. N-am putut obţine viza engleză decît cu o scrisoare de recomandaţie de la Sir John Woodroffe (care, mai ales sub pseudonimul Arthur Avalon, revelase tantrismul lumii occidentale) şi după ce am arătat că posed o sută de lire sterline.

Şi totuşi lucrurile ar fi tărăgănat încă multe săptămîni, dacă Mircea Vulcănescu n-ar fi descoperit că la începutul lui decembrie are loc la Poonamalee, lîngă Madras, Congresul Y.M.C.A., la care evident, fusese invitată şi România. Se întîmpla că Mircea Vulcănescu era secretarul secţiei româneşti a Y.M.C.A. şi, pentru că el nu participa la Congres, m-a delegat pe mine. În faţa hîrtiei oficiale care îmi confirma delegaţia, consulul britanic s-a înclinat şi mi-a acordat o viză pe trei luni. (Dar, în India, timp de trei ani, nu m-a mai întrebat nimeni de validitatea vizei.) Delegaţia la Congresul de la Poonamalee mă silise însă să-mi modific itinerariul. Trebuia să iau din Egipt, un vapor care să mă ducă în Ceylon, iar de acolo să călătoresc cu trenul pînă la Madras.

Tot atît de greu a fost să găsesc cele o sută de lire sterline. Sperasem să pot recupera o parte din salariul meu de la „Cuvîntul" şi poate chiar să obţin un avans important, dar situaţia financiară a ziarului nu se îmbunătăţise. În cele din urmă, suma mi-a împrumutat-o unchiul Mitache.

Apoi, deodată, în noiembrie, lucrurile s-au precipitat. Iuliu Maniu a fost chemat să formeze guvernul. Era, într-un anumit fel, „revoluţia" pe care o ceruse şi o pregătise Nae Ionescu prin „Cuvîntul". Redacţia întreagă trăia euforia victoriei. Dar eu aproape nu mai aveam timp să mai trec pe la redacţie să iau parte la bucuria generală. R. a mai venit încă o dată să mă vadă. Aproape că mi-a fost teamă că voi renunţa la tot, îi voi smulge inelul de logodnă din deget şi-l voi zvîrli (aşa cum în *Gaudeamus* făcuse ea odată) şi vom pleca undeva, împreună, fără planuri şi fără jurăminte.

Totuşi nopţile, rămas singur în mansardă, mă trezeam. *Aici,* îmi spuneam, cel puţin *deocamdată,* nu mai am nimic de făcut. Deschideam cărţile de filozofie indiană, volumele de impresii de călătorie din Orient pe care le adunasem şi mă lăsam dus de gînduri. India mă fascinase, mă atrăgea ca o taină în care parcă mi-aş fi presimţit destinul. Trebuia în orice chip să mă rup de toţi şi toate şi să ajung acolo. Simţeam că, într-un anumit fel, era o rupere înainte de vreme. Din toată munca mea de trei ani nu se alesese nimic. Nu izbutisem să public romanele ; Nichifor Crainic îmi făgăduise să tipărească *Itinerariul Spiritual* în colecţia „Cartea Vremii", dar manuscrisul zăcea uitat într-un sertar (şi puţin timp în urmă se va pierde definitiv) ;

voisem să adun într-un volum — pe care îl intitulasem *Walkirii în bibliotecă* — o seamă din foiletoanele apărute în „Cuvîntul" ; voisem de asemenea, să pregătesc un volum de nuvele, un altul de eseuri cu *Apologia virilităţii* în frunte). Dacă aş mai fi rămas cîteva luni, poate că măcar unele din proiectele acestea s-ar fi realizat. Ştiam că, plecînd în India, toate lucrările acestea vor rămîne înmormîntate, aşa cum rămăseseră dosarele despre filozofia Renaşterii. Dar, pe de altă parte, ştiam că dacă nu mă rup de tot şi de toate — de R., de „Cuvîntul", de „operele" mele, împlinite sau încă în gestaţie —, că dacă nu mă rup *acum*, cînd despărţirile mă sîngerau, secătuindu-mă, nu voi mai înfrunta la timp taina care mă aştepta undeva în India, taina aceea de care nu ştiam nimic altceva decît că se afla acolo ca s-o descifrez eu, şi că, descifrînd-o, îmi voi revela totodată misterul propriei mele existenţe, voi descoperi, în cele din urmă, cine sînt şi ce sînt aşa cum îmi place să fiu, de ce mi s-au întîmplat toate cîte mi se întîmplaseră, de ce m-au pasionat pe rînd substanţele, plantele, insectele, literaturile, filozofiile, religiile, cum am ajuns de la jocul de oină pe maidanul Primăriei la problemele care mă munceau acum.

Cu cîteva zile înainte de plecare, am început să-mi îngrop caietele *Jurnalului* din adolescenţă sau maldărele de cărţi, care nu mai aveau loc înşiruite în rafturi şi pe care le depozitam unele peste altele, ca într-o ladă, în biblioteca cu geamuri. Majoritatea celorlalte manuscrise se aflau în lada de campanie în care le adunasem încă din liceu şi pe care, împreună cu alte lădiţe pline cu note şi scrisori, o transportasem în pod. Îmi opream din cînd în cînd ochii pe vreun manuscris sau vreo scrisoare, de a căror existenţă aproape uitasem. Aşa am regăsit şi răsfoit, cred pentru ultima oară, caietul în care, în liceu, compilasem o istorie a descifrării hieroglifelor.

Apoi, într-o dimineaţă, am aflat că trebuie să plec a doua zi. Obţinusem un bilet gratuit pe un vapor românesc pentru Alexandria şi vaporul pleca a doua zi, 20 noiembrie. Am dat de veste prietenilor şi mi-am făcut bagajele. În două valize mi-am adunat cîteva cămăşi, albituri, cărţile lui Dasgupta şi *Jurnalul* început în vară. Valizele erau mici, destul de uşoare, şi le puteam purta timp îndelungat fără să obosesc. De altfel, le-am tot purtat, singur, pînă în ziua cînd, la Calcutta, m-am instalat în pensiunea doamnei Perris, în 82 Ripon Street.

Nu mai mi-aduc aminte ce fel de zi a fost 20 noiembrie, dacă a fost mohorîtă sau luminoasă. Cu o seară mai înainte îmi luasem rămas bun de la Nae Ionescu. Mă asigurase că în cursul iernii voi obţine o bursă de studii din partea guvernului român. De mama şi de Nicu m-am despărţit acasă. La gară m-au însoţit numai tata şi Corina. Corina era acum în ultima clasă de liceu şi speram că în curînd se va instala în locul meu în mansardă. Pe peron mă aşteptau cîţiva prieteni : Radu Bossie, Haig Acterian, Ionel Jianu, Polihroniade. Ceilalţi erau deja plecaţi la Paris. Ionel Jianu îmi adusese o cutie mare de ţigări şi cartea lui Jaques Rivière, cu o caldă dedicaţie. Acum, pe peron, îmi spunea încă o dată cît de mult mă admiră pentru curajul meu de „a pleca în marea aventură".

Timpul trecea anevoie. Dar, în cele din urmă, am auzit semnalul de plecare şi trenul a început să se desprindă lin de pe peron.

PARTEA A DOUA

India la douăzeci de ani

IX

DIN RIPON STREET LA BHOWANIPORE

N-am uitat încă acel amurg de decembrie 1931, în portul Bombay. Așteptam, pe punte, să se desprindă vaporul de chei. Dar cînd am văzut cum încep să se depărteze luminile orașului, n-am mai putut rezista și am coborît în cabină. O împărțeam cu doi studenți indieni, dar știam că, cel puțin pentru o jumătate de ceas, voi fi singur. Cine s-ar fi îndurat să se închidă în cabină, chiar acum, la căderea serii, cînd vaporul străbătea încet golful Bombay ?

Mă despărțeam de India împotriva voinței mele, și acceptasem să mă despart numai pentru că îmi făgăduisem să mă întorc, într-un an-doi, după ce-mi voi fi făcut serviciul militar. Mă hotărîse să mă întorc o scrisoare patetică a tatei. Văzînd că, în ultimul timp, le tot vorbeam în scrisorile mele de planuri și proiecte care mi-ar fi luat încă mulți ani, tata nu mai ceruse la Statul Major amînarea serviciului militar pentru studii, așa cum o făcuse de trei ori pînă atunci. Iar în toamna anului 1931 primisem, la Calcutta, o lungă scrisoare, în care mă implora să mă întorc ; pentru că, neprezentîndu-mă la încorporare, voi fi dat dezertor, și asta era cea mai gravă dezonoare pe care o putea cunoaște un fost ofițer. Evident, a trebuit să mă supun.

Cît de schimbat mă întorceam, după acești trei ani de viață indiană, nu aveam să-mi dau seama decît odată ajuns în țară. Nu mai eram de mult tînărul care debarcase într-o dimineață de noiembrie în Alexandria, cu două valize în mînă, și plecase la întîmplare, pe cheiuri, să caute un vapor care să-l ducă în India. Parcă o viață întreagă mă despărțea de acea săptămînă petrecută în Alexandria, Cairo și Port-Said. Mă amuzau acum, dar mă și umileau, naivitatea și entuziasmul cu care mă apropiasem de piramide cocoțat pe o cămilă, emoția cu care mă avîntasem, în prima mea noapte la Cairo, în cartierele populare, mîndria cu care, la Port-Said, priveam din șalupă vaporul „Hakone Maru“, care avea să mă ducă în Ceylon. În zilele petrecute pe vapor încercasem să mă deprind cu englezeasca și scrisesem cele dintîi „impresii de călătorie“ : Egiptul, Marea Roșie, Oceanul Indian. Mă împrietenisem cu un tînăr romancier japonez, care se pretindea nihilist, și cu Bhimi Chanda, un indian din Gujerat, cu care aveam să călătoresc de la Colombo pînă la Madras.

Ceylonul m-a cucerit încă înainte de a-l cunoaște. Încă nu ne apropiasem bine de țărm, și mă îmbătaseră mirosurile tari și aromate ale junglei. Dar de-abia după ce am văzut Kandy și Anuradhapura, am avut cu adevărat revelația junglei ; înfiorata teamă și exaltare în fața cataractelor de sevă proaspătă, a desfrînării și cruzimii vegetale. Miliarde de plante strivite și îngropate de vii sub trunchiuri pe jumătate putrezite, sub ferigi și licheni uriași, zbătîndu-se să-și facă loc printre ciuperci, mușchi de toate culorile și pînze de păianjeni. Amintirile acelei săptămîni în Ceylon și ale primelor zile în sudul Indiei m-au urmărit multă vreme. Am pătruns în India prin punctul cel mai de sud al peninsulei, la Danushkodi, și am înnoptat în Rameshvaram, în casa unui brahman, Ramchandra Gangadhar. Emoțiile celei dintîi găzduiri indiene ; tulburarea cu care m-am apropiat de marele, faimosul templu din Rameshvaram ; gloria lui sălbatică, inumană, care m-a strivit. În tren spre Madura, am avut norocul să cunoaștem, Bhimi Chanda și cu mine, un tînăr care ne-a poftit să tragem în casa fratelui său, negustor. A doua zi, gazda ne-a călăuzit în uriașul templu al zeiței Minakshi, unde am văzut cei dintîi elefanți sacri, și ne-a arătat palatul ultimului rege, Tirumal Nayak. Am plecat apoi spre Madras, unde am petrecut cîteva zile în casa misiunii suedeze, și de Crăciun am ajuns la Poonamalee. Aici, într-un vechi cantonament militar abandonat, se ținea Congresul Internațional al Y.M.C.A.

Despre toate aceste descoperiri și întîlniri scrisesem pagini grăbite și entuziaste, pe care le expediasem cu regularitate ziarului „Cuvîntul“. Dar, de mult, aceste prime experiențe indiene fuseseră împinse adînc în trecut, într-un timp care acum mi se părea fabulos : timpul naivităților și al ignoranțelor mele, cînd vorbeam prost englezește și nu înțelegeam deloc hindustani, cînd abia silabiseam sanscrita și nu descoperisem frumusețea sculpturii Indiei meridionale ; timpul cînd îmi purtam cele două geamantane și călătoream în vagoane supraîncărcate de clasa a III-a, fiind, probabil, pe atunci, singurul european care se încumetase într-o asemenea aventură. Din tabăra de la Poonamalee îmi aduceam aminte de liliecii pe care îi auzeam, noaptea, zbătîndu-se în odaia alăturată ; de focurile în jurul cărora cîntau și dansau, pe rînd, tineri din toate părțile lumii ; de un român american, misionar baptist stabilit de 15 ani în Rangoon, care mă convinsese că ar trebui să cîntăm și noi cîteva cîntece naționale, dar el nu-și mai amintea decît „Pe-al nostru steag e scris unire“. Nu mai mă gîndisem de mult la „experiențele“ mele din India de sud ; poate, de cînd le evocasem sumar, în vara anului 1929, scriind primele capitole din *Isabel și Apele Diavolului*.

Călătoria începută la 20 noiembrie nu s-a sfîrșit decît șase săptămîni mai tîrziu, la Calcutta, cînd m-am instalat în pensiunea doamnei Perris, în 82 Ripon Street. Pensiunea mi-a sugerat-o Dasgupta. Îl întîlnisem din întîmplare, la Adyar, la biblioteca Societății Teosofice. Venise acolo ca să cerceteze anumite manuscrise sanscrite, de care avea nevoie pentru al treilea volum din *A History of Indian Philosophy*. Avea, pe atunci, vreo 45 de ani ; era scund, aproape gros, și figura rotundă îi era luminată de un mare zîmbet. Cînd am descins într-o dimineață la Calcutta, după două zile și două nopți de tren, m-am suit într-un taxi și am cerut șoferului să mă ducă la un hotel. Dar, după ce am aflat că prețul camerei era 20 de rupii pe zi, m-am reîntors în taxi și i-am dat șoferului adresa lui Dasgupta. Am traversat o bună parte din oraș ca să ajung în Bhowanipore, în cartierul curat indian, unde mi-ar fi plăcut să locuiesc, și unde, de altfel, aveam să mă instalez mai tîrziu. Dar Dasgupta m-a asigurat că, cel puțin la început, îmi va fi greu să mă deprind cu viața bengaleză și m-a sfătuit să locuiesc într-o pensiune anglo-indiană. Chiar în acea seară, un văr de-al lui m-a condus în cartierul Park Street, unde știa că există o seamă de *boarding-houses*. El a întrebat de preț pe doamna Perris și tot el a decis că era convenabil : 90 de rupii pe lună, masă și casă.

Era o clădire mare, cu etaj, înconjurată de o curte și o grădină, care, la început, mi s-a părut enormă. Avea un hol vast, care servea și de sufragerie, și în care se aflau un pian și multe fotolii și canapele. La dreapta și la stînga holului se deschideau cîte trei camere mari, cu ferestrele către grădină. În camera mea mai dormeau încă trei tineri : cei doi băieți ai doamnei Perris și un anglo-indian din Goa, pe care-l chema Lobo. Ca să mă instalez, trebuia doar să-mi aduc patul și o masă de lucru. Mi-am cumpărat a doua zi un pat de campanie, prevăzut, în cele patru colțuri, cu bastoane de care serile atîrnam pînza care trebuia să mă apere de țînțari. Masa de lucru mi-a găsit-o doamna Perris. Spre uimirea tuturor, rămîneam uneori toată ziua și o bună parte din noapte la această masă de lucru. Căci tot Dasgupta îmi indicase ce manuale și ce dicționar sanscrit să-mi cumpăr, adăugînd că trebuie să mă pun serios pe învățat, ca să pot ajunge din urmă studenții lui bengalezi.

Poate nici Dasgupta nu bănuise cît de orbește aveam să-i urmez sfatul. După obiceiul meu, m-am concentrat exclusiv asupra gramaticii sanscrite și asupra filozofiei indiene. Învățam cîteva ceasuri din manualul de sanscrită, apoi studiam un text filozofic indian în traducere engleză și mă întorceam din nou la gramatica sanscrită. Nu mai citeam nimic altceva. Asta a durat vreo trei-patru luni, pînă ce am simțit că încep să mă orientez în ceea ce mi se părea pe atunci labirintul gramaticii sanscrite. Îmi întrerupeam lucrul, pentru cîteva ceasuri, la căderea nopții, cînd plecam să mă plimb prin cartierele indigene. Și, evident, urmam cu regularitate prelegerile lui Dasgupta la Universitate. Eram singurul european, și pentru mine Dasgupta și-a ținut aproape doi ani cursurile în englezește. În iarna aceea, conferenția despre Vedanta post-shankariană și despre filozofia Samkhya. Eram vreo 10—12 studenți și o singură studentă, pasionată de Vedanta. Dasgupta citea un fragment, de cele mai multe ori îl rostea pe dinafară, foarte repede, închizînd ochii, apoi îl traducea, îl comenta și ne întreba, pe rînd, dacă am înțeles. Îmi plăcea atît de mult ce ne explica Dasgupta și luam atît de multe note, încît răspundeam întotdeauna că înțeleg.

Descinsesem în Bengal în cel mai frumos anotimp. Regăseam în fiecare dimineață același cer adînc albastru, același soare fraged și blînd. N-am văzut primii nori decît aproape patru luni mai tîrziu, în preajma musonului. Și pînă în martie nu m-am plîns de căldură. Cînd plecam, serile, să mă plimb, trebuia să-mi îmbrac haina.

În iarna aceea, pensiunea doamnei Perris a cunoscut perioada ei de glorie. În afară de mine și de Lobo, se mai aflau doi francezi din Indochina, Abadie și Vairat, care întreprinseseră, într-o mașină măruntă, dar, pare-se, zdravănă, călătoria Saigon—Paris. Se simțeau atît de bine la Calcutta, încît, în loc să rămînă cîteva zile, cum plănuiseră, au rămas cîteva săptămîni. Au plecat, cu inima zdrobită, către sfîrșitul lui ianuarie — dar n-au mai dat nici un semn de viață. N-am știut niciodată cît de departe au ajuns. N-am știut nici măcar dacă au reușit să traverseze India. Dar doamna Perris era mîndră și fericită, pentru că francezii fuseseră fotografiați, cu mîna pe motorul mașinii, în fața casei din Ripon Street, iar fotografia apăruse în „The Statesman".

Doamna Perris avea trei băieți și trei fete. John, de vreo cinci ani, Verna, de șapte, și Geurtie, de zece ani, dormeau în odaia bunicii. Fata cea mare, Norinne, de 16 ani, dormea într-o cameră alăturată, împreună cu trei, cîteodată patru fete, cu cîțiva ani mai mari ca ea. În iarna aceea, tovarășele ei de cameră erau trei dansatoare de la „Globe Theater". M-am împrietenit mai ales cu una din ele, Catherine.

Vreo săptămînă după instalarea mea în pensiunea doamnei Perris, Dasgupta mi-a telefonat că vine să mă ia cu maşina. Maharajahul sosise cu o seară înainte şi voia să mă vadă. Îmi aduc încă foarte bine aminte de această primă întîlnire (a doua a avut loc după un an, în casa lui Dasgupta, cînd începusem să vorbesc bengaleza). Era un bătrîn mărunt şi slab, îmbrăcat în *dhoti*, cu picioarele goale în papuci de casă. Ne aştepta în curte, şezînd pe un scaun. Casa nu părea prea arătoasă şi, poate, nu era a lui. De altfel, cum mă lămurise deja Dasgupta, maharajahul nu era deloc preocupat de semnele exterioare ale măreţiei. Mistuise aproape toată averea prin donaţii şi subvenţii la nenumărate instituţii culturale şi de binefacere. Ajuta de asemenea toate religiile, fără deosebire. În afară de asta, împărţise un număr considerabil de burse la elevi sîrguincioşi şi studenţi meritorii. Continua şi acum să subvenţioneze biblioteca lui Dasgupta, ceea ce îngăduise profesorului meu să-şi alcătuiască cea mai bogată colecţie de filozofie şi religie care mi-a fost dat s-o văd vreodată.

Am vorbit puţin, pentru că englezeasca mea era încă aproximativă şi mai ales pentru că Dasgupta, care, ca orice om mare, îşi avea orgoliul şi naivităţile lui, ţinuse să-şi impresioneze protectorul discutînd cu mine în franţuzeşte şi apoi traducîndu-i convorbirea în bengaleză. Dar Dasgupta aproape că nu vorbea franţuzeşte, aşa că discuţia n-a putut continua. Maharajahul m-a asigurat încă o dată de interesul pe care-l poartă studiilor mele de sanscrită şi filozofie indiană. La plecare, Dasgupta mi-a comunicat că bursa va fi de 90 de rupii lunar. Exact cît costa pensiunea la doamna Perris. Bursa pe care o aşteptam din ţară mi-ar fi îngăduit să mă îmbrac, să-mi cumpăr cărţi şi să călătoresc.

De atunci am primit cu regularitate, la începutul fiecărei luni, un plic sigilat, în care ştiam că voi găsi nouă bancnote de cîte zece rupii. După vreo doi ani, pe neaşteptate, maharajahul a murit. Băiatul lui cel mai mare mi-a scris că, deşi statul Kassimbazar e înglodat în datorii (pentru că generozitatea maharajahului întrecuse orice margini), el va continua să-mi trimită bursa cît timp voi rămîne în India pentru studii. Dar după încă şase luni mi-a scris din nou, regretînd că-i este peste putinţă să-şi ţină făgăduiala. Datoriile erau atît de mari, încît Kassimbazarul dispăruse ca stat semi-independent şi fusese preluat de British India. El însuşi ajunsese funcţionar într-una din întreprinderile industriale care fuseseră cîndva ale părintelui său.

Dar, cînd am primit această veste neplăcută, trecusem prin atîtea alte încercări şi cunoşteam atît de bine India, încît lipsa celor 90 de rupii lunar aproape că nu se făcea simţită. Învăţasem, bunăoară, că pot trăi foarte bine şi fără să cheltuiesc măcar o rupie pe an, într-un *ashram* din Himalaya.

*

Am auzit clopoţelul pentru cină. Tovarăşii mei de cabină nu coborîseră încă şi m-am dus să-i caut pe punte. Bătea un vînt curios, parcă aducînd a furtună, cînd fierbinte, cînd răcoros. Bombay licărea încă, pe jumătate ascuns de golf. Mi-am găsit tovarăşii în sala de mese, nerăbdători şi curioşi. Era prima lor cină europeană. Pe unul din ei îl cunoscusem cu cîteva zile mai înainte, în tren. Venea, ca şi mine, de la Calcutta. Era bengalez şi pleca la studii de inginerie în Germania. Celălalt se înscrisese la „London School of Economics“. Amîndoi aleseseră acest vapor italienesc, care-i ducea la Veneţia, ca să poată vizita în drum cîteva oraşe europene. Amîndoi îmbrăcaseră pentru prima dată haine europene în acea dimineaţă. Îşi cumpăraseră paltoane, dar nu şi mănuşi. Cînd, după două săptămîni, într-o dimineaţă plumburie, cu vînt îngheţat, ieşisem pe punte ca să privim Veneţia, tovarăşii mei, cu gulerul de la palton ridicat, îşi suflau în pumni ca să se încălzească.

La masă am găsit lista pasagerilor. Noi ne aflam în clasa a III-a, dar zvîrlindu-mi din întîmplare ochii pe lista pasagerilor de la clasa I, am dat peste numele lui Tucci. Nu-l mai întîlnisem de mult, pentru că, după ce plecase din Dacca, fusese tot timpul pe drumuri — în Kaşmir, în Nepal, în Tibetul occidental. Dar parcă tot „trecutul“ meu indian, toată acea fabuloasă epocă a „începuturilor“ îmi revenea acum în minte ; toate amintirile legate de primele vizite la Dasgupta, în Bhowanipore.

Acolo îl întîlnisem, într-o după amiază din iarna anului 1929, neașteptat de tînăr, viguros, debordînd de vitalitate, lucrînd la mai multe cărți deodată — istoria logicii indiene, liturghia tantrică a zeiței Durga, simbolismul templelor tibetane etc., etc. Venise să-l consulte pe Dasgupta cu privire la un detaliu de logică indiană. Pe atunci, Tucci retraducea în sanscrită cîteva tratate de logică budhistă, al căror original sanscrit fusese pierdut și care nu supraviețuiseră decît în traducerea tibetană și chineză.
În iarna anului 1929 veneam la Dasgupta acasă de două ori pe săptămînă. Mă ajuta să deslușesc anumite probleme dificile de gramatică sanscrită, dar, mai ales, urmărea progresele pe care le făceam în studiul filozofiei Samkhya-yoga. Uneori, luam ceaiul împreună, în odaia lui de lucru, la etaj. Începeam să-i cunosc familia ; pe buna, tînăra și frumoasa doamnă Dasgupta, pe cele două fete, Maitreyi și Chabu, și băiețașul de vreo cinci-șase ani, cu care mă trudeam să mă înțeleg în bengaleză.

La sfîrșitul iernii mi-a sosit bursa din țară, pe cinci luni, și am putut astfel pleca în India centrală. Allahabad, Benares, Delhi, Agra, Jaipur, Ajmir. Unele din aceste orașe aveam să le revăd de mai multe ori în anii următori. Dar parcă niciodată n-am fost mai copleșit decît în acea dimineață cînd trenul aluneca lin pe podul Dufferin și am zărit pentru prima oară Benaresul, *ghat*-urile cu treptele în lespezi de marmură albă, coborînd adînc în Gange. Niciodată ca atunci Asi-Ghat nu mi s-a părut mai somptuos, cu mai multe flori. Serile, în camerele de hotel modeste, ținute de anglo-indieni, sau pe unde eram găzduit, scriam sîrguincios în *Jurnal* și alcătuiam lungi și patetice scrisori către cei de-acasă și către prietenii risipiți acum în atîtea orașe europene. Îmi aduc aminte că în Jaipur am fost atît de copleșit, încît, simțind că niciodată nu voi fi în stare să descriu calitatea și mai ales misterul frumuseților care mă întîmpinau din toate părțile, i-am scris lui Ionel Teodoreanu. I-am mărturisit că niciodată nu i-am invidiat mai mult darurile lui de peisagist. Numai el ar fi izbutit să redea, prin cuvinte, acele nesfîrșite forme, și arabescuri, și culori.

De cînd mă instalasem în pensiunea doamnei Perris, trimiteam cu oarecare regularitate articole la „Cuvîntul". Aveam multe de spus despre această inepuizabilă Calcutta, despre Belur-Math, despre Chandernagore și împrejurimile pe care mi le revelaseră Dasgupta și unii din colegii mei de la Universitate. Dar din prima călătorie în India Centrală mă întorsesem atît de încărcat, luasem atîtea note, întîlnisem și vorbisem cu atîția oameni interesanți, încît bănuiam că voi avea material pentru cel puțin zece articole.

Nu cred că am apucat să le scriu pe toate. Pe de-o parte, începeam să-mi dau seama că știu prea puțin despre India, că risc să scriu ca un turist care se oprește cîteva zile la Benares și crede că i-a înțeles toate „tainele". Pe de altă parte, mă cufundasem cu atîta furie în lecturi erudite, încît nu mai găseam timp pentru articole de ziar. După trei luni de muncă neîntreruptă, în care timp mă concentrasem exclusiv asupra sanscritei și filozofiei indiene, îmi îngăduiam să citesc și altfel de cărți, și nu numai despre India, ci și despre Tibet, Asia Centrală și Extremul Orient. Biblioteca mea creștea văzînd cu ochii. În afară de ce cumpăram, începusem să mă adresez feluritelor edituri indiene, cerîndu-le publicațiile — de la clasicii literaturii sanscrite pînă la colecțiile publicate de „Cama Oriental Institute" din Bombay — și le primeam întotdeauna. Îmi cumpărasem de mult o etajeră, pe care o umplusem destul de repede, și grămădeam acum cărțile deasupra celor două geamantane.

Pe nesimțite, se făcuse cald. În odăi, ventilatorul, cu aripile mari de lemn, suspendat de tavan, alerga zi și noapte, și ferestrele rămîneau închise în timpul zilei. Drumul prin soare, pînă la tramvaiele care mă duceau în Centru sau la Universitate, sau în Bhowanipore, mi se părea tot mai greu. Trebuia să schimb trei-patru cămăși pe zi, și tot de atîtea ori mă închideam în odăița de baie și scoteam apă din cada de piatră și mi-o zvîrleam pe corp, căci în Ripon Street nu existau dușuri. Așteptam nopțile ca să pot respira în voie, să mă pot refugia în grădină, să mă plimb în parcuri. Dar mă încăpățînam să petrec douăsprezece ceasuri la masa de lucru, învățînd rădăcini sanscrite și traducînd din Kalidasa, spre uimirea anxioasă a doamnei Perris, care mă avertiza întruna că risc să-mi zdruncin sănătatea.

Probabil că pînă la urmă mi-aş fi zdruncinat-o, dacă nu m-aş fi lăsat antrenat în mai multe întîmplări, care m-au scos brusc din programul meu de inevitabil surmenaj. Cea dintîi a fost o excursie în regiunea Faridpur-ului, unde am întovărăşit pe dl. Perris, care supraveghea comunicaţiile telefonice şi telegrafice din Bengal. De mult îmi tot propunea să mă ia cu el în inspecţiile pe care le făcea în marginea junglei. Dar se întîmpla întotdeauna că asemenea inspecţii aveau loc în zilele de curs sau cînd trebuia să mă duc în Bhowanipore. În aprilie, însă, într-o dimineaţă care vestea o zi fierbinte, am plecat împreună spre Faridpur. Într-un articol din „Cuvîntul", intitulat *„110° Fahrenheit, ciclon direcţie S-V"*, am povestit aventura, exagerînd primejdia prin care trecusem. Era, de altfel, greu să nu exagerez. Avusesem o insolaţie care îmi provocase o puternică hemoragie. Din fericire, fiind numai pe jumătate conştient, nu-mi dădusem seama de ce se întîmplă cu mine şi plecasem să caut grupul domnului Perris tocmai cînd se apropia ciclonul. Dl. Perris m-a asigurat, mai tîrziu, că am avut mare noroc. Eram aproape purtaţi pe sus de ciclon şi căştile noastre coloniale, termosurile cu apă şi whisky, toate aparatele pe care le adusese echipa de la Calcutta dispăruseră în cîteva clipe. Fugeam toţi în aceeaşi direcţie, dar, deşi ţipam unii la alţii, nu ne auzeam. Izbuteam anevoie să ne apărăm de crengile şi de mărăcinii purtaţi de vînt, ţinîndu-ne braţul în faţa ochilor. Nu ştiu prin ce miracol nu m-am împiedicat de unul din trunchiurile căzute. Şi nici nu mai ştiu bine cum am ajuns în dimineaţa următoare acasă, pentru că nu mi-am revenit în fire decît după cîteva zile.

Consecinţele acestei aventuri m-au scos din programul pe care îl respectasem cu sfinţenie de aproape patru luni. Am lăsat gramatica sanscrită la o parte şi am început să citesc romane de aventuri, iar serile cinam cu micul nostru grup în cartierul chinezesc sau mergeam la „Globe Theater". A fost o săptămînă ciudată, în care am întîlnit tot felul de necunoscuţi şi necunoscute, m-am lăsat dus prin casele lor — unde se dansa şi se bea whisky şi adesea se dezlănţuiau bătăi serioase, unii din noi coborînd în stradă cu feţele pline de sînge. Odată, cu un asemenea grup, am intrat într-o casă din „China Town", unde se putea fuma opium pe o sumă modestă. Am descoperit că chiar şi dl. Perris îşi îngăduia la răstimpuri o asemenea fantezie. Am descoperit iarăşi că una din camaradele noastre de pensiune, dansatoare la „Globe Theater", se bucura de protecţii ilustre — şi am pătruns pentru întîia oară în case pe care nu le-aş fi putut bănui la Calcutta, de un lux exuberant şi grotesc, unde întîlneai bărbaţi în smoking şi femei în rochii de seară, adunaţi în jurul unei vitrine cu jaduri chinezeşti, sau extaziindu-se în faţa bronzurilor indo-tibetane şi apoi făcînd semn servitorilor cu turbane şi desculţi şi cerîndu-le şampanie şi icre negre, vorbind între ei ruseşte, nemţeşte, franţuzeşte.

Ne întorceam acasă spre dimineaţă. În maşină, una din fete, Catherine sau Norrine, îmi atrăgea din nou atenţia să nu cumva să spun unde am fost, să spun doar că am petrecut cu prietenii într-un bar din „China Town". Amintirile mele erau, de altfel, destul de tulburi. Nu puteam distinge întotdeauna ceea ce mi se întîmplase cu adevărat, de ceea ce îmi închipuiam sau îmi povestise unul din acei misterioşi necunoscuţi, cu care rămîneam uneori ceasuri întregi de vorbă. Eram istovit, îmi simţeam capul greu, pleoapele grele, ca de plumb. Cînd, tîrziu dimineaţa, doamna Perris sau bunica veneau să mă trezească, aducîndu-mi la pat ceaşca cu ceai negru-verde, cătrănit de tare, încercam să le conving că oboseala se datora unui pahar de whisky băut pe nerăsuflate.

Poate că era adevărat, dar asta nu explica starea de semi-inconştienţă şi fantezie în care mă aflam aproape tot timpul. Simţeam că se întîmplase ceva cu mine, dar nu izbuteam să-mi amintesc exact ce. Nu uitasem de insolaţia de la Faridpur şi încercam să descos pe cei din jurul meu, dar toţi mă asigurau că dacă nu murisem pe loc, scăpasem de primejdie. După-amiezile deveneau tot mai încinse. Întins pe pat, mă trudeam să înţeleg ce se petrece cu mine. Uneori, cînd eram singur, o fată intra în vîrful picioarelor şi mă săruta. Îmi spuneam că trebuie să fie fata căreia, cîndva (dar cînd ? în ce împrejurare ?), îi mărturisisem c-o iubesc. Adesea, tresăream. Îmi aminteam vag de o cerere în căsătorie. Dar cine era mireasa pe care mi-o alesesem ? Alteori, mi se părea că nunta avusese loc cu mulți ani în urmă, că totul se petrecuse demult, în trecut ; dar cînd ? cînd ?

Ca să nu mă mai gîndesc, scriam la *Isabel și Apele Diavolului*. Începusem romanul într-o seară, aproape la întîmplare. Știam foarte vag subiectul. Era vorba despre unele din experiențele mele în India, dar proiectate într-un mediu pe care nu-l cunoșteam. Cîteva imagini din India de sud, familia pastorului suedez care mă găzduise în Madras, aspecte din pensiunea doamnei Perris și, acum, în urmă, cîteva nume și figuri întîlnite în peregrinările nocturne cu Catherine și Norinne. Descopeream subiectul pe măsură ce înaintam în roman. Scriam, însă, concentrat, aproape fascinat, ca și cum mi-aș fi continuat „visul“ în care alunecasem aproape fără să bag de seamă. Ce este mai curios, deși aparent autobiografic, romanul era inventat de la un capăt la altul. Probabil că tocmai acest proces de invenție mă atrăgea. Într-un anumit fel, visam o viață care nu era a mea, care n-aș fi vrut să fie a mea, dar care mă ispitea prin fabulosul, demonismul și cruzimea ei. Uneori mi se părea că mă identific cu „Doctorul“, cu acel straniu personaj care venise, ca și mine, în India, ca să studieze nu filozofia indiană, ci arta asiatică. Dar aproape totul mă despărțea de „Doctor“ : nu crezusem niciodată în Diavol, nu suferisem niciodată de obsesia păcatului, iar problema răului, cel puțin așa cum o înțelegea „Doctorul“, îmi era indiferentă.

Întîmplări mărunte din pensiunea doamnei Perris erau transfigurate, personajele erau obsedate de întîmplări care nu numai că le erau inaccesibile, dar erau străine climatului spiritual anglo-indian. Pentru că țineam cu orice preț să studiez „păcatul“ în centrul romanului, l-am antrenat pe „Doctor“ în improbabile aventuri pan-sexuale. O altă temă centrală a romanului, „sterilitatea“, îmi era tot atît de străină. Nu mă simțeam niciodată „steril“, nici în înțelesul fiziologic al cuvîntului, nici pe plan spiritual. De ce, atunci, acea stranie purtare a „Doctorului“, care, iubind și fiind iubit de Isabel, o împinge totuși în brațele soldatului Nr. 11.871 și, după ce află că e însărcinată, o cere în căsătorie și recunoaște copilul ? Nu înțeleg.

Poate voiam cu orice preț să inventez ceva „nou“ și „tragic“. Poate era amintirea lecțiilor cu Nae Ionescu și a discuțiilor cu Mircea Vulcănescu și Paul Sterian despre „neputința omului de a crea“.

Evident, în acel sfîrșit de primăvară bengaleză, nu-mi puneam asemenea întrebări, pentru că încă nu știam cum se va încheia romanul. Ceea ce mă fermeca atunci era „visul nopții de vară“, pe care-l trăisem și pe care încercam să-l reconstitui din cîteva fragmente. „Visul“ acesta îmi îngăduia să mă închipui trăind în viitor ; uneori, îmi închipuiam viața mea după zece-cincisprezece ani, și o puteam continua, începînd de la această vîrstă, cunoscînd, bunăoară, melancoliile unui european naufragiat în India care-și amintește despre patria lui după treizeci de ani. Eram fermecat de posibilitatea unei experiențe obscure și ratate ; existență ratată, pentru că fusese mistuită neautentic, printre anglo-indieni, într-un mediu banal și steril de mărunți funcționari coloniali ; într-un cuvînt, trăind în această Indie pe care o iubeam atît, în marginea „misterelor“ ei, întorcînd spatele și ignorînd tocmai ce mă atrăgea mai mult : adevărata viață indiană.

Între timp, se dezlănțuise musonul, cu descărcări electrice nemaiîntîlnite pînă atunci, de mi se părea uneori că același fulger pîlpîie necontenit lungi, nesfîrșite minute. În primele zile, ploaia tropicală, grea, repede, opulentă a căzut fără întrerupere, dar curînd s-a deslușit un fel de orar : nu ploua decît începînd de la o anumită oră și pentru un anumit interval. În restul timpului, ne luptam cu o căldură umedă, apăsătoare. Îmi simțeam cămașa leoarcă, abia ieșit din casă. Aproape că nu mai puteam lucra. Dasgupta se refugiase cu familia undeva în regiunea Chittagongului. În a doua săptămînă a lui mai, m-am hotărît brusc și am plecat la Darjeeling.

Am rămas în Himalaya pînă la sfîrșitul lui iunie. M-am instalat într-un hotel modest din Darjeeling, „Sanatorium“. Diminețile colindam împrejurimile, după-amiezile le petreceam cu gramatica sanscrită, iar serile încercam să continui romanul. Uneori plecam în grup, pentru două-trei zile, la Ghum, să vizităm una din mînăstirile buddhiste, sau să putem privi, în zori, de pe Colina Tigrului, creștetul alb, sticlos al Everestului, la aproape 200 de km. spre apus.

Legasem cîteva prietenii, dar, de cîte ori puteam, rămîneam singur. De mult nu mă mai bucurasem de atîta solitudine. Uneori era frig și negură, și regăseam văzduhul Carpaților. Scriam lungi scrisori celor din țară și, pentru „Cuvîntul“, încercam să descriu Kurseongul, Darjeelingul, satele bhutaneze din împrejurimi, în special Lebong, micul sat de munte unde am asistat pentru întîia oară la o înmormîntare lamaistă. Fără să prind de veste, mă lăsam cucerit de peisajul himalayan și, mai ales, de acest nou tip de „om asiatic“ pe care-l întîlneam și care mă făcea să visez la Tibet și Asia Centrală.

Știam că, deocamdată, Tibetul îmi era interzis. Dar n-am rezistat ispitei de a cunoaște Sikkimul, deși îmi dădeam seama că aceasta îmi va mistui toate economiile. Într-adevăr, ca să ajung în Sikkim trebuia să angajez un *serdar*, călăuză și totodată șeful caravanei, și să cumpăr un mic cort de campanie și merinde pentru noi și cei opt *coolies* care aveau să ne poarte bagajele. La 31 mai, pe ploaie și ceață, am ajuns la Jorepokri ; în ziua următoare eram la Tonglu, la 11 000 de picioare, iar la 2 iunie, în Sandakphu, am văzut Kinkinjanga și am înnoptat la Cungallow. A fost o seară neuitată, privind șirul de ghețari albi, strălucitori, la multe zeci de kilometri depărtare. A doua zi am plecat spre Sabarghan, dar negura era deasă, reîncepuse ploaia măruntă și grea de munte și ne năpădiseră lipitorile. Le întîlneam pe poteci, ne cădeau din pomi, de pe stînci. *Serdarul* și cu mine ne apăram cum puteam de ploaie. Dar *coolies* erau cu picioarele goale și, deși foloseau și ei același sistem, foarte curînd picioarele le erau pline de sînge. A trebuit să ne întoarcem la Sandakphu.

Ani de-a rîndul după aceea mă trezeam cu sudori reci din acest coșmar : mi se părea că, încercînd să urc panta abruptă și năclăită de ploaie, alunecasem și nu mă mai puteam ridica. Simțeam atunci cum mă ajunge din urmă masa aceea cleioasă și vie, alcătuită din zeci de mii de lipitori, înaintînd încet, dar implacabil. În realitate, lucrurile se întîmplaseră astfel : obosiți, hărțuiți de mușcăturile iuți ale lipitorilor, am încercat să scurtăm drumul și am coborît către vale, tăind de-a dreptul prin junglă. Deodată, toți ne-am oprit. Ca un covor de mușchi, coloanele de lipitori se apropiau de noi. Nu le vedeam, dar mi se păruse că le aud tîrîșul lor masiv. Ceilalți înțeleseră ce se întîmplase. În vale, musonul se dezlănțuise mai devreme și jungla fusese năpădită de lipitorile care urcau încet spre înălțimi. Am simțit cum mi se scurge sîngele din inimă și aș fi luat-o la goană în vale, dacă *serdarul* nu m-ar fi apucat de braț și nu mi-ar fi arătat coasta pe care abia o coborîsem. *Coolies* lăsaseră poverile și începuseră să urce. I-am urmat, aproape inconștient, încercînd să alerg, dar poticnindu-mă neîncetat, nemaiavînd timp să ating cu țigara aprinsă lipitorile pe care le simțeam pe față, pe picioare, pe tot trupul. În grabă, încercam să smulg lipitorile care-mi scrijeleau pieptul, încercam să-mi apăr ochii trecîndu-mi necontenit palma pe frunte și pe față.

Am ajuns tîrziu la bungalow, cu cămașa și ciorapii în zdrențe. După cîteva zile, reîntors la Darjeeling, am scris, cu inevitabile exagerări, articolul *Cînd vine musonul*, care a speriat teribil pe cei de-acasă. Dar toți cunoscuții din Darjeeling se miraseră de inconștiența *serdarului*, acceptînd să plecăm spre Sikkim în preajma musonului. Toți auziseră de covoarele de lipitori, care se pun în mișcare la începutul ploilor, dar nimeni nu fusese atît de naiv sau atît de prost sfătuit ca să riște să le întîlnească. Cineva se întreba dacă nu era la mijloc o viclenie a *serdarului* : să coborîm spre junglă, să mă conving de primejdie și apoi să fugim — iar el să recupereze, o săptămînă mai tîrziu, bagajele și cutiile de conserve, zahăr și ceai, părăsite în vale.

Aventura m-a demoralizat. Am petrecut ultimele săptămîni în Darjeeling, încăpățînîndu-mă să continui romanul, dar scriam fără chef, cu un mare efort. Și pentru că ploile se întețiseră, nu mai îndrăzneam să mă depărtez prea mult de hotel. Către sfîrșitul lui iunie m-am reîntors la Calcutta.

Am regăsit vara bengaleză, dar parcă mai puțin fierbinte, cu acele cîteva ceasuri de ploaie zilnică. În grădini și parcuri, vegetația ajunsese luxuriantă, și cînd ne plimbam nopțile prin jurul lacurilor, ne îmbătau miresmele tari de frunze proaspete și flori. Mă așteptau pachete întregi cu scrisori, reviste și ziare din țară. Într-un interviu, Cezar Petrescu declarase, între altele, că situația autorului român s-a schimbat, că azi un tînăr scriitor poate găsi editor, dacă opera lui este într-adevăr de valoare. Plin de îndoieli, după experiența mea cu Meny Toneghin de la „Cartea Românească“, i-am scris că sînt pe cale de a termina un roman și l-am întrebat dacă mă poate recomanda unui editor. După vreo patru săptămîni, am primit răspunsul. Cezar Petrescu îmi scria că el e foarte mulțumit de un nou editor, Ciornei, care-i tipărise deja cîteva romane, și mă îndemna să-i trimit manuscrisul îndată ce-l voi pune la punct. Adăuga că pleacă în cîteva zile la mînăstirea Agapia „la mămăligă și la muncă pe brînci“.

Vestea mi-a dat curaj. Începusem mai de mult să corectez și să transcriu romanul. Dar nu izbuteam să-l termin. Fiecare pagină mă costa un enorm efort. Scrisesem cîtorva prieteni despre *Isabel*, și Ionel Jianu s-a oferit să se îngrijească de corecturi și de publicitate, îndată ce Cezar Petrescu va fi aranjat contractul cu Ciornei.

Cu un suprem efort am terminat romanul la începutul lui august. Mă detașasem de literatură. Mă cufundasem din nou în studiile mele de indianistică și fiecare ceas pe care îl cheltuisem plecat asupra ultimelor capitole mi se păruse nesfîrșit. Cînd am recitit încă o dată manuscrisul, nu mai știam ce să cred. Unele teribilisme m-au iritat atunci, dar mi se părea că e prea tîrziu pentru a le suprima. M-a deprimat însă caracterul „străin“ al romanului, care-i falsifica structura și orientarea, insistînd asupra unor probleme și conflicte care nu mă interesaseră niciodată. Nu mi-au plăcut decît paginile în care regăseam „visul nopților de vară“.

Am răsuflat ușurat cînd am dus pachetul la poștă. Îmi redobîndisem libertatea.

•

Dis-de-dimineață am ieșit pe punte. Mi-am adus aminte de un foileton pe care îl scrisesem cu trei ani înainte, pe „Hakone Maru“, și pe care îl intitulasem *Pe Oceanul Indian*. Un asemenea titlu mă făcea acum să zîmbesc încurcat.

Am plecat să-l caut pe Tucci. Dar de la clasa a III-a la clasa I drumul era lung și complicat. Trebuia să obțin încuviințarea nu stiu cărui funcționar. Așteptam rezultatul lîngă grilajul de fier care despărțea puntea noastră de coverta clasei a II-a.

„Să ai norocul să lucrezi cu Dasgupta la 22 de ani !, mi-a spus Tucci într-o zi. Ce n-aș fi dat eu să mă aflu, la vîrsta dumitale, lîngă un asemenea om !...“

Îmi spusese asta în toamna anului 1929, în Bhowanipore. Dasgupta tocmai îmi găsise un *pandit* din satul lui, ca să citim împreună comentariul lui Anirudha și să mă ajute să depășesc stadiul elementar de conversație în sanscrită la care mă oprisem de cîteva luni. *Panditul* venea de trei ori pe săptămînă și rămînea uneori patru-cinci ceasuri. Doamna Perris nu se arătase încîntată de vizitele dese și nesfîrșite ale *panditului*. Anglo-indienii de pe atunci se fereau să aibă relații cu „indigenii“, cu *natives*. Pe cît era de măgulită că numără printre pensionarii ei un european cu o piele atît de albă ca a mea, pe atît era de încurcată cînd, aflîndu-se pe verandă, vedea intrînd pe acest *pandit* bengalez, în *dhoti* și cu picioarele goale, care o saluta politicos ducîndu-și amîndouă mîinile la frunte și încercînd, uneori, să-i adreseze cîteva cuvinte în englezește. Doamna Perris îi răspundea întotdeauna în hindustani, scurt și înghețat.

Uneori *panditul* zărea una din fete sumar îmbrăcate, și ochii i se aprindeau. Curînd, am observat că-și prelungea șederea pînă cînd apuca s-o mai vadă o dată pe Norinne. Numai după ce mi-a spus că e poet și mi-a adus cîteva poeme în sanscrită și bengaleză — în care era vorba de o nemaipomenită frumusețe, evocată prin toate clișeele lui Kalidasa și Kumaradasa — am înțeles că e îndrăgostit de Norinne. Întrebîndu-l, a recunoscut că ghicisem. Era, desigur, căsătorit și avea cîțiva copii, dar lăsa să [se] înțeleagă că adevărata dragoste o cunoștea abia acum. Nu știu dacă își închipuia că s-ar fi putut apropia vreodată de Norinne. M-a rugat doar să-i traduc în englezește poemele și să i le arăt lui Norinne.

În septembrie, Dasgupta m-a luat cu el la Shantiniketan, să-l cunosc pe Rabindranath Tagore. A fost una din experiențele hotărîtoare ale acelui an. M-am trezit dintr-o dată în „adevărata viață indiană“ după care tînjisem. Totul mă fermeca în această Universitate, în care cursurile se țineau adesea în grădină, în jurul unui arbore. Toate studentele și toate femeile pe care le întîlneam mi se păreau frumoase, enigmatice. Dasgupta era găzduit de Tagore, iar eu locuiam la *Guest House*. Aveam o odăiţă albă, cu terasă. Mă întorceam de mai multe ori pe zi ca să notez în *Jurnal* încă o convorbire cu prea eruditul Vidhushekar Shastri sau o nouă indiscreţie în legătură cu legendara existenţă a lui Tagore. Într-un caiet special notam cam tot ce auzeam vorbindu-se despre Poet, despre nemărginita lui putere de seducţie. Cum se exprimase într-o zi un admirator, jumătate din populaţia de sex feminin a Bengalului era îndrăgostită de el.

Nu l-am întîlnit decît după vreo două-trei zile. M-a însoţit Dasgupta şi asta a stînjenit oarecum conversaţia. Dasgupta îl admira pe Tagore ca poet, muzician şi creator de instituţii de cultură, dar nu credea în capacităţile lui teoretice. De cîte ori Tagore începea să-mi vorbească despre „sensul existenţei“ sau „cunoaşterea Adevărului“, Dasgupta îşi lăsa privirile să alunece vag pe fereastră. Tagore observase şi părea contrariat. Din fericire, cîteva zile în urmă, am dejunat cu Tagore, fără Dasgupta. Deabia atunci am putut cunoaşte atmosfera de sectă mistică în care, desigur fără voia lui, trăia Poetul. Un întreg ceremonial însoţea apariţiile lui la masă, pe terasă, în grădină. Prezenţa lui Tagore era charismatică. Îi recunoşteai geniul în chiar felul lui de a trăi. Ghiceai că Rabindranath Tagore se bucură şi profită de viaţă, aşa cum foarte puţini contemporani erau încă în stare s-o facă. Nu-şi pierdea timpul, era întotdeauna *prezent*, ca şi cum orice obiect, orice floare, orice pată de lumină ar fi fost o epifanie. Viaţa lui era de fapt o continuă „creaţie“. Cînd nu medita sau scria, compunea melodii (era, de atunci, autorul a vreo 3 000 de cîntece), picta sau stătea de vorbă cu prietenii şi cei care veneau să-l vadă, aşa cum nu se mai stă de vorbă în societăţile moderne : ca şi cum ar fi trăit o continuă revelaţie.

M-am întors în odăiţa mea fermecat. În acea seară şi în zilele următoare am scris cu fervoare în *Jurnal*. Pe Tagore aveam să-l revăd în martie 1930 şi o parte din conversaţiile de atunci le-am reprodus într-un capitol din *India*. Dar prima mea vizită la Shantiniketan m-a zguduit. Îmi dădusem seama de vulgaritatea vieţii anglo-indiene în care mă lăsasem antrenat. Dasgupta îmi vorbise de posibilitatea de a veni să locuiesc cu el, în Bhowanipore, şi vestea asta mă ajutase să lupt împotriva deznădejdii.

În noaptea cînd m-am întors în pensiunea din Ripon Street, unul din băieţii gazdei a găsit un mic piton în salon. Foarte probabil, îl adusesem eu din Shantiniketan, ascuns în cearceafurile patului pliabil cu care călătorea orice alb în India. Tînărul îl descoperise într-un colţ al salonului, luptîndu-se cu un şobolan. A strigat : „Să nu vină nimeni, e un şarpe în salon !“ şi, păstrîndu-l tot timpul sub farul lămpii de buzunar, l-a ucis cu bastonul.

A doua zi era duminică şi venea poşta din Europa : «home mail», cum spuneau anglo-indienii, deşi mulţi dintre ei nu mai aveau rude în Anglia de cîteva generaţii. Eram singurul care primeam scrisori, pachete cu jurnale, reviste şi cărţi. Îmi petreceam după-amiezile de duminică citind corespondenţa. Aflam veşti de la prietenii plecaţi pentru doctorat la Paris. Petru Comarnescu se pregătea să plece în California, la Universitatea din Los Angeles. Haig Acterian publicase o plachetă de versuri, semnată Mihail. El era Mihail din dedicaţia *Isabelei* („Fratelui Mihail şi oarbei Lalu, cerşetoare în Babu-Street...“). Dedicaţia aceasta m-a iritat mai tîrziu, prin pretenţioasa ei fervoare. Totuşi, într-o după-amiază fierbinte de mai, cerşetoarea mă ajutase să ies dintr-o criză de melancolie şi deznădejde. Era atît de cald, încît nu se mai oprea nimeni să-i zvîrle un ban de aramă în poale. Mi se părea că doarme. Apropiindu-mă am crezut o clipă că e moartă şi i-am pus mîna pe braţ. S-a trezit şi mi-a zîmbit, apoi mi-a vorbit mult, mulţumindu-mi pentru bănuţii pe care-i dădusem. I-am vorbit şi eu, în bruma mea de bengaleză, amestecată cu hindustani, pe care o învăţasem. Am ajuns acasă împăcat. Mi se părea că la judecata de apoi aş putea fi mîntuit datorită lui Lalu.

În toamna aceea, pensiunea doamnei Perris se schimbase din nou la faţă. Catherine şi fetele de la „Globe Theater“ plecaseră şi alţi pensionari le luaseră locul. Printre ei, Frank, un tînăr foarte brun din Madras, cu care am sfîrşit prin a mă împrieteni. Era un om ciudat. Cu cîţiva ani înainte, într-un restaurant din Madras, zvîrlise, într-un acces de furie, cu o măsuţă de marmură după un *boy* care i se păruse obraznic. Băiatul s-a împiedicat fugind pe scări și măsuța, ajungîndu-l din urmă, i-a rupt șira spinării. Pentru că incidentul avusese loc în plină agitație gandhistă, judecătorul englez a voit să dea o pedeapsă exemplară și l-a condamnat pe Frank să plătească o pensie băiatului pentru tot restul vieții. Mai mult de jumătate din leafa lui de telegrafist se ducea la pensie. Frank rămăsese cu o ură sălbatică împotriva indienilor și a lui Gandhi, dar de atunci se stăpînea și nu mai bea decît acasă.

Ieșeam împreună în cartierul chinezesc sau ne duceam la unul din prietenii lui, dar Frank aproape că nu se atingea de alcool. M-am trezit totuși antrenat, datorită lui, într-o serie de aventuri penibile. Lui Frank îi plăcea să intre în vorbă cu necunoscuți și apoi făcea totul ca să fie invitat în casele lor. La aproape doi ani după ce ne cunoscusem, mi-a cerut să-i împrumut o sumă de bani : trebuia să plătească pensia și cheltuise aproape toată leafa. M-a asigurat că îmi va înapoia banii în cîteva săptămîni. De fapt, știa că fusese strămutat în insulele Andamane și voia să se răzbune împotriva oricui îi era la îndemînă. Împrietenindu-se cu mine, s-a răzbunat împotriva mea. A plecat în cîteva zile, asigurîndu-ne că se duce să-și vadă un prieten și se reîntoarce foarte curînd și de atunci n-a mai auzit nimeni de el.

Prin noiembrie, Dasgupta începuse să vină cîteodată, la sfîrșitul după-amiezii, în Ripon Street. Îi plăcea să coboare din mașină și să traverseze mîndru o casă plină de anglo-indieni, îndreptîndu-se către camera unde știa că mă găsește. Îi plăcea de asemenea să discute cu fetele, încîntat că accentul lui englezesc e mai bun ca al lor și să le recite din Shelley. I-ar fi plăcut și mai mult dacă cineva ar fi început o discuție filozofică. Ar fi putut ului atunci fetele din Ripon Street cu știința lui de filozofie occidentală, îndeosebi a lui Hegel, pe care i-o revelase profesorul lui de la Cambridge, McTaggart.

Dar fetele nu rămîneau mult de vorbă și Dasgupta petrecea restul timpului numai cu mine. În drum către Shantiniketan, și fără să i-o fi cerut, îmi făgăduise să mă inițieze în practica yoga. Dar în vizitele pe care mi le făcea în Ripon Street se interesa mai mult de „Lexicul tehnic al filozofiei Samkhya-yoga“, pe care începusem să-l pregătesc, și de teza de doctorat. Dasgupta ar fi preferat să mă vadă concentrîndu-mă asupra istoriei doctrinelor yoga sau a raporturilor dintre yoga clasică, vedanta și buddhism. Eu, dimpotrivă, mă simțeam atras către tantrism și diferitele forme de yoga populară, adică așa cum le întîlnean în epica populară, în legende și folclor. Știam că Dasgupta spusese tot ce era esențial despre filozofia yoga și locul ei în istoria gîndirii indiene. Ar fi fost inutil să revin încă o dată asupra acestor probleme, chiar dacă aș fi adus anumite lucruri noi. Pe de altă parte, învățasem acum destulă filozofie indiană ca să-mi dau seama că yoga nu e prea interesantă ca sistem de filozofie. Față de vedanta sau mahayana, „filozofia“ yoga mi se părea destul de oarecare.

Dimpotrivă, ceea ce mi se părea original, și tendențios neglijat atît de elitele indiene cît și de savanții occidentali, era yoga tantrică. Descopeream în textele tantrice că India nu era pe de-a întregul ascetică, idealistă și pesimistă. Exista o tradiție întreagă care accepta viața și trupul ; nu le considera nici iluzorii, nici izvor de suferință, ci exalta existența încarnată ca singurul mod de a fi în Lume în care libertatea absolută poate fi cucerită. De pe atunci înțelesesem deja că India nu cunoscuse numai dorința de *eliberare*, ci și setea de *libertate* ; crezuse în posibilitatea unei existențe beatifice și autonome, aici, pe pămînt și în Timp. Ideile acestea le voi dezvolta în teza de doctorat care, scrisă între 1930—1932, va apărea în 1936. Pe atunci, studiile tantrice se aflau încă în faza în care le lăsase Sir John Woodroffe. Mi se părea că prezentînd yoga și tantra în cadrul vast al istoriei religiilor indiene, voi aduce o contribuție însemnată la înțelegerea întregii spiritualități indiene.

Încet, încet, Dasgupta se lăsa convins. Rezervele lui erau mai ales de natură practică. I se părea că risc să mă las antrenat în multe domenii unde nu voi putea stăpîni întotdeauna documentația de primă mînă. Evident, avea dreptate, dar în acea toamnă a anului 1929 aveam o nesfîrșită încredere în capacitatea mea de a învăța. Eram sigur, bunăoară, că voi învăța tibetana și chiar unele limbi dravidiene și austrasiatice. Nu aveam să mă trezesc decît un an mai tîrziu, cînd îmi voi da seama că nu dispun de geniul lingvistic al unui Tucci sau Paul Pelliot.

Dasgupta venea în Ripon Street și ca să-și dea seama de felul de viață cu care eram obișnuit la Calcutta, să vadă în ce măsură găzduirea în Bhowanipore îmi va conveni. Pentru că, la sfîrșitul toamnei, era hotărît că voi locui în casa lui. În principiu, trebuia să mă mut la începutul lui ianuarie. Familia Perris și ceilalți pensionari erau nemîngîiați și-l priveau pe Dasgupta cu o răceală tot mai accentuată. Le spusesem că voi sta în Bhowanipore numai cinci-șase luni, ca să învăț mai repede bengaleza și să mă deprind să vorbesc sanscrita. În sinea mea, însă, hotărîrea era de mult luată : voi rămîne în casa lui Dasgupta atîta cît mă va ține, iar după aceea îmi voi căuta gazdă tot într-un cartier bengalez.

Prin noiembrie am început să primesc scrisori din țară în legătură cu *Isabel*. Ionel Jianu și Mircea Vulcănescu păreau entuziasmați. Cezar Petrescu prezentase manuscrisul lui Ciornei și editorul îl acceptase fără să-l citească. Ionel Jianu obținuse chiar un avans de 20.000 de lei, pe care mi i-a trimis telegrafic. Suma aceasta neașteptată mi-a îngăduit să cumpăr daruri de Crăciun familiei Perris și să colindăm „China Town“ cu grupul de tineri rămași în Ripon Street. Crăciunul a fost mai puțin trist decît îmi fusese teamă, pentru că familia Perris era sigură că nu voi putea trăi multă vreme „într-o casă de indigeni“. M-am mutat în dimineața de 2 ianuarie 1930. Așa cum mi-a mărturisit mai tîrziu, doamna Perris se aștepta să mă întorc în martie. M-am reîntors, doar pentru cîteva zile, în septembrie, dar m-am întors fără voia mea.

X
O COLIBĂ ÎN HIMALAYA

Pe vapor îmi plăcea să vorbesc bengaleza cu tovarășul meu de cabină. Începusem deja s-o uit, căci după plecarea din Bhowanipore o vorbisem tot mai rar. Și totuși cu ce pasiune o învățasem, repetînd pe de rost fraze întregi, memorizînd poeme de-ale lui Tagore, vorbind cu copiii și vecinii...

Odaia mea era chiar lîngă intrare. Îmi adusesem patul, biblioteca și o masă de lucru. La parter se mai aflau enorma bibliotecă a lui Dasgupta, ocupînd cîteva mari încăperi, bucătăria și o sală care servea de sufragerie. Biroul lui Dasgupta, salonul și odăile de culcare erau la etaj. Iar sus de tot, întinzîndu-se aproape peste toată casa, era terasa, vegheată de palmieri.

De cum m-am instalat în Bhowanipore, fericirea mea n-a mai cunoscut margini. Parcă de-abia atunci descinsesem cu adevărat în India. Totul mă încînta : zgomotele ciudate pe care le auzeam necontenit deasupra odăii mele, mirosurile tari și pipărate care vesteau apropierea cinei, vocile care-mi ajungeau de la casele vecine. Dis-de-dimineață mă urcam pe terasă pentru ceasul de gramatică sanscrită cu Dasgupta. Eram apoi liber toată ziua, cu excepția cursurilor de la Universitate, unde întovărășeam pe Profesor în mașină. Petreceam cel puțin opt-nouă ceasuri la masa de lucru, căci la sanscrită și filozofia indiană se adăugase acum bengaleza. Serile, înainte de cină, plecam să mă plimb prin cartier. Primăvara și vara făceam lungi plimbări în maşină, cu toată familia, în jurul Calcuttei, în special către Chandernagore. De cîte ori puteam, stam de vorbă cu Chabu, care nu ştia englezeşte, sau cu doamna Dasgupta, sau cu rudele şi vecinii care veneau să vadă cum arată un european la gazdă bengaleză.

La început, Dasgupta îşi silise familia să mănînce la masă şi cu tacîmuri, ca să se deprindă cu obiceiul european. În primele seri, doamna Dasgupta încercase chiar să pregătească un fel de supă. Profesorul îi spusese că supa făcea parte din cina europenilor. Curînd, însă, tacîmurile au dispărut ; şi am început să mănînc, ca toţi ceilalţi, cu degetele. Iar cînd am prînzit pentru prima dată aşezat pe jos, cu o foaie mare drept farfurie, am simţit că încep să fac parte din familie.

Către sfîrşitul iernii am plecat pentru cîteva săptămîni în India de nord. M-am oprit la Allahabad ca să văd *Kambh-mela,* acea uriaşă procesiune de asceţi, yoghini şi saddhu, care avea loc o dată la 12 ani. Am petrecut cîteva zile la Benares, de data aceasta ca să consult colecţia de manuscrise de la „Sanskrit College". Apoi am revăzut Delhi, Agra, Fatehpur Sikhri, Jaipur — şi am trecut mai departe, spre Bikanir, Lahore şi Amritsar.

Parcă aş fi văzut India cu alţi ochi decît în primăvara anului 1929. Mi se părea că încep să-i înţeleg tainele, că mi se descoperă frumuseţi şi sensuri care-mi fuseseră inaccesibile puţine luni mai înainte. Şi asta, numai pentru că avusesem norocul să locuiesc în casa celui mai ilustru istoric al filozofiei indiene, pentru că începusem să mă deprind cu viaţa indiană şi să vorbesc bengaleza.

Nu mi se mai părea că mă aflu în India ca „vizitator". Mă simţeam tot mai mult la mine acasă şi dacă voiam cu orice preţ să vizitez oraşele, templele şi monumentele importante, era pentru că doream să-mi cunosc patria mea adoptivă. Speram să pot rămîne mulţi ani în India. Nu mă gîndeam numai la teza de doctorat şi la cariera mea de indianist. Mai mult chiar decît pasiunea ştiinţifică, mă atrăgea calitatea existenţei pe care simţeam că aş putea-o cunoaşte în India. Îmi plăcea totul : peisajul, clima, oamenii, limbile şi credinţele lor, felul lor de a se purta, costumele şi mîncărurile lor.

Nu e de mirare că revoluţia civilă dezlănţuită de Mahatma Gandhi, la începutul lui mai, în toată India, printr-o serie de manifestaţii non-violente, m-a entuziasmat. Arestarea lui Gandhi la 5 mai 1930, ca şi condamnarea lui Jawaharlal Nehru şi a primarului oraşului Calcutta la cîte şase luni închisoare au provocat în toată India manifestaţii şi *hartal* (închiderea prăvăliilor şi încetarea lucrului). Cum era de aşteptat, agenţii provocatori şi fanaticii musulmani au iscat ciocniri tot mai violente între hinduşi şi mahomedani. Cu toată eroica intervenţie a voluntarilor gandhişti, conflictele acestea intercomunale au degenerat repede în adevărate masacre.

În urma cîtorva atentate organizate de studenţi, Universitatea din Calcutta a fost închisă pe timp nelimitat. Dasgupta era oarecum neliniştit de lungile mele plimbări în oraş. Îi era teamă să nu mă las antrenat în vreo manifestaţie de stradă şi să fiu arestat. Cum locuiam în casa lui, o asemenea întîmplare ar fi putut avea urmări grave. Îmi repeta mereu că eu n-am venit în India ca să ajut eliberarea politică a poporului indian, ci ca să învăţ sanscrita şi filozofia indiană.

Dar eu ştiam că riscul de a mă afla prins într-o manifestaţie era minim. Eram alb, şi pe stradă, în tramvai, bengalezii mă priveau cu dispreţ şi ură. În Bhowanipore, copiii strigau în urma mea : „White monkey", şi uneori zvîrleau cu pietre. Dispreţul şi agresivitatea acestea mă încîntau. Îmi dădeam seama de prăpastia care se săpase între englezi şi indieni. Îmi dădeam, de asemenea, seama că atitudinea indienilor se schimbase : nu mai erau paralizaţi de prestigiul albilor ; în fond, nu se mai temeau de ei. Cînd, în scurtele mele vizite în Ripon Street, spuneam asta familiei Perris, adăugînd că „British Raj" aparţine deja trecutului — toţi făceau haz de naivitatea mea. Dl. Perris mă asigura că independenţa Indiei e o utopie, că singurul element de unitate îl constituie limba engleză şi cultura occidentală, că, de fapt, aşa-zisa sete de libertate a Indiei este o invenţie a lui „Mister Gandhi", că majoritatea indienilor sînt satisfăcuţi cu „British Raj" şi vor mai fi încă cel puţin un secol.

Curînd, ziarele anunţau că 50.000 de indieni sînt în temniţe. Cîţiva dintre colegii mei de la Universitate dispăruseră. Notam în *Jurnal* tot ce aflam din ziare şi tot ce auzeam în jurul meu, cu speranţa că într-o zi voi scrie o carte asupra revoluţiei civile. Adunam de asemenea material din publicaţiile care-mi erau accesibile. Dar nici această carte n-am apucat s-o termin. Mai tîrziu, m-am mulţumit să public fragmente în jurnalul meu indian, alese, comentate şi elaborate în volumul *Şantier* (1935).

În iunie, campania de dezobedienţă civilă se potolise. Informat, în închisoare, de excesele care avuseseră loc, Gandhi dăduse ordinul de suspendare a manifestaţiilor (în primul rînd, marşurile colective către mare, unde se pregătea şi se împărţea gratuit sarea, care era atît de scumpă, constituind cel mai greu impozit pentru populaţia săracă). Ca să mă ţină acasă, Dasgupta mă rugase să-l ajut la pregătirea Indexului la volumul II din *A History of Indian Philosophy*. Uneori mă chema în odaia lui de lucru şi-mi dicta capitole din volumul III sau cartea despre Upanişade. Îmi dăduse de asemenea de tradus *Bhâmâti*, comentariul lui Vacaspatimisra la *Vedanta-sutra-bhashya*, şi în fiecare zi corecta şi verifica paragrafele pe care le traduceam dimineaţa. Cum nu mai ţinea cursul la Universitate, se ocupa acum şi mai îndeaproape de studiile mele. Îmi admira puterea de muncă, pentru că, deşi se făcuse cald, mă vedea tot timpul la masa de lucru. Nopţile, cădeam de oboseală. Dar nu puteam adormi imediat. Împărţeam acum camera cu vărul Profesorului, care-şi pregătea licenţa în economie politică şi nopţile studia după obiceiul indian, adică citea cu glas tare, de mai multe ori, cîteva fraze pînă le învăţa pe de rost. Tînărul se afla, de altfel, în preajma căsătoriei. Nu-şi văzuse încă logodnica, dar ştia cine era şi aproximativ cum arăta. Îmi vorbea mult de această necunoscută, de care se îndrăgostise din clipa în care aflase că-i este ursită, şi de fericirea care-i aştepta.

Datorită agitaţiei politice, Dasgupta hotărîse să petreacă vara în Calcutta şi mă convinsese şi pe mine să rămîn. Îmi convenea de minune. Mi-ar fi fost greu să mă reîntorc acum printre englezi şi anglo-indieni. Ştiam că nu m-aş fi putut reţine să nu aduc vorba de revoluţia civilă. Îmi mai convenea să rămîn pe timpul verii în Bhowanipore, pentru că, pe nesimţite, mă trezisem visînd la un nou roman. Mă fascinase începutul romanului : un bibliotecar erudit, Cesare, rămăsese într-o seară după ora de închidere a bibliotecii. Îl trezeşte din munca lui migăloasă mirosul de fum. Îşi dă seama că izbucnise un incendiu undeva în depozitul cu cărţi şi aleargă spre cabinetul directorului să telefoneze. Spre uimirea lui, în prag îl întîmpină, speriat, Dr. Weinrich, profesorul de slavă, iar pătrunzînd în odaie Cesare zăreşte, alături de un necunoscut, pe tînăra asistentă a lui Weinrich, Melania, goală. Toţi trei îşi pierduseră capul şi, probabil, ar fi pierit în flăcări, dacă Cesare n-ar fi spart singura uşă pe unde puteau scăpa şi n-ar fi traversat, cu Melania goală în braţe, holul care începuse să ardă. Dar o lovitură în frunte, probabil aceeaşi grindă care aprinsese părul Melaniei, îl orbi.

Aşa începe romanul. Deşi Cesare îşi recapătă vederea, doctorul îl lasă să înţeleagă că e vorba doar de o amînare ; într-un an-doi, va orbi definitiv. Aşa cum îmi închipuiam atunci romanul, drama secretă a lui Cesare se iscase din faptul că, deşi voia să se bucure cu orice preţ de aceşti ultimi ani de lumină, nu izbutea ; gîndul îl întorcea necontenit la scena pe care o surprinsese în cabinetul directorului. Nu înţelegea ce rit misterios putuse avea loc acolo, între o fată frigidă, un profesor pedant şi Manoil, un tînăr fantast, poate chiar nebun. Toate cercetările poliţiei nu izbutiseră să identifice cauza incendiului. Manoil pretindea că focul izbucnise prin magia ritului, dar, cum Cesare nu putea accepta o asemenea explicaţie, se frămînta, luptîndu-se singur, şi inutil, cu misterul. Toate aventurile care constituie partea I a romanului sînt provocate de încercările disperate ale lui Cesare de a-şi revela înţelesul acelui „mister“ care-i schimbase radical viaţa, ursindu-l unei orbiri iminente.

Scriam mai cu seamă la începutul după-amiezelor fierbinţi, cînd ştiam că toată casa doarme, sau nopţile, după ce adormea tovarăşul meu de cameră. Nu prea ştiam bine ce se va întîmpla cu Cesare pînă la întîlnirea finală cu Manoil, cînd acest demoniac va încerca să-l convingă să se sinucidă şi, neizbutind, se va sinucide el. Şi e probabil că, în timp ce scriam pe furiş primele capitole, încă nu-mi dădeam seama de semnificaţiile tuturor acestor aventuri improbabile. Mai multe concepţii magice şi filozofice se înfruntau, fără ca autorul să-şi trădeze preferinţele. În afară de reflecţiile, vechi de cîtiva ani, în legătură cu „faptul magic“, apăreau acum elemente pe care le-aş fi putut numi „tantrice“ (bunăoară, nuditatea rituală a Melaniei). Dar centrul de gravitate, aşa cum mi se va revela mai tîrziu, cînd voi scrie partea a II-a, se afla altundeva : era patosul unei existenţe transformate radical în urma acelui „fapt“ incomprehensibil — ritualul orgiastic şi incendiul — şi totuşi rămînînd, în fond, o existenţă nesemnificativă, artificială, chiar în iminenţa orbirii, dar, în cele din urmă, dobîndind o nebănuită adîncime în clipa cînd Cesare îşi ia asupra-şi „păcatul“ lui Manoil (care se sinucisese) şi mărturiseşte : „Am ucis pe fratele meu“.

Poate că aceste cuvinte cu care se încheie cartea ar putea constitui adevărata „cheie“ a romanului, îndemnînd un cititor sagace să reia lectura de la început. Dar nu cred că experienţa a fost încercată vreodată. Aproape toţi criticii şi mulţi dintre prieteni au fost de acord, în 1934, cînd a apărut *Lumina ce se stinge*, că e o carte ratată. Numai Ion Biberi a socotit acest roman opera mea literară cea mai de seamă ; probabil pentru că era primul roman românesc în care se aplica tehnica monologului interior şi în care, sporadic, în partea a II-a, se putea ghici influenţa lui James Joyce. Ce m-a surprins mai tîrziu, cînd am încercat să recitesc şi să o corectez *Lumina ce se stinge*, a fost artificialitatea şi falsa preţiozitate a limbii pe care o folosisem. Nu cred că asta se datora înstrăinării mele, faptului că de un an şi jumătate nu mai rostisem un singur cuvînt românesc. Era mai degrabă efortul de a scrie „înstrăinat“ despre oameni „străini“, trăind într-un oraş neidentificabil, putînd fi italian, dar cu oameni ca la Bucureşti, sau din oricare oraş de provincie, românesc sau central-european. După fervoarea primelor zile, cînd scriam în fugă, fascinat de întîmplările pe care le inventam, au urmat săptămîni de muncă îndărătnică, în care timp mă sileam să descriu pe îndelete

acea lume care părea a nu fi de nicăieri, fără ca să fie, totuşi, o lume de fantoşe. Era, oare, o „Europă“ paradigmatică, peisaje, oraşe şi personaje sintetice, năvălind, fără să-mi dau seama, din dorurile şi nostalgiile mele ignorate, încercînd să-şi facă loc în conştiinţa mea, pe de-a întregul cucerită de India, să mă apere de farmecele asiatice, să mă reţină ? Sau, dimpotrivă, acele peisaje şi figuri exemplar-europene mascau propria mea dramă, pe care n-o bănuiam atunci, dar pe care o prevestea „misterul“ *Luminii ce se stinge?*

Pentru că, întocmai ca şi în roman, drama în care mă aflam antrenat fără să ştiu începuse tot într-o bibliotecă. Văzînd că, deşi munceam cîteva ceasuri pe zi, „Indexul“ înainta totuşi destul de încet, Dasgupta rugase pe Maitreyi să mă ajute. Lucram amîndoi în bibliotecă. În ultimele luni ne împrietenisem. Îi dădeam lecţii de franceză, iar ea mă ajuta la bengaleză ; traduceam împreună poeme de Tagore. Ştiam că venerează pe Tagore, pe care îl numea *gurudev*, ştiam de asemenea cît de complexă şi suspectă poate fi admiraţia femeilor indiene pentru un *gurudev* ; dar, adîncit în sanscrită şi în roman, nu eram gelos. Nu-mi dădeam seama că, împotriva voinţei mele, eram deja îndrăgostiţi. Zic împotriva voinţei mele, pentru că mi se părea că întreaga familie complotează să rămînem cît mai mult timp împreună, şi bănuiala asta mă făcea să rezist.

Dar, deşi crezusem că încep să cunosc sufletul indian, mă înşelasem. Nu era vorba de nici un complot. E probabil că Dasgupta se gîndise la cu totul altceva : să mă introducă în familia lui printr-un fel de „adopţie“. E probabil că-şi făcuse planuri să se strămute în Europa. Regele Carol era acum în ţară şi Nae Ionescu devenise unul din consilierii lui intimi. Dasgupta scrisese Regelui, vorbindu-i de mine ca de o mare speranţă a indianisticii şi sugerîndu-i să înfiinţeze mai tîrziu un Institut Oriental la Bucureşti. Îi scrisese, de asemenea, lui Nae Ionescu, insistînd să mă lase încă trei-patru ani în India, să studiez cu el. Poate că Dasgupta se gîndea să vină în România pentru cîtva timp, oaspetele Institutului. Situaţia politică a Indiei se agrava necontenit şi clima Bengalului nu-i pria (suferea de hipertensiune şi era ameninţat să-şi piardă ochiul drept). I-ar fi plăcut, desigur, să se stabilească în Europa, să locuiască la Roma, unde îl invitase Tucci, la Bucureşti, unde m-ar fi avut pe mine, elevul lui favorit şi, într-un anumit fel, copilul lui adoptiv.

N-am înţeles toate acestea decît mult mai tîrziu. La nunta vărului lui Dasgupta mi s-a părut că descifrez aluzii misterioase în ce era, fără îndoială, dovada că, sufleteşte, făceam deja parte din familie. La nuntă, ca şi la alte sărbători, îmbrăcasem *dhoti,* costumul bengalez atît de puţin graţios, dar care totuşi îmi plăcea nespus, pentru simplul motiv că era portul neamului cu care voiam să mă contopesc.

Primisem cele dintîi exemplare din *Isabel,* şi Maitreyi, care era poetă, m-a privit de atunci cu alţi ochi. Devenisem egalul ei, făceam parte din aceeaşi familie spirituală ca şi Rabindranath Tagore. Îi vorbisem de noul roman pe care îl începusem, rugînd-o să nu spună nimic Profesorului. Şi apoi, în acele ceasuri petrecute împreună în bibliotecă, în timp ce restul casei se odihnea la etaj, copiam pe fişe termenii tehnici din *A History of Indian Philosophy* şi îi clasam alfabetic. Odată, mîinile noastre s-au întîlnit deasupra cutiei cu fişe şi nu le-am mai putut descleşta.

Cu toate ezitările şi rezistenţele, cu tot ce putea separa o sensibilitate şi o cultură indiană de una occidentală, cu toate neîndemînările sau îndrăznelile nesocotite, dragostea a crescut şi s-a împlinit aşa cum îi era destinul. În iarna anului 1933, cînd scriam în mansarda mea din Strada Melodiei romanul pe care voiam să-l prezint pentru „Premiul Techirghiol-Eforia“, am recitit, pentru prima şi ultima dată, *Jurnalul* acelor luni. Am utilizat chiar unele pagini, integrîndu-le direct în textul romanului. Cu tot patosul naraţiunii, am încercat să mă ţin cît mai aproape de realitate. Dar, evident, această „realitate“ devenise mitologică din chiar clipa cînd o trăisem. Trăisem din nou un lung, beatific şi totuşi terifiant vis de noapte de vară. Dar de data aceasta nu-l trăisem singur.

M-am deşteptat în dimineaţa de 18 septembrie. De fapt, începusem să mă deştept în timpul nopţii. Aproape că nu închisesem ochii. Maitreyi izbutise să-mi trimită un

bilet în care mă anunţa că părinţii aflaseră tot şi că fusese silită să mărturisească. Dimineaţa, Dasgupta m-a chemat în birou şi mi-a spus că sănătatea lui precară nu-i mai îngăduie să mă găzduiască şi mi-a dat un plic închis pe care să-l deschid numai după ce voi ajunge în Ripon Street. Trebuia să plec chiar în dimineaţa aceea, pe loc. Cărţile şi lucrurile mele vor fi transportate în cursul zilei. Doamna Dasgupta, cu figura ei frumoasă, îngheţată, distantă, inaccesibilă, m-a silit să mănînc chiar acolo, în faţa ei. Nu puteam pleca din casa lor fără să mănînc. Înghiţeam cu mari eforturi, ştergîndu-mi uneori ochii pe furiş.

Nu i-am mai văzut de atunci pe nici unul. Dar Maitreyi a izbutit să-mi telefoneze, n-am înţeles prin ce miracol, şi, între altele, mi-a spus că trebuie să mă salvez cu orice chip, să arăt lumii că sînt cu adevărat „un om“. Am avut doar timpul să-i spun că voi pleca într-o mînăstire din Himalaya. Apoi convorbirea ne-a fost întreruptă.

*

Familia Perris s-a prefăcut a nu înţelege tulburarea mea. Erau încîntaţi că mă au din nou ca *boarder.* Fetele au încercat să mă facă să uit Bhowanipore, invitîndu-mă la cinematograf, la restaurantele din „China Town“. Dar a treia zi mi-am adunat cîteva cărţi, gramatica şi dicţionarul sanscrit şi am plecat spre Delhi. Am revăzut Fatehpur-Sikhri ca într-un vis. Lumea mă privea mirată, uneori cu suspiciune. Îmi lăsasem să crească barba şi arătam hirsut şi sălbatic. Simţeam cum mă urmăresc privirile anglo-indienilor şi ale poliţailor.

Sufeream cumplit. Sufeream cu atît mai mult cu cît înţelesesem că, odată cu Maitreyi, pierdusem India întreagă. Tot ce mi se întîmplase pornise din dorinţa mea de a mă identifica cu India, de a deveni cu adevărat „indian“. După ce citisem scrisoarea lui Dasgupta, ştiam că nu voi fi iertat aşa de curînd. Această Indie, pe care începusem s-o cunosc, la care visasem şi pe care atîta o iubisem, îmi era definitiv interzisă. Nu voi putea niciodată dobîndi o identitate indiană. Speranţa noastră, a mea şi a lui Maitreyi, că ne-am fi putut căsători, se urzise dintr-o iluzie. Învăţasem destulă filozofie indiană ca să ştiu cît e de greu să te eliberezi de iluzii, să te trezeşti din vis. În puţinele clipe de completă luciditate îmi dădeam foarte bine seama că fusesem fermecat de propriile mele năluciri. Mă lăsasem legat şi fermecat de miraje şi nu aveam altceva de făcut decît să sfîşii pînza ţesută de *maya* şi să redevin liber, senin, invulnerabil.

Cunoşteam de mult toate acestea, dar îmi era greu să mă trezesc. „Eliberarea“, cu preţul pe care ştiam că trebuie să-l plătesc, îmi era aproape indiferentă. De altfel, vedanta nu mă atrăsese niciodată prea mult. Îmi plăcea yoga tantrică, pentru că făurise o tehnică a libertăţii, în care viaţa nu era jertfită, ci transfigurată. Dar, deocamdată, deznădăjduit, torturat de remuşcări, vlăguit de insomnii, tehnica aceasta a libertăţii absolute îmi era inaccesibilă. Înainte de toate, trebuia să mă regăsesc. Mă îndreptam spre Hardwar şi Rishikesh, acea fabuloasă regiune himalayană aleasă de veacuri, poate de milenii, de asceţii şi contemplativii indieni. Ceea ce putea să pară tragi-comic, mă îndreptam spre locurile unde tînjeam de mult să ajung. De aproape un an tot voiam să mă duc la Hardwar, dar Dasgupta mă îndemna să amîn. Mă sfătuia să învăţ întîi tot ce se poate învăţa într-o universitate indiană şi, mai ales, de la un savant ca el — şi apoi să petrec cîteva luni într-un *ashram*, încercînd să practic unele tehnici meditative. Şi acum, pe neaşteptate, datorită acelui tragic *malentendu*, poziţiile erau răsturnate : Dasgupta era mai încîntat să mă ştie într-un *ashram* himalayan, cît mai departe de Calcutta.

Am călătorit anevoie de la Delhi la Hardwar, pentru că era tocmai în timpul vacanţelor Puja, cînd milioane de indieni vizitează locurile sfinte, îndeosebi cele din Himalaya. Gangele, abia scăpat din strîmtoarea munţilor, se repede învolburat, apoi se potoleşte şi pătrunde senin în Hardwar. M-am instalat în dok-bungalowul din apropierea gării şi am petrecut ziua colindînd prin oraş, vizitînd templele şi coborînd cheiurile *ghat*-ului. Cum eram singurul european care se scăldase ceremonial în Gange şi oferise petale de trandafiri zeiţei Lakshmi, mă urmăreau pretutindeni o mulţime de curioşi. În aceeaşi zi, cu o trăsurică cu un cal *(tonga)*, am fost la Kankhal, la cealaltă

extremitate a Hardwarului, ca să vizitez templul înconjurat de plopi uriaşi şi salcîmi, prin care se fugăreau maimuţele. Gangele curgea chiar prin faţa templului şi liniştea era adîncă, nefirească.

În zilele următoare am vizitat alte temple şi biblioteci, şi colegiul Gurukul, important centru de studii Arya-Samaj, la cîţiva kilometri de oraş. Dar nu pentru asemenea excursii şi vizite venisem la Hardwar. Am plecat, mai departe, spre Rishikesh. M-a impresionat templul lui Shiva, zidit chiar în acel an, alb, cu poarta albă şi cu un glob de cristal în vîrful săgeţii care-şi lua zborul din centrul cupolei. Cu oarecare greutate am găsit găzduire la dok-bungalow, chiar pe malul Gangelui. Rishikesh e de mult paradisul sihaştrilor şi contemplativilor. Mai toate clădirile sînt *ashram*-uri sau case de găzduire pentru pelerini. Pe străzi întîlneam necontenit *sadhu*, în robe portocalii, asceţi *naga*, cu trupurile goale, unse cu cenuşă, tot felul de *swami*, dar şi grupuri de pelerini, veniţi cu familiile să viziteze locurile sfinte şi să omagieze pe cei plecaţi pe drumul renunţării.

A doua zi am căutat un loc care să-mi priască, dar inima nu mă îndemna să rămîn. Am trecut atunci mai departe, numai la cîţiva kilometri de Rishikesh, dar pe celălalt mal al Gangelui, la Svarga-*ashram*, şi, de îndată ce-am pus piciorul, am ştiut că acesta era locul. Gangele curgea repede printre stînci şi jungla se întindea pînă aproape de mal, pădure deasă, plină de maimuţe, de şerpi, de păuni şi pisici sălbatice. Toamna tîrziu, cînd vor seca izvoarele în munte, şacalii vor veni pînă în marginile sihăstriei şi din coliba mea le voi auzi urletele. În chiar ziua sosirii am întîlnit pe *Swami* Shivananda. M-a călăuzit către locuinţa *mahant*-ului şi am obţinut dreptul să rămîn în *ashram*, cu condiţia să lepăd hainele europene şi să îmbrac o robă galbenă sau albă, să umblu în sandale şi să nu mă nutresc decît cu hrană vegetală. Apoi *mahant*-ul mi-a arătat *kutiar*-ul pe care mi-l punea la dispoziţie — o colibă măruntă şi solitară, cu prispă de ciment, un pat de lemn şi o lampă cu petrol. A doua zi mi-am adus bagajele din Rishikesh şi m-am instalat. Credeam că voi rămîne cîteva luni. Către Crăciun, mă hotărîsem să rămîn pînă în mai, cînd drumul spre Bhadrinath devenea din nou accesibil. Am plecat, tot atît de brusc pe cît venisem, în martie, după aproape şase luni de sihăstrie.

Colibele se aflau la cîteva sute de metri una de alta. De trei ori pe zi, cînd auzeam clopotele, plecam cu un vas de alamă şi o cană să-mi „cerşesc“ hrana de la *chetra* ; orez, legume fierte, lapte, uneori turte de orez cu miere. Mă deşteptam în zori şi mă duceam să mă scald în Gange, la cîţiva metri doar de *kutiar*-ul meu. La începutul toamnei, jungla era proaspătă şi luxuriantă. Aşezată în coapsa colinelor, sihăstria era ferită de arşiţă, iar iarna de vîntul îngheţat de miază-noapte. Liniştea era neînchipuită. Nu se auzeau decît apele repezi ale Gangelui şi ţipetele scurte, guturale ale maimuţelor. Dacă aş fi voit, puteam rămîne toată ziua singur ; dar, mai ales la început, îmi plăcea să stau de vorbă cu *Swami* Shivananda sau cu alţi sihaştri. Notam cît mai multe din aceste convorbiri şi astfel regăseam gustul pentru filozofie şi sanscrită. Serile, rămîneam cîteva ceasuri pe prispă, ascultînd Gangele, căutîndu-mă, încercînd să mă adun, să mă înţeleg.

După cîteva săptămîni, am simţit că încep să mă înseninez. Începeam, totodată, să înţeleg sensul întîmplărilor care provocaseră ruptura mea cu Dasgupta. Dacă India „istorică“ îmi era interzisă, mi se deschidea acum calea către India „eternă“. Mi-am dat seama, de asemenea, că trebuia să cunosc pasiunea, drama, suferinţa, înainte de a renunţa la dimensiunea „istorică“ a existenţei şi a-mi face drum către o dimensiune trans-istorică, atemporală, paradigmatică, în care tensiunile şi conflictele se anulează de la sine. Mai tîrziu am înţeles că însăşi drama mea urmase un model tradiţional : trebuia ca relaţiile mele cu Dasgupta să depăşească faza de candoare şi facilitate şi să cunoască tensiunea şi ciocnirile care caracterizează începuturile raporturilor între *guru* şi discipol. Marpa, bunăoară, persecutase ani de-a rîndul pe discipolul lui favorit, Milarepa. Îmi spuneam că mă aflam, acum, în faza de „încercare“. Deşi gonit cu brutalitate din Bhowanipore, Dasgupta mă va recunoaşte într-o zi ca pe adevăratul lui discipol — dar asta se va petrece pe alt plan, *in aeternum* iar nu *in saeculum*. (Într-adevăr, asta s-a întîmplat mai

tîrziu, după ce publicasem *Yoga* şi revista „Zalmaxis“. În primăvara anului 1939, în drum spre Anglia, Dasgupta mi-a telegrafiat din Roma că vrea să mă vadă, dar, datorită unor împrejurări independente de dorinţa noastră, nu ne-am putut întîlni.)

Ultimele întîmplări din Bhowanipore mi se păreau acum o lungă rătăcire într-un labirint. (De altfel, imaginea labirintului avea să revină de mai multe ori în cursul vieţii, de cîte ori mă „deşteptam“ dintr-o pasiune care părea a nu face parte din destinul meu.)

Simţeam că nu voi putea ieşi din labirint decît după ce mă voi putea reîntoarce la „centru“. Trebuia, cu orice preţ, să mă „concentrez“, să-mi regăsesc adevăratul meu „centru“. Meditaţiile şi tehnicile yoghine, pe care le studiasem cu Dasgupta în textele clasice, şi pe care le aplicam acum sub controlul lui *Swami* Shivananda, m-au convins încă o dată că erau rezultatul unei extraordinare cunoaşteri a condiţiei umane. Numai cineva care cunoscuse cu adevărat pasiunile, ispitele şi distracţiile celui „prins în mrejele existenţei“ putuse elabora toate acele tehnici psihofiziologice care alcătuiesc yoga. Şi tocmai faptul că ajunsesem în Himalaya la capătul puterilor, vlăguit, turmentat, îmi îngăduia acum să mă „stăpînesc“ şi să mă „desfac de legături“, mai repede decît aş fi putut-o spera dacă m-aş fi aflat într-o „condiţie normală“. Paradoxul era numai aparent. Verificam într-adevăr ceea ce îmi plăcea să numesc „optimismul camuflat“ al spiritualităţii indiene, credinţa că un exces de suferinţă stîrneşte setea de eliberare, că, în fond, cu cît te simţi mai „pierdut“ cu atît eşti mai aproape de „mîntuire“, adică de eliberare ; că situaţia cu adevărat tragică este cea a „fericitului“ şi „mulţumitului de sine“. (De aceea în concepţia indiană zeii nu pot cunoaşte libertatea absolută ; tocmai pentru că trăiesc o existenţă beatifică.)

În preajma Crăciunului, eram un om „schimbat“. Nu voi încerca să rezum aici etapele acestei transformări lăuntrice. Ceea ce se putea spune despre rezultatele feluritelor exerciţii preliminarii le-am descris cît am putut în lucrările mele despre yoga. Alte exerciţii şi experienţe au fost trecute sub tăcere, pentru că am ţinut să rămîn credincios tradiției indiene, care nu acceptă decît comunicarea inițiatică de la *guru* la discipol. De altfel, mă îndoiesc că aş fi fost în stare să descriu cu exactitate, adică într-o proză ştiinţifică, anumite experienţe. Singurul mijloc de expresie aproximativ exact ar fi fost un nou limbaj poetic — şi darul acesta nu l-am avut niciodată. Mai tîrziu, în 1939, am încercat să evoc unele experienţe yoghine într-o nuvelă, ***Secretul doctorului Honigberger***. Libertatea artistului de a „inventa" mi-a îngăduit să sugerez mai mult şi mai precis decît aş fi izbutit într-o descriere strict ştiinţifică.

Swami Shivananda se minuna de rapiditatea cu care îmi însuşisem rudimentele practicii yoga. Îmi prevestea o carieră senzaţională ; voi deveni un al doilea Vivekananda, menit să zguduie Occidentul şi să-l reîntoarcă la izvoarele lui spirituale, pe cale de a fi uitate. Personal, comparaţia cu Vivekananda nu mă flata. Deşi admiram pe Shri Ramakrishna, nu mă simţeam atras de textele suave, moralizante ale lui Vivekananda şi consideram hibridă, ne-indiană opera lui de propagandă şi „vulgarizare". Eram hotărît să pătrund cît voi putea mai departe în tainele contemplaţiei indiene, dar, în afară de teza la care reîncepusem să lucrez, îmi făgăduisem să nu mă fac purtătorul nici unui „mesaj" himalayan. De altfel, destinul avea să intervină la timp pentru a face să triumfe dorinţa mea secretă de a nu mă dedica nici unei „misiuni", nici măcar aceea a „eliberării".

În ianuarie 1931, coliba pustie din vecinătatea *kutiar*-ului meu şi-a regăsit stăpînul ; un ascet *naga* din sud, care se reîntorcea după nu ştiu cîte luni de pelerinaj. Deşi se făcuse frig, schivnicul îşi păstra cu rigurozitate nuditatea lui rituală. Îşi petrecea o bună parte din zi şi din noapte meditînd, dar, dacă se întîmpla să se afle în faţa colibei cînd treceam spre *chetra*, mă saluta ducîndu-şi amîndouă mîinile la frunte şi zîmbind. Ne-am împrietenit repede şi deşi ne înţelegeam anevoie, în hindi, limbă pe care amîndoi o vorbeam prost, mi-a fost de folos în unele practici. Acum, după mai bine de trei luni petrecute în ermitaj, cunoşteam destui schivnici şi învăţasem mult din convorbirile cu ei. Regăsisem regimul de pe vremuri. Dormeam

doar cîteva ceasuri şi izbuteam să fac multe lucruri fără să obosesc şi fără să mă plictisesc. În afară de ceasurile consacrate meditaţiei şi exerciţiilor yoga, citeam în fiecare zi texte sanscrite, lucram la teză, scriam articole pentru „Cuvîntul" şi nopţile continuam *Lumina ce se stinge*.

Uneori porneam singur spre peşterile din Brahmapuri. Petreceam cîteva zile în coliba unui *swami* pe care îl cunoscusem în prima mea excursie, cînd îi întovărăşisem pe Shivananda. Sihastrul îşi ridicase coliba de trestie de bambus într-o plantaţie de bananieri, pe care o cultiva cu mare greutate, căci un întreg trib de maimuţe (erau cenuşii, cu feţele albe) se aciuaseră chiar în arborii din spatele colibei. În fiecare dimineaţă *swami* scotea cîteva piei de leopard şi le întindea pe trunchiuri. Cînd vedeau pieile, maimuţele erau cuprinse de panică şi se refugiau către vîrfurile arborilor, spionîndu-ne printre ramuri. *Swami* mi-a mărturisit odată că le observă de luni de zile şi se minunează de neistovita lor vitalitate, îndeosebi de capacităţile sexuale ale masculilor. Asta i se părea cu atît mai impresionant cu cît hrana maimuţelor era puţină şi la întîmplare. *Swami* era sigur că această vitalitate extraordinară se datora unor anumite rădăcini, pe care nu le cunoşteau decît maimuţele. Se hotărîse atunci să le urmărească, să vadă ce rădăcini şi ce bulbi culeg ele. Spera să descopere într-o zi rădăcina miraculoasă — şi atunci omul va redobîndi exuberanţa sexuală a maimuţelor.

Pentru un sihastru indian, curiozitatea aceasta mi se părea extravagantă. Mă duceam să-l văd de cîte ori puteam, pentru că, deşi aparent aplica o metodă „ştiinţifică" (observa, aduna şi încerca rădăcinile pe care bănuia că le mănîncă maimuţele) *swami* căuta, în realitate, „planta vieţii", „fructul tinereţii şi longevităţii", de care vorbesc atîtea mituri şi legende — şi mă fascina forţa cu care se manifesta acest mit arhaic camuflat acum în preocupări ştiinţifice. De altfel, nu era singurul exemplu. Înainte de a ajunge la coliba de bambus, mă opream la un *brahma-carin* nepalez, care-şi petrecea o parte din timp îngrijind şi culegînd plante medicinale. De mult aflasem de „fructul rishilor", nişte rădăcini bulbi cu care se hrănesc pustnicii. *Brahma-carinul* îmi arătase o întreagă cultură de „frunza lui Brahma“, o plantă cu frunze mici şi rotunde, cu gust medicinal, renumită pentru însuşirile ei fortifiante. Planta era cunoscută de mii de ani în farmacopeea Ayur-veda şi, de curînd, fusese adoptată de „Bengal Pharmaceutical Works“, din Calcutta, pentru tratamentul surmenajului.

Dar mai ales îmi plăcea să vizitez pustnicii din peşterile care se întindeau pe malul Gangelui, de la Brahmapuri la Lakshmanjula. Peşteri mărunte, ascunse între stînci, alcătuite la întîmplare prin rostogolirea malurilor de piatră. Intram cu greutate şi mă aşezam pe nisipul rece al peşterii, aşteptînd să primesc încuviinţarea de a pătrunde în interior. O adevărată peşteră de sihastru, pitorească şi încăpătoare, era locuită de un bătrîn *swami* din Malabar. Printre cărţile lui de căpătîi, alături de *Bhagavad-Gita* şi [comentariul lui] Shankara [pe marginea ei], avea *Imitaţia lui Christos*, pe care o considera cea mai adîncă operă a spiritualităţii creştine după Evanghelii. Rămîneam uneori ceasuri întregi de vorbă, şi odată am petrecut noaptea în firida peşterii.

Nu prea departe, se afla peştera unei bătrîne sihastre. N-am putut afla niciodată cine era şi de unde venise. Era unsă cu cenuşă pe tot corpul, avea cenuşă şi pe craniul ras şi rămînea zi şi noapte în meditaţie, în aceeaşi poziţie yoghină, aşezată pe un strat de cenuşă. Aproape că nu vorbea, dar simţeam că ştie că te afli acolo, lîngă ea, mult înainte de a rosti primul cuvînt. Cînd m-a dus la ea, *Swami* Shivananda m-a privit pătrunzător, apoi a zîmbit. M-am simţit deodată senin, împăcat. Parcă aş fi descoperit pe neaşteptate o certitudine care mi-ar fi putut schimba viaţa. Am revăzut-o, după multe luni, la începutul primăverii. M-a privit şi privirile ei au devenit deodată reci, aspre, depărtate. Am ştiut că ghicise că nu mai eram *brahmacarinul* pe care îl văzuse ea la început şi m-am retras încurcat. Am înţeles că drumul pe care apucasem, deşi exaltat de atîţia maeştri spirituali indieni, îi repugna profund. Bătrîna mea cenuşărească desigur nu credea că există alt drum în afară de cel al ascezei şi rugăciunii, pe care-l alesese ea.

*

Multă vreme nimeni nu ştiuse de mine, nici cei din ţară, nici doamna Perris. Cîteva săptămîni trăisem fără nici o veste, de nicăieri. Numai după ce am simţit că-mi vin în fire, am scris doamnei Perris, rugînd-o să-mi trimită corespondenţa la Svarga-*ashram*. Într-o zi factorul a urcat pînă la *kutiar*-ul meu, încărcat cu scrisori, ziare şi reviste din ţară. Aşa am aflat, într-un amurg de octombrie, pe stînca pe care îmi plăcea să mă aşez ca să ascult valurile repezi ale Gangelui, aşa am aflat de recenzia aspră pe care o publicase Nichifor Crainic în „Gîndirea“ şi de apărarea pe care mi-o luase Mircea Vulcănescu în „Cuvîntul“. Mircea îşi intitulase articolele *Carte pentru Isabel* şi erau într-adevăr scrisori către mine, povestind furtuna pe care o stîrnise *Isabel* şi explicîndu-mi pentru ce motiv se înşelase N. Crainic, socotind romanul imoral. (Cu amărăciune şi regret, Crainic scrisese : „Atîta inteligenţă şi atît talent îngropate sub pămînt“ — şi de atunci numele meu n-a mai figurat printre colaboratorii „Gîndirii“.) Mircea Vulcănescu încerca să pătrundă dincolo de camuflajul pe care îl elaborase autorul, descifrînd intenţiile secrete ale cărţii. Pentru el, *Isabel* era în primul rînd o „carte cu cheie“ şi trebuia judecată ca atare. Dintr-o scrisoare a lui Ionel Jianu, am aflat că F. Aderca elogiase romanul în „Adevărul“, scriind între altele : „Într-o ţară de mare cultură, un asemenea debut ar fi adus autorului glorie, notorietate şi avere.“

Trimisesem mai de mult lui Ionel Jianu prima parte a *Luminii ce se stinge* şi el îmi sugerase s-o public în foileton la „Cuvîntul“. A apărut în iarna anului 1931, dar nu cred că a avut cineva răbdarea să citească toate foiletoanele pînă la capăt. Scriam acum partea a II-a. Scriam noaptea, la lumina slabă a lămpii cu gaz, într-un stil tot mai „străin“, ca şi cum aş fi scris cartea altcuiva. Scriam, totuşi, fascinat de „misterul“ pe care credeam că mi-l revelez cu cît mă apropiam de final.

Uneori, nopţile, după cîteva ceasuri de migăleală la manuscrisul *Luminii ce se stinge*, simţeam că nu voi putea adormi înainte de a mă reîntoarce la „izvoarele" mele indiene. Traduceam atunci, în cea mai poetică limbă românească pe care o mai puteam mînui, fragmente din *Bhagavad-Gita*, sau poeme din ultimul volum al lui Tagore. Dar India era pentru mine şi a rămas de atunci o cultură integrală, în care se articulau curente de gîndire diferite şi adesea antagonice. Mă interesau nu numai tehnicile şi filozofiile prin care spiritul indian spusese cel mai formidabil *Nu !* vieţii şi Universului întreg, ci şi creaţiile în care distingeam o valorificare pozitivă a realităţilor cosmice şi vitale. Descoperisem mai de mult paradoxala exaltare şi transfigurare a sexualităţii pe care o elaboraseră teologiile şi tehnicile tantrice. Descopeream acum rădăcinile spirituale ale interesului pentru lumea organică. Numai un savant indian ca Sir Jagadish Bose izbutise să demonstreze ştiinţific homologia între regnul vegetal şi cel animal. Nu ştiu în ce măsură implicaţiile teoretice ale experienţelor lui Jagadish Bose sînt încă acceptate. Dar, pentru mine important era faptul că ştiinţa modernă a înregistrat o asemenea ipoteză a unităţii funciare a vieţii şi că ea a fost formulată de un indian, în conformitate cu tradiţiile filozofice ale Indiei (pe care Bose, de altfel, le ignora — ceea ce face şi mai semnificativă opera lui ştiinţifică).

Acolo, în *kutiar*-ul meu din Swarga-*ashram*, meditam adesea asupra posibilităţii de a scrie o istorie a ştiinţelor indiene — dar nu în sensul apologetic în care o înţelegeau anumiţi savanţi indieni, încercînd să arate că şi India a fost capabilă de „observaţii riguroase şi experienţe obiective ştiinţifice", ci arătînd, pur şi simplu, că spiritul indian a aplicat metodele care-i conveneau pentru a descrie, clasa şi explica fenomenele naturale. Am scris atunci, nopţile, în *kutiar*-ul meu, un lung studiu despre „Cunoştinţele botanice în vechea Indie", care a apărut în 1931. Plănuisem alte cîteva, dar n-am apucat să redactez, mai tîrziu, decît un scurt text despre „caracterul calitativ al fizicii indiene", rămas inedit, şi capitolele despre metalurgia şi alchimia indiană, publicate în *Alchimia asiatică* (1935).

Pe la sfîrşitul lui octombrie întîlnisem pe Arthur Young, un englez încă tînăr, îmbrăcat în roba portocalie a eremiţilor. Se întorcea de la Bhadrinath, umblînd anevoie, căci avea tălpile umflate ; uneori, cîţiva pelerini mai voinici îl purtau în cîrcă. Făcuse parte din armata din Mesopotamia şi, după aventuri fără număr — incontrolabile, dacă nu chiar improbabile — încercase să se sinucidă zvîrlindu-se cu motocicleta în ocean. Fusese salvat şi, din deznădejde şi exasperare, îşi aruncase într-o seară hainele europene într-o baltă, îmbrăcase roba portocalie şi, cerşind din sat în sat, se îndreptase spre Himalaya. Petrecuse cîtva timp în Rishikesh şi Svarga-*ashram*, îşi luase numele de *Swami* Jnanananda, apoi plecase cu un grup de pelerini spre Bhadrinath.

Nu ştiu în ce măsură fusese transformat de disciplina monastică. În orice caz, părea un om împăcat cu viaţa. Regăsise chiar curiozitatea şi gustul de aventură din prima tinereţe. După numai vreo zece zile de odihnă în Svarga-*ashram* mă convinsese să-l întovărăşesc la Peshawar, ca de acolo să pătrundem în Afganistan prin trecătoarea Khyber. Cum eram îmbrăcaţi amîndoi ciudat, el în robă portocalie, eu într-una albă, de *brahma-carin*, şi barba îmi crescuse mare, roşie şi neîngrijită ; cum plecarea noastră coincisese cu noi atentate în Nordul Indiei, am fost tot timpul suspectaţi şi urmăriţi de poliţie. În gara Lahore am fost chiar arestaţi şi anchetaţi, extrem de politicos, de mai mulţi poliţişti. A trebuit să ne lăsăm paşapoartele la şeful gării şi să ne suim în primul tren către Peshawar. Din fericire, şeful gării din Peshawar era înrudit cu dl. Perris, aşa că am găzduit la el, scăpînd astfel de vigilenţa Poliţiei.

Ca să putem trece prin Khyber Pass, trebuia să obţinem o permisie specială. [Ruda domnului] Perris a reuşit să ne-o procure şi, după trei zile de la sosirea noastră în Peshawar, ne-am urcat în trenul către Landi Khotal. În cei patruzeci de kilometri care ne despărţeau de frontieră, am traversat peste 30 de tuneluri. Dar ce privelişte fantastică, valea aceea strîmtă, pustie, dezolată, prin care urcă trenul de la Lalabegh la Landi Khotal ; cu pereţii de stîncă roşcată, înălţîndu-se vertiginos de-o parte şi de alta. Pe piscurile zimţuite se profilau forturile Ali Masjid, Jamrud, Landi Khotal. Dar în Landi Khotal am aflat că frontiera era interzisă chiar celor cu permise speciale. Descurajaţi, ne-am reîntors în Peshawar. Optimismul gazdei noastre era însă inepuizabil. Ne-a asigurat că putem pătrunde în Afganistan prin alt punct de frontieră şi, a doua zi, am pornit din nou, de astă dată spre Durgai. Dar nici de data aceasta nu am avut noroc. Două din degetele lui Arthur Young, aproape degerate pe drumul Bhadrinath-ului, se infectaseră. A fost pansat de un sanitar într-o mică gară şi iar ne-am întors la Peshawar. Eu am plecat spre Rishikesh, oprindu-mă la Lahore ca să-mi iau paşaportul, iar Young s-a dus să-şi vadă un prieten, Father Brown, în Rurki.

În preajma Crăciunului sosise în Svarga-*ashram* o violoncelistă din Johannesburg. *Swami* Shivananda a luat-o sub protecţia lui şi, spre mirarea tuturor, i s-a îngăduit să locuiască în casa pe care şi-o clădise o *maharani*, chiar pe malul Gangelui. Jenny părăsise pentru totdeauna Johannesburgul şi muzica, pentru a căuta „absolutul" în India. Îmbrăcase o *sari* simplă, albă, şi medita pe terasă sau asculta pe Shivananda explicîndu-i rudimentele filozofiei Vedanta. O indiană bătrînă din Hardwar îi împrumutase un patefon şi cîteva plăci. Uneori, serile, *Swami* Shivananda şi cu mine veneam să ascultăm *Simfonia neterminată* sau *Jupiter*, şi Jenny ne oferea o ceaşcă de cacao.

Aveam atîtea lucruri de făcut încît o vedeam destul de rar. Lunile de iarnă au trecut repede. Rămîneam aproape tot timpul închis în *kutiar*-ul meu, lucrînd — iar nopţile scriam ultimele capitole din *Lumina ce se stinge*. Aşteptam primăvara ca să pot pleca spre Bhadrinath. Şi pe nesimţite m-am trezit, fără să vreau, implicat într-o nouă dramă. Fiind singurul european tînăr în tot *ashram*-ul, Jenny se îndrăgostise de mine. Cînd am înţeles asta, i-am mărturisit că ultimul lucru la care m-aş gîndi, mai ales aici, într-o sihăstrie himalayană, ar fi o aventură amoroasă.

Credeam că rămăsesem bine înţeleşi, dar destinul hotărîse altfel. *Swami* Shivananda plecase la Benares şi Jenny m-a rugat să continui eu lecţiile despre vedanta. I-am răspuns că n-o pot face ; pe de o parte, n-aveam timp ; pe de altă parte, vedanta nu mă pasiona. I-am explicat de ce. I-am vorbit despre Samkhya-yoga, despre teza mea, despre tantrism, adăugînd că yoga tantrică mă interesează îndeosebi, dar fără să intru în amănunte. Venită în India să caute „absolutul", Jenny nu s-a lăsat abătută de rezerva şi indiferenţa mea. Discret, dar cu multă dibăcie, reuşea să mă antreneze în discuţii din care afla întotdeauna ceva mai mult despre ritualele tantrice. Continua să mă invite la ceaşca cu cacao pe terasă şi, deşi refuzam de cîte ori puteam, tot acceptam să mă duc s-o văd o dată, de două ori pe săptămînă.

Odată i-am făgăduit că vin şi am uitat. Pe seară, am auzit bătăi timide în uşa *kutiar*-ului meu. Îmbujorată, stînjenită, cu lacrimile în ochi, Jenny mi-a mărturisit că mă aşteptase toată după-amiaza, iar în cele din urmă izbucnise în plîns, văzîndu-se umilită şi dispreţuită. M-am scuzat cum am putut, dar pentru că o vedeam atît de abătută i-am spus că voi veni, mai tîrziu, să ascultăm împreună *Peer Gynt*.

Am înţeles, mai tîrziu, cum un amănunt oarecare, o întîmplare fără nici o semnificaţie aparentă, îţi poate schimba radical viaţa, împingîndu-te pe un drum care, doar cu puţine ceasuri mai înainte, ţi se părea indiferent sau improbabil. Viaţa mea în India ar fi fost alta dacă, în acea seară de februarie, nu m-aş fi dus s-o văd pe Jenny. De cum am intrat, am simţit că se *schimbase* ceva — în văzduhul camerei vaste şi albe, cu ferestrele spre Gange, în chipul şi purtarea lui Jenny. Nu era numai faptul că pentru întîia oară îşi fardase buzele şi îmbrăcase o *sari* de mătase transparentă. Era mai ales presentimentul că mă aştepta o încercare grea şi că această încercare e de ordin „iniţiatic", adică de ea depinde o împlinire ulterioară sau un lamentabil eşec. În ceasul care trecuse de cînd o descoperisem plînsă şi umilită, la uşa *kutiar*-ului meu, Jenny se transformase total. Prin ce miracol regăsise misterul propriului ei corp şi dobîndise gravitatea aproape rituală a vocii, lumina secretă a privirilor — n-am înţeles niciodată. Dar de această Jenny nu mai mi-era milă. Aproape că mi-era frică. În locul blondei, timidei îndrăgostite, care mă plictisea şi mă încurca, apăruse o fiinţă a cărei simplă prezenţă provoca o confruntare cu mine însumi. Simțeam că orice drum aș fi ales, nu voi mai putea reintegra seninătatea și plenitudinea pe care le cucerisem cu atîtea eforturi în ultimele cinci luni. Dacă m-aș fi retras îndată în *kutiar*-ul meu, mi-aș fi spus că mi-a fost frică de prima ispită reală care-mi ieșise în cale și m-aș fi simțit umilit pentru tot restul vieții. Dacă aș fi acceptat ceea ce mi se părea inevitabil, șederea mea în *ashram* ar fi devenit ridicolă și umilitoare.

Ca de atîtea alte ori în viață, soluția se afla între cele două alternative. Într-adevăr, cînd, după ce-mi adusese ceașca de cacao, Jenny m-a întrebat dacă am văzut vreodată o *nayika* în carne și oase, am înțeles. Sensul atmosferei rituale care mă tulburase de cum intrasem în odaie acesta era: fără să-și dea seama, Jenny întrupase o *nayika*, partenera consacrată în anumite ceremoniale tantrice. I-am răspuns că, nefiind inițiat, n-am putut vedea o *nayika* în nuditatea ei rituală. „Am putea să ne inițiem împreună ?“ m-a întrebat Jenny. „E imposibil, fără un *guru*“, i-am răspuns. „Am putea să-l căutăm, a stăruit Jenny. Iar pînă atunci...“

Știam ce vrea să spună. Pînă ce vom găsi un *guru* (dar eu știam mai dinainte că nu-l vom găsi în acest *ashram)*, am putea încerca ritualele preliminarii, de care-i vorbisem odată. Dar și asemenea rituale preliminarii implicau o seamă de riscuri. Îmi era totuși peste putință să nu le înfrunt.

De-atunci, veneam tîrziu, după miezul nopții, și mă reîntorceam în *kutiar*-ul meu un ceas înainte de zori. Izbutisem să-mi păstrez luciditatea și stăpînirea de sine nu numai în „ritualele preliminarii“, ci și în tot ce-a urmat. Jenny era uluită, iar eu simțeam că sînt pe cale să devin un alt om. Dormeam uneori numai două-trei ceasuri și nu eram obosit. Lucram tot timpul și lucram mai bine ca niciodată. Am înțeles atunci temeiul acelei orgolioase beatitudini pe care o proclamă unii asceți, meșteri în Hathayoga. Am înțeles și cauza pentru care anumiți yoghini se socotesc asemenea zeilor, dacă nu chiar superiori lor, și vorbesc despre transmutarea și chiar nemurirea trupului.

În martie, întorcîndu-mă odată în zori, am găsit pe vecinul meu *naga* așteptîndu-mă pe prispă. „Știu de unde

vii“, mi-a spus el îndată ce-am intrat împreună în *kutiar*. „Crezi că te poți compara cu Maha Bhairava. Dar ai destulă *virya* (energie) ca să înaintezi pe drumul acesta ? Oamenii din ziua de astăzi sînt impuri și slăbănogi. Foarte curînd ai să simți o fierbințeală puternică în creștetul capului. Să știi atunci că nu mai ai mult. Mai bine, oprește-te înainte...“

Vorbise cît putuse mai clar, utilizînd propoziții întregi în sanscrită, ca să-l pot înțelege. Îl înțelesesem. „Dar dacă voi găsi un *guru*“ l-am întrebat. „Ai avut deja un *guru*“, mi-a spus zîmbind. Apoi m-a salutat ducîndu-și palmele la frunte și s-a retras în coliba lui.

Nu m-am mai culcat. Am rămas cîteva ceasuri nemișcat, lîngă perete, acolo unde învățasem primele poziții yoghice și mă desprinsesem să-mi ritmez respirația, concentrîndu-mă asupra unui singur obiect mental. Încet, încet, am început să înțeleg. Pentru a doua oară în mai puțin de un an, mă lăsasem păcălit de propria mea imaginație ; în termeni indieni, de nălucirile urzite de *maya*. Înțelesesem greșit afecțiunea pe care mi-o arătase familia Dasgupta și mă lăsasem orbit de o pasiune pe care, dacă mi-aș fi păstrat luciditatea, aș fi putut-o evita. Tocmai acum, cînd mi se părea că mă „deșteptasem“, căzusem pradă celei dintîi ispite magice pe care neodihnita *maya* mi-o scosese în cale. Într-adevăr, nu iubeam pe Jenny și nici măcar nu eram atras trupește de ea. Și totuși, acceptasem să-i cunosc corpul în chip „magic“, adică lucid și detașat, așa cum numai un „inițiat“ își poate îngădui s-o facă — și eu știam bine că nu există inițiere fără *guru*. Mă lăsasem antrenat într-un „joc magic“ fără sens și, așa cum mi-o anunțase *naga*, extrem de primejdios.

De data aceasta, o fată tînără întrupase o taină pe care nu știusem s-o descifrez. Și, încă o dată, ignoranța sau nepriceperea mea îmi închisese încă un drum către „India“ cu care voiam să mă identific. Ratasem „adoptarea“ mea de către Dasgupta și, deci, India „istorică“. Iar acum, în urmă, îndată după plecarea lui *Swami* Shivananda, pierdusem și șansa de a mă integra Indiei „eterne“, transistorice. Nu mai aveam dreptul să rămîn în acest *ashram*, Va trebui să iau totul de la început, mai tîrziu, în alt *ashram*. Dar, deocamdată, trebuia să plec, și imediat.

Nu puteam ști atunci că eterna *maya*, în oarba ei înțelepciune, provocase și acest al doilea *malentendu* ca să mă ajute să-mi regăsesc propriul meu destin. Nici viața de „bengalez adoptat“, nici cea de sihastru himalayan nu mi-ar fi îngăduit să-mi împlinesc virtualitățile cu care venisem pe lume. Mai curînd sau mai tîrziu, m-aș fi trezit din „existența mea indiană“ — istorică sau transistorică — și mi-ar fi fost greu să mă reîntorc, pentru că n-aș mai fi avut douăzeci și trei de ani. Ceea ce încercasem eu să fac, și anume să renunț la ereditatea mea occidentală și să-mi caut o „casă“ sau o „lume“ într-un univers spiritual exotic echivala, într-un anumit fel, cu renunțarea înainte de vreme la toate posibilitățile mele de creație. N-aș fi putut fi creator decît rămînînd în lumea mea, care era în primul rînd lumea limbii și culturii românești. Și n-aș fi avut dreptul să renunț la această lume decît după ce mi-aș fi făcut datoria față de ea, adică după ce-aș fi istovit posibilitățile mele creatoare. Aș fi avut dreptul să mă retrag definitiv în Himalaya la capătul activității mele culturale, iar nu la începutul ei. A crede că, la 23 de ani, aș fi putut sacrifica istoria și cultura pentru „absolut“ era încă o dovadă că nu înțelesesem India. Vocația mea era cultura, nu sfințenia. Ar fi trebuit să știu că nu ai dreptul să „arzi etapele“ și să renunți la creativitatea culturală decît în cazul unei vocații speciale — pe care nu o aveam... Dar, evident, toate acestea le-am înțeles mai tîrziu.

Calm, înseninat, m-am dus s-o vestesc pe Jenny de hotărîrea pe care o luasem. A împietrit — apoi a izbucnit în plîns. Am trecut pe la *mahant*, i-am mulțumit de găzduire și, îmbrăcînd pentru prima dată hainele europene, după aproape șase luni, am plecat la Hardwar și m-am suit în primul tren spre Delhi. A treia zi de dimineață eram la Calcutta. Am provocat o adevărată senzație în 82 Ripon Street, ars de soare și cu barbă scurtă, roșie, care-mi dădea aerul unui student din piesele lui Leonid Andreev.

*

Pe vapor, mă duceam adesea, serile, după cină, să-l întîlnesc pe Tucci. Fusese ales de curînd membru al Academiei italiene. Asta-i îngăduia să călătorească gratuit la clasa I, pe toate vapoarele italiene. Se întorcea la Roma după aproape șase ani, cu o imensă colecție de manuscrise, obiecte de artă și cărți rare. Dar deja se gîndea la noile expediții în Tibet, pe care avea să le întreprindă în anii următori cu sprijinul guvernului italian.

Ne plimbam pe punte și Tucci îmi vorbea de Institutul Oriental pe care-l plănuia. Nu va fi o simplă instituție academică, ci în primul rînd un șantier în care vor putea lucra tineri savanți asiatici ; și nu numai istorie antică și arheologie, ci și probleme de cultură și istorie contemporană. Trebuie să scoatem Asia din muzee și biblioteci, acolo unde o înfundaseră orientaliștii secolului trecut. Asia constituie un complex de civilizații *vii*.

Cît de bine îl înțelegeam și cu cît entuziasm îi dădeam dreptate ! Tucci justifica și valida, cu prodigioasa lui experiență și autoritate, concluziile la care ajunsesem și eu, mai ales în timpul din urmă, în cele nouă luni care se scurseseră de la întoarcerea din Himalaya. Simțeam încă de pe atunci că această perioadă se deosebea de celelalte faze ale vieții mele în India. Legasem alte prietenii, frecventam alte medii, eram solicitat de alte probleme. După lecțiile pe care le primisem în Bhowanipore și Svarga-*ashram*, mă îndreptasem instinctiv spre alte izvoare ale acestei inepuizabile Indii. De data aceasta, nu mai încercam să devin un altul, imitînd un model indian, ci mă lăsasem atras de misterul atîtor aspecte obscure sau neglijate ale culturii indiene.

Îndată după întoarcere, m-am cufundat cu totul în lucru. Diminețile le petreceam la „Imperial Library“, după-amiezile la „Biblioteca Societății Asiatice“, iar nopțile lucram pînă tîrziu în camera mea, pregătind partea a II-a, comparativă, din teză. Cu un an mai înainte desprinsesem două capitole, despre filozofia Samkhya și despre psihologia yoga, și le trimisesem lui Rădulescu-Motru, care le publicase în „Revista de Filozofie“. Scrisesem și două articole pentru „Ricerche Religiose“, revista lui

Ernesto Buonaiuti. Cu Buonaiuti, ca și cu atîția alți savanți italieni, rămăsesem în corespondență. Continua să-mi trimită toate publicațiile lui și, de cîte ori — mai ales în primul an al vieții la Calcutta — trecusem prin crize de melancolie, îi scriam lui. Îmi răspundea întotdeauna cu aceeași promptitudine și căldură pe care i le cunoșteam de atîția ani.

Acum, în primăvara anului 1931, încercînd să redactez o istorie comparată a tehnicilor yoghine, mi-am dat seama că sanscrita, pali și bengaleza nu-mi erau de-ajuns. Trebuia să cunosc cel puțin tibetana, dacă nu și chineza, și măcar rudimentele cîtorva limbi dravidiene și sud-est-asiatice. Voiam să integrez analiza pe care o întreprinsesem, a tehnicilor meditative, în istoria totală a culturii indiene și, dacă se poate, a Asiei Orientale. M-am apucat să învăț tibetana, încurajat de Van Manen, bibliotecarul „Societății Asiatice“, care-mi împrumutase manualele și dicționarul de care aveam nevoie și se oferise să mă ajute. Credeam că nu-mi va fi greu. Dar numai după cîteva săptămîni am înțeles că, dacă nu aplic sistemul cu care învățasem sanscrita, adică lucrînd zi și noapte numai la tibetană, nu voi putea progresa destul de repede. Dar, acum, pasionat de atîtea descoperiri pe care le făceam, mai ales în etnologia indiană și sud-est asiatică, îmi era imposibil să mă concentrez exclusiv asupra tibetanei.

În plus, pe neașteptate, s-au ivit noi dificultăți. Doamna Perris mi-a telefonat într-o dimineață la „Imperial Library“ că cineva vrea să-mi vorbească. Era Jenny. Renunțase la sihăstria din Svarga-*ashram* și venise să mă vadă. Mai grav : se instalase în pensiunea din Rippon Street. A rămas vreo două săptămîni, în care timp am lucrat pe apucate. I-am mărturisit foarte sincer că tot ce se întîmplase aparținea trecutului. Dar Jenny spera încă. Într-o zi mi-a declarat că, nereușind să găsească „absolutul“, se va face cocotă. Și-a îmbrăcat rochia cea mai elegantă, s-a fardat și s-a dus să bea un cocktail în cel mai luxos local din Calcutta. S-a întors după un ceas, dezamăgită și descumpănită. S-a consolat ieșind seri de-a rîndul cu grupul din pensiune — cinematografe, „China Town“, baruri. În cele din urmă s-a hotărît să mai încerce o dată. A plecat la

Pondichéry, la *ashram*-ul lui Aurobindo Gosh. După o săptămînă mi-a scris că e fericită, că „La Mère“ i-a redat curajul de a căuta „absolutul“, că și-a dăruit puținul pe care-l avea acestui *ashram* în care se hotărîse să rămînă pentru restul vieții. Îmi ura să-mi găsesc și eu, cît mai curînd „adevăratul meu drum“. De atunci n-am mai auzit nimic de ea.

După plecarea lui Jenny m-am așezat și mai furios pe muncă. Am întrerupt studiul tibetanei și m-am concentrat asupra etnografiei Asiei Orientale. Cum eram hotărît să mai rămîn încă doi-trei ani în India, îmi făgăduisem să mă întorc la tibetană, după ce mă voi familiariza cu civilizațiile populare indiene și sud-est asiatice. O excursie spre Sahibgunga, unde trăisem o săptămînă printre Santaii ; plimbările pe care le făceam în satele din jurul Calcuttei, îmi ațîțaseră și mai mult interesul pentru populațiile aborigene preariene. Mi se părea că încep să înțeleg elementele de unitate ale tuturor civilizațiilor țărănești, care se întindeau din China și Sud-Estul Asiei pînă în Mediterana și Portugalia. Regăseam pretutindeni ceea ce am numit mai tîrziu „religiozitatea cosmică“, adică rolul capital al simbolului și al icoanei, respectul religios al pămîntului și al vieții, credința că sacrul se manifestă direct prin misterul fecundității și reînnoirii cosmice, iar nu prin evenimentele istorice. Evident, civilizațiile țărănești europene fuseseră transfigurate de creștinism, dar creștinismul răsăritean și mediteranean era în același timp și o „liturghie cosmică“. Întruparea, moartea și învierea lui Christos sanctificaseră într-un anumit sens Natura. Lumea era din nou „bună“, așa cum fusese înainte de păcat. În ceea ce privește populațiile țărănești din India, pentru ele lumea nu era o „iluzie“ și viața nu se reducea la un lanț de suferințe, așa cum le prezentau filozofiile și ascezele post-upanișadice. Lumea, viața, bucuria erau creații divine și „păcatul“ — adică „ignoranța“ — nu consta în acceptarea lor ca atare, ci în credința că Lumea și viața reprezintă realitatea ultimă.

Indirect, înțelegerea spiritualității indiene aborigene m-a ajutat, mai tîrziu, să înțeleg structura culturii românești. Recunoșteam tot mai mult importanța elementului autohton, prearian, în constituirea hinduismului. Cele mai specifice caracteristici ale religiozității indiene — în primul rînd cultul și devoțiunea mistică față de zeițele fertilității — erau aportul populațiilor aborigene sau rezultaseră dintr-o sinteză între spiritualitatea autohtonă și cea a indoarienilor. Aveam să înțeleg curînd că aceeași sinteză avusese loc și în istoria culturii românești. Dacii — „fondul autohton“ de care vorbea Blaga, după Pârvan și Hasdeu — împliniseră în cultura românească rolul prearienilor în cultura indiană. Cu deosebirea că, în timp ce în India aceste straturi preariene și expresiile lor culturale erau încă observabile, aportul dacilor nu putea fi decît incomplet și aproximativ reconstituit. Fără îndoială însă că, printre elementele de unitate ale civilizațiilor țărănești din sud-estul Europei, cel mai important era substratul tracic. Peste acest substrat se adăugaseră în cursul vremilor influențele culturale ale Greciei, ale Romei imperiale, ale Bizanțului și mai ales ale creștinismului. Or, dacă, așa cum m-am convins tot mai mult mai tîrziu, tradițiile populare românești păstrau o parte din moștenirea traco-getică, mi se părea că problema istoriei și filozofiei culturii românești trebuie dezbătută pe un alt plan. În primul rînd, creațiile populare românești se articulau într-o perspectivă mult mai vastă, căci ele nu erau numai „românești“ ; mai precis, dimensiunile lor nu erau „provinciale“, nu se limitau la frontierele neamului românesc. Un anumit tip de civilizație, adică un mod specific de a exista în lume, era ilustrat atît de cultura populară românească, cît și de celelalte culturi din sud-estul Europei, cu toate diversificările și variațiile lor (care caracterizează, de altfel, geniul creațiilor populare pretutindeni în lume).

În al doilea rînd, recunoașterea validității, autenticității și universalității acestui mod de a exista și a fi creator în lume îngăduia elitelor românești contemporane să înțeleagă și alte expresii ale aceluiași mod de a fi, în special valorile culturilor populare indiene. De aceea, prin 1937, după ce publicasem *Yoga* și diferite alte studii despre civilizațiile preariene, m-au surprins anumite articole din presa de dreapta, în care eram dojenit sau ironizat pentru preocupările mele „exotice“. Mi se părea că, prezentînd aportul elementelor preariene în cultura indiană, sau comentînd simbolismul templului din Barabudur,

eram mai aproape de universul spiritual al țăranului român și contribuiam mai temeinic la înțelegerea acestui univers decît, bunăoară, traducînd pe Kant — așa cum făcea, pe atunci, unul din tinerii teoreticieni de dreapta.

Mai era încă ceva care mă făcea să simt urgența înțelegerii spiritualității indiene și în general a culturilor asiatice. Știam că independența Indiei e iminentă și că foarte curînd Asia întreagă va reintra în istorie. Pe de altă parte, într-un viitor nu prea depărtat, o seamă de populații arhaice își vor face loc pe scena politicii mondiale. Mi se părea că noi, românii, am putea împlini un anumit rol în apropierea și dialogul între cele două sau trei lumi : Occidentul, Asia și civilizațiile de tip popular arhaic. Mi se părea inutil să repetăm anumite clișee sau descoperiri occidentale — dar de asemenea mi se părea steril și primejdios să ne fixăm într-un „tradiționalism“ desuet. Tocmai rădăcinile țărănești ale unei bune părți din cultura românească ne silea să depășim naționalismul și provincialismul cultural și să tindem către „universalism“. Elementele de unitate ale culturilor populare indiene, mediteraneene și balcanice îmi dovedeau că *aici* exista acel universalism organic, rezultatul unei istorii comune (istoria civilizațiilor țărănești), iar nu construit in chip abstract. Noi, cei din Răsăritul Europei, am fi putut sluji de punte între Occident și Asia. Asta, evident, în ipoteza că Rusia sovietică nu va deveni o putere mondială. O bună parte din activitatea mea din România dintre 1932 și 1940 își găsește punctul de plecare în aceste intuiții și observații din primăvara și vara anului 1931.

Mă împrietenisem cu Van Manen, care îmi împrumuta publicații rare din prodigioasa lui bibliotecă tibetană, și cu Lucian Bogdanov, orientalist rus, stabilit în Calcutta, după ce petrecuse patru ani în Afganistan. Pe cît de mult iubea Van Manen India, pe atît o ura Bogdanov. Nu suporta decît India islamică și nu se putuse apropia niciodată de cultura și arta indiană (în care, de altfel, nu vedea decît „idolatrie“). Ar fi dat orice ca să poată părăsi India — unde trăia anevoie, din slujba pe care o avea la Consulatul francez din Calcutta și din traducerile pe care le făcea pentru „Cama Oriental Institute“. Îi vorbisem odată de posibilitatea de a veni la București, ca profesor de limbi orientale la Universitate, și asta îi redeșteptase speranțele. I-am scris amîndoi lui Nicolae Iorga, dar n-am primit nici un răspuns.

În biblioteca „Societății Asiatice" întîlneam tot felul de savanți. Așa am întîlnit pe tibetanistul Jacques Bacot și pe sexologul Maurizius Hirschfeld, care se întorcea din Japonia cu o prodigioasă colecție de pietre falice, și cu un tînăr asistent japonez posedat de ideea că într-o zi patria lui va deveni celebră pentru creațiile și perfecțiunile ei erotice. Van Manen mă invita uneori la el acasă. Îi plăcea să discute cu bucătarul lui în tibetană, în timp ce invitații se trudeau să ghicească ce nou fel de mîncare himalayană îi așteaptă. Prin Bogdanov cunoscusem un atașat de legație francez, care petrecuse doi ani la București. André venea uneori în Ripon Street, invita fetele la ceai la „Firpos", făcea curte lui Norinne. Pe atunci, Norinne era logodită cu un tînăr anglo-indian, Ernest Mann, care lucra la o plantație de iută din East Bengal. De cîte ori venea la Calcutta, Ernest invita familia Perris la restaurant, apoi se ducea să danseze cu Norinne. Într-o noapte am auzit voci în hol, un țipăt și, ducîndu-mă să văd ce se întîmplă, doamna Perris mi-a strigat : „S-a înecat Ernest !..." Fratele și cumnatul lui veniseră să-i aducă vestea. Primiseră o telegramă de la managerul firmei unde lucra Ernest. Fusese la vînătoare de crocodili pe un braț al fluviului, barca se răsturnase și, neștiind să înoate, Ernest se înecase. Celălalt frate, Cyrill, plecase chiar în noaptea aceea să încerce să-i găsească trupul sau ce mai rămăsese din el într-o regiune infestată de crocodili.

Doamna Perris primise o lovitură ale cărei urme i s-au citit multă vreme pe figură. Ernest Mann era, într-adevăr, o partidă neașteptată pentru Norinne : 600 de rupii pe lună, bungalow la plantația de iută și casă la Calcutta. Norinne s-a consolat totuși repede. Accepta tot atît de repede invitațiile în oraș ; iar, după puțin timp, a găsit un post la un bogătaș parsi, care-i îngăduia să scape de sub vigilența maternă.

Luam și nu luam parte la toate aceste evenimente care pasionau pensionarii din Ripon Street. În afară de lucrul meu, trăiam fără program. Nu-mi mai impuneam nimic ; nu mai mă sileam să devin cineva sau să fac ceva. Învățasem să-mi accept viața așa cum se desfășura ea la Calcutta : uneori înaltă, pură, silindu-mă parcă să ard la altar, alteori mediocră, fadă, banală, dar nu mai puțin misterioasă. Învățasem de asemenea să nu mă mai las exaltat sau deprimat de întîlnirile sau legăturile în care eram antrenat, adesea fără voia mea. O anumită indiferență față de evenimentele care ar fi putut părea că-mi alcătuiesc biografia începea de pe atunci să-și facă drum în suflet. Nu era propriu-zis o indiferență față de viață, sub toate aspectele ei, dar nu mai luam în serios ce mi se întîmpla, sau nu mi se întîmpla. Începeam să presimt că dimensiunile adînci ale existenței sînt inaccesibile eroziunii sau exaltării pe care o provoacă evenimentele. Simțeam că dacă izbutesc să mă situez într-o asemenea dimensiune, devin într-un anumit fel „invulnerabil". Adică, orice mi s-ar întîmpla, voi continua să rămîn eu însumi și, ca atare, voi fi liber să-mi împlinesc destinul.

Trecuse epoca de arșiță, începuse musonul și, deși era încă destul de cald, nu mă hotăram să plec. Plănuisem să mă duc la Almora, apoi să trec în Kașmir, pentru cinci-șase luni, dar nu voiam să plec înainte de a aduna cît mai mult material pentru capitolele comparative din teză. Voiam să profit de documentația pe care o aveam la îndemînă în cele două mari biblioteci, înainte de a mă retrage din nou în Himalaya.

Apoi, brusc, pe la mijlocul lui iunie, am simțit că trebuie să scriu un roman. Îl numisem la început *Victorii*, apoi *Petru și Pavel*. Se deosebea de tot ce scrisesem pînă atunci ; nu mai era autobiografic, ca *Romanul adolescentului miop* sau *Gaudeamus*, nici nu mai era scris la persoana I, ca *Isabel*, dar nu era nici un roman „fantastic", ca *Lumina ce se stinge*. Acțiunea se petrecea la București, imediat după război. Aparent, era istoria unei familii : Francisc Anicet și cei doi băieți ai lui, Petru și Pavel. În realitate, voiam să scriu istoria a două generații — generația războiului și cea care îi urmase, „generația tînără", pe care o exaltasem cu trei-patru ani mai înainte în articolele mele din „Cuvîntul". Cînd l-am început, nu „văzusem" limpede decît primele capitole : tinerețea lui Francisc, nerăbdarea cu care așteptase războiul, moșia pe care și-o pierde după reforma agrară, decadența și sărăcia familiei Anicet și copilăria și adolescența celor doi băieți, pe care-i presimțeam deosebiți și totuși complementari. Titlul *Victorii* putea fi înțeles fie ca o ironie, fie în chip simbolic — pentru că romanul consta într-o serie de „căderi“ și „înfrîngeri“, în primul rînd dezagregarea averii lui Francisc Anicet și decăderea lui socială, ajuns din mare moșier simplu funcționar în Banca unui fost coleg de școală.

Am scris cu furie, zi și noapte, și după trei zile umplusem o sută de pagini. L-am întrerupt ca să-l reiau o săptămînă mai tîrziu, într-un ritm mai domol, scriind numai nopțile, și nu mai mult de două-trei ore. Dar foarte curînd am simțit că subiectul îmi scăpase din mînă, că romanul amenința să devină o sociologie a „generațiilor“, și atunci l-am întrerupt definitiv. Am distrus o bună parte din manuscris, salvînd doar vreo 50—60 de pagini, pe care le-am utilizat mai tîrziu în *Întoarcerea din Rai*.

Asta se întîmpla pe la sfîrșitul lui iulie. În august am făcut cîteva excursii în delta Gangelui, oprindu-mă de cîte ori puteam la Puri. În septembrie, un tînăr indian, pe care-l cunoscusem la „Societatea Asiatică“, m-a condus într-o zi la locuința maestrului lui spiritual, în Howrah, o suburbie a Calcuttei. *Guru* era un bărbat încă tînăr, vorbind perfect englezește, și m-a cucerit de la început prin luciditatea și originalitatea lui. Aproape fără să-i mărturisesc, ghicise toate încercările prin care trecusem. Nu știu în ce măsură ghicise conținutul concret al aventurilor mele, dar își dăduse seama de natura și consecințele lor. Descoperise și evaluase fără greș experiența pe care o aveam despre tehnicele meditației și, încă de la a doua întîlnire, m-a ajutat să recuperez tot ce socotea că mi-ar putea fi util din învățătura mea himalayană. Era într-adevăr paradoxal : găsisem acolo, în Howrah, doar la cîțiva kilometri de Ripon Street, acel *guru* pe care-l căutasem în Himalaya. Nu că ar fi fost „superior“ lui *Swami*, Shivananda și celorlalți sihaștri din Svarga-*ashram* și Lakshmanjula, de la care învățasem atît, dar era „maestrul spiritual“ de care aveam nevoie, care mă putea ajuta mai bine și mai mult decît toți ceilalți.

Mă duceam să-l văd cu regularitate, în fiecare săptămînă, și rămîneam cîteva ceasuri, ascultîndu-l. Era căsătorit, avea copii și zilnic veneau să-l vadă zeci de oameni, și nu numai din Calcutta. Veneau pentru *darshan* : doar să-l privească, să-l atingă, căci, după credința indiană, era suficient să contempli pentru a te înălța și purifica spiritualicește. *Guru* nu accepta decît foarte puțini discipoli și avusesem norocul să fiu ales de la întîia întîlnire, cînd, după scurta introducere pe care i-o făcuse tovarășul meu, m-a rugat să intru în casă și am început să stăm de vorbă.

Amînasem iar plecarea la Almora. Credeam că o amînasem doar pentru două-trei luni, cînd, într-o duminică, am primit scrisoarea tatei. Trebuia să mă întorc cît de repede, pentru serviciul militar. Vestea a căzut ca un trăsnet. Prima mea reacție a fost să-i răspund că sînt bolnav și că nu mă pot întoarce. Mă gîndeam că aș putea obține un certificat medical de la un doctor cu care mă împrietenisem. Dar, după cîteva zile de reflecție și discuții cu prietenii, am hotărît că cel mai bun lucru ar fi să mă întorc acum și să revin după ce-mi voi fi împlinit serviciul militar și-mi voi fi prezentat teza. În maximum doi ani aș fi putut reveni în India cu doctoratul luat și liber să rămîn cît îmi va place. Chiar dacă n-aș fi obținut a doua oară bursa guvernului român, nu mi-ar fi fost greu să găsesc o subvenție în India. În orice caz, știam că într-un *ashram* din Himalaya aproape că nu aveam nevoie de bani.

Așa că am scris că mă întorc, dar fără să precizez data. Ultimele trei luni petrecute la Calcutta mi-au rămas în amintire ca un răstimp fabulos. Parcă aș fi presimțit că nu aveam să mă mai reîntorc, căci nu-mi mai găseam locul. Cînd nu eram la Puri sau la Chittagong, petreceam ceasuri de-a rîndul la Muzeul de antichități indiene, sau colindam satele din jurul Calcuttei, mă duceam la Belurmath, la Chandernagore, ajungeam pînă la Uttarpara, invitat de un *zemindar* care avea o splendidă colecție de romane englezești în ediții *princeps*. Profitam de fiecare ceas. Răscoleam rafturile bibliotecii „Societății Asiatice“ într-un efort disperat de a-mi completa documentarea. Uneori, nopțile, plecam să mă plimb prin cartierele de care se legau primele amintiri ; mă îndreptam spre Bhowanipore, dar nu îndrăzneam să mă apropii prea mult, îl ocoleam, ascultîndu-i zvonurile, aşa cum le purta vîntul, cînd surde şi înecate, cînd însufleţite brusc, apropiate, ameninţătoare.

După ce-am expediat biblioteca, au început mesele de despărţire, prelungite pînă în zori în „China Town". Parcă m-aş fi reîntors în „visul nopţii de vară" din 1929. Amintirile acelor ultime zile s-au aburit repede şi, după numai cîţiva ani, au dispărut definitiv. Le regăseam uneori în vis. Mă trezeam atunci istovit de o neînţeleasă, deznădăjduită tristeţe.

În acea gară, în acea dimineaţă sticloasă de decembrie, le spuneam tuturor: „La revedere! La revedere în 1933!..."

*

În Port Said am aflat că vaporul românesc plecase din Alexandria cu o seară mai înainte. Vaporul următor sosea doar după vreo zece zile. Am hotărît atunci să continui călătoria pînă la Veneţia şi de acolo să iau trenul spre Bucureşti. Adriatica era căruntă şi posomorîtă. Tucci a debarcat la Bari. Ne-am dat întîlnire, în India, în 1933. (L-am revăzut doar în 1950, la Roma, după aproape douăzeci de ani!..)

Terminasem banii şi am aşteptat la Veneţia mandatul telegrafic de acasă. Mă instalasem într-un hotel sărăcăcios de lîngă gară şi încercam să mă apăr de melancolie, citind ultimele cărţi ale lui Papini, *Gog* şi *Sant'Agostino*.

Am ajuns în Strada Melodiei în preajma Crăciunului. Parcă mă luptam să mă trezesc din vis şi nu izbuteam. Era o seară umedă, rece, străină. În mansardă ardea focul şi totuşi îmi era frig. În noaptea aceea a început să ningă.

PARTEA A TREIA

Promisiunile echinocţiului

XI

REÎNTOARCEREA ÎN MANSARDĂ

Era de necrezut, şi totuşi a trebuit să recunosc că aşa era : vorbeam prost româneşte şi cu un accent străin. Nu-mi găseam cuvintele. Cînd, a doua zi, ne-am strîns toţi în jurul mesei şi mă ascultau povestind, îi surprindeam privindu-se pe furiş, încercînd să-şi ascundă zîmbetul.

Corina se făcuse mare şi frumoasă. Se căsătorise de curînd cu un magistrat şi locuiau în aripa care fusese atîţia ani închiriată Camerei de Comerţ Italiene. Fratele meu Nicu şi unchiul Mitache se căsătoriseră şi ei, dar nu mai locuiau la noi. Şi totuşi, în afară de Corina, pe care o lăsasem în ultima clasă de liceu şi o regăseam soţie de magistrat, toţi ceilalţi mi se păreau oarecum neschimbaţi. Mama era aceeaşi, parcă anii n-ar fi trecut peste ea. Îşi păstrase, fără îndoială, încrederea pe care o avusese întotdeauna în mine, dar nu şi-o arăta. Îi plăcea să asculte pe alţii lăudîndu-mă, dar ea se prefăcea întodeauna frămîntată de îndoieli. Parcă i-ar fi fost teamă să nu mă deoache, recunoscînd făţiş că eram ceea ce visase ea încă din tinereţe să mă vadă ajuns : un „tînăr eminent". Tata trecuse de 60 de ani, dar era tot atît de zdravăn şi neobosit. Cu o lună mai înainte, urcase singur în mansardă mia de volume sosite în lăzile de la Calcutta.

Le-am regăsit cu emoţie, aşa cum le aşezase tata, una peste alta, pe podea, rezemate de perete. Regăsisem în dimineaţa aceea soba de zid, încă fierbinte, şi ferestruicile mansardei, de la care am privit în neștire zăpada proaspătă și casele de peste drum. Parcă aș fi încercat să mă trezesc din vis. Nu izbuteam să înțeleg ce se întîmplase : toate păreau aceleași — și parcă totul era schimbat. De cîteva săptămîni, de cînd plecasem din Calcutta, nu așteptam decît asta : să mă văd întors acasă — și acum cînd ajunsesem, încă *nu mă simțeam* ajuns. Parcă ar fi trebuit să plec mai departe, să mai fac un drum, lung, ca să mă regăsesc la mine acasă, lîngă ai mei. Priveam în neștire casa aceea de peste drum, care mi se părea pe vremuri vastă și somptuoasă, și plină de mistere, pentru că storurile erau aproape întotdeauna lăsate și luminile se aprindeau doar cîteva zile pe an, cînd se întorcea Trandafir Djuvara din străinătate. Casa era tot acolo, parcă mai măruntă, îmbătrînită, cu storurile trase, așteptînd întoarcerea ministrului. (Nu aflasem încă, atunci, că ministrul murise și că moștenitorii erau în proces.)

In dimineața aceea m-am dus să-l văd pe Nae Ionescu, la redacția „Cuvîntului", în pasajul Imobiliara. M-a privit lung, zîmbind, clătinînd din cap. „Bine că te-am văzut și pe tine acasă", îmi spuse. Părea mai tînăr și mai senin de cum îl lăsasem în toamna anului 1928, istovit de lupta lungă și grea pe care o dusese, aproape singur, ca să salveze „Cuvîntul". Îl salvase. Ceva mai mult : de la întoarcerea Regelui Carol, în iunie 1930, „Cuvîntul" devenise oarecum un ziar oficial.

Foarte curînd aveam să descopăr că era la mijloc un *malentendu*, iar influența la Palat, pe care atîția i-o invidiau, era o legendă. Regele Carol asculta mai degrabă sfatul lui Wieder sau Urdăreanu, decît pe al lui Nae Ionescu. Atunci, în 1931—1932, prestigiul politic al Profesorului era în declin. „Guvernul de tehnicieni" prezidat de N. Iorga, pe care-l susținuse Nae Ionescu, devenise deja impopular. Mă întorsesem la timp ca să asist la treptata „compromitere" a Profesorului în „cercurile Palatului", care avea să ducă la ruptura din 1933 și, în cele din urmă, la suprimarea „Cuvîntului".

Curînd au intrat în birou Gheorghe Racoveanu, Mihail Sebastian și Ion Călugăru. Aflaseră că mă întorsesem și veniseră să mă vadă. Îi cunoșteam pe toți din scris, dar îi întîlneam acum pentru întîia oară. Gh. Racoveanu, zîmbitor și zdravăn, izbucnea repede în rîs și rîdea cu poftă, de trebuia să-și șteargă ochii de lacrimi. Ion Călugăru, mărunt, cu o figură ascuțită, trăgînd pe furiș din țigară, vorbind cînd în șoaptă, cînd strident, rostind uneori propoziții scurte, pe care nu știai cum să le iei, pentru că păreau citate din Urmuz sau Sașa Pană (și uneori erau). Mihail Sebastian era altfel de cum mi-l închipuisem. Îl admirasem de la primele lui articole publicate în „Cuvîntul". Mi-l închipuisem mai impertinent, poate chiar puțin snob ; în orice caz, mai în vîrstă. Avea, atunci, 24 de ani, dar nu arăta mai mult de douăzeci. Nu era înalt și obrazul părea la început șters, aburit, îndepărtat. Era atît de discret și delicat, încît ar fi putut trece drept timid. De-abia după ce-l cunoșteai mai bine îi descopereai farmecul, generozitatea, *prezența* lui cu neputință de confundat.

Ne-am întîlnit, de atunci, în fiecare zi la redacția „Cuvîntului". Nae Ionescu m-a întrebat dacă îmi voi termina teza în cursul anului, în timp ce-mi voi face serviciul militar. În acest caz, mi-aș putea susține teza și obține doctoratul în primăvara anului 1933. Cu puțin noroc, Consiliul universitar va accepta să suplinesc cursul de metafizică și seminarul de istoria logicii, Nae Ionescu rămînînd să predea numai cursul de logică. N-am îndrăznit să-i mărturisesc atunci că în toamna anului 1933 hotărîsem să mă întorc în India. Profesorul ținuse să mă reasigure că-și păstrase încrederea în posibilitățile mele științifice. Se îndoia că o catedră de sanscrită sau istoria religiilor va fi ușor de creat și atunci alesese calea aceasta — părtaș la catedra lui de logică și metafizică — ca să-mi grăbească intrarea în Universitate.

Deocamdată trebuia să-mi fac serviciul militar. Eu, însă, amînam cît puteam ziua prezentării la regiment. Veneau sărbătorile și nu mă înduram să le fac, și de data aceasta, departe de familie și de prieteni, încazarmat. Îmi spuneam că, în ultimul moment, voi găsi un motiv plauzibil ca să-mi justific întîrzierea.

Profitam, deci, pe cît puteam de ultimele zile de libertate. Cîţiva din prietenii mei se căsătoriseră şi-mi plăcea să cred că le descopeream dimensiuni noi, pe care nu le bănuisem numai cu trei-patru ani în urmă, în Universitate. Mary, soţia lui Mihail Polihroniade, era englezoaică şi de curînd preda limba engleză la un liceu de băieţi. Era înaltă, robustă, roşcovană şi pistruii adăugau parcă o tăiere masculină figurii ei deschise, loiale. Te privea întodeauna drept în ochi şi vorbea tare, precis eficient. Ne-am împrietenit repede, aşa cum m-am împrietenit, de altfel, cu soţiile celorlalţi doi prieteni, Marga Jianu şi Mariana Viforeanu. Despre frumuseţea Margăi auzisem încă din India : îmi scriseseră prietenii. Am întîlnit-o, aşa cum a rămas de atunci : calmă, senină, zîmbind întruna, coborîtă parcă dintr-un tablou de da Vinci.

În Mariana am descoperit cu mirare o admirabilă clasicistă. Copilă încă, tatăl ei, Istrati Micescu, o învăţase greceşte. Poate singura în generaţia ei, Mariana citise pe Pindar şi Platon în original, înainte de a citi romanele franţuzeşti la modă. Dar Petru Viforeanu rămăsese aşa cum îl cunoscusem în liceu : monden, savant şi ambiţios. Voia să trăiască mai multe vieţi în acelaşi timp, să ajungă un mare jurist şi un ilustru profesor universitar, dar să triumfe şi în politică, fără să renunţe la viaţa mondenă, nici la prieteniile legate în liceu. Solicitat în atîtea cercuri, nu ne puteam întîlni cu regularitatea cu care mă întîlneam cu Polihroniade şi Jianu, sau cu Haig Acterian şi Marietta Sadova, care locuiau acum împreună într-un apartament din bulevardul Elisabeta.

De iubirea lor ştiam din Universitate, cînd Marietta era pe cale să se despartă de Ion Marin Sadoveanu. Dar era, pe atunci, o mare taină — aşa că nu avusesem prilejul s-o întîlnesc. Am întîlnit-o într-o seară de decembrie. Era aşa cum o văzusem pentru întîia oară pe scenă. Avea o figură „străină“, părînd mai mult o scandinavă decît o ardeleancă din Bistriţa, de unde venise nu cu mulţi ani înainte, ca să se înscrie la Conservatorul de Artă Dramatică. De-abia după ce ne-am împrietenit, am înţeles cîtă bunătate, inteligenţă, imaginaţie şi energie zăceau în femeia aceasta, care părea firavă, aproape clorotică, de care ţi-era teamă că ar putea cădea oricînd greu bolnavă, pe care te aşteptai s-o vezi preocupată exclusiv de sănătatea şi problemele ei. Descopereai mai tîrziu că Marietta trăia exclusiv pentru alţii, că alături de marea ei pasiune pentru teatru, viaţa ei se nutrea din bucuriile pe care le făcea celorlalţi.

*

Abia apucasem să pătrund în lumea aceasta nouă, pe care mi-o revelaseră prietenii mei căsătoriţi, cînd a trebuit să mă prezint la Regimentul de artilerie antiaeriană. Era la celălalt capăt al oraşului la Ghencea. Numai cu tramvaiul făceam o jumătate de oră şi apoi încă vreo 20 de minute pe jos. Evident, fusesem dat de mult „nesupus la încorporare“, însă n-am fost încarcerat pe loc, aşa cum îmi prevestiseră unii. Colonelul ştia că mă întorceam din „Extremul Orient“ şi, pînă în ziua cînd mă va fi judecat Consiliul de disciplină, îmi acordase circumstanţe atenuante. Am fost însă încazarmat, cum era regulamentul. Timp de două săptămîni n-am părăsit curtea regimentului. Spre marea mea surpriză, nu m-am simţit surghiunit. Se mai aflau destui elevi „cu termen redus“, „teterişti“ cum li se spunea, dar acum, după trei luni de instrucţie, dobîndiseră dreptul să doarmă şi să mănînce serile în oraş. (Era vremea „economiilor bugetare“ şi regimentul se bucura de orice gură mai puţin.) Aşa că la căderea serii rămîneam numai cu soldaţii de trupă, în marea lor majoritate ţărani. În adolescenţă cutreierasem, verile, satele de munte şi de la Dunăre, dormisem adesea în casele ţăranilor ; puteam spune că nu eram cu totul străin de lumea satelor. Dar de-abia la Ghencea, cît am fost încazarmat şi dormeam în aceeaşi sală, am ajuns să-i cunosc mai bine. Nu mă simţeam deloc străin printre ei şi cu unii chiar m-am împrietenit.

Număram totuşi zilele. De la deşteptare în zori, pe întuneric, şi pînă la stingere, timpul trecea anevoie. Luam parte la instrucţie, dar, cum venisem cu trei luni întîrziere, nu fusesem încă repartizat la una din baterii. Un sublocotenent se oferise să mă iniţieze, însă n-am izbutit să învăţ multe de la el. De la prima lecţie m-a asigurat că, fiind „intelectual, om de carte“, voi deprinde foarte repede mecanismul tunului antiaerian. („Cît ai bate din palme“, a precizat el.) Aşa că a preferat să mă asculte pe mine povestindu-i despre India. Stăteam amîndoi în faţa tunului, el îmi punea întrebări despre arşiţă, şi musoni, şi temple, şi femei — şi eu răspundeam. De altfel, zadarnic aş fi învăţat să mînuiesc tunul antiaerian ; ochii mei erau prea slabi ca să vadă în timp util avioanele inamice. Curînd după aceea au descoperit că, datorită miopiei mele, fusesem de la început vărsat la serviciul auxiliar. S-au mulţumit atunci cu o instrucţie elementară : cum să mă ţin în front şi celelalte.

Serile, priveam cu melancolie pe camarazii mei teterişti luîndu-şi biletele de voie şi plecînd spre oraş. Vedeam Bucureştiul parcă de foarte departe, înecat sub zăpadă, cu cele cîteva coşuri de fabrică fumegînd. Mă întorceam cu gîndul la coliba mea din Svarga-*ashram* şi amintirea solitudinii aceleia fabuloase mă însenina. Descoperisem mai de mult valenţele aproape taumaturgice ale imaginilor himalayene. Întocmai după cum, în adolescenţă, învăţasem o serie de „exerciţii spirituale“, prin care pătrundeam în anumite universuri imaginare (galaxiile, Egiptul, Grecia misterelor orfice) şi mă ferecam în ele, îmi era de-ajuns acum să-mi reamintesc cu precizie, în cele mai mici amănunte, coliba mea sau stînca de pe malul Gangelui, ca să mă regăsesc pe de-a întregul, senin, împăcat, invulnerabil.

Într-o dimineaţă am fost chemat în faţa colonelului. Se mai aflau acolo încă patru ofiţeri. Îmi venise rîndul să fiu judecat pentru nesupunere la încorporare. Sentinela care mă însoţise mi-a scos centironul. Colonelul mi-a pus cîteva întrebări. Ofiţerul procuror a arătat, cu destulă blîndeţe, gravitatea actului meu şi a citit din Codul militar articolele care mă priveau. Ar fi trebuit să fiu condamnat nu mai ştiu la cîte săptămîni de carceră. Dar şi-a încheiat rechizitoriul cerînd circumstanţe atenuante, căci era vorba, adăugase el, de un „eminent licenţiat în filozofie care a studiat trei ani de zile în India“. Un tînăr căpitan fusese numit avocatul meu din oficiu. Şi-a rostit apărarea cu o vădită satisfacţie. Am fost, evident, achitat — şi mi s-a înapoiat centironul. Trebuia însă să completez cele trei luni de absenţă. Aşa că, în loc să fiu „lăsat la vatră“ în octombrie, odată cu ceilalţi camarazi, îmi va veni rîndul la liberare abia în preajma Crăciunului.

•

Cu emoţie am primit, într-o seară de februarie, biletul de decazarmare. Am plecat împreună cu un grup de teterişti. Nu îndrăzneam să mă despart de ei, nu cumva să trec prin faţa vreunui ofiţer sau gradat şi să nu-l salut. Multă vreme salutam, de departe, pe orice bărbat în uniformă — nu numai pe comisari şi sergenţii de stradă, dar şi pe pompieri. Salutam întodeauna reglementar, aşa cum învăţasem, lovind cu putere talpa de caldarîm.

Nu-mi făcusem uniformă, aşa că purtam tunica, mantaua şi bocancii pe care-i primisem de la regiment. Cînd am urcat pentru întîia oară la „Cuvîntul“, Nae Ionescu şi toţi redactorii au încremenit. Nu le venea să creadă că venisem de la Ghencea pînă în Calea Victoriei în hainele acelea atît de largi, încălţat în bocanci care ameninţau să-mi scape din picioare la orice mişcare prea bruscă. Nu le venea să creadă că nu mă oprise nici un sergent pe stradă ca să-mi ceară hîrtiile de identitate. Spuneau că arătam exact aşa cum ar fi trebuit să arate un dezertor îmbrăcat în hainele altuia.

Dar mă obişnuisem. Probabil că mă priveau mulţi pe stradă, dar cum nu eram atent decît la uniforme, nu luam în seamă eventualele zîmbete ironice ale trecătorilor. În iarna aceea, îndată ce ajungeam acasă mă schimbam şi, abia încheiată cina, plecam la unul din prieteni. Cunoscusem pe sora lui Ionel Jianu, Leta Stark, şi pe prietena ei, Vera. Erau amîndouă arhitecte. Îmi plăcea să petrec serile la ele, rămînînd uneori de vorbă pînă tîrziu după miezul nopţii. Discutam mai ales despre alchimiile şi filozofiile asiatice, despre istoria religiilor. Îmi aduc aminte că odată, la despărţire, Vera mi-a spus : „Dacă vrei să înfăptuieşti tot ce ai în cap, ar trebui să nu te însori“. Foarte sincer, am asigurat-o că nici prin gînd nu-mi trecea să mă căsătoresc.

Mă duceam iarăşi cu bucurie în Bulevardul Elisabeta, la Haig şi Marietta Sadova. Într-o seară, fără să înţeleg de ce, le-am povestit toate cîte se întîmplaseră în Bhowanipore şi motivul pentru care nu mai dădusem ochii cu Dasgupta. Încercasem pînă atunci să mă gîndesc cît puteam mai rar la Maitreyi. Dar trăiam tot timpul cu amintirile mele indiene. Oriunde m-aş fi dus, în orice casă aş fi intrat, pînă la urmă trebuia să le vorbesc despre India. Probabil că asta aşteptam şi eu, pentru că nu mă dădeam niciodată înapoi. Le vorbeam şi camarazilor mei, în jurul sobei, în nopţile petrecute la regiment. Şi cu toate acestea, erau continente întregi de amintiri de care nu vorbeam niciodată, pe care, chiar dacă aş fi voit, n-aş fi ştiut cum să le comunic ; continente secrete, inaccesibile, asemenea unor Atlantide scufundate în adîncuri. Într-un anumit fel, cu cît stăruiam mai mult asupra imaginilor, personajelor şi întîmplărilor, din ceea ce numim „India istorică“ şi care constituiau, în cele din urmă, elementele unei biografii în două dimensiuni, cu atît împingeam mai în adînc lumea aceea de înţelesuri şi descoperiri incomunicabile.

Cînd mă dusesem să-l văd pe Rădulescu-Motru, mă aşteptasem să-mi pună mai ales întrebări despre filozofia indiană. Îmi scrisese odată la Calcutta că încercase, în repetate rînduri, să citească *Upanişadele* şi textele vedantine, dar nu izbutise ; spera să-i pot explica eu, cînd mă voi întoarce, de ce asemenea texte sînt considerate de unii de mare interes *filozofic*. L-am găsit mai tînăr, mai sănătos şi mai lucid decît îl cunoscusem în primul an de Universitate, în toamna lui 1925. Mi-a pus foarte puţine întrebări cu privire la filozofia indiană. În schimb, de cîte ori mă duceam să-l văd, Rădulescu-Motru nu obosea descusîndu-mă despre experienţele mele în Bengal şi Himalaya, despre situaţia politică, îndeosebi despre Gandhi şi mişcarea naţionalistă.

Cine nu scăpa o singură dată prilejul să aducă vorba despre filozofia indiană era Mircea Vulcănescu. Locuia tot în casa părintească din strada Popa Soare, dar era căsătorit a doua oară, cu Marguerite, şi avea deja o fetiţă. Se îngrăşase destul în ultimii ani, dar faţa îi rămăsese tot frumoasă, cu ochii mari, negri, adînci. Aşa a rămas pînă la ultima noastră întîlnire, zece ani mai tîrziu — continuînd

să se îngraşe, umblînd însă vioi, plimbîndu-se necontenit prin cameră şi neîncetînd să vorbească despre orice, sclipitor, cu aceeaşi uluitoare erudiţie şi claritate. Citea tot, în toate direcţiile, şi orice ar fi făcut, făcea mai bine ca ceilalţi. Cînd s-a hotărît să joace bridge, a învăţat, cu îndărătnicie şi metodă, cîteva săptămîni — şi apoi a ajuns campion. Scria cu aceeaşi uşurinţă şi competenţă despre probleme de teologie răsăriteană, economie bancară sau un roman modern. Odată i-a căzut în mînă o revistă franceză care anunţa un concurs în legătură cu romanul detectiv în curs de publicare. Mircea Vulcănescu a citit romanul şi a răspuns pe loc. Şi, evident, soluţia găsită de el era cea justă. Cîteva săptămîni în urmă, numele lui se afla în fruntea listei.

Scria destul de mult, dar publica puţin şi numai silit de prieteni sau de împrejurări. Era, cum amintea el că fusese şi Goethe, un „scriitor ocazional“. Intervenea în polemici sau publica un articol ca să apere un prieten atacat pe nedrept. Publica mai ales în „Cuvîntul“, nu numai pentru că îi plăcea ziarul, dar mai ales pentru că avea pentru Nae Ionescu o admiraţie şi o iubire fără margini, pe care a păstrat-o pînă la sfîrşit, chiar cînd, cîţiva ani mai tîrziu, nu mai era întotdeauna de acord cu activitatea politică a Profesorului. De cele mai multe ori însă, Mircea Vulcănescu scria pentru el şi pentru cîţiva prieteni : eseuri, mici studii despre probleme obscure sau nefamiliare, planuri elaborate de viitoare tratate de teologie, morală sau economie politică.

În anul acela era directorul Vămilor. Nu înţeleg prin ce miracol s-a putut menţine în post atîţia ani, pentru că era mai mult decît incoruptibil : era de o onestitate rigidă, uneori fără contact cu realitatea. Mi-a mărturisit odată că nu avea alt criteriu decît Regulamentul Vămilor, pe care nu-şi îngăduia să-l interpreteze, ci îl aplica *ad litteram*.

De la el am aflat că Stelian Mateescu fusese de curînd internat. În ultimii ani căzuse oarecum în mania religioasă, dar scrisese totuşi, spunea Mircea, cîteva nuvele extraordinare. Apoi, pe neaşteptate, a izbucnit : a venit într-o seară la Mircea, a scos de sub palton un cuţit mare, de bucătărie, şi s-a repezit la el să-l înjunghie. Plănuise să-şi asasineze cei mai buni prieteni — ca să-i apere, pare-se, de ispitele Diavolului.

În afară de Nae Ionescu, Mircea era singurul cu care discutam pe îndelete filozofia indiană. Îl interesau mai ales soteriologia şi estetica. Cum avea o memorie prodigioasă, îşi însuşise repede întreaga terminologie tehnică. Ceilalţi prieteni îl ascultau uluiţi, cînd mă întrerupea ca să adauge un detaliu sau să precizeze o expresie. Cum avea timp de toate, nu numai că-mi citea foiletoanele din „Cuvîntul“ dar asculta şi conferinţele pe care începusem să le ţin la Radio. Adrian Maniu era pe atunci directorul programului cultural de la Radio. Îmi trimisese vorbă prin Ionel Jianu că vrea să mă cunoască. Întovărăşit de Jianu, m-am dus să-l văd la Radio, în strada Edgar Quinet. Mi-a propus să citesc două texte pe lună, de cîte 20 de minute, despre India. Primeam 800 de lei de conferinţă. Am acceptat cu bucurie, pentru că în afară de modestul salariu de la „Cuvîntul“ nu aveam alte resurse şi-mi era ruşine, la 25 de ani, să mai cer bani de-acasă.

Probabil că aceste conferinţe la Radio — multe din ele publicate în 1934 în volumul *India* — au contribuit considerabil la popularitatea mea. Cînd Ionel Jianu m-a invitat să vorbesc la „Fundaţia Carol I“ despre Rabindranath Tagore, în ciclul de conferinţe al grupării „Forum“, pe care o organizase el, sala era arhiplină. Am vorbit fără note şi, din păcate, nepregătit — dar succesul a fost cu atît mai mare. M-am lăsat oarecum purtat de „inspiraţie“, am evocat nopţile fierbinţi ale Bengalului, arborii încărcaţi cu licurici din Chandernagore, întîlnirile şi convorbirile cu poetul la Shantiniketan. Nu cred că publicul a învăţat prea multe, dar fără voia mea îl purtasem pînă în preajma lui Tagore — şi entuziasmul n-a mai cunoscut margini. De atunci am fost necontenit invitat să vorbesc despre India.

La ieşire, printre atîţia alţi prieteni, mă aştepta Constantin Noica. Mi-a atras atenţia, cu zîmbetul lui pe jumătate blînd, pe jumătate ironic, că pronunţasem greşit anumite cuvinte ; spusesem, bunăoară, „armoniat“. Pe Noica îl ştiam de mult, din liceu. Dar cum eram cu trei sau cu patru ani mai în vîrstă (el intrase la Universitate în toamna cînd eu plecam spre India), nu apucasem încă

să ne împrietenim. Îmi scrisese cîteva scrisori la Calcutta, care mă entuziasmaseră. Băiatul sfios pe care-l lăsasem la plecare se maturizase neaşteptat de repede. Curînd după întoarcerea mea aflasem de la prieteni comuni experienţele universitare ale lui C. Noica. În primul an urmase neregulat cursurile şi citise, la întîmplare, ce-i căzuse în mînă ; era pe atunci, cum mărturisea el, zîmbind mai tîrziu, „monden“. Îi plăcea să danseze şi nu lipsea de la nici o petrecere. După încheierea anului, în vară, îşi dădu seama că nu se alesese cu nimic. S-a hotărît atunci să-şi organizeze viaţa şi studiile într-un chip inteligent. Cum spunea el, „nu ştim decît ceea ce învăţăm“. S-a hotărît, deci, să înveţe temeinic filozofia. Şi-a întocmit un program şi s-a ţinut de el pînă la doctorat. Cînd, toamna, s-au redeschis cursurile, Dinu Noica era acolo, în prima bancă (venise cu o jumătate de ceas mai devreme, ca să-şi poată alege locul cel mai bun), cu caietul de note pe genunchi. A urmat cu o neclintită regularitate cursurile pe care le alesese. Se apucase să înveţe greceşte şi citea, în fiecare zi, un anumit număr de ore, un clasic al filozofiei. Aşa a citit de patru ori *Critica Raţiunii Pure*. Nu mai citea ca să se informeze, ci ca să înţeleagă, să înveţe cum filozofau cei mari — Platon, Aristot, Kant, Hegel.

Îşi pregătea acum licenţa cu P.P. Negulescu, dar nu avea de gînd să plece pentru doctorat în străinătate. Pe de o parte, pentru că, spunea, mai avea de învăţat în ţară ; pe de altă parte, pentru că plănuia să se căsătorească, pe curînd, cu Wendy Muston. De toate acestea aveam să aflu mai tîrziu, cînd începusem să ne împrietenim. Atunci, în seara conferinţei despre Tagore, se mulţumise să-mi facă unele observaţii stilistice. Cred că venise însoţit de un coleg de Universitate, un tînăr din Sibiu, blond, cu părul zburlit pe frunte, Emil Cioran. Îmi aduc aminte că i-am revăzut curînd, în primăvara aceea, la mine în mansardă, împreună cu alţi prieteni. Căci, pe la sfîrşitul lui martie, Rădulescu-Motru îmi obţinuse un concediu de o lună de zile, ca să pot lucra la teză, şi-mi reluasem astfel viaţa de student. Teza era în parte redactată, dar în limba engleză ; mă trudeam acum să traduc în româneşte capitolele pe care le socoteam susceptibile de a interesa profesorii din comisia de doctorat. (Lăsasem, bunăoară, la o parte multe din analizele formelor populare ale practicilor yoga care, mai tîrziu, în ediția franceză din 1936 vor atrage îndeosebi interesul orientaliștilor și istoricilor religiilor.)

Regăsisem în sfîrșit mansarda. Puteam rămîne iarăși, ca pe vremuri, pînă tîrziu după miezul nopții la masa de lucru, fără grija că va trebui să mă deștept a doua zi la 4 dimineața ca să pot ajunge la timp la Ghencea. Îmi cumpărasem rafturi noi ca să pot așeza cărțile aduse din India. Regăsisem dosarele și caietele din Ripon Street și Bhowanipore. În fundul sufletului, ca o taină, păstram încă hotărîrea să mă întorc îndată după doctorat. Pe de altă parte, Bucureștiul pe care începeam să-l deprind din nou mă atrăgea tot mai mult. Mi se părea că mă aflu într-un oraș încă necunoscut, plin de resurse ; că trăiesc un moment privilegiat, cînd fiecare dintre noi ar putea crea, cum îmi plăcea să spun, „opere majore“. N-aș fi vrut să mă reîntorc în India înainte de a sfîrși ceva, de a publica măcar o parte din manuscrise.

În iarna aceea transcrisesem din caietele mele de note o serie de însemnări și comentarii, care aveau să apară, cîteva luni în urmă, într-o cărțulie de vreo sută de pagini, *Solilocvii*. Împreună cu Mihail Sebastian și Ion Călugăru, hotărîsem să publicăm o colecție pe care o intitulasem „Cartea cu Semne“. Cred că totul a pornit de la asigurarea pe care ne-o dăduse Zaharia Stancu, că Torouțiu, directorul tipografiei „Bucovina“, e dispus să ne publice colecția în condiții neașteptat de avantajoase. Torouțiu se mulțumea cu un avans modest ; restul îl puteam plăti după vînzarea primelor 5—600 de exemplare.

Așa începuse Zaharia Stancu să publice „Azi“. De apariția acestei reviste, în care aveam să fiu mai tîrziu necontenit atacat, eram și eu, într-o anumită măsură, responsabil. Nu numai pentru că am colaborat de la început (primul număr se deschidea cu fragmente din *Solilocvii*, iar în al doilea sau al treilea număr am publicat pagini din *Jurnalul* indian, sub titlul *Șantier*). Dar ca să poată aduna suma care-i trebuia pentru avans, Zaharia Stancu s-a gîndit să organizeze cîteva conferințe și șezători literare în orașele de la Dunăre, și m-a rugat să vorbesc (evident, despre India). Am acceptat, pentru că venea cu noi și George Mihail Zamfirescu, a cărui *Madonă cu trandafiri* îmi plăcuse mult. Îmi amintesc de Oltenița, de Roșiorii de Vede, de ulițele înzăpezite și înglodate cînd se topeau zăpezile. Îmi amintesc de sălile prost luminate, tixite de tot felul de oameni : de la primar și preot, pînă la elevi și fete de liceu, și familiile oamenilor politici, de inevitabilul tînăr intelectual cu veleități de scriitor sau cărturar, care venea să mi se plîngă, după conferință, că se simte ratat din cauza „mediului“. (Îmi amintesc cît am fost de crud odată — și poate chiar nedrept — cînd, înaintînd anevoie prin glod, sub lumina palidă, murdară, a felinarelor cu gaz, și ascultînd tovarășul plîngîndu-se, l-am întrerupt cu brutalitate : „Să nu crezi că scriitorii ruși din secolul trecut aveau străzi mai bune. Dar aveau desigur mai mult talent !...“ Nu știu dacă aveam dreptate dojenindu-l astfel. Dar îmi continuam *Scrisorile către un provincial*, îi repetam ce proclamasem necontenit din 1927 încoace : că nimic, *absolut nimic* nu poate steriliza o creativitate spirituală atîta vreme cît omul este — și își dă seama că este — *liber*. Că numai pierderea libertății sau a conștiinței libertății poate steriliza un spirit creator.)

Nu știu dacă Zaharia Stancu a reușit să-și asigure primele numere din revistă cu ce-a cîștigat la „șezătorile literare“ de la Dunăre. „Azi“ a apărut în iarna lui 1932. Mihail Sebastian și Ion Călugăru, care colaboraseră la primul număr, au pregătit fiecare cîte un volum pentru colecția „Cartea cu semne“. Sebastian — *Fragmente dintr-un carnet găsit*, iar Călugăru — *Paltoane și nimic altceva*. Toate trei cărțuliile au apărut împreună, în primăvara lui 1932. Îmi aduc aminte că am intrat într-o dimineață în biroul lui Nae Ionescu și i-am întins toți trei, deodată, exemplarele cu dedicații. Mihail Sebastian îndeosebi era fericit. Era prima lui carte, și faptul că o văzuse atît de repede tipărită îl încurajase se pregătească un volum mai compact de nuvele, *Femei*. Ca și *Fragmente dintr-un carnet găsit*, nuvelele fuseseră scrise cu un an mai înainte, la Paris. Tipărise cîteva din ele în reviste, dar ținea mult să le adune în volum. „Cultura Națională“ tocmai publicase cartea unui debutant, *Interior*, de Constantin Fîntîneru. Sebastian sperase că directorul editurii, Al. Rosetti, î-l va publica și pe al lui. Dar Rosetti a refuzat și, profund mîhnit, Sebastian s-a hotărît să încerce aiurea. *Femei* a apărut în toamna următoare, la Editura Ciornei.

Volumașele noastre au fost bine primite de critici. Dar difuzarea făcîndu-se la tipografia „Bucovina", cititorii le găseau anevoie. Colecția „Cartea cu Semne" anunțase vreo zece titluri. Printre colaboratori se numărau Mircea Vulcănescu, Dan Botta, Paul Sterian. N-au mai apărut decît volumașele de poeme ale lui Paul Sterian și Ilarie Voronca. Nici noi, nici Torouțiu nu eram mulțumiți de experiență, așa că, de comun acord, am renunțat s-o prelungim.

În iarna aceea, cunoscusem, la Mircea Vulcănescu, pe Dan Botta. Îmi dăruise volumul lui de poeme, *Eulalii,* care mă entuziasmase. Venea uneori să mă vadă. Era înalt, frumos, blond și, perorînd, ridica brațul drept cît putea mai sus, clătinîndu-și amenințător degetul („degetul apodictic", cum spunea el). Cînd a intrat pentru întîia oară în cele două odăițe tixite cu cărți, a exclamat : „E o bibliotecă de alexandrin !" Deși citea puțin, și numai pe „clasici" (de la poezia populară la Proust), admira bibliotecile în care găsea instrumente de lucru precise : dicționare, gramatici, studii filozofice, ediții critice. Îi plăcea să caute etimologii, îl pasiona istoria cuvintelor, și cînd descoperea cuvinte rare, adjective uitate, expresii arhaice, le repeta cu emoție, rostindu-le rar, pe tonuri diferite, murmurînd la răstimpuri : „Ce frumos !..."

Mansarda ajunsese din nou loc de întîlnire, ca pe vremuri. Mircea Vulcănescu se oprea adesea, în drum spre casă, iar Paul Sterian venea cu soția, Margareta, ca să „regăsească tinerețea studioasă" de la Paris. Margaretei îi plăcea să privească prin ferestruica rotundă, ca de vapor, în timp ce Paul își destăinuia proiectele (un roman detectiv sau o carte de rugăciuni), izbucnind pe neașteptate în rîsul lui strident, pe care șovăiai să-l crezi natural, și atunci așteptai să vezi ce-o să mai spună, să vezi dacă o să mai rîdă — și tocmai asta încînta pe Paul : să-și dezorienteze interlocutorul, să-i citească nedumerirea în priviri. Ca și Mircea Vulcănescu, Paul Sterian putea scrie foarte multe

lucruri — dar spre deosebire de Mircea, scria pe atunci repede, „în fuga condeiului", cum îi plăcea să repete. Uneori scria într-o singură noapte cîteva poeme, admirabile. Alteori, dicta un roman detectiv într-o săptămînă. Îi plăcea să picteze, dar renunțase, auzisem, din cauza Margaretei. Ne-am copia, fără să vrem, unul pe altul, i-ar fi spus Margareta. Dar, cîțiva ani mai tîrziu, am aflat că Paul închiriase o cameră, în care își instalase șevaletul și, de cîte ori avea cîteva ceasuri libere, se închidea acolo și picta. Nu știu dacă descoperirea camerei secrete a contribuit la criza care a izbucnit atunci, prin 1935, și care a dus mai tîrziu la desfacerea căsătoriei.

Venea adesea Petru Comarnescu și îmi amintesc că la început vorbeam între noi englezește. Comarnescu petrecuse doi ani în California, unde își luase doctoratul în filozofie, și ținea cu orice preț să nu uite englezește. Scria atunci seria de articole despre omul și civilizația americană, pe care le va aduna mai tîrziu în volumul *Homo americanus.* Dar, ca de obicei, publica în mai multe ziare și reviste cronici literare, plastice, muzicale. Era neobosit, la curent cu tot ce se întîmpla în cercurile mondene, politice și artistice, și plin de proiecte. Organiza șezători literare, cicluri de conferințe. Datorită lui va lua ființă, în toamna aceea, „Criterion".

•

După luna de concediu, am fost mutat la Statul Major, la serviciul de traducători. Lucram într-o încăpere lungă, luminoasă, la ultimul etaj, împreună cu alți cîțiva camarazi și doi ofițeri. Traduceam articole din revistele militare anglo-americane și italiene. Îmi aduc aminte că am tradus și un manual despre războiul chimic și mijloacele de apărare. L-am tradus cu neliniște și tristețe, pentru că mijloacele de apărare mi se păreau iluzorii. La aceeași masă cu mine lucra și un tînăr basarabean. Începuse să-mi dea lecții de limba rusă și-mi traducea un lung și greu articol al lui Stcherbatsky despre istorica logicii buddhiste.

Pe nesimţite venise luna mai şi, cînd, la căderea serii, mă întorceam acasă, parcă toată lumea ar fi fost a mea. Mă opream întotdeauna la „Cuvîntul“, să-l văd pe Nae Ionescu. Mă împrietenisem cu Mihail Sebastian şi Gh. Racoveanu şi mîncam adesea împreună. Duminica după-amiază se făcuse obiceiul să ne adunăm la Floria Capsali şi Mac Constantinescu. Aveau o casă bătrînească în cartierul Crucea-de-Piatră, cu o grădină mare cît o livadă. Într-o parte a grădinii, Mac pregătise un teren pentru volei. Veneau cu regularitate — şi destul de devreme, ca să joace volei — soţii Polihroniade, Vulcănescu, Sterian, împreună cu Dan Botta, Petru Comarnescu, Mihail Sebastian, Haig şi Marietta Sadova. Dar în fiecare duminică apăreau figuri noi : Mărioara Voiculescu cu băiatul ei, magistrat, Lily Popovici, Hary Brauner, Sylvia Capsali, Gabriel şi Adrian Negreanu şi mulţi alţii. Venea adesea Nina Mareş, care locuia o odaie, la ultimul etaj, în acelaşi imobil din Pasajul Imobiliara unde se afla „Cuvîntul“ şi cu care ne împrietenisem toţi. Lucra atunci la Societatea Telefoanelor. Era mică, blondă, bună camaradă şi, deşi am aflat mai tîrziu că ducea o viaţă grea, rîdea întotdeauna, era discretă, nu vorbea de necazurile ei. Se împrietenise mai ales cu Mihail Sebastian şi îi dactilografia manuscrisele nuvelelor — pagini mărunt scrise, cu multe ştersături, pe care nici un tipograf n-ar fi fost în stare să le descifreze.

Serile mergeam să mîncăm cu toţi într-una din cîrciumile din cartier. Uneori eram mai mult de douăzeci. Şi poate pentru că veneam din lumi apropiate, dar diferite — teatru, plastică, dans, gazetărie, literatură, filozofie — ne înţelegeam foarte bine. Cînd i-am vorbit lui Nae Ionescu despre întîlnirile şi mesele noastre, s-a minunat şi ne-a invidiat. În tinereţea lui, spunea, nu apucase asemenea intimitate între artişti, gazetari şi cărturari. Îl interesa mai ales faptul că se întîlneau pictori, ca Mac Constantinescu, Marcel Iancu, sculptori, ca Miliţa Pătraşcu, artiste, ca Lily Popovici, Sorana Ţopa, Marietta Sadova, Marieta Rareş, Mărioara Voiculescu — şi scriitori, filozofi, muzicieni. „Va trebui să inventaţi un nou limbaj, îmi spunea. Dar, cum îl aveţi cu voi pe Mircea Vulcănescu, o să reuşiţi...“

Într-o duminică seara, în timp ce cinam la cîrciumă, Comarnescu ne-a propus să organizăm la „Fundaţia Carol I“ un ciclu de conferinţe-simpozion fie despre cîteva mari personalităţi contemporane, fie despre o serie de probleme actuale. La fiecare simpozion ar fi participat cinci sau şase vorbitori : majoritatea aleşi din grupul nostru. Ne-am fi adresat, ca să ne prezideze, unui cărturar mai în vîrstă ca noi. Am început să propunem nume şi subiecte. Discuţia s-a prelungit tîrziu, după miezul nopţii, în grădina lui Mac şi a Floriei, şi, deşi toţi ne arătam entuziasmaţi, poate că proiectul nu s-ar fi împlinit peste cîteva luni, chiar în toamna aceea, dacă Petru Comarnescu nu şi-ar fi luat însărcinarea să închirieze sala „Fundaţiei Carol I“ şi să se ocupe de alcătuirea programelor, de tipărirea şi difuzarea afişelor. Ne-a cerut la fiecare cîte o mie de lei, ca să poată arvuni sala. Am rămas înţeleşi să punem la punct programul în duminica următoare.

Fără să ne dăm seama, gruparea „Criterion“ luase fiinţă. Nimeni dintre noi n-a bănuit, în acea noapte de vară cînd, în drum spre casă, continuam să căutăm nume şi subiecte, că pregăteam cea mai originală şi mai semnificativă manifestare colectivă a „tinerei generaţii“. (Cred că încă ne puteam considera tineri. Media de vîrstă a nucleului responsabil al grupării era atunci de 25 de ani.)

Şi, fără îndoială, nimeni nu-şi putuse închipui extraordinarul răsunet pe care-l va avea întreprinderea noastră. Speram să adunăm destul public ca să putem acoperi cheltuielile. Nu bănuiam, în nici un caz, că vom fi siliţi să repetăm anumite simpozioane de cîte două sau trei ori.

În duminica următoare, am căzut de acord asupra primelor personalităţi culturale şi politice pe care le vom prezenta şi discuta, din perspective diferite, dar complementare, patru sau cinci dintre noi : Gandhi, Lenin, Mussolini, Charlie Chaplin, Proust, Gide, Freud, Bergson, Picasso, Strawinski. Prevăzusem o altă serie de simpozioane, în jurul cîtorva probleme : romanul românesc contemporan, arta românească modernă, America şi cultura americană, Asia văzută din Occident şi alte cîteva.

Şi tot în acea duminică, am plănuit să urcăm Bucegii şi să petrecem o săptămînă la Casa Peşterii şi Bulboci.

Era început de iulie şi, datorită tot lui Rădulescu-Motru, obţinusem un concediu de la Statul Major. Ne-am oprit o zi la Breaza, unde Mac şi Floria închiriaseră o casă pe vară. Eram cu Sebastian, Comarnescu, Dan Botta, Vulcănescu, Lily Popovici, Marietta, Haig Acterian, soţii Polihroniade, Adrian Negreanu şi Sylvia Capsali. A doua zi am luat trenul pînă la Sinaia, apoi am început să urcăm spre Pietrele Arse. Revedeam Bucegii după patru ani. Regăsisem, cu un alt grup de prieteni, munţii adolescenţei mele. Eram uluit de precizia cu care-mi aminteam anumite poteci lăturalnice, care scurtau drumul. Îmi anunţam tovarăşii de stîncile care aveau să ne întîmpine, de izvoarele de care ne apropiam. Şi, aşa cum făceam pe vremuri, m-am dus să mă scald în pîrîul îngheţat al Ialomicioarei.

Am rămas o săptămînă. Împreună cu Mary Polihroniade traduceam *Pygmalion* pentru Leny Caler. Mihail Sebastian şi Petru Comarnescu îşi scriau articolele pe unde apucau. Dar în fiecare dimineaţă făceam lungi plimbări către Bulboci sau Piatra Craiului. Serile aprindeam un foc de uscături şi cetină. Dan Botta recita fragmente din poezii populare pe care, necontenit întrerupt de glumele lui Polihroniade, le comenta din neaşteptate, improbabile perspective Mircea Vulcănescu. Vorbeam toţi pe rînd sau laolaltă, şi printre rîsete şi întreruperi ne auzeam şi ne înţelegeam. Fiecare din noi, în felul lui, îşi regăsea vacanţele copilăriei şi adolescenţei. Ne împrietenisem destul ca să nu ne mai dăm seama că ne simţim bine împreună, că reuşeam să fim spontani fără emfază, nici vulgaritate. Săptămîna aceea petrecută pe Bucegi ne-a încîntat într-atît, încît am hotărît să revenim în fiecare vară. Şi ani de-a rîndul ne-am ţinut de cuvînt, deşi grupul care urca Pietrele Arse nu era întotdeauna acelaşi.

La Bucureşti, mansarda era fierbinte şi-mi aminteam cu melancolie ventilatoarele din Ripon Street. Către apusul soarelui mă întorceam de la Statul Major, dar zăpuşeala din mansardă nu mă îmbia la lucru. De cîte ori puteam, mă întîlneam serile cu prietenii. Mergeam adesea să cinăm într-o grădină cu Haig, Marietta şi Sorana Ţopa, pe care o cunoscusem de curînd. O văzusem jucînd în *Domnişoara Nastasia*, a lui George Mihail Zamfirescu, şi deşi mi se păruse că apăsase prea mult rolul (avusesem uneori impresia că asist la o piesă rusească), îmi plăcuse. Sorana Ţopa ţinuse să-mi citeze ce scrisese Nae Ionescu despre ea : că era cel mai preţios dar pe care ni-l făcuse Moldova de la Eminescu încoace. Era, într-adevăr, moldoveancă din cap pînă în picioare. Era destul de înaltă, robustă, cu figura rotundă, aproape bucălată, cu părul de culoarea grîului copt şi, deşi citea tot felul de cărţi savante, iar de curînd, descoperise şi venera pe Krishnamurti, se mîndrea că se născuse şi crescuse la ţară, desculţă, jucîndu-se în praf, laolaltă cu ceilalţi copii de ţărani. Avea un mare farmec şi totodată putea fi exasperantă. Era o foarte bună camaradă, era generoasă cu colegii şi colegele ei de teatru, dar îi plăcea să discute tot lucruri adînci, să se analizeze şi să analizeze pe interlocutori — ceasuri şi ceasuri de-a rîndul. Curînd aveam să-mi dau seama că nu obosea niciodată.

Nu cred că mi-a plăcut, dar o întîlneam întotdeauna cu bucurie la Marietta. Apoi, m-a invitat la ceai în micul ei apartament de lîngă Cişmigiu. Am rămas mult de vorbă şi m-au impresionat anumite observaţii şi intuiţii ale ei. Cu un alt prilej, mi-a citit începutul unei piese — *Geneza* — care mi s-a părut surprinzător de originală. Veneam de cîte ori puteam, cînd ieşeam de la Statul Major. Îmi povestea despre experienţele ei la Conservatorul din Iaşi, îmi vorbea despre nopţile Iaşului. Numai cînd încerca să mă convingă că Krishnamurti era cel mai important geniu al secolului îmi pierdeam răbdarea. Îl întîlnise pe Krishnamurti în vara aceea, la Ommen, în Olanda, şi se întorsese entuziasmată. Nu se îndoia că singur Krishnamurti înţelesese — cum spunea ea, cu majusculă — Viaţa. Şi Sorana era fascinată de Viaţă. Nu vorbea decît despre asta : despre miracolul Vieţii şi despre crimele pe care le făptuim zilnic, fiecare din noi, împotriva noastră şi a Vieţii, refuzînd să trăim simplu, spontan, sterilizîndu-ne singuri prin clişee, formule şi sisteme. Avea, în fond, dreptate — dar vorbea întotdeauna în numele Absolutului, al Vieţii, al Dragostei, şi jargonul acesta pretenţios spiritualist, prezentat cu patosul și știința unei artiste autentice, mă scotea din sărite. Niciodată n-am simțit cu mai multă putere necesitatea, măreția, *sănătatea* vulgarității, decît după cîteva ceasuri de vorbă cu Sorana. Îmi dădeam, evident, seama că eram nedrept. Aveam de-a face cu o artistă care avusese destul succes și care era pe cale să-și distrugă cariera pentru că, poate, fără să-și dea seama, se detașase de teatru, refuza să se zbată ca să obțină un rol important, lăsa uneori să treacă o stagiune întreagă fără să apară pe scenă, sau apărînd în roluri vrednice de o debutantă — și care făcuse toate pentru că era însetată de „Absolut“ și credea că descoperise calea ca să-l ajungă. Prețul pe care-l plătise Sorana Țopa pentru ca să aibă dreptul să vorbească despre viață, așa cum o înțelegea ea, era atît de mare, încît ar fi trebuit ca măcar prietenii ei să nu-și piardă răbdarea ascultînd-o. Numai după ce mă întorceam acasă, uneori destul de tîrziu, nopțile, îmi dădeam seama că fusesem nedrept întrerupîndu-i sarcastic, cîteodată chiar cu violență, monologurile ei spirituale și krishnamurtiene. Îmi făgăduiam să fiu mai înțelegător a doua zi.

Pentru că acum, în septembrie, ne întîlneam zilnic. Uneori ne duceam să cinăm într-unul din restaurantele din apropiere și continuam să discutăm. Citise *Isabel* și nu-i plăcuse. Citea tot ce publicam în „Cuvîntul“ și în „Vremea“ și uneori mă lăuda excesiv, alteori mă critica fără înconjur. Era imprevizibilă, după cum imprevizibile erau schimbările ei de umoare ; izbucnea în rîs după o tiradă patetică, se întrista pînă la lacrimi în mijlocul unui imn închinat Vieții. Încercase să se detașeze de tot și rămăsese agresiv-feminină, capricioasă, bizară. În pofida atîtor stridențe, avea mult farmec. Și farmecul, adăugîndu-se frumuseții și talentului ei, ar fi fost într-adevăr irezistibil, dacă nu și l-ar fi anihilat singură, cu furie și încăpățînare, încercînd să devină altfel decît era.

*

Nu-mi vine să cred că după două luni de întîlniri aproape zilnice nu-mi dădeam seama de ce se pregătea să se întîmple. Sorana mă întrebase, cu destul tact, dacă

„exista cineva în viața mea“. Mă mulțumisem să răspund că cineva existase cu prea multă vehemență și nenoroc ca să mai simt nevoia să repet experiența. După cîte puteam judeca, în viața ei nu „exista“ deocamdată nimeni. Într-un anumit fel eram avertizat, și totuși continuam s-o văd, cu neregularitate, în fiecare seară îmi spuneam, probabil, că, nefiind îndrăgostit nu riscam mare lucru — deși întîmplarea cu Jenny ar fi trebuit să-mi dea de gîndit. Pe de altă parte, deși într-un chip nelămurit, mă simțeam atras, poate cu aceeași putere cu care mă exaspera prezența ei. Simțeam că trebuie să mă duc s-o văd în fiecare zi și, adesea, de la cele dintîi cuvinte regretam că venisem. Dar știam că dacă aș fi plecat pe loc, mi-ar fi părut rău. Altădată îmi spuneam că mă împotriveam zadarnic ; eram singur și mi-ar fi plăcut să nu mai fiu ; pe de altă parte, orice s-ar fi întîmplat, într-un an mă voi afla din nou în India ; voi zîmbi atunci de scrupulele și șovăirile mele. Din perspectiva în care îmi plăcea să mă situez, orice s-ar fi întîmplat n-ar fi avut mare importanță.

Și la început am crezut că într-adevăr n-ar fi trebuit să aibă prea mare importanță. Cînd, într-o dimineață de octombrie, am coborît scările apartamentului ei, mi-am spus doar că acum am și eu, ca orice tînăr de vîrsta mea, o „legătură“. Continuam să mă duc s-o văd îndată ce ieșeam de la Statul Major. Apoi, am obținut un nou concediu, și puteam să ne întîlnim după-amiezile. Diminețile mă închideam în mansardă și lucram. Serile ne întîlneam, grupul întreg, pe la feluriți prieteni, ca să punem la punct primele simpozioane ale grupării „Criterion“.

Cred că am inaugurat ciclul cu Freud. Printre vorbitori îmi amintesc doar de Mircea Vulcănescu și Paul Sterian, dar eram vreo cinci-șase, printre care și un psihanalist. Cînd am intrat, nu ne venea să ne credem ochilor. Amfiteatrul „Fundației Carol I“ era arhiplin. Biletele la parter fuseseră de mult vîndute și lumea se năpustise la balcoane și galerii. Ședeau pe unde apucau, pe scări, pe balustrade. Apoi, pentru că nu-i mai putea opri nimeni, pătrunseseră în sală, se rezemau de pereți, se așezau chiar pe estradă. Probabil că nici n-am fi putut începe dacă Petru Comarnescu n-ar fi anunțat, în sală și în foaier, că vom repeta simpozionul după cîteva zile şi, cu ajutorul pompierilor de serviciu, n-am fi închis şi zăvorît poarta de la intrare. Lipisem acolo şi un afiş, anunţînd repetarea simpozionului. Dar unul dintre noi s-a sacrificat şi a rămas afară, în stradă, două ceasuri, lămurind şi liniştind grupurile de auditori fără noroc.

Acceptasem să vorbesc despre Freud, pentru că mi se părea că pot descifra în opera lui o ultimă fază de desacralizare a monoteismului şi profetismului Vechiului Testament. Certitudinea lui Freud că găsise explicaţia unică şi globală a vieţii psihomentale şi a creativităţii umane, că făurise cheia magică cu care putea decripta toate enigmele — de la vise şi „actes manqués“ la originea religiei, a moralei şi a civilizaţiei — certitudinea aceasta, spuneam, trădează fervoarea monoteistă a geniului ebraic. După cum pasiunea cheltuită de Freud în promovarea, impunerea şi apărarea psihanalizei contra oricărei „erezii“ amintea de intoleranţa şi frenezia profeţilor Vechiului Testament. Într-un anumit fel, Freud credea că descoperirile lui sînt menite să transforme omenirea, s-o „salveze“. Psihanaliza satisfăcea setea de absolut a geniului iudaic, credinţa că există o *singură* cale regală a Spiritului şi trăda repulsia specific ebraică faţă de pluralism, politeism şi idolatrie.

Nu ştiu cît de limpede şi de articulat am spus lucrurile acestea atunci. Ca toţi ceilalţi, am fost răsplătit cu puternice, prelungite aplauze. Am aflat mai tîrziu că Emil Cioran fusese atît de impresionat, încît a venit să mă asculte a doua oară, cînd am repetat simpozionul. (L-am repetat de trei ori, şi apoi de nu mai ştiu cîte ori în oraşele din provincie. Dar cum nu aveam un text pregătit mai dinainte, şi fără stimulentul improvizaţiei, simţind tot timpul că mă *repet*, mi-e teamă că am vorbit din ce în ce mai plat.)

Au urmat, cu acelaşi succes, de două ori pe săptămînă, celelalte simpozioane. Cu o jumătate de ceas înainte, sala „Fundaţiei Carol“ se umplea pînă la ultimul loc şi conferenţiarii îşi făceau anevoie drum prin mulţimea adunată pe trotuar. Cu enorme eforturi, ajutaţi de sergenţi, pătrundeam în foaierul tixit. Prefectura Poliţiei fusese nevoită să trimită o duzină de sergenţi şi cîţiva comisari ca să asigure circulaţia în faţa „Fundaţiei Carol“ şi să apere intrările de îmbulzeală. Succesul acesta nemaiauzit neliniştise Ministerul de Interne, iritase o seamă de gazetari şi scriitori, iscase tot felul de invidii şi gelozii. Şi, evident, riscurile noastre creşteau cu cît „personalităţile“ pe care le discutam erau mai controversate. Aşa cum ne temeam, simpozionul consacrat lui Gide a dat naştere la incidente. André Gide vizitase de curînd Rusia sovietică şi era considerat comunist. În seara aceea, vreo sută de studenţi cuzişti au încercat să pătrundă în sală. Opriţi de sergenţi, au început să cînte şi să vocifereze. Simpozionul începuse, dar sala era încărcată de electricitate. Cîţiva dintre noi s-au dus să stea de vorbă cu şefii manifestanţilor. Au parlamentat mai bine de un ceas. Studenţii pretindeau că n-au venit să provoace scandal, ci numai să asculte, să fie siguri că nu se face apologia unui comunist. În cele din urmă, i-am lăsat să intre. Simpozionul era pe sfîrşite, dar nu cred că în seara aceea s-a sfîrşit aşa cum fusese prevăzut. Curînd după ce au pătruns în sala tixită, studenţii au început să vocifereze şi preşedintele a încheiat şedinţa prin cîteva fraze ironice, usturătoare, care s-au pierdut în tumult.

Un incident mai puţin grav, şi care s-a soldat în favoarea noastră, a avut loc la simpozionul despre Charlie Chaplin. Printre vorbitori era şi Mihail Sebastian. Cînd i-a venit rîndul, cineva de la galerie a strigat : „Un ovrei despre un alt ovrei !“ Mihail Sebastian era în picioare, cu cîteva foi pe care îşi însemnase planul conferinţei. Se făcuse foarte palid. A rupt foile, a făcut un pas înainte şi a început, cu o voce fierbinte, sugrumată de emoţie. „Aveam de gînd să vă vorbesc despre un anumit aspect al artei lui Charlot, a spus. Dar cineva dintre dumneavoastră mi-a adus aminte de ovrei. Şi am să vorbesc, ca evreu, despre evreul Charlot...“

Sala a izbucnit deodată în aplauze. Mihail Sebastian a ridicat braţul şi le-a spus : „Vă mulţumesc“, apoi a improvizat una din cele mai patetice şi mai inteligente conferinţe pe care mi-a fost dat s-o ascult. A prezentat un Charlot pe care numai cineva din Europa răsăriteană îl putea ghici şi înţelege. A vorbit despre solitudinea omului în filmele lui Charlot, aşa cum reflecta ea solitudinea ghetourilor. Cînd a încheiat, după vreo douăzeci de minute, l-au răsplătit aplauze frenetice. O parte din sală aplauda în picioare. Cîştigasem o bătălie şi o ştiam. În biroul care comunica cu loja conferenţiarilor, exultam. De bucurie, Nina Mareş începuse să joace şi ne îmbrăţişa pe rînd.

La simpozionul despre Lenin invitasem să participe, în afară de Belu Silber, pe Lucreţiu Pătrăşcanu. Voiam să avem cu noi doi marxişti, alături de Mircea Vulcănescu şi Mihail Polihroniade, care se pregăteau să critice comunismul în numele democraţiei şi al naţionalismului. Pe Belu Silber îl întîlnisem mai de mult în redacţia „Cuvîntului“. Se împrietenise cu Gh. Racoveanu de cînd acesta scrisese, cu vreo doi ani mai înainte, un articol, luîndu-i apărarea într-un proces de spionaj. Belu Silber fusese extrem de mişcat, şi, îndată după achitare, venise să-i mulţumească. Venea de atunci mereu pe la redacţie. Era prieten mai ales cu Mircea Vulcănescu, Ion Călugăru, Paul Sterian. Era mărunt, sclipitor, destul de cultivat şi deşi repeta necontenit că e marxist, nu părea nici dogmatic, nici intolerant. Pe mine mă admira mai ales pentru că, în articolele despre India, atacam colonialismul şi *British Raj*.

Pe Lucreţiu Pătrăşcanu l-am întîlnit, cred, în acea seară. Mi-a plăcut figura lui blîndă şi totuşi gravă. A vorbit fără *éclat*, dar sincer şi cu o înţeleaptă sobrietate şi întreruperile studenţilor din sală nu l-au tulburat. Aştepta să se potolească vacarmul şi-şi relua expunerea, calm, concentrat. În schimb, studenţii întrerupeau, ca să-l aplaude, pe Mihail Polihroniade, de cîte ori acesta aducea vorba despre necesitatea unei revoluţii naţionale. Iar cînd a amintit de expresia lui Lenin — că statul burghez e un cadavru care va fi răsturnat dintr-o singură lovitură — a fost aplaudat atît de studenţii naţionalişti, cît şi de grupurile de simpatizanţi comunişti pe care îi adusese la Fundaţie prezenţa lui Lucreţiu Pătrăşcanu.

În urma acestui simpozion, se răspîndise zvonul, mai ales în cercurile Siguranţei, că gruparea „Criterion“ e cripto-comunistă. Adevărul este că singurul comunist dintre noi era Belu Silber. Dar curajul pe care-l avusesem, să-l invităm să vorbească, şi încă la „Fundaţia Carol“, pe însuşi secretarul Partidului Comunist, Lucreţiu Pătrăşcanu, fusese răstălmăcit. Noi încercasem să fim „obiectivi“ : *audiatur et altera pars*. Ne spuneam că într-o cultură majoră toate curentele de gîndire pot fi prezentate. Ne simţeam destul de tari ca să nu ne mai fie frică de confruntări cu ideologii şi sisteme potrivnice credinţelor noastre. Simţeam de asemenea că nu vom putea depăşi provincialismul cultural decît anulînd complexele de inferioritate şi mecanismele infantile de apărare inerente oricărei culturi minore. Odată ce credeam în posibilităţile de creaţie ale geniului românesc — aşa cum credea majoritatea dintre noi, deşi din motive diferite — nu ne mai era teamă de „influenţele nefaste“ sau de „ideile subversive“. Pe de altă parte, ne simţeam adulţi ; nu mai acceptam să ni se strige : „Nu vă jucaţi cu focul !“ pentru că ştiam foarte bine că nu ne jucam.

Ceea ce s-a numit mai tîrziu „spiritul Criterionului“ devenea mai limpede şi mai articulat cu cît ne împlineam programul. Dar chiar de la cele dintîi simpozioane, publicul a ghicit că avea de-a face cu o experienţă culturală semnificativă şi de mari proporţii — şi ne-a rămas credincios pînă la urmă. Chiar cînd nu era vorba de subiecte senzaţionale, ca Lenin, Freud sau Gide, sălile erau pline. În simpozionul despre romanul românesc contemporan, Mihail Sebastian a executat cu mult brio pe Cezar Petrescu şi a fost extrem de dur cu Ionel Teodoreanu, cei mai populari romancieri ai zilei, rezervîndu-şi toate laudele pentru Hortensia Papadat-Bengescu, Camil Petrescu, Mateiu Caragiale. Dar Mircea Vulcănescu a arătat în ce sens romanele lui Cezar Petrescu se integrează într-o tradiţie literară românească şi, ca atare, sînt semnificative, chiar dacă aristiceşte nu sînt valabile. Ce pasiona publicul era dialogul între membrii „Criterionului“. Foarte arareori şi numai în cazuri delicate — bunăoară, Lenin, Mussolini — vorbitorii se întîlneau în prealabil şi pregăteau riguros simpozionul. De obicei, fiecare anunţa observaţiile pe care avea de gînd să le dezvolte. Numai dacă vedeam că doi sau mai mulţi dintre noi intenţionează să insiste asupra aceloraşi aspecte, îi rugam să-şi modifice planul. În orice caz, spontaneitatea dialogului era aproape întotdeauna asigurată. Asta dădea loc uneori la scene amuzante. Aşa, bunăoară, cînd am discutat America faţă de Occident şi Extremul Orient, Petru Comarnescu, care se identificase oarecum cu omul şi cultura americană, a suportat cu destul calm criticile pe care le aduceam în numele spiritualităţii orientale, dar şi-a pierdut răbdarea ascultîndu-l pe Mihail Sebastian zeflemisind *homo americanus* în numele spiritului francez şi a încercat de mai multe ori să-l întrerupă. Iar după ce a fost chemat la ordine de preşedinte, a continuat să exclame, să pufnească în rîs sau să se întoarcă brusc în scaun de cîte ori i se părea că Mihail Sebastian întrece măsura.

*

Pentru membrii „Criterionului“ simpozionul nu se încheia în sala „Fundaţiei“. Ne adunam toţi la cafeneaua „Corso“, unde ocupam un colţ întreg, la etaj, şi continuam discuţia pînă după miezul nopţii. De obicei, Dan Botta, care participa foarte rar la simpozioane, îşi exprima succint, dar necruţător, impresiile, nu uita niciodată să ne amintească răspunderea pe care o aveam faţă de public. Pentru el, asta însemna în primul rînd datoria de a ridica publicul, nu pînă la noi, ci dincolo de noi, pînă la idealurile noastre. Dan Botta credea că „Criterion“ poate efectua, în minţile celor mai inteligenţi dintre ascultători, o operaţie de *anamnesis* platoniciană. Asistînd la simpozioanele noastre, unde erau prezentate şi dezbătute atîtea puncte de vedere, publicul asista de fapt la un nou tip de dialog socratic. Scopul pe care-l urmăream nu era numai informaţia, ci, în primul rînd „trezirea“ auditorilor, confruntarea lor cu ideile, şi, în cele din urmă, modificarea modului lor de a fi în lume.

Evident, urmau lungi, însufleţite discuţii. Nu pentru că ceilalţi nu împărtăşeau ideile lui Dan Botta despre rolul „Criterionului“, ci pentru că nu erau întotdeauna de acord cu mijloacele pe care le preconiza el. Dan Botta insista ca măcar unul dintre vorbitori să nu facă nici o concesie „publicului de rînd“, ci să utilizeze limbajul sever al metafizicii, al ştiinţei sau al poeziei. De obicei cam aşa se întîmpla. Dar unii dintre noi socoteau că simplul fapt de a dezbate probleme dificile era destul de curajos,

că nu trebuie să agravăm dificultatea printr-un limbaj excesiv de riguros. Dar, evident, eram toţi de acord că fiecare vorbitor e liber să utilizeze „stilul“ care-i convenea.

Sorana Ţopa era întotdeauna cu noi. Însoţind-o spre casă, o ascultam încă o dată judecînd simpozionul, judecîndu-mă mai ales pe mine, dacă se întîmplase să vorbesc în acea seară. Şi, ca de obicei, uneori observaţiile ei erau juste şi preţioase, alteori mi se păreau irelevante sau agresiv pretenţioase. La începutul lui decembrie îmi încheiasem serviciul militar şi primisem hîrtiile de eliberare. Puteam petrece acum mult timp împreună. Intimitatea aceasta concentrată şi prelungită nu mă încînta întotdeauna. Pe de o parte, prezenţa Soranei era extenuantă. Alături de ea trebuia să fii necontenit inteligent, profund, original — şi mai ales „spontan“. Pentru ea, dragostea era o continuă incandescenţă, o „ardere la alb“, cum îi plăcea să spună. Asta însemna, între altele, că orice tăcere prelungită, orice banalitate rostită din oboseală sau neatenţie constituiau dovezi de indiferenţă sau de absenţă şi atunci trebuiau interpretate laborios, pentru a le înţelege şi asuma ca atare şi, în cele din urmă, a le corecta.

Adesea, răsuflam uşurat cînd regăseam singurătatea mansardei. Aveam tot mai multă nevoie de această singurătate. Teza era aproape sfîrşită şi Nina Mareş îmi dactilografia capitolele pe măsură ce i le duceam. Dar în afară de traducerea şi prelucrarea tezei, în afară de articolele pe care le scriam, de conferinţele la Radio şi participarea la simpozioane, un nou proiect începuse să mă ispitească. Citisem în ziare anunţul unui premiu literar pe care-l crease editura „Cultura Naţională“ pentru un roman inedit. Printre membrii comisiei figurau Perpessicius, Şerban Cioculescu, G. Călinescu. Numele acestea mă încurajaseră să mă prezint. Îmi spuneam că cel puţin voi fi judecat de critici literari autentici. La început, voiam să mă reapuc de romanul început la Calcutta, *Petre şi Pavel*, dar fragmentele pe care le recitisem mă dezamăgiseră. Am hotărît atunci să scriu *Maitreyi*. Pe de o parte, simţeam că trebuie să retrăiesc, ca să pot consuma definitiv, această dramă care-mi schimbase radical viaţa, silindu-mă să renunț la toate proiectele pe care le făcusem în legătură cu șederea mea în India. Pe de altă parte, simțeam că aș putea termina romanul pînă la 15 martie, data prescrisă pentru depunerea manuscriselor, în timp ce *Petru și Pavel* mi-ar fi cerut cel puțin șase luni de lucru. Cum manuscrisele trebuiau prezentate anonim, nu vorbisem nimănui de hotărîrea mea.

Într-o seară de decembrie m-am așezat la masa de lucru și, cu emoție, am desfăcut plicul în care adunasem, în toamna anului 1930, cîteva relicve : biletele pe care mi le trimisese Maitreyi după ce nu ne-am mai putut vedea, scrisorile lui Dasgupta, o fotografie veche, cîteva flori uscate, o șuviță de păr. Apoi am început să recitesc jurnalul acelor ani, chiar și paginile pe care nu îndrăznisem niciodată pînă atunci să le recitesc. Nu-mi dădeam seama, în acea seară, că hotărîndu-mă să scriu *Maitreyi*, îmi anulam ultima șansă de a mă reîntoarce în India.

XII
„OMUL FĂRĂ DESTIN..."

Ca să-mi pot dobîndi libertatea de a rămîne singur în mansardă, a trebuit să-i mărturisesc Soranei că scriam un roman. Așa cum mă așteptam, n-a fost încîntată aflînd subiectul romanului. Îi povestisem mai de mult întîmplările din Bhowanipore. Mă ascultase cu simpatie și gravitate, dar, mi-a mărturisit mai tîrziu, nu izbutise să ia în serios această aventură de fragedă tinerețe. Nu fusese o adevărată pasiune, o „ardere la alb", comparabilă, lăsa ea să se înțeleagă, experienței noastre actuale. Totuși nu-și putea îngădui o gelozie retrospectivă, pentru că, așa cum precizase, după ce-mi vorbise de marile ei pasiuni din trecut, viața noastră reîncepuse în clipa cînd ne întîlniserăm. Trăiam împreună o viață nouă și nici măcar trecutul nostru comun nu prețuia prea mult. Preț și sens nu avea decît „prezentul" — mai precis ceea ce învățase ea de la Krishnamurti că poate fi prezentul. Regreta, totuși, că nu voiam să prezint pentru premiu, refăcute și corectate, *Romanul adolescentului miop* și *Gaudeamus*, pe care le citise de curînd și care i se păruseră „excepționale", mult mai interesante decît *Isabel*, bunăoară...

Scriam mai ales nopțile, cînd știam că nimeni nu va mai veni să bată la ușa mansardei. Primele capitole le-am scris repede, aproape fără dificultate. Dar pe nesimțite m-am trezit din nou în timpul acela fabulos din Bhowanipore şi mi-am dat seama că nu mai scriu un roman, aşa cum hotărîsem, ci o confesiune. Adesea transcriam pagini întregi din *Jurnal*, şi dacă *Jurnalul* acelei veri, 1930, ar fi fost mai copios, poate că l-aş fi transcris în întregime. O singură clipă nu mi-a dat de gîndit indiscreţia pe care mă pregăteam s-o săvîrşesc. În faţa hîrtiei albe, scriind despre oameni şi întîmplări care au avut un rol hotărîtor în tinereţea mea, mi-era peste putinţă să inventez. Am schimbat, evident, numele personajelor, în afară de al lui Maitreyi şi al surorii ei, Chabu, dar am lăsat întocmai datele, adresele, numerele de telefon. Schimbasem, de asemenea, meseria lui Dasgupta şi a povestitorului şi am modificat radical finalul, ca şi cum aş fi vrut să mă despart definitiv de Maitreyi (aruncînd-o în braţele unui vînzător de fructe, împingînd-o pînă în marginea sinuciderii). Şi, evident, scăldasem lumea aceea depărtată în lumina palidă, aurie, pe care o irizau amintirile şi melancolia. Dar nu e mai puţin adevărat că, dacă ar fi fost citit de anumite persoane din Calcutta, romanul n-ar fi avut nevoie de nici o cheie ca să fie descifrat. Nu mă gîndeam, însă, că ar putea fi citit la Calcutta. De fapt, nu mă gîndeam nici că va fi citit de cititori necunoscuţi, aici, la Bucureşti, unde îl scriam. Nu „vizualizam“ publicul. Cel mult, mă întrebam ce vor gîndi prietenii, dacă romanul va avea norocul să fie premiat şi tipărit. Şi nici măcar nu puteam spune că scriam pentru mine sau pentru Maitreyi. Scriam oarecum „impersonal“, ca o mărturie *in aeternum*.

Atunci, în preajma Crăciunului, încă nu-mi dădeam seama de toate acestea. Trăiam încă euforia începuturilor. După un an şi jumătate, scriam din nou un roman ; şi, de data aceasta, un roman autobiografic. Puteam fi din nou singur, zi şi noapte, pentru că Sorana plecase pentru două săptămîni în Moldova, să petreacă sărbătorile cu ai ei. Am petrecut şi eu Crăciunul cu familia, dar de cîte ori puteam mă întîlneam cu prietenii. Hotărîsem să ne adunăm de revelion la Mia Steriade ; de fapt, în încăperile pe care le ocupa tatăl Miei, pictorul Steriade, la Muzeul Kalinderu. Eram aproape întreg grupul de prieteni de la „Criterion“ la care se adăugaseră cîţiva invitaţi. Contribuisem fiecare cu o anumită sumă şi cîţiva dintre noi îşi luaseră însărcinarea să decoreze sălile, să cumpere vinurile şi să pregătească bufetul. Agajasem şi un pianist aşa că cei care au voit (în frunte cu Mircea Vulcănescu şi Mişu Polihroniade) au putut dansa pînă dimineaţa. Am petrecut, într-adevăr, cel mai reuşit revelion pe care-l cunoscusem pînă atunci.

În ceea ce mă privea nu ştiam ce să cred despre mine. Mă judecam şi încercam să mă înţeleg — zadarnic. Cu puţine zile înainte, se întîmplase ceva cu totul neaşteptat. Atît de neaşteptat, încît mi s-ar fi părut cu neputinţă de închipuit doar cu o jumătate de ceas înainte de a se întîmpla. A treia zi de Crăciun, seara, eram la Floria şi Mac mai mulţi prieteni, printre care şi Nina Mareş. Nu înţeleg de ce i-am privit mîinile şi mi s-au părut foarte mici. I le-am luat în mîinile mele. Degetele erau atît de mici şi delicate, încît păreau degete de copil. Nu mă înduram să-i las mîinile. Nina zîmbea încurcată — şi unii din prieteni ne priveau curioşi. Ca şi alţi cîţiva prieteni, Nina ştia de Sorana. Adesea, la „Cuvîntul“ sau în odăiţa ei, unde urcam cu Mihail Sebastian ca să bem o cafea, le mărturiseam cît de dificilă putea fi Sorana şi ei mă consolau, amuzîndu-se totodată. Ajunsesem, noi trei, foarte buni prieteni şi ne întîlneam de cîte ori puteam, luam adesea masa împreună. Eram atît de buni prieteni, încît o „legătură“ cu unul din noi ar fi părut o crimă împotriva prieteniei noastre comune. Ştiam cît de mult ţine Nina la Mihai, şi el ştia cît de mult ţinea la mine.

Dar în seara aceea nu înţelegeam ce se petrece cu mine. N-am înţeles nici după ce-am condus-o acasă şi am sărutat-o. Reîntors în mansardă am încercat să scriu, dar n-am izbutit. Am adormit foarte tîrziu. A doua zi şi a treia zi am rămas închis în mansardă, scriind. Îmi spuneam că n-ar trebui s-o mai văd, dar am văzut-o în aceeaşi seară. Am cinat împreună, am fost la un cinematograf şi am rămas apoi noaptea aceea la ea.

Dar la revelion am încercat să mă port aşa cum mă purtasem pînă atunci, ca un foarte bun prieten.

*

Aflasem mai de mult viaţa Ninei Mareş. Foarte tînără, se căsătorise cu un ofiţer, Ionescu, ajuns acum colonel cu garnizoana într-un oraş din Basarabia. Cu cinci-şase ani mai înainte, cînd erau la Braşov, Nina se îndrăgostise de un locotenent frumos şi, aşa cum mi-am dat seama cînd l-am cunoscut, surprinzător de inteligent şi cultivat. Legătura lor provocase în cele din urmă un adevărat scandal. Soţul nu accepta sub nici un chip să se despartă — şi atunci Nina a plecat de-acasă. Tatăl locotenentului, un general cu nume faimos, a încercat să-şi salveze băiatul, trimiţîndu-l în misiune la Paris. Socotea, probabil, că o căsătorie precedată de un asemenea scandal i-ar fi ruinat cariera. Tînărul s-a supus, dar şi-a anunţat familia şi superiorii că îndată ce se va întoarce din misiune se va căsători. (Ionescu acceptase între timp divorţul.) Şi probabil că aşa s-ar fi întîmplat dacă în ultimul moment n-ar fi intervenit un incident tragi-comic : în preziua plecării din Paris camarazii şi prietenii locotenentului i-au dat o masă de adio. Invitaseră cîteva românce, printre care o domnişoară care tocmai sosise din ţară. Nu ştiu dacă a fost sau nu un complot pregătit de general, dar domnişoara, ajutată de prieteni, a izbutit să îmbete pe locotenent şi, a doua zi, în camera ei de hotel, cu locotenentul încă ameţit, în pat, s-a săvîrşit căsătoria civilă în faţa consulului şi a martorilor de rigoare.

Cînd ziarele din Braşov au anunţat căsătoria, Nina a avut un asemenea şoc, încît a trebuit să fie transportată la clinică. Zadarnic a telegrafiat locotenentul că fusese victima unei farse şi că a şi depus cererea de divorţ. Zadarnic s-a întors el, singur, lăsîndu-şi soţia la Paris. Multă vreme Nina a refuzat să-l vadă. Şi multă vreme doctorii s-au îndoit că va scăpa cu mintea întreagă. A rămas în clinică trei sau patru luni. Cînd a aflat că locotenentul a reuşit să divorţeze, a acceptat să-l vadă. I-a

mărturisit că dragostea ei e acum cenuşă, că el e liber să ia orice hotărîre va voi. Evident, tînărul n-a putut crede. A continuat să vină s-o vadă, zilnic, la clinică, şi apoi la pensiunea germană unde se mutase. A asigurat-o că o va aştepta, că o va urmări pretutindeni, că nu poate crede că nu-l va ierta într-o zi şi e hotărît să aştepte ziua aceea, de va trebui, cinci, zece, cincisprezece ani. Ea i-a răspuns că l-a iertat, dar că nu-l mai iubeşte, că nu-l mai poate iubi, cît de mult s-ar sili. El a continuat să vină, încărcat cu flori, cu daruri. Şedeau de vorbă şi Nina îi mărturisea planurile ei : cum tot ce avusese fusese nevoită să cedeze soţului în schimbul divorţului, trebuia să se gîndească la o meserie, ca să poată trăi. Se hotărîse să plece la Bucureşti, să urmeze o şcoală de secretare. La început, pînă ce-şi va găsi de lucru, va locui la un unchi al ei, generalul Negreanu. Şi aşa a făcut.

După un an, locotenentul a fost înaintat căpitan şi mutat la Bucureşti. Nu i-a venit să creadă cînd a văzut că Nina locuieşte într-o odăiţă, la ultimul etaj, şi lucrează opt ceasuri pe zi. I-a vorbit din nou de dragostea lor, şi Nina îl întrerupea, visătoare : „Da, într-adevăr, a fost o mare dragoste. Nu regret nimic..." Căpitanul a încercat atunci s-o recucerească, prin alte mijloace. Se ţinea numai de chefuri şi venea serile, beat, să o aştepte la intrarea imobilului, implorînd-o să-i fie milă de tinereţea lui, de cariera lui. Cu blîndeţe, Nina încerca să-l convingă să se întoarcă acasă. Zadarnic. „Mă duc la dame !", striga el văzînd-o că se îndreaptă spre ascensor. „Nu va fi pentru ultima oară," îi răspundea ea. (La o asemenea scenă asistasem şi eu, întîmplător, într-o seară cînd ieşeam de la „Cuvîntul". Nina mi se păruse mai palidă, dar zîmbea cu aceeaşi stăpînire de sine. Căpitanul avea lacrimi în ochi.) Urcase, odată, noaptea tîrziu, pînă la ultimul etaj, şi a început să bată la uşă — pînă ce-au ieşit vecinii şi, ameninţători, l-au silit să plece. Cînd, rareori, îl întîlnea treaz, Nina încerca să stea de vorbă serios, îl îndemna să-şi caute o soţie vrednică de el. Primea întotdeauna acelaşi răspuns : că o aşteaptă pe ea. (A aşteptat-o, într-adevăr, vreo cinci-şase ani şi nu s-a căsătorit decît după căsătoria Ninei.)

Cînd, în toamna aceea, Nina îmi povestise toate acestea, adăugase : „Îmi pare foarte rău că s-a întîmplat aşa. Aş fi vrut să-l pot iubi din nou, oricît de puţin, dar să-l pot iubi, pentru că l-am iertat de mult. Dar probabil că n-am să mai pot iubi, niciodată, pe nimeni. De aici înainte va trebui să mă mulţumesc doar cu prietenia bărbaţilor.“ (De aceea, credeam noi, Sebastian, Gh. Racoveanu şi cu mine, Nina putea fi o atît de desăvîrşită prietenă.)

*

Treceau zilele şi încă nu înţelegeam. Uneori îmi spuneam că întîmplările recente vor conta mai mult în viaţa Ninei decît în a mea, că, poate, aceasta a fost calea hotărîtă de destin, ca s-o scoată din solitudinea ei. Cu o desăvîrşită discreţie, Nina nu-mi spusese nici că mă iubeşte, nici nu mă întrebase ce am de gînd să fac. Dar îndată ce Mihail Sebastian se întorsese de la Brăila, a trebuit să-i mărturisim. Sebastian a declarat că ne va ierta, numai după ce se va convinge că prietenia noastră, a celor trei, a rămas aceeaşi. (Şi, după cîteva luni, s-a convins.)

Nu ştiam însă dacă va trebui să mărturisesc Soranei ce se întîmplase în absenţa ei. Nu era numai inevitabila laşitate a tînărului „fără experienţă“, care nu ştie cum se face şi se desface o „legătură“. Pe zi ce trecea, descopeream că situaţia era mai complexă decît mi-o închipuisem. Descoperisem, bunăoară, că n-aş fi vrut s-o „pierd“ pe Sorana, că aveam nevoie de ea, că, în fond, ţineam la ea, oricît de mult mă obosea uneori prezenţa ei. Îmi mai spuneam că Nina, nevorbindu-mi niciodată pînă acum de dragoste, s-ar putea să se decidă să rupă de la o zi la alta — şi nu socoteam că aş fi avut dreptul să mă împotrivesc.

Deocamdată, continuam să sper că mă voi întoarce în India îndată după doctorat. Speranţa aceasta îmi dădea destulă putere să suport încurcăturile în care mă afundam cu cît trecea timpul. Şi una şi cealaltă ştiau că trebuia să termin romanul pînă la 15 martie, aşa că eram liber să le întîlnesc cînd voiam. Cum Nina lucra la birou pînă seara, o întîlneam pe Sorana după-amiezile. Aveam acum o scuză de-a-gata, cînd mă ruga să cinăm împreună sau să rămîn noaptea la ea : trebuia să mă întorc acasă să scriu. Şi, într-adevăr, nopţile, după ce cu greu mă despărţisem de una sau de cealaltă, rămîneam pînă foarte tîrziu la masa mea de lucru. De-abia nopţile izbuteam să mă regăsesc, deşi niciodată pe de-a-ntregul. Ar fi trebuit repovestind pentru alţii, eventualii cititori, întîmplările din 1930, să-mi fi dat seama că din nou mă lăsasem antrenat, aproape fără voia mea, într-o aventură care m-ar fi putut pierde. (Pentru mine, cel de atunci, „pierderea“ însemna în primul rînd imposibilitatea de a mă întoarce în India.) Dar de primejdia *aceasta* nu-mi dădeam seama. Retrăind pasiunea din Bhowanipore, mă întrebam însă dacă tot ce se întîmplase acum, în urmă, mai ales de la Crăciun încoace, nu constituia o minciună, agravată de un blasfem. Spre mirarea mea, eram nevoit să recunosc că nu era. Putea fi orice altceva, dar nu era o minciună. Aceste două femei *existau* cu o neaşteptată gravitate. Dacă, printr-un miracol, aş fi putut pleca chiar atunci în India, fără îndoială că aş fi plecat, dar aş fi suferit cumplit despărţindu-mă de ele.

Toate acestea le gîndeam şi mă torturau cînd, spre dimineaţă, încercam să adorm, după ce scrisesem cinci-şase ceasuri de-a rîndul. Dimineţile mă trezeam istovit şi rămîneam cîtva timp în pat, încercînd să înţeleg unde mă aflu, în ce an, încercînd să-mi aduc aminte ce se întîmplase cu mine. Simţeam uneori că sînt pus la încercare, că destinul îmi pregăteşte din nou ceva, ceva care îmi va schimba încă o dată traiectoria vieţii. Atunci, pentru cîteva clipe, vedeam *semnele,* ca nişte faruri care se aprind deodată în întuneric şi se sting repede, prea repede ca să le poţi înţelege sensul. Mă ridicam din pat ştiind că mi s-au făcut *semne* — dar cum să le descifrez ?

Amînam mereu deznodămîntul, alegerea pe care o știam inevitabilă. În februarie depusesem la cancelaria Facultății de Litere cele trei exemplare din teză. Președintele Comisiei de doctorat era Dem. Gusti ; P. P. Negulescu și Rădulescu-Motru erau raportori. Așteptam să se fixeze data dezbaterii publice a tezei. Dar nu făceam nimic ca să-mi pregătesc „intrarea în Universitate“, la care se gîndea atît de insistent Nae Ionescu. E adevărat, publicasem în ultimii ani trei mari studii în „Revista de Filozofie“, alte trei în „Ricerche Religiose“, revista lui E. Buonaiuti, iar în „Buletinul Societății de Științe“ din Cluj îmi apăruse *Cunoștințele botanice în vechea Indie*. Și aveam gata de tipar teza de doctorat, în cazul cînd m-aș fi hotărît s-o public în românește. Dar, de cînd mă întorsesem din India, avusesem o activitate frenetică și multilaterală — articole în „Cuvîntul“ și „Vremea“, conferințele la Radio, „Criterionul“, conferințele în provincie — și frenezia aceasta tulburase pe unii din profesorii mei. Se întrebau, probabil, dacă nu mă „risipesc“ prea mult. Aflînd că sînt pe cale să termin un al doilea roman, Nae Ionescu a zîmbit. „Va trebui să-i explici lui Rădulescu-Motru că iar ai avut nevoie de bani“, îmi spuse. Am încercat să protestez : „O *adevărată*, autentică universitate din zilele noastre se întinde mult dincolo de sălile de cursuri ; ziarul, estrada, Radio, toate acestea fac parte, astăzi, din *Studium Generale*. De altfel, asta este și tradiția Universității românești“, am adăugat. „Hasdeu scria poezii, nuvele, piese de teatru, și a fost un mare și fecund gazetar, cel mai mare după Eminescu. Inutil să mai amintesc activitatea lui N. Iorga. Dar Rădulescu-Motru a scris și el în tinerețe piese de teatru și articole politice, Vasile Pârvan era un extraordinar eseist, iar dumneavoastră domnule Profesor...“

Nae Ionescu m-a întrerupt cu blîndețe : „Tocmai asta voiam să-ți spun și eu. Uită-te la mine : după zece ani sînt ce am fost în prima zi — un pîrlit de conferențiar universitar. Și asta nu pentru că nu sînt deștept. Au mai fost oameni deștepți care au intrat în Universitate și cu timpul au ajuns profesori titulari. Dar eu am un mare cusur : fac gazetărie. Cu alte cuvinte, se poate spune despre mine că nu sînt serios.“ „Totuși sînt atîția alți profesori universitari care publică articole în ziare“, i-am amintit eu. „Da, dar pe ei nu-i citește nimeni“, a continuat Nae Ionescu. „Așa că ei pot oricînd spune că scriu pentru posteritate, că se adresează omenirii în general, peste secole. În timp ce eu scriu pentru 24 de ore ; căci, în fond, asta înseamnă să fii gazetar : să interpretezi și să judeci lumea, așa cum se arată ea *astăzi* și *aici*, la noi. Că ce scrii tu acum va fi valabil mîine sau peste zece ani, în Franța sau India, cu atît mai bine. Și, de fapt, așa se întîmplă cu anumiți gazetari de calitate. Dar nu la asta trebuie să te gîndești scriindu-ți articolul, la ce vor spune cititorii despre el după zece ani. Dacă te interesează atît de mult opinia posterității, scrie mai bine un studiu, o carte...“

Evident, cunoșteam de mult ideile profesorului despre gazetărie, dar îmi plăcea să-l ascult vorbindu-mi despre ce numea el descifrarea evenimentului în curs de desfășurare „Ca să ne întoarcem de unde am plecat“, reluă el. „Nici prin gînd nu-mi trece să-ți spun : scrie asta, dar nu scrie asta ; publică mai multă știință sau filozofie și mai puțină literatură. Și chiar dacă ți-aș spune, admițînd că aș socoti de datoria mea să-ți spun asta, tot nu m-ai asculta. Căci dacă m-ai asculta, n-ai fi tu, Mircea Eliade, ci unul din studenții noștri eminenți, bunăoară Posescu. Dar dacă ai fi Posescu, nu m-ai interesa și, deși aș continua să-ți dau tot felul de sfaturi utile, nu te-aș mai citi... Deci, scrie și publică ce simți tu că trebuie să fie scris și publicat. Privighetoarea trebuie să cînte ; restul n-are importanță. Dar vreau totuși să-ți atrag atenția că alegînd să rămîi ce ești, o să ai de furcă, mai ales la Universitate. Cum spunea un prieten al meu, viața o să-ți fie încununată cu piedici și răsplătită cu obstacole. Căci ce ne-am face altminteri, fără piedici, fără obstacole ?...“

*

Cred că am terminat romanul cu cîteva zile înainte de 15 martie. Dar manuscrisul fusese deja dactilografiat de către secretara unui coleg de liceu, așa că am putut depune exemplarele la timp. Nu-mi rămînea altceva de făcut decît să aștept. Entuziasmul tinerei dactilografe îmi dăduse curaj. M-a asigurat că nu citise în viața ei un roman mai „sfîșietor de frumos“. „Îți vine să plîngi“, a adăugat. „De fapt, eu am plîns...“, mi-a mărturisit în cele din urmă.

Redevenisem liber. Dar mi-am dat seama repede că libertatea aceasta atît de dorită îmi complica și mai mult viața. După 15 martie, Nina mi-a mărturisit într-o seară că e îndrăgostită de mine. „N-am vrut să-ți spun mai de mult, pentru că scriai. Multă vreme n-am știut nici eu. Nu-mi venea să cred. Dar acum m-am convins. Nu cred că aș putea să te împart cu alta, a adăugat. Pînă acum, mi-a fost greu, dar am acceptat pentru tine și pentru Sorana. Dar, de acum înainte, n-aș mai putea. Trebuie să-i spui...“

Probabil că Sorana bănuise ceva, pentru că de cîteva ori în iarna aceea încercase să afle mai mult despre Nina. Îi răspunsesem întotdeauna că sîntem foarte buni prieteni. Uneori, eram hotărît să „rup“ pe loc. Între atîtea alte talente, Sorana avea și pe acela de a mă irita și jigni, fără să aibă aerul că o face, talentul de a crea tot felul de scene penibile. (Întrebîndu-mă, bunăoară, de ce-i spusesem de cutare tînăr scriitor că e tot atît de înalt ca mine, pentru că, întîlnindu-l ea și-a dat imediat seama că e mai înalt, adăugînd, cu un surîs misterios, că l-a invitat la ceai, că va sosi dintr-un moment la altul, că mă voi putea convinge și eu. Și pentru că mă îndreptasem spre ușă, hotărît să dispar înainte de a fi confruntat și probabil măsurat, spate în spate, cu colegul meu, Sorana s-a făcut palidă și m-a implorat să nu plec, m-a îmbrățișat asigurîndu-mă că mă iubește cum n-a iubit pe nimeni altul în viața ei, că e absurd să-mi închipui că aș putea fi comparat cu altcineva, că eu sînt un geniu unic, că invitația la ceai fusese făcută numai pentru că citise de curînd un admirabil articol al colegului meu, care o entuziasmase. Și, pentru că i-am mărturisit că citisem și eu articolul, și nu mi se păruse atît de extraordinar, Sorana s-a schimbat din nou la față : nu bănuia, rosti sfredelindu-mă, că pot fi atît de egocentric, că nu pot tolera talent, inteligență, geniu, cultură și la alții în afară de mine. M-am apărat amintindu-i de toți prietenii și camarazii de la „Criterion“, al căror geniu, inteligență sau talent îl recunoșteam în gura mare. „Nu e același lucru“, m-a întrerupt ea. „Toți aceștia sînt prietenii tăi. Admirația pe care o proclami e tot o dovadă de egocentrism...“ Pusesem mîna pe clanță, dar în acea clipă a răsunat soneria. Venise tînărul scriitor ; mi s-a părut surprins și oarecum iritat că mă găsește acolo. Și, evident, Sorana ne-a pus spate la spate și m-am convins că avusese dreptate : era mai înalt ca mine.

De multe ori, după o asemenea încercare mă întorceam acasă hotărît să mă despart. Îi scriam, cît puteam mai calm, explicîndu-i de ce legătura noastră nu mai putea fi prelungită : nu eram făcuți unul pentru altul, nu eram fericiți împreună ; ne chinuiam fără să vrem unul pe altul. Îmi răspundea implorîndu-mă să mă duc s-o văd, sau venea chiar ea și bătea timidă la ușa mansardei. Îmi spunea că nu dormise de 24 sau de 48 de ceasuri — și o credeam. Îmbătrînise parcă cu zece ani. Mă asigura încă o dată că sînt liber, că „n-a existat vreodată bărbat mai liber“ ca mine, că nu va face nimic să mă rețină, că orice s-ar întîmpla ea îmi va rămîne întotdeauna recunoscătoare că „exist“.

Nu puteam rezista. Nu era numai slăbiciune, lașitate, groaza de gesturi extravagante și scene sfîșietoare. Eram realmente tulburat și totodată umilit de cumințenia mea, de lipsa mea de imaginație. Pentru că într-adevăr Sorana își trăia dragostea în cu totul alte dimensiuni decît o trăisem eu. Priveam urmele insomniilor și lacrimilor pe obrajii ei și mi-era rușine de mine. Dacă i-aș fi spus că n-o mai iubesc, că iubesc pe alta, nu mă îndoiesc că Sorana ar fi dispărut pe loc din viața mea. Dar nu-i puteam spune asta pentru că mai ales atunci, în asemenea momente de tensiune și ruptură, simțeam cît de mult o iubesc. De un singur lucru eram sigur : că nu vom fi niciodată fericiți împreună, că ne vom tortura zadarnic, pînă ce unul din noi va cădea istovit, și atunci celălalt se va năpusti asupra lui și-l va lua în brațe, se va lamenta și-și va cere iertare și, printre lacrimi și suspine, din prea mare dragoste, îl va ucide. Am încercat să-i spun asta — dar departe de a o descuraja, un asemenea deznodămînt îi reconfirma propriile ei idei despre dragoste. Și doar cîteva minute, după ce-mi repetase că eram cel mai liber bărbat din lume, îmi explica de ce dragostea noastră, fiind o „ardere la alb“, implică tortura și nu exclude moartea, de orice natură ar fi fost ea : fizică, spirituală sau socială. Fără prezența sau măcar riscul morții nu se poate vorbi de dragoste. Evident, îi dădeam dreptate.

Aș fi putut să-i spun că, deși continuam s-o iubesc pe ea, iubeam în același timp pe alta. Nu știu ce mi-ar fi răspuns. Mi-ar fi spus, probabil, că mi se pare doar că iubesc și pe altcineva, că sînt victima unei iluzii, a unei rătăciri provizorii ; că cine o iubește pe ea nu mai poate iubi o altă femeie. Și dacă mi-ar fi spus asta, probabil că aș fi crezut-o. Privind-o așa cum era atunci, palidă, cu ochii arși, cu privirile pierdute, arătînd zece-douăzeci de ani mai mult și știind că aveam în fața mea o femeie tînără, frumoasă și adulată, o mare artistă care și-ar fi jertfit nu numai cariera, ci și tinerețea, sănătatea, liniștea, și-ar fi jertfit tot ce i s-ar fi cerut, ca să i se îngăduie să iubească așa cum visa ea, „arzînd la alb“ — mi-ar fi fost imposibil să mă îndoiesc că n-o iubesc, că numai ea merita să fie iubită.

*

Cu cîteva zile înainte de publicarea rezultatului, bănuiam că voi avea premiul. Șerban Cioculescu venise să mă vadă, entuziasmat. Căci anonimatul fusese, în cazul meu iluzoriu : toți membrii comisiei știau că eram singurul

care ar fi putut scrie, cu o asemenea patetică „autenticitate“, despre Maitreyi și despre viața la Calcutta sau în Himalaya. Cînd am citit în ziare că am fost premiat m-am dus imediat la „Cultura Națională“. Directorul editurii, Alexandru Rosetti, m-a felicitat și mi-a înmînat cecul de 20.000 de lei. Mă credeam pe altă lume. Puteam, între altele, să-mi cumpăr două costume de haine.

Maitreyi a apărut la începutul lui mai, cu o superbă copertă : un cap de indiană tînără, inspirat după o frescă de la Ajanta. Primii cititori au fost entuziasmați. Mihail Sebastian a scris în „Cuvîntul“ un foileton delirant. Puținii prieteni care cunoșteau povestea erau oarecum derutați de indiscreția mea, dar pînă la urmă se lăsaseră prinși de calitatea literară a confesiunii. Era, de altfel, moda literaturii „autentice“, a romanelor autobiografice. *Maitreyi* a fost lăudată de totalitatea criticilor. Singurul care nu i-a consacrat un foileton a fost G. Călinescu. Dar mai tîrziu, în *Istoria literaturii române*, a recunoscut că sînt creatorul „romanului exotic“ românesc. Dintre prieteni, numai Mircea Vulcănescu a fost mai puțin entuziasmat. Nu pentru că nu i-ar fi plăcut romanul, ci pentru că, așa cum mi-a mărturisi-o, „nu ai ce spune despre el. E o carte transparentă, fără enigme ; spune tot și după ce ai citit-o nu mai poți adăuga nimic, *nu poți comenta*“. Spre deosebire de *Isabel*, care-l încîntase prin mulțimea enigmelor și varietatea simbolismelor.

După vreo două săptămîni, Isaia Răcăciuni m-a chemat la editură să-mi spună că, spre marea lui uimire, vînzarea merge destul de prost. Poate că cititorii ezită din cauza titlului, a adăugat. Nu știu cum să-l pronunțe și le e rușine să intre într-o librărie și să ceară o carte arătînd-o cu degetul... Pe de altă parte, recunoștea Răcăciuni, n-a întîlnit un singur cititor care să nu fie entuziasmat. Liviu Rebreanu, bunăoară, cumpărase nu știu cîte exemplare și le împărțise prietenilor și cunoscuților. Apăreau necontenit cronici extrem de favorabile, totuși cartea își făcea drum exclusiv prin propaganda orală a puținilor, dar entuziaștilor, cititori. Am înțeles asta la „Săptămîna Cărții“, care se organizase atunci pentru întîia oară, la începutul lui iunie. Trecuse o lună de la apariţie şi, după cîte îmi spusese Isaia Răcăciuni, se vînduseră doar vreo 6—700 de exemplare. Asta însemna o mie şi mai bine de cititori, interpreta el, „cititori entuziaşti, care vor face propagandă“. Într-adevăr, încă din prima zi a „Săptămînii Cărţii“, am văzut îndreptîndu-se spre masa unde mă aflam, gata să semnez exemplare, un grup compact de cumpărători. Cîteva ceasuri în urmă, Isaia Răcăciuni a trebuit să trimită curierul la magazie, să mai aducă încă o sută de volume. Începînd de a doua zi, standul unde se vindea şi autografa *Maitreyi* era cel mai îmbulzit. Ediţia s-a epuizat la sfîrşitul lui iunie şi chiar în vara aceea cartea a fost retipărită şi epuizată. Ediţia a III-a a apărut în toamnă. Pînă la Crăciun se vînduseră aproape 10.000 de exemplare. Mulţi îmi preziceau că voi ajunge tot atît de „popular“ ca şi Ionel Teodoreanu sau Cezar Petrescu. Dar cărţile pe care aveam să le public, într-un ritm tot mai precipitat, în anii următori, aveau să corecteze sever această popularitate.

Puţin timp după apariţia romanului, mi-am susţinut teza de doctorat. Îmi aduc aminte că preşedintele comisiei, Dem. Gusti, care era şi ministru al instrucţiei şi artelor, m-a felicitat înainte de a se încheia şedinţa şi s-a retras, pentru că „era ataşat de Maiestatea Sa“. P.P. Negulescu mi-a făcut cîteva observaţii în legătură cu filozofia Samkhya, care m-au iritat. Am regretat ani de zile după aceea că i-am răspuns cu o violenţă pe care bătrînul meu profesor n-o merita. E drept că nici el nu m-a uitat. În timp ce Posescu, elevul lui favorit, primea *summa cum laude*, mie mi s-a decernat *magna cum laude*. Şi de cîte ori în anii următori vreunul din profesori propunea în Consiliu să mi se creeze o conferinţă de sanscrită sau de istoria religiilor, P.P. Negulescu se împotrivea cu îndîrjire. Comisia însă m-a dezlegat de obligaţia de a publica versiunea românească, pe care o prezentasem, şi mi-a îngăduit să public, în limba franceză sau engleză, teza mea originală. Asta însemna că trebuia să mă apuc de lucru. Dacă aş fi publicat versiunea engleză, aş fi avut, în România, foarte puţini cititori. Trebuia, deci s-o traduc în franţuzeşte, şi cum nu mă încumetam s-o traduc singur, am fost nevoit să caut ajutoare. Refacerea, completarea, traducerea au durat doi ani.

*

La sfîrşitul lui iunie eram doctor în filozofie, fusesem oficial însărcinat cu suplinirea unui curs şi unui seminar la catedra lui Nae Ionescu, şi eram un „scriitor celebru“ şi chiar bogat pentru că, în afară de premiu, încasasem drepturile de autor pe prima ediţie din *Maitreyi*, 36.000 de lei. (Un conferenţiar universitar primea pe atunci între 12 şi 15.000 lei.) Ar fi trebuit să fiu mulţumit. Eram, dimpotrivă, dezorientat, frustrat, nefericit. Şi cu cît treceau zilele, cu atît îmi dădeam seama că nu exista ieşire. Singura soluţie ar fi fost să plec din nou, oriunde, pentru cel puţin un an. Dar Nae Ionescu se zbătuse să mă numească suplinitor şi dacă m-aş fi recuzat în ultimul moment, toţi profesorii mei ar fi putut crede că nu mă simt în stare să ţin cursuri, că poate sînt bun să conferenţiez la „Fundaţia Carol“ şi la Radio, să scriu articole şi romane, dar nu sînt făcut pentru Universitate. Dacă i-aş fi mărturisit lui Nae Ionescu încurcătura în care mă aflam şi de ce eram silit să plec din nou — la Paris, la Oxford, la Calcutta — m-ar fi înţeles şi m-ar fi iertat ; dar m-ar fi întrebat, desigur de ce nu i-am spus asta mai de mult, de ce l-am lăsat să facă atîtea demersuri ca să-mi obţină suplinirea. Nu îndrăznisem să-l dezamăgesc încă o dată. (Ştiam cît îl dezamăgisem cînd, cu cîţiva ani mai înainte, îi scrisesem că nu mai pot lucra lîngă Dasgupta.) Îi dădeam, de altfel, destulă bătaie de cap cu activitatea mea extrauniversitară pe care trebuia s-o explice şi s-o justifice de cîte ori se întîlnea cu Iorga, Rădulescu-Motru, P. P. Negulescu.

Dacă ar fi fost vorba numai de mine, poate că totuşi ar fi existat o ieşire. Pînă la urmă aş fi ales, şi deşi aş fi suferit renunţînd la una din ele, cu timpul m-aş fi resemnat. Dar acum îmi dădeam seama că alegînd pe una însemna s-o distrug pe cealaltă. Şi numai eu eram de vină dacă ajunsesem aici. Nu aveam vocaţia de Don Juan. Nu ştiusem să mă despart la timp. Eram mai ales vinovat faţă de Nina. Fusesem foarte buni prieteni ; ştiam că trecuse printr-o mare încercare, dar îşi regăsise calmul şi seninătatea şi era mulţumită aşa cum era, sigură că nu va mai iubi a doua oară în viaţă. Fără să vreau, făcusem totul ca să-i anulez această certitudine, anulîndu-i în acelaşi timp liniştea şi seninătatea pe care le dobîndise. Nu-mi cerea decît să n-o împart cu alta. Şi-mi cerea asta pentru că eu însumi îi mărturisisem de atîtea ori cît e de obositoare Sorana, cît de mult mă exasperează. Îşi închipuia, pe bună dreptate, că n-o iubesc şi se întreba atunci de ce prelungesc o legătură care ne încurca pe toţi trei. I-ar fi plăcut să simplifice lucrurile, aducîndu-le la lumină, renunţînd să ne mai ferim de ceilalţi. (Avînd toţi trei cam aceiaşi prieteni, trebuia să aflu mai dinainte dacă, la o petrecere, va fi sau nu Sorana, ca să ştiu dacă poate veni şi Nina.)

De mai multe ori o minţeam, asigurînd-o că am „rupt" cu Sorana. Probabil că adesea crezusem şi eu că despărţirea era definitivă : îi scrisesem o scrisoare clară, precisă, sau îi spusesem (pentru a cîta oară) că nu putem rămîne împreună, că într-o bună zi am să-mi pierd minţile şi am s-o sugrum, dacă nu va reuşi ea să mă ucidă cu cîteva minute mai înainte. Sperasem zadarnic, pentru că într-o zi, două revenea. Şi cu cît trecuseră mai multe zile între ultimatumul meu şi reapariţia ei, cu atît prezenţa Soranei era mai încărcată de revelaţii şi presentimente. Îmi spuneam atunci : cum aş putea părăsi şi uita o asemenea fiinţă ? Am avut norocul nemeritat să întîlnesc şi să fiu iubit de o femeie extraordinară, aşa cum nu se nasc multe într-un secol. Ce importanţă poate avea faptul că, datorită propriului ei mod de a fi, mă torturează, mă secătuieşte şi pînă la urmă mă va distruge ? Important e numai un singur lucru : că am avut norocul să fiu ales pentru această experienţă excepţională. Lunile sau anii

pe care îi vom petrece împreună mă vor consola pentru tot ce va urma, chiar dacă asta ar fi ratarea sau moartea. (Dacă Sorana mi-ar fi putut citi gîndurile, ar fi plîns de tristeţe ; ea credea că sînt „cel mai liber bărbat care există pe lume". Îşi închipuia că alături de ea eu nu pot decît „arde la alb", că în nici un caz nu pot „rata", că, dimpotrivă, prezenţa ei e stimulantă pentru tot felul de opere, de la roman şi filozofie, la erudiţie, critică, pamflet...)

Izbuteam totuşi să rezist de cîte ori venea vorba despre Krishnamurti. Sorana mă implorase s-o întovărăşesc la Ommen, să-l ascultăm împreună pe Krishnamurti dezlegînd misterele existenţei şi să învăţăm de la el secretul fericirii şi al înţelepciunii. Am refuzat. Am încercat să-i explic de ce nu mă interesa Krishnamurti. Îl admiram pentru curajul pe care-l avusese să se rupă de Societatea Teosofică, anulînd „Ordinul Stelei" şi renunţînd la toată mitologia urzită în jurul lui, de cînd, adolescent încă, fusese proclamat Mesia. Dar, judecînd după expunerile pe care le făcea la Ommen şi după felul cum răspundea la întrebările care i se puneau îmi dădeam seama că nu are nimic de învăţat de la el. Era, fără îndoială, un om inteligent şi cinstit, care putea ajuta mulţă lume. Dar nu vedeam motivul pentru care trebuia să-l întîlnesc. Cu inima sfîşiată, Sorana s-a dus şi de data asta să-l asculte singură.

Acele două săptămîni de iulie mi s-au părut o binecuvîntare. Continuam să ne întîlnim duminicile după-amiaza la Floria Capsali şi Mac Constantinescu, să jucăm volei şi să cinăm la cîrciumă, pregătind primele simpozioane „Criterion" pentru toamnă. Apoi am plecat la Breaza şi, după cîteva zile, am urcat Bucegii. De data aceasta era şi Nina cu noi. Regăsisem seninătatea şi beatitudinea vacanţei de anul trecut. Puteam trăi liber, fără probleme, fără remuşcări. Ştiam că foarte curînd voi avea enorm de lucru, dar acele cîteva zile de linişte şi destindere îmi dăduseră din nou încrederea în mine. Trebuia, pe de o parte, să pregătesc cursul şi seminarul pentru toamnă. Trebuia, mai ales, să termin un nou roman, pentru că, impresionat de succesul lui *Maitreyi*, editorul Ciornei îmi propusese să semnez un contract în condiții, pentru mine, excepționale. (Primeam, sub formă de avansuri, pînă la depunerea manuscrisului unui roman, jumătate din drepturile de autor al primei ediții de 4000 exemplare.)

Hotărîsem să reiau *Petru și Pavel,* intitulat acum *Întoarcerea din Rai.* Era povestea lui Pavel Anicet, pe care, deși atît de diferit de mine, îl înțelegeam : întocmai ca și mine, Pavel Anicet iubea două femei. E drept, Una și Ghighi nu semănau cu Sorana și Nina, dar perplexitatea și inhibițiile lui Anicet îmi erau familiare. Voiam, pe de altă parte, să scriu romanul „tinerei generații“, așa cum îi înțelegeam eu acum destinul. *Întoarcerea din Rai* însemna pierderea beatitudinii, a iluziilor și a optimismului care dominaseră primii doisprezece ani ai „României Mari“. Împreună cu o parte a generației mele, trăisem adolescența și prima tinerețe în această atmosferă de euforie, încredere și tembelism. Știam acum că acest „Rai“ se află undeva în spatele nostru. Îl pierdusem înainte de a ne fi dat seama că-l cunoscusem, că, de fapt, fusesem prima și singura generație care se putuse bucura de „Raiul“ instaurat în 1919—1920. (Evident, paradisul acesta era de ordin spiritual : era pur și simplu beatitudinea rezultată din împlinirea unui ideal colectiv. Nu presupunea nici un sindrom paradiziac manifest în viața socială, economică sau politică.)

Cînd, în nopțile fierbinți de iulie, începusem să scriu *Întoarcerea din Rai,* întreaga construcție nu-mi era încă limpede. Știam doar că acesta va fi primul volum dintr-o trilogie, prezentînd, anume, povestea lui Pavel Anicet împletită într-o serie de întîmplări și confruntări ale grupului de „intelectuali“ din care făcea parte. Acțiunea se petrecea la București, în anii 1932—1933, adică chiar în timpul care se scursese de la întoarcerea mea din India. Renunțasem să mai scriu istoria lui Francisc Anicet, decăderea familiei în urma exproprierii moșiei, sărăcia în care crescuseră cei doi băieți, Pavel și Petru. În acest prim tom al trilogiei, Petru nu apărea decît episodic, dar celelalte două volume îi erau în bună parte închinate.

Pentru că voiam să prezint în același timp o frescă a „tinerei generații“, nu mai puteam scrie la persoana I, ca în romanele *Isabel* și *Maitreyi,* dar nici „stilul“ *Luminii ce se stinge* nu-mi convenea. Voiam să scriu un roman în aparență realist, dar utilizînd monologul interior și unele rețete tehnice învățate de la John dos Passos.

Scriam greu, cu neașteptate eforturi, și mă întrebam ce se întîmplă cu mine, de ce înaintez atît de încet, de ce scriu o proză atît de stridentă, împînzită de neologisme inutile, cu o sintaxă pretențioasă, artificială, agresivă. Îmi spuneam că, probabil, sînt prea obosit. Dormeam puțin și prost, căci mă culcam în zori și uneori adormeam tîrziu, cînd mansarda începuse deja să se înfierbînte. M-am hotărît atunci să mă duc din nou la munte. Nina era de acord, cu toată părerea ei de rău că nu mă putea întovărăși. Dar, evident, nu-i spusesem că nu voi fi singur.

*

Sorana se întoarse din Olanda. Marietta și Haig descoperiseră un han în marginea satului Săcele. Îmi lăudaseră solitudinea, liniștea, frumusețea împrejurimilor. Hangița închiria, cu pensiune, cîteva camere la etaj. Aș fi putut lucra ziua întreagă în fața ferestrei deschise spre munte. N-am putut rezista. Pe de altă parte, simțeam că experiența pe care mă pregăteam s-o încerc — să trăiesc alături de Sorana, în aceeași încăpere, zi de zi, timp de două săptămîni — ar putea fi decisivă.

Hanul era așa cum mi-l închipuisem. Am ajuns pe o ploaie măruntă de munte, am cinat împreună cu cîțiva drumeți, am ieșit apoi să ne plimbăm, sub ploaie pe șosea. Priveam pe Haig și Marietta și îi invidiam. Se iubeau de mult, de 7—8 ani ; la început fuseseră nevoiți să se ascundă de lume, dar după ce Marietta se despărțise de Ion Marin Sadoveanu, legătura lor devenise publică — și erau fericiți împreună, nu trebuiau să mai mintă și nici nu se mințeau pe ei înșiși. Aș fi putut avea și eu această senină, domoală plenitudine, dacă într-o seară de Crăciun n-aș fi privit degetele Ninei și nu m-ar fi fascinat, nu mi s-ar fi părut că sînt asemenea unor miniaturi ; sau dacă, într-o seară de octombrie, cînd mă întrebase Sorana dacă „exista cineva în viața mea“, i-aș fi răspuns că există și aș fi rărit vizitele, sau aş fi încetat s-o mai văd. De cîte ori mă îndrăgosteam sau mi se se păruse că mă îndrăgostesc, pînă atunci, intervenise ceva care ştirbise sau chiar anulase bucuria şi pînă la urmă mă trezisem din nou singur, suferind şi totodată furios pe mine însumi că sufăr. Cînd nu existase nici un obstacol exterior, îl inventasem eu. Nimic nu m-ar fi împiedicat să păstrez pe *R.*, dar am ales plecarea în India ştiind că am s-o pierd definitiv. Iar acum eram din nou condamnat să sufăr şi făceam pe alţii să sufere, într-un chip absurd, şi asta numai din vina mea. După tot ce credeam că învăţasem din experienţele indiene, la mai puţin de doi ani după reîntoarcerea mea, mă rătăcisem din nou în labirint. Credeam că învăţasem măcar atît : să nu mă mai las păcălit de mirajele şi mrejele pe care ştiam că mi le va urzi necontenit „Mama noastră a tuturor“, *Maya*. Nu numai că nu învăţasem nimic — dar mă dovedisem mai iresponsabil decît fusesem în experienţele indiene de acum cîţiva ani.

Şi, cu toate acestea, simţeam că încercările prin care trec au un sens, urmăresc un scop, deocamdată indescifrabil, dar pe care nu deznădăjduiam să-l descifrez într-o zi. Cît de mult suferеam datorită situaţiei pe care mi-o creasem singur ; trebuia să recunosc că, în fundul sufletului, *asta* dorisem : să pot iubi, în acelaşi timp şi cu aceeaşi intensitate şi sinceritate, două femei. Logic, dorinţa aceasta mi se părea absurdă, dar simţeam totodată că logica nu are nimic de-a face cu o asemenea experienţă. Încercam să mă înţeleg spunîndu-mi că vreau să trăiesc o experienţă paradoxală, imposibil de formulat în termeni raţionali, pentru că voiam să dobîndesc un alt mod de a fi decît cel care ne e ursit. Dacă aş fi avut vocaţie mistică, probabil că aş fi dorit — şi aş fi încercat — să devin sfînt. Dar, în pofida afirmaţiilor atîtor prieteni şi duşmani, nu aveam vocaţie mistică. (Şi Cioran a înţeles asta foarte bine cînd, prin 1935—1936, recenzînd *Huliganii*, a spus că dacă ar fi avut un dram de misticism, romanul pe care-l scrisesem ar fi putut egala romanele lui Dostoievski.) Într-un anumit sens, eram mai aproape de „magie“ decît de mistică. Încă din adolescenţă încercasem să anulez comportamentele normale, visasem o transmutaţie radicală a modului de a fi. Pasiunea pentru yoga şi tantra se datora aceloraşi nostalgii faustice. Poate că dorinţa mea de a iubi două femei în acelaşi timp nu era decît un nou episod dintr-o lungă istorie secretă, pe care nici eu nu o înţelegeam prea bine. În felul meu, încercam să compensez incapacitatea mea funciară de a deveni „sfînt“ printr-o experienţă paradoxală, inumană, care ,cel puţin, îmi deschidea drumul către misterul totalităţii.

Evident, în acele zile de vară, scriind *Întoarcerea din Rai*, alături de Sorana, nu înţelegeam sensul profund al acestei dorinţe. Adesea nu simţeam decît tortură, remuşcările, resentimentele pe care le provoca şi alimenta ambiguitatea situaţiei mele. De abia mai tîrziu am înţeles că încercarea aceasta făcea şi ea parte din destinul meu, care îmi cerea să trăiesc „paradoxal“, în contradicţie cu mine însumi şi cu epoca mea, silindu-mă să exist concomitent în „Istorie“ şi dincolo de ea ; să fiu viu, prezent în evenimente şi totodată inactual, ocupîndu-mă cu lucruri şi probleme aparent desuete, extraistorice ; să asum modul românesc de a fi în lume şi totodată să trăiesc în universuri străine, depărtate, exotice ; să fiu în acelaşi timp „autentic bucureştean“ şi „om universal“. Nu *les extrêmes me touchent* — ci *coincidentia oppositorum*. Nu era, cred, aplecare către extravaganţă şi paradox. Era mai degrabă, camuflat în incidente biografice şi creaţii de ordin cultural, *modul meu de a fi religios în lume.* Care e solidar atît cu religiozitatea „populară“ din Europa răsăriteană, cît şi cu experienţa religioasă de tip oriental sau arhaic. Aş putea merge şi mai departe şi spune că paradoxul coincidenţei contrariilor se regăseşte la baza oricărei experienţe religioase. Într-adevăr, orice hierofanie, orice manifestare a sacrului în lume ilustrează o *coincidentia oppositorum* : un obiect, o fiinţă, un gest devin sacre — adică transcend lumea *aceasta* — continuînd totuşi să rămînă ce-au fost pînă atunci : un obiect, o fiinţă, un gest ; participă la lume şi în acelaşi timp o transcende.

La toate acestea nu mă gîndeam atunci. Încercam să ghicesc cum va soluţiona Pavel Anicet problema — care era în același timp și problema mea. După cîteva zile numai, prezența Soranei începuse să mă obosească. Ploua aproape încontinuu și Sorana era obligată să rămînă o bună parte din zi în aceeași cameră cu mine, citind. Dar, de cîte ori mă vedea ridicîndu-mă de la masă sau aprinzîndu-mi o țigară, mă întreba cum merge, dacă pot scrie alături de ea, sau mă ruga să-i citesc ce scrisesem. Îi făgăduisem că-i voi arăta manuscrisul îndată ce voi termina partea I. Dar, întorcîndu-mă odată din pădure, unde izbutisem să mă plimb singur, pretextînd că trebuia să rezolv nu știu ce încurcătură pe care mi-o provocase unul din personaje, am găsit-o la masa de lucru, cu manuscrisul în față plîngînd. „Mult trebuie că ai mai suferit lîngă mine !“ mi-a spus. „Nu înțelegeam“ — și mi-a arătat primele rînduri, scena cu care se deschidea romanul : „Cînd a auzit ușa de la baie închizîndu-se, Pavel sări din pat și răsuflă adînc, liber, ca și cum s-ar fi temut pînă atunci să respire în voie. De aproape zece minute se prefăcea că doarme, acoperindu-și fața cu brațul și respirînd lent, ritmat, ferindu-se să atragă atenția femeii. Cum a simțit că se coboară din pat, inima începu să-i bată : va putea rămîne cîteva minute singur ?...“

„Ți-a fost atît de greu să mă suporți ?“ m-a întrebat. (Și era destul s-o privesc, ca să-mi dau seama cît suferă. Îmbătrînise iar cu zece, cu douăzeci de ani.) Am încercat să mint. „Nu e vorba de tine, i-am spus. Sau nu e vorba numai de tine. Asta e reacția oricărui bărbat ; și a oricărei femei, am adăugat. *Să poți rămîne singur,* măcar cîteva clipe, alături de ființa pe care o iubești. O prezență abuziv prelungită *în doi* e demonică. Îți aduci aminte ce spunea Goethe...“

M-a întrerupt ca să-mi amintească încă o dată că sînt „cel mai liber iubit care a existat vreodată“. Dacă prezența ei mă apăsa, însemna că n-o iubesc. Dar asta era imposibil, pentru că ea știe bine că o iubesc. Deci, cauza era alta. Trebuia acum să descoperim împreună de ce mă obosea prezența ei, cînd ar fi trebuit, dimpotrivă, să mă exalteze. „O să discutăm asta altă dată, i-am spus. Acum trebuie să scriu...“

Pe bună dreptate, egoismul meu a exasperat-o. A redevenit într-o clipă walkiria pe care atît de bine o cunoșteam. Avea din nou 30 de ani, și, plimbîndu-se prin cameră, scăpăra. Eram, fără îndoială, un om imposibil de înțeles. O enigmă. Să ne aflăm împreună aici, în munți, noi, care am avut norocul să ne întîlnim și să ne iubim așa cum ne iubim — și în loc să urcăm amîndoi pe cele mai înalte culmi ale spiritului, analizîndu-ne, explicîndu-ne, desăvîrșindu-ne unul pe altul, eu scriu un roman. Asta, la cîteva luni numai după ce publicasem *Maitreyi*, care avusese atît de mare succes. De ce această grabă ? De ce mă refugiam din nou într-o carte, în loc să trăim împreună Viața ?...

Ca de obicei, ascultînd-o, îmi dădeam seama că într-un anumit sens avea dreptate. Dacă n-ar fi existat Nina, poate că aș fi întovărășit-o pe Sorana pe „culmile Spiritului“, cu toate riscurile pe care le prevedeam. Dar acum exista *și* Nina. Adică, Pavel Anicet trebuia să găsească soluția problemei lui, ca să mă ajute și pe mine s-o găsesc. Trebuia să scriu *Întoarcerea din Rai.* Mă reașezam la masa de lemn și Sorana își relua cartea. O auzeam la răstimpuri suspinînd. Ea mă auzea oftînd și mă întreba de ce oftez. „Merge greu. Nu pot înțelege ce se petrece în mintea eroului principal. El crede că e îndrăgostit în același timp de două femei...“

Se făcuse palidă, dar mi-a răspuns zîmbind, cu neașteptată blîndețe. „Asta e imposibil.“ „Așa cred și eu“, am continuat. „Dar el e convins că le iubește pe amîndouă. Nu se poate hotărî să aleagă“. „Atunci e un laș !“, a exclamat Sorana.

Mi-am dat atunci seama că soluția la care începuse să se gîndească Anicet era cea justă. Într-un anumit sens, Pavel Anicet era, ca și mine, un laș, sau cel puțin așa va apărea în ochii celorlalți, cînd se va sinucide. Pentru el, sinuciderea era singura soluție posibilă : numai prin sinucidere le va putea păstra pe amîndouă. De obicei, moartea restaurează unitatea pe care o sfărîmă orice existență, prin simplul fapt că orice existență e contingentă, limitată, știrbită, fragmentată. În cazul lui Anicet, însă, care dobîndise această unitate aici, pe pămînt, iubind în acelaşi timp două femei, moartea i-o păstrează *in aeternum*. Dacă ar fi ales, ar fi sfărîmat unitatea şi ar fi trăit stingher, frustrat, gîndindu-se necontenit la moarte, aşteptînd-o.

„Ai dreptate“, i-am spus. Pavel Anicet *este* un laş. Pînă la urmă, se va sinucide...“

*

Într-o bună zi n-am mai putut rezista şi m-am întors, singur, la Bucureşti. Sorana s-a dus la Sibiu, ca să-l întîlnească pe Emil Cioran. Aşa cum am aflat mai tîrziu, i-a mărturisit tot ; i-a spus că vreau să mă despart de ea, că de luni de zile nu caut decît asta : un pretext ca să mă pot despărţi. Cioran a fost extrem de impresionat de suferinţele Soranei şi, pe bună dreptate, indignat de cruzimea şi inconştienţa mea. Nu putea înţelege cum un om inteligent, care avusese norocul să fie iubit de o asemenea femeie, poate dori şi provoca despărţirea. Singura explicaţie plauzibilă era inerţia mea spirituală, incapacitatea mea de a accepta riscul unei pasiuni, la capătul căreia m-ar fi aşteptat, poate, nebunia sau moartea ; într-un cuvînt, mediocritatea şi făţărnicia mea. În articolele din „Vremea“, pe care Cioran le-a publicat în vara şi toamna aceea, citeam necontenit printre rînduri aluzii la lipsa mea de imaginaţie şi de curaj. În septembrie sau octombrie a apărut un articol extraordinar, *Omul fără destin*, în care m-am recunoscut imediat, şi care, fără îndoială, a mîngîiat-o pe Sorana ca un nefiresc balsam.

Despre toate acestea aveam să aflu mai tîrziu. Deocamdată, mă întorsesem cu gîndul să mă concentrez exclusiv asupra romanului. Dar m-am dus s-o văd pe Nina. A pălit dînd cu ochii de mine, dar am ghicit că era fericită. Evident, aflase că în afară de Marietta şi Haig fusese cu noi şi Sorana. Dar n-am acceptat să reîncep discuţia. De la primele cuvinte am întrerupt-o, îndreptîndu-mă spre uşă. „Dacă şi pe tine te fac să suferi, i-am spus, dispar, şi n-ai să mai mă vezi niciodată. Plec în lumea largă. Nu mai pot suporta să fac oamenii să sufere...“

Nina s-a făcut încă şi mai palidă şi m-a rugat să rămîn. Am rămas — şi de atunci, multă vreme, nu m-a mai întrebat nimic.

Era încă foarte cald în mansardă şi lucram mai ales nopţile aproape gol. Romanul înainta anevoie, dar, în orice caz mai repede ca la munte. Scriam fără chef, deprimat de toate ororile, erotice şi altele, pe care ţinusem cu orice preţ să le prezint, ca şi cum aş fi vrut să insuflu oarecare „viaţă“ într-un roman cerebral, dominat de „intelectuali“, un roman ale cărui personaje se lansau în nesfîrşite discuţii, îndată ce se întîlneau. (De altfel, cam asta făceam şi noi, cei din grupul „Criterion“.) Deşi împrumutasem trăsături şi ticuri de la unii din prietenii mei, personajele nu-şi aveau modele în realitate. Probabil că de aceea mi s-au părut mai tîrziu palide, artificiale. Ceea ce mă interesa în fond erau ideile, tendinţele şi gesturile lor — înainte de toate, ideile. Reacţionam, poate, fără să vreau, împotriva romanului tradiţional românesc, mai ales împotriva lumilor lui Cezar Petrescu şi Ionel Teodoreanu. Reacţionam prezentînd aproape exclusiv tineri intelectuali bucureşteni, preocupaţi de ceea ce ei considerau pe atunci „problemele esenţiale“. Greva de la Atelierele „Griviţa“ din februarie 1933, sirena aceea, al cărei urlet sinistru îl auzisem o zi întreagă, juca un rol important. Cînd Mihail Polihroniade a citit *Întoarcerea din Rai* mi-a mărturisit că „politiceşte romanul e complet greşit“, pentru că acordasem o prea mare atenţie unui episod fără importanţă politică. Dar, pentru mine, greva de la Atelierele „Griviţa“ ilustra şi ea, într-un mod patetic şi artificial, pierderea „Raiului“, zvîrlirea noastră în istorie.

Deşi camuflată în felurite, mediocre pseudo-ideologii, revenea, ca un lait-motiv, aceeaşi problematică : găsirea unui sens valabil existenţei post-„paradiziace“. Toţi acei intelectuali limbuţi, pretenţioşi, agresivi erau terorizaţi, fără să-şi dea seama, de spectrul „ratării“. Tema intelectualului ratat era destul de familiară romanului românesc, de la Vlahuţă la Cezar Petrescu. De obicei, însă, „ratarea“

se datora opacității și inerției mediului provincial în care erau silite să trăiască personajele, sau unor accidente personale (alcoolul, drogurile), sau, mai ales, ispitei pe care o reprezenta politica. Personajele *Întoarcerii din Rai* trăiau însă la București, iar nu într-un oraș de provincie, erau într-un anumit sens libere să-și aleagă meseria pe care o voiau și nu păreau a fi paralizate de contingențe economice sau politice. Cu toate acestea, trăiau o viață hibridă, haotică, de cele mai multe ori anormală, încercînd fiecare după puterile lui să se apere de deznădejdea care îi amenința, să se „salveze" ; adică, în primul rînd, să-și salveze viața de ratare, să trăiască o existență autentică. Pentru unii din ei, „autenticitatea" însemna revolta cu orice preț împotriva părinților, împotriva „bătrînilor", a societății burgheze, a valorilor curente. Cam toți erau obsedați și mai ales inhibați de „probleme". Singurul care nu se lăsase intimidat de „probleme" era Petru Anicet. De aceea aveam să numesc romanul lui și al camarazilor lui de vîrstă și ideologie *Huliganii*. Petru Anicet nu mai era terorizat de spectrul ratării. Dimpotrivă, avea încredere în geniul și destinul lui. Era sigur că va fi cel dintîi Anicet care nu se va lăsa doborît nici de conjunctura istorică, nici de „problemele" personale. Totala indiferență față de viața morală îl va face, în ochii unora, „demoniac" sau cu adevărat „huligan". Dar așa credea Petru Anicet că poate fi creator ; eliberîndu-se de toate inhibițiile, problemele și frustrările care măcinaseră și pînă la urmă paralizaseră existențele tatălui, Francisc Anicet, și fratelui, Pavel. Cu el, Petru Anicet, va începe o *Viață nouă* (titlul ultimului tom al trilogiei), cînd Aniceții vor triumfa în „Istorie" ; și asta nu pentru că Petru va lua în serios istoria, ci pentru că nu-i va mai fi teamă de ea și, ca atare, nu i se va mai împotrivi (mai exact, nu-și va risca viața ca să i se împotrivească sau s-o modifice ; va ști să se „adapteze" și nu-i va fi rușine, pentru că, în credința lui, asta era singura alternativă pe care o avea neamul românesc de a supraviețui creator terorii istorice. Dar, evident, toate acestea aveau să se limpezească doar în

Viața nouă, la care n-am început să lucrez decît patru ani mai tîrziu, în 1937).

Deocamdată, la sfîrșitul verii, mă aflam doar pe la jumătatea romanului, și editorul, Ciornei, aștepta manuscrisul pentru 1 octombrie, ca să poată apărea în preajma Crăciunului. Probabil că l-aș fi putut termina în patru-cinci săptămîni dacă odată cu reîntoarcerea Soranei la București nu m-aș fi trezit din nou prins în vîrtej. În nici un chip Sorana nu voia să mă piardă ; nu numai pentru că era mai îndrăgostită acum ca niciodată, ci și pentru că voia să mă salveze. Presimțea că dacă ne-am despărți, toate posibilitățile mele de creație se vor irosi. Numai alături de ea aș putea deveni ceea ce ea singură știa că sînt în stare să devin : mai mult decît un mare scriitor, savant sau filozof — un geniu dublat de un profet. Aflase desigur de la prieteni legătura mea cu Nina și nu se îndoia că mi-ar putea fi fatală.

Familia, ca și prietenii, se întrebau ce se întîmplă cu mine, ce am de gînd să fac. Eram un „scriitor de succes", autorul despre care toată lumea vorbise în vara aceea (primisem cîteva sute de scrisori, mai ales de la cititoare) și totuși arătam mai prost ca niciodată, fugeam de lume. Mai ales mama nu înțelegea. Uneori, nu mai dădeam pe-acasă cu zilele, veneam doar ca să mă schimb, să-mi iau o carte, două. Apoi, alteori, mă închideam în mansardă și nu mai coboram la mese, ceream doar, necontenit, cafele. Și cîteodată veneau cînd una, cînd cealaltă, stăteau de vorbă cu mama, întrebau ce mai fac. (Zadarnic urcau scara de lemn și băteau la ușa mansardei. Nu răspundeam. Probabil că nici nu auzeam, căci lucram nopțile și dormeam o bună parte din zi.)

Mi se părea că singura soluție posibilă era să mă despart de amîndouă. Într-un anumit sens, „moartea" aceasta a dragostei corespundea sinuciderii lui Pavel Anicet. Știam că voi suferi, dar orice suferință mi se părea preferabilă situației în care mă aflam. La sfîrșitul lui septembrie am avut o lungă convorbire cu Nae Ionescu. Se întorsese din Germania, părea foarte impresionat de „revoluția" care începuse acolo și credea că o revoluție asemănătoare va trebui să aibă loc într-o zi și în România.

Era în continuă şi vădită opoziţie cu „Palatul“. De mult Regele Carol nu-i mai asculta sfaturile şi, în articolele din „Cuvîntul“, Nae Ionescu critica elegant, dar pe faţă, politica regală, făcea aluzii limpezi la camarilă. La sfîrşitul convorbirii, Profesorul m-a privit din nou, încruntîndu-se. „Ce se întîmplă cu tine ?“ m-a întrebat. „Parcă ai trăi pe altă lume. Nu cumva scrii un roman ?...“ A trebuit să recunosc că ghicise. „Cum îi spune ?“ m-a întrebat, din nou, zîmbind. „*Întoarcerea din Rai.*“

M-a privit lung, parcă nu i-ar fi venit să creadă. Tăcerea se prelungea şi mă simţeam încurcat ; mi-era teamă că-l dezamăgisem din nou. „Aşa de repede ? !“, a exclamat el în cele din urmă.

Cîtă dreptate are ! îmi repetam în drum spre casă. *Aşa de repede...* Nu trecuseră doi ani de la plecarea mea din India. Nu se împlinise încă anul de la eliberarea din armată. Timpul acela mi se părea beatific şi totodată peste putinţă de reintegrat — timpul cînd eram liber, disponibil pentru orice aventură, sperînd şi visînd la o iminentă reîntoarcere în India. Libertatea aceasta mi-o anulasem singur, printr-o serie de acte necugetate. Îmi repetam necontenit că numai eu eram vinovat. Îmi rămînea soluţia supremă : să încerc să fiu iertat şi uitat şi să mă despart de amîndouă.

Îmi aduc aminte seara aceea de septembrie. În odăiţa Ninei am încercat să-i explic hotărîrea mea. Mă asculta în picioare, foarte palidă, lîngă fereastra deschisă. Se apropiase de fereastră, în timp ce-i vorbeam. Spusesem esenţialul, dar continuam să vorbesc ; mi-era teamă de tăcerea care s-ar fi împlîntat între noi. „Nu cred că aş mai putea suporta a doua oară, mi-a spus. Mi-e teamă că n-am să mai pot suporta a doua oară...“

Privea fascinată pe fereastră. Mi-am adus aminte de viaţa ei întreagă, de nenorocul ei. Iubise pentru a doua oară, şi pentru a doua oară bărbatul pe care-l iubea se lăsase prins într-un joc care, pentru ea, însemna sfîrşitul. De data aceasta exista aici, la al şaptelea etaj, o fereastră deschisă. Dar chiar dacă n-ar fi existat fereastra, tot ce-i spusesem i-ar fi putut din nou transforma dragostea în cenuşă — şi zadarnic aş fi revenit, peste cîteva zile, încărcat cu flori şi cu daruri, pentru că mi-ar fi răspuns, ca pe vremuri locotenentului, că nu mă mai iubeşte, că chiar dacă ar încerca nu mă mai poate iubi... Orice s-ar fi întîmplat, îi adusesem, pentru a doua oară, nenorocul — parcă ne-ar fi urmărit un blestem. Într-o străfulgerare, am ştiut că tot ce-i spusesem era o ultimă, demonică încercare a *Mayei* pentru a mă pierde ; că, departe de a-i purta nenoroc, îi voi putea dărui tot ce nu avusese pînă atunci în viaţă, că destinul meu era s-o fac pe ea fericită, oricare ar fi fost preţul pe care trebuia să-l plătesc.

— Bine, i-am spus. Rămîn. Dar nu mai putem continua viaţa aceasta. Trebuie să ne mutăm împreună...

Mă privea, zîmbind, ca în vis.

— Ştiu că asta înseamnă pentru tine un mare sacrificiu, mi-a spus. Dar să nu-ţi pară rău. Trebuie să-ţi mărturisesc un secret, pe care nu l-am spus nimănui : nu mai am mult de trăit. Ştiu c-am să mor tînără...

*

În seara aceea am scris Soranei o lungă scrisoare, explicîndu-i hotărîrea pe care o luasem. Am lăsat să treacă o zi, apoi m-am dus s-o văd. Era aşa cum mă aşteptasem s-o găsesc. Nu închisese ochii toată noaptea. Mi-a spus că ştia de mult ce se întîmpla cu mine, dar că încercase tot ce-i stătea în putinţă, ca să mă împiedice să iau hotărîrea pe care o luasem ; şi asta spre binele meu.

— Aş vrea să te întreb un singur lucru, a adăugat. Dacă a trebuit să alegi, de ce nu m-ai ales pe mine ?

N-am îndrăznit să-i mai repet încă o dată ce-i spusesem de atîtea ori pînă atunci : că n-am fi putut trăi împreună, că ne-am fi distrus unul pe altul.

— Ştii bine de ce, i-am răspuns. Tu ai destulă putere şi imaginaţie ca să mă uiţi... Am ales pe cel mai slab...

N-am mai întîlnit-o de atunci decît întîmplător şi de fiecare dată mi se strîngea inima. De ce-i adusesem atîta nenoroc ? De ce se îndrăgostise tocmai de mine, şi nu mă putea uita, şi rătăcea ca o fantomă pe locurile unde fusesem împreună, dînd tîrcoale cercurilor de prieteni comuni, ca să mă zărească, deşi ştia bine că mă voi ascunde, că voi dispărea îndată ce voi da ochii cu ea ? Mulţi ani după aceea n-am îndrăznit să fiu fericit ; ştiam că ceea ce aş fi putut numi fericirea mea era clădită pe o jertfă monstruoasă, absurdă, pe care nici un bărbat nu o putea accepta cu inima uşoară. Pentru că într-adevăr Sorana a continuat să se jertfească, mulţi ani după aceea. A renunţat pe rînd la toate prieteniile comune, s-a retras din cercul „Criterion“, a păstrat doar pe Marietta Sadova, pe care o vedea totuşi din ce în ce mai rar. Numele ei aproape că nu mai apărea pe afişele Teatrului Naţional. Trăia din ce în ce mai singură. Şi singurul sprijin şi singura mîngîiere le găsea în învăţăturile lui Krishnamurti.

Hotărîrea pe care o luasem n-a sfîşiat numai inima Soranei. Tot atît de catastrofală a apărut şi în ochii familiei. Părinţii mei visaseră la cu totul altceva decît la o funcţionară de la Societatea de Telefoane, divorţată şi cu o fetiţă într-un internat obscur. Cu mulţi ani înainte Nicu se căsătorise cu o fată săracă, şi-mi aminteam foarte bine cu cîte lacrimi şi tînguiri fusese primită vestea de către întreaga familie. Nicu era încă student şi le era teamă să nu renunţe la doctoratul în chimia industrială şi să-şi caute o slujbă mediocră, îndată după licenţă. Ultima lor speranţă le rămăsesem eu. Le-ar fi plăcut să-şi poată lua revanşa faţă de celelalte ramuri ale familiei tatei, mai bogate, mai norocoase — printr-o carieră şi o căsătorie senzaţională. Începuseră să creadă în posibilităţile mele de a face „carieră“ după ce fusesem numit suplinitor la catedra lui Nae Ionescu. Nu se îndoiau că voi şti să aleg o „partidă“ care să-i consoleze de alegerea pe care o făcuse Nicu. Toleraseră cu simpatie legătura mea cu Sorana şi, deşi apariţia Ninei îi nedumerea, nu-i neliniştea prea mult ; pe de o parte, Sorana încă nu dispăruse, pe de altă parte, îşi aminteau că ştiusem să mă despart de R. Îşi închipuiau că mă aflu antrenat într-una din acele aventuri iresponsabile de tinereţe, din care voi şti să mă descurc.

Cînd le-am mărturisit că mă voi muta într-un apartament împreună cu Nina, parcă s-ar fi prăvălit cerul peste ei. Era şi Corina de faţă şi amuţiseră cu toţi de spaimă

şi indignare, dar mai ales de revoltă împotriva destinului. Cred că toţi trei au avut atunci impresia că un blestem apasă asupra familiei noastre. De la război încoace, toţi fraţii mamei, unchii mei, sărăciseră treptat şi puţinul care le mai rămăsese fusese mistuit în ultimii ani prin căsătorii pripite şi extravagante. Casa din Strada Melodiei aparţinea acum Corinei şi era încărcată de ipoteci. Singurul venit era pensia de căpitan a tatei. Dar totul fusese suportat cu demnitate şi încredere în viitor — pentru că existam eu. De atîtea ori tremuraseră de imprudenţele şi aventurile mele, tremuraseră aflînd de primejdia prin care trecusem în India, tremuraseră ghicind că nu vreau să mă mai întorc — dar iată, mă întorsesem, scăpasem de armată, devenisem scriitor celebru, fusesem numit conferenţiar universitar şi încă nu împlinisem 27 de ani. Într-o bună zi, apropiată, le voi prezenta mireasa aleasă de mine — o fată fără seamăn de frumoasă, fată de ministru, de ambasador, de bancher, de general, de profesor universitar, poate chiar o străină, purtînd un nume ilustru sau aparţinînd unei familii de mare prestigiu politic şi, evident, bogată, chiar extrem de bogată. Căci toate acestea, nu se îndoiau, le meritam ; şi eu, pentru că eram atît de înzestrat şi muncisem ca un nebun, citisem atît de mult încît riscasem să-mi pierd vederea — dar le meritau şi ei, pentru că sacrificaseră tot ca să-mi îngăduie mie să cumpăr cărţi, să călătoresc, să plec în India. Dar toate sacrificiile pe care le făcuseră, şi sărăcia, şi frustrarea în care trăiseră în ultimii zece ani, toate vor fi răscumpărate prin cariera, căsătoria şi izbînzile mele. Chiar dacă nu voi avea imediat acele zeci de milioane care mi se cuveneau, aş fi avut alte satisfacţii — satisfacţiile acestea ar fi fost şi ale lor.

Imaginile şi scenariile acestea nu-şi aveau izvorul numai în nostalgie şi vis. De mai multe ori în ultimul an mama îmi vorbise de cutare sau cutare „partidă“. Veniseră oameni s-o vadă, întrebînd-o dacă sînt hotărît să mă căsătoresc ; îi vorbiseră de case, de vile, de milioane, îi arătaseră fotografii de fete frumoase, unele din ele încă la Universitate. Îi răspunsesem întotdeauna că n-am de gînd să mă căsătoresc — şi mă crezuse. Îşi spunea probabil că nu e nici o grabă ; şi, era mai bine să-mi fac de cap acum, la tinerețe. Și acum, deodată, ca un trăsnet, din senin, le spuneam că mă mut cu Nina. Nu le spusesem că mă căsătoresc, pentru că nu mă gîndeam la căsătorie — dar era cam același lucru. Odată ce trăim împreună în același apartament, „partidele" strălucite pe care le meritam ar fi dispărut. Nici o fată de ambasador, de general sau de bancher nu va veni să-mi vorbească de nuntă în apartamentul pe care mă pregăteam să-l împart cu Nina.

Nu le venea să creadă și printre lacrimi și tînguiri s-au silit să mă convingă că fac o nebunie ; că, mai mult decît atît, și asta o știam, le întunec bătrînețele, le sting singura lumină și mîngîiere care le mai rămăseseră. În fața încăpățînării mele împietrite, ar fi preferat orice — să mă știe plecat din nou în India, să mă căsătoresc cu Sorana (ea măcar era o artistă celebră și nu avea copil). Le era peste putință să înțeleagă hotărîrea mea. Și nici măcar nu încercam s-o justific. Ce le-aș fi putut spune ? Că o iubeam pe Nina nu era de ajuns. Știau că o iubisem pe R. și pe Maitreyi (citiseră toți romanul), știau că o iubeam pe Sorana — și totuși, silit, sau nesilit, mă despărțisem de ele. Le puteam oare spune că totul a pornit, cu 6—7 ani înainte, într-o seară, la Paris, cînd un locotenent frumos și îndrăgostit fusese îmbătat de prieteni și se trezise a doua zi în patul unei necunoscute, cu consulul lîngă el și martorii de rigoare ? Le puteam spune că totul a pornit într-o seară de Crăciun, cînd mi-am dat deodată seama că degetele Ninei erau nespus de subțiri ? Și mai ales le puteam spune că, dacă în adolescență scăpasem de la înec în Delta Dunării și a doua oară pe Marea Neagră, și scăpasem de lipitori în jungla Sikkimului, dacă nu mi-am pierdut mințile în septembrie 1930 și am izbutit să mă regăsesc în *kutiar*-ul meu din Svarga-*ashram*, că dacă am învățat și am scris și atîtea am adunat — toate acestea au avut loc, la timpul lor, numai ca eu, în toamna lui 1933, să am destulă inteligență și tărie ca să pot face gestul acesta, în aparență nebunesc, de a dovedi Ninei *că nu se va mai întîmpla a doua oară,* că de data aceasta își va împlini alături de mine, și datorită mie, destinul pe care i-l suspendase un incident stupid, într-o seară de chef, cu mulți ani înainte, la Paris ?

Nu le puteam spune asta. Și atunci, repetam extenuat, la capătul puterilor, că m-am hotărît să mă mut într-un apartament cu Nina. Și totuși știam bine că Nina nu-mi ceruse asta. Îmi ceruse, pe vremuri, doar atît : să mă despart de Sorana. Mai tîrziu renunțase chiar și la această condiție. Îmi cerea doar să n-o părăsesc. Restul îl decisesem eu singur — și decizia aceasta părea într-adevăr nebunească. Izbutisem să mă despart de Sorana. Aș fi putut prelungi situația așa cum era — și Nina ar fi fost fericită. Dar eu voiam mai mult fericirea Ninei ; voiam să-i împlinesc destinul printr-o *restitutio in integrum :* tot ce avusese și pierduse într-un mod absurd trebuia să fie restituit prin mine. Îmi dădeam foarte bine seama ce va însemna asta pentru mine, dar eram pregătit pentru orice fel de sacrificiu. Ceea ce mă îndurera mai mult chiar decît sacrificarea Soranei era sacrificarea familiei. Ghiceam că în fundul sufletului părinții mei simțeau că mă pierd pentru totdeauna. Nu numai că le spulberasem toate speranțele pe care și le concentraseră în mine — dar mă înstrăinam de ei. Ghiceam toate acestea și suferearn cumplit, cu atît mai cumplit cu cît nu mă puteam destăinui nimănui. Ei îmi dăduseră tot și eu nu le puteam da în schimb nici prezența mea fizică. (Pentru că prevedeam ce se va întîmpla mai tîrzu : ei nu vor accepta pe Nina și eu nu voi accepta să vin fără ea. Mă duceam totuși, din cînd în cînd, să-i văd, iar de sărbători mîncam cu ei, veneam la revelion cu două sticle de șampanie sub braț și rămîneam un ceas. Dar asta era tot. Nu mai eram copilul lor. Eram ca o fantomă care se materializează din cînd în cînd, pentru cîteva clipe, apoi dispare, se reîntoarce în lumea ei. De-abia după patru, cinci ani s-au stabilit raporturi normale. Dar era prea tîrziu.)

*

Cînd, de Sfîntul Dumitru, au venit căruțașii să transporte cărțile din mansardă, aveam sentimentul că asist la propria mea înmormîntare. Nu numai că mă plîngeau mama și Corina și tata privea pe fereastră, să nu vedem că-l podidiseră lacrimile — dar parcă totul murise în jurul meu. Nu mă mişcam decît printre relicve şi amintiri — şi ştiam că le întîmpin acolo pentru ultima oară. Aşezam în lăzi caietele şi însemnările din adolescenţă, pachetele cu articole publicate şi retrăiam vertiginos întreaga poveste — a mea şi a mansardei mele. Mă revedeam adolescent, silindu-mă să citesc la lampa cu bec albastru şi spălîndu-mi necontenit ochii de lacrimile pe care mi le provocau lentilele proaspete, prea tari. Mă revedeam alături de colegii din liceu, apoi, mai tîrziu, de cei din Universitate : o revedeam pe Thea, pe R., iar acum în urmă prietenii de la „Criterion", o revedeam pe Sorana, pe Nina, la începutul prieteniei noastre, cînd toţi eram liberi, cînd totul era posibil, cînd viaţa mă îmbia cu zece mii de drumuri. Din cele zece mii de drumuri, îl alesesem pe cel mai greu. Auzeam căruţaşii coborînd, gemînd, scările de lemn, încovoiaţi sub povara lăzilor, şi parcă i-aş fi auzit coborînd propriul meu sicriu. Nu îndrăzneam să mai privesc o dată în jurul meu şi să-mi iau rămas bun. Mi-era teamă să nu izbucnesc în plîns, să nu mă prăvălesc peste cărţile răvăşite şi să mă tînguiesc, să-mi plîng copilăria, adolescenţa, tinereţea, toate beatitudinile pe care le cunoscusem aici, în mansardă, şi pe care le îngropam acum cu mîinile mele.

XIII

AR TREBUI SĂ NE GRĂBIM...

Casa era în Bulevardul Dinicu Golescu, nu prea departe de Gara de Nord. Cred că fusese clădită chiar în anul acela. Apartamentul nostru era la ultimul etaj, al treilea ; îl alesesem mai ales pentru că, în afară de o enormă sufragerie-hol şi două odăi de dormit, avea o cameră spaţioasă, cu ferestrele ocupînd un întreg perete, în care puteam instala biroul şi bibliotecile. Dar cînd ne-am mutat, biroul şi bibliotecile (pe care le comandasem cu cîteva săptămîni înainte, după machetele lui Gabriel Negri), încă nu sosiseră. Oamenii au transportat cele cinci-şase mii de volume şi le-au aşezat pe podea. Proprietarul, care locuia la parter, unde-şi avea şi biroul de avocat, mi-a împrumutat o masă de bucătărie, pe care, chiar în seara aceea, am început să scriu. Aveam atît de mult şi atîtea de scris, încît, uneori, din deznădejde, mă întrebam dacă n-ar trebui să mai semnez încă trei-patru contracte. Aş fi ştiut atunci că e pur şi simplu *imposibil* să termin la timp tot ce mă angajasem să scriu, şi, înţelegînd asta, poate că m-aş fi liniştit.

Încă nu terminasem *Întoarcerea din Rai,* deşi îi consacrasem nopţile, de la 11 pînă la 4—5 dimineaţa. Ciornei voia cu orice preţ să publice romanul înainte de Crăciun şi mă grăbea, mai ales că, la începutul lui octombrie, făcusem imprudenţa să-i încredinţez tot ce scrisesem pînă atunci şi manuscrisul fusese dat imediat la tipar. Primisem şpalturile şi tipograful aştepta urmarea.

Ciornei începuse să-şi piardă răbdarea şi trebuia să-l îmblînzesc cu orice preţ, pentru că, în bună parte, datorită lui putusem închiria şi mobila apartamentul. În toamna aceea semnasem un nou contract ; în afară de sumele deja încasate pentru *Întoarcerea din Rai*, Ciornei îmi dăduse încă 50.000 de lei în contul a două romane, pe care mă angajasem să le scriu în 1934 şi în 1935. Evident, nici această sumă nu acoperise cheltuielile, şi atunci semnasem mai multe poliţe, cu scadenţa în trei şi şase luni. Ca să-mi sporesc veniturile, căutam tot felul de expediente : traduceri, corectări de texte, ediţii de clasici. Alexandru Rally îmi dăduse să traduc *Revolta în deşert* a colonelului Lawrence, pentru „Fundaţia de Literatură şi Artă“ care era pe cale să se înfiinţeze. Iar cînd, curînd după aceea, Alexandru Rosetti îl înlocuise pe Rally, îmi propusese să îngrijesc o ediţie a scrierilor lui Hasdeu — şi acceptasem cu entuziasm, mai ales că puteam lua un avans important. Continuam să scriu regulat cele două foiletoane săptămînale la „Cuvîntul“ şi articolul la „Vremea“, dar acceptam orice altă invitaţie de colaborare retribuită.

O parte din zi traduceam pe Lawrence, cît puteam de repede şi, cum era de aşteptat, destul de oarecare. Dar cum lăsasem să treacă data la care mă angajasem să prezint manuscrisul (şi deci să încasez restul onorariului) am recurs la o soluţie disperată : am rupt volumul în bucăţi şi am rugat pe Mary Polihroniade şi Wendy Noica să-mi traducă un anumit număr de pagini ; apoi am cumpărat traducerea franceză a *Revoltei în deşert* şi am împărţit cîteva capitole între Nina, Mihail Sebastian şi încă doi prieteni. Îmi făgăduisem să verific şi să corectez traducerile făcute de ceilalţi, şi pe cît am avut timp s-o fac m-am ţinut de cuvînt. Dar îmi amintesc că în manuscrisul pe care l-am predat lui Rosetti în decembrie se aflau zeci de pagini pe care nu avusesem timp nici măcar să le citesc. Am încercat să salvez traducerea corectînd intens pe şpalturi, dar tot n-am reuşit pe deplin. *Revolta în deşert* a început să semene cu ceea ce aş fi voit şi aş fi putut să fac de abia de la a doua ediţie.

În afară de toate acestea, trebuia să-mi pregătesc cursul, pe care-l deschisesem la începutul lui noiembrie. Din fericire, anunţasem un curs despre „Problema Răului şi a Mîntuirii în Istoria Religiilor“, şi un seminar despre „Disoluţia conceptului de cauzalitate în logica buddhistă medievală“. Meditasem îndelung asupra acestor probleme, cunoşteam destul de bine materialul documentar, aşa că nu aveam altceva de făcut decît să-mi pregătesc planul prelegerilor. Dar, cînd am ajuns, într-o vineri după-amiază, la Facultatea de Litere (aveam cursul de la 5 la 6) şi m-am îndreptat spre amfiteatrul „Titu Maiorescu“, m-am întrebat dacă nu era la mijloc o eroare. Nu puteam crede că toată lumea aceea înghesuită pe coridor venise să mă asculte pe mine. Se repeta surpriza pe care o avusesem la primele simpozioane „Criterion“. Mi-am făcut loc cu greu pînă în cancelaria profesorilor. Din fericire, Nae Ionescu nu era acolo. Mi-era ruşine să am la deschiderea cursului meu mai mult public decît el — deşi ştiam bine că majoritatea veniseră nu ca să afle în ce constă problema Răului şi a Mîntuirii, ci ca să vadă şi să asculte pe autorul lui *Maitreyi*.

Nu mă înşelasem. Cînd am intrat în amfiteatru m-au impresionat nu numai îmbulzeala şi ciorchinii aceia de oameni striviţi de pereţi — ci în primul rînd caracterul monden al publicului. Rîndurile din faţă erau ticsite cu doamne şi domnişoare elegante, al căror parfum răzbătea, cu neaşteptată violenţă pînă la mine pe catedră. Publicul feminin alcătuia, de altfel, majoritatea. Probabil că erau şi multe studente de la Litere, dar nu cred că urmăreau şi alte cursuri de filozofie, în afară, poate, de cele ale lui Nae Ionescu. Aveam destulă experienţă, aşa că am reuşit să vorbesc aproape un ceas, fără să consult notele pe care le aveam în buzunar şi, deşi am prezentat cu destulă rigoare concepţia răului şi a salvării în India, am fost ascultat ca un oracol şi răsplătit cu aplauze de întrunire politică. Iar cînd am coborît de pe catedră şi m-am îndreptat spre cancelarie, un grup compact de doamne şi domnişoare s-au luat după mine. Cancelaria se umpluse pînă la refuz și alte „admiratoare“ așteptau afară, să le vină rîndul. Majoritatea veniseră pur și simplu să mă cunoască, sau să mă invite să vorbesc în nu mai știu ce cercuri selecte, sau să mă poftească la ceai, la concerte, sau să-mi spună că ar vrea să afle mai mult despre India. Cîteva m-au întrebat despre *Maitreyi* și au scos chiar exemplarul din geantă cu speranța că le voi scrie o dedicație. Dar le-am spus, cu oarecare brutalitate, că aici, la Universitate, nu accept să discut literatură, iar exemplare nu semnez decît la „Ziua Cărții“. Mi-a trebuit aproape o jumătate de ceas ca să vorbesc cu toți cei care pătrunseseră în cancelarie (erau și cîțiva studenți timizi, veniți să-mi ceară indicații bibliografice). Apoi m-am scuzat, spunînd că sînt așteptat la capătul celălalt al orașului.

Pe drum, zîmbeam singur : cui i-ar fi venit să creadă, din toate acele doamne și domnișoare bogate și elegante, că mă grăbesc spre casă pentru că, dacă nu apuc să-mi scriu articolul înainte de 11 noaptea, cînd va trebui să mă apuc de roman, nu voi încasa cei 500 de lei de la „Vremea“ sau „Cuvîntul“ și nu voi avea ce să-i dau Ninei pentru masa de a treia sau a patra zi ? Zîmbeam, dar nu-mi părea rău. Simțeam că marea încercare de-abia acum începe. Mi-era poate puțin frică, dar pentru nimic în lume n-aș fi dat înapoi.

*

Majoritatea prietenilor au aflat cu strîngere de inimă hotărîrea pe care o luasem. Pentru ei săvîrșisem o eroare care ar fi putut să-mi fie fatală. Nu numai pentru că Nina era săracă (și se miraseră și mai mult cînd au aflat că o silisem să renunțe la postul pe care-l avea la Societatea Telefoanelor). Dar avea cîțiva ani mai mult ca mine, avea un copil și, mai ales, nu aparținea mediului de „artiști“ și „intelectuali“ în care ne mișcam noi. Se întrebau toți, cu aprehensiune, în ce măsură o fostă soție de ofițer ar fi putut să ajute, să susțină, să „inspire“ un scriitor dublat de un cărturar, și încă unul ca mine, excentric și dezlănțuit. Gestul meu li se părea absurd și totodată

primejdios. După ce repetasem de atîtea ori că n-am de gînd să mă căsătoresc, mă mutam împreună cu Nina, ceea ce pentru mulți implica o căsătorie secretă sau iminentă. Și făceam asta tocmai acum, la începutul unei prodigioase ascensiuni literare, cînd aș fi putut avea nesfîrșite „aventuri“ care, în cele din urmă mi-ar fi îmbogățit „experiența“ de scriitor. Știindu-mă sărac, prietenii își închipuiau că voi fi silit să renunț la multe din principiile mele ca să pot plăti chiria și mobilele : voi accepta, bunăoară, să scriu romane de succes, voi produce opere științifice mediocre (căci, cum voi mai putea cumpăra cărți scumpe ? Cum voi mai putea călători ? etc.).

Unii din prieteni încercaseră chiar să stea de vorbă cu mine, să mă sfătuiască. Evident, nu le puteam spune că, cel puțin pentru o bucată de vreme, principalul scop al vieții mele era s-o fac pe Nina fericită printr-o *restitutio in integrum*. Și nici nu le puteam vorbi de iubire, pentru că, întocmai ca și părinții mei, m-ar fi întrebat ce legătură poate avea iubirea cu programul „burghez“ în care mă lansasem : un apartament prea mare pentru nevoile mele, rafturi prea scumpe, existența contradictorie pe care o asumam : pe de o parte muncind ca un ocnaș ca să-mi pot plăti chiria și datoriile, pe de altă parte, urmînd modelul oricărui alt tînăr menaj burghez. Viața pe care mă pregăteam s-o încep în Bulevardul Dinicu Golescu îi deprima prin banalitatea ei, prin lipsa ei de „stil“. Că ei, prietenii mei căsătoriți, acceptaseră o asemenea existență, cu cîțiva ani mai înainte, era cu totul altceva. Ei nu avuseseră norocul meu : să plec în India la 21 de ani, să fi întîlnit pe Maitreyi, să fi meditat într-o mînăstire din Himalaya, și, apoi, odată întors în țară, să mă „lansez“ ca romancier, să fiu numit conferențiar universitar la 26 de ani, și atîtea altele. De aceea ar fi vrut să vadă cum își trăiește viața un om norocos ca mine. Le-ar fi plăcut să mă vadă prelungind, la București, aventura pe care o începusem, cu cinci ani în urmă, plecînd în India ; să mă știe, bunăoară, frecventînd cercuri sofisticate, să mă vadă apărînd la întrunirile noastre cu metrese exotice sau extravagante, să continui a fi ceea ce mă știuseră din adolescență : un original, un om bizar. Erau, evident, dezamăgiți și totodată iritați că mă comportasem ca un student provincial care se însoară imediat după licență și-și „instalează apartamentul“ cu o parte din zestre. (Cu deosebirea că Nina nu avusese nimic. Cum îmi plăcea să mă laud mai tîrziu, singura ei zestre fusese o fetiță de 7—8 ani, Adalgiza.)

Se întrebau dacă într-un asemenea „mediu“ voi mai putea fi creator. Le era teamă să nu ratez. Cîțiva dintre ei mărturiseau confidențial că sînt deja „un om sfîrșit“, adăugînd că asta face parte oarecum din destinul neamului românesc ; talentele, ca și geniile românești, au o traiectorie meteorică : ori mor înainte de vreme, ori ratează.

O parte din aceste reflecții și îngrijorări le-am aflat chiar atunci, din gura prietenilor care încercaseră să mă salveze *in extremis*. O altă parte le-am aflat mai tîrziu. Într-un anumit sens, le dădeam dreptate. Nu puteam tăgădui că luasem un mare risc. Chiar dacă mi-ar fi fost dat în viitor să reușesc acea *restitutio in integrum* și să împlinesc destinul Ninei, stăruia riscul de a-mi rata propriul meu destin. Dar, pe de altă parte, mi-era peste putință să nu accept acest risc. De mult eram convins și o repetam în articole, conferințe și discuții, că *nimic* nu poate „rata“ un adevărat creator, în afară de pierderea libertății. Nu puteam crede că sărăcia sau bogăția, sau „mediul“ pot steriliza un spirit creator. Dacă un scriitor „ratează“, nu e datorită mediului sau conjuncturii biografice, ci pur și simplu pentru că posibilitățile lui fuseseră modeste sau iluzorii. Deși simțeam în adîncul ființei mele că *nicăieri* n-o să mai găsesc „atmosfera“ mansardei mele, nu puteam crede că nu voi mai fi în stare să „creez“ în apartamentul din Bulevardul Dinicu Golescu. Deși, iarăși eram sigur că, dacă mi-ar fi fost îngăduit să trăiesc alături de Maitreyi, aș fi scris cîteva „cărți mari“, nu puteam crede că nu le-aș putea scrie alături de altă femeie, bunăoară, alături de Nina. Existau, firește, anumite cazuri-limită, în care „ratarea“ mea ca scriitor sau om de cultură ar fi putut avea un sens pozitiv, adică de renunțare la un obiectiv irelevant (a scrie cărți, a face cultură), în vederea unui scop „absolut“ : desăvîrșirea spirituală. Așa s-ar fi întîmplat, probabil, dacă aș fi rămas pentru totdeauna în Himalaya, sau dacă aș fi reușit să supraviețuiesc alături de Sorana. Dar, în ambele cazuri, „ratarea“ ar fi însemnat doar împlinirea mea pe alt plan decît cel al literaturii sau științei.

Așadar, cu toate riscurile pe care știam bine că le luam, nu puteam crede că acceptarea unui stil de viață în aparență banal și „burghez“ aduce după sine neapărat „ratarea“. Nu puteam crede că o existență se modifică după decoruri și personaje, că într-o mansardă sau într-un atelier devii și rămîi artist, iar într-un apartament oarecare te transformi în „burghez“. Pentru mine, stilul existenței era o creație continuă, interioară, care n-avea nimic de-a face cu condițiile materiale, nici cu mediul sau decorul în care te situau împrejurările. Pe de altă parte, viața pe care mă hotărîsem s-o trăiesc mi se părea interesantă și dintr-un alt punct de vedere. De mulți ani mă tot întrebam : ce s-ar fi întîmplat dacă Goethe s-ar fi căsătorit cu Lotte sau cu Lili Schönemann ? Ce s-ar fi întîmplat dacă Sören Kierkegaard nu renunța la Regina Olsen ? (Sensul pe care-l dăduse Kierkegaard acestui gest mă ajutase, cu 5—6 ani în urmă, să renunț la R. Dar aș fi vrut să știu dacă într-adevăr asta i-a asigurat creativitatea sau numai i-a canalizat-o în direcția pe care o cunoaștem ; în acest caz, aș fi vrut să știu ce *altfel* de Kierkegaard ar fi fost cu putință...) Mă întrebam cum ar fi evoluat anumiți scriitori pe care-i admiram, dacă, în tinerețea lor, ar fi acceptat o existență „banală“.

În ceea ce mă privește, existențele banale mă atrăgeau. Îmi spuneam că dacă fantasticul, sau supranaturalul, sau supraistoricul ne este cumva accesibil, nu-l putem întîlni decît camuflat în banal. Așa cum credeam în irecognoscibilitatea miracolului (tocmai pentru că de la Întrupare încoace miracolul era camuflat în evenimente și personaje *aparent* profane), tot așa credeam în necesitatea, de ordin dialectic, a camuflării „excepționalului“ în banal şi a transistoricului în evenimentele istorice. Ideile acestea, pe care aveam să le formulez mai tîrziu în *Şarpele* (1937), *Noaptea de Sînziene* (1949—1954) şi în cîteva lucrări de istoria şi filozofia religiilor, mă susţineau în experienţa pe care o începusem. În fond, cînd, în loc să mă întorc în India acceptasem o situaţie care ducea fatal la căsătorie, să trăiesc la Bucureşti ceea ce ştiam că aş fi fost silit să fac la Calcutta sau Benares : şi anume, să-mi camuflez „viaţa secretă“ într-o existenţă aparent consacrată cercetărilor ştiinţifice. Cu deosebirea că de data aceasta intervenea un element oarecum tragic, pentru că implica certitudinea mea că-mi înţelesesem destinul : tocmai pentru că, *aparent*, căsătoria cu Nina părea dezastruoasă, ea trebuia, dacă credeam în dialectica şi misterul camuflării, să însemne exact contrariul.

Nu toţi prietenii se arătaseră atît de pesimişti. Mihail Sebastian îmi mărturisise că n-aş fi putut face o mai bună alegere. Cei care o cunoşteau mai de mult pe Nina — Floria Capsali şi Mac, G. Racoveanu, verii ei, Gabriel şi Adrian Negreanu — păreau încîntaţi. Nae Ionescu ascultase vestea cu acelaşi interes cu care urmărea toate păţaniile şi aventurile celor care îi erau dragi — dar n-a comentat-o, cel puţin atunci, pe loc. Căsătoria lui nu fusese fericită, şi de ani de zile trăia despărţit de soţie, deşi nu divorţase. Profesorul nu credea decît în dragoste ; aşa cum se exprima el, dragostea şi ca „instrument de cunoaştere“, şi ca „mijloc de salvare“. Şi tocmai în acea perioadă, marea lui pasiune de atunci trecea din nou printr-o criză gravă.

Dar numai după cîteva luni, prietenii au început să se convingă că se speriaseră degeaba. Pe de o parte, eu rămăsesem acelaşi, nu renunţasem la nici unul din obiceiurile mele. Pe de altă parte, descopereau în Nina o prietenă inteligentă, bună şi de o dezarmantă sinceritate, care pînă la urmă îi cucerise. Cu timpul, ajunseseră să creadă că datorită dragostei şi devotamentului Ninei eu devenisem „invulnerabil“. Ştiind-o pe ea lîngă mine nu le mai era frică de viitorul meu. Orice s-ar fi putut întîmpla, erau siguri că Nina va şti să mă scoată din încurcătură. După

cîţiva ani, Nina ajunsese în ochii prietenilor mai mult decît o „soţie ideală“ — devenise o figură legendară, fără de care le era greu să creadă că aş fi putut face ce făceam. Admirau mai ales extraordinara ei energie, pe care n-o întrecea decît discreţia şi umorul cu care izbutea s-o camufleze. Îmi aduc aminte că întrebîndu-l odată pe Camil Petrescu, prin 1934—1935, de ce nu se căsătorise, mi-a răspuns că el nu avusese „norocul să întîlnească o Nina Mareş“. Îl impresionase îndeosebi faptul că, deşi Nina trăia exclusiv pentru mine, ascundea atît de bine lucrul acesta încît îi trebuise mult timp ca să-l descopere. Cum mi-a mărturisit odată, pe el, Camil, îl stingherea o dragoste şi o devoţiune prea evidentă, şi totuşi, adăugase, nu se putea căsători decît cu femeia pe care o va şti nu numai îndrăgostită de el, dar şi *total* identificată cu tot ce credea, gîndea sau visa el.

M-am întrebat mai tîrziu ce s-ar fi întîmplat dacă... Dacă, bunăoară, n-am fi fost împreună în acea zi de Crăciun, sau, dacă, în loc să se îndrăgostească de mine, Nina s-ar fi îndrăgostit de Mihail Sebastian. Îmi dădeam foarte bine seama că jocul acesta — ce s-ar fi întîmplat dacă... — e irelevant, dar continuam să mă întreb. Nu ştiu în ce măsură ipotezele pe care le făceam erau valabile, dar îmi spuneam că, oricît de mult aş fi prelungit legătura cu Sorana, pînă la urmă tot ne-am fi despărţit. Foarte probabil, aş fi profitat de „disponibilitatea“ mea, trăind mai mult sau mai puţin viaţa unui tînăr scriitor de succes. În acei ani aş fi produs probabil mai puţin, pentru că n-aş fi avut nevoie de bani, dar poate aş fi scris cărţi mai bune. Îmi vine greu să cred că, într-o bună zi, nu m-aş fi căsătorit. Aşa cum mă cunosc, îmi închipui că m-aş fi despărţit după prima „scenă“, sau de la cea dintîi neînţelegere sau încercare de a-mi schimba felul meu de a fi. Nu cred că multe soţii şi-ar fi putut păstra dragostea, încrederea şi seninătatea alături de cel care eram pe atunci : plătind o comandă de cărţi la Londra sau Leipzig cu întregul salariu de la Universitate şi descoperind, odată ajuns acasă, că mai aveam exact pentru masa de a doua zi ; întorcîndu-mă adesea din oraş cu unul sau doi prieteni şi uitînd să telefonez că-i voi aduce la masă ; invitînd cîteodată 10—15 prieteni la o petrecere şi rămînînd pînă dimineaţa de vorbă ; ducînd o viaţă dezordonată, fantezistă, scriind nopţile pînă în zori şi dormind dimineţile (în care timp nu trebuia să se audă telefonul, nici soneria, nici paşi prin casă) ; primind necontenit scrisori şi telefoane de la „admiratoare", scrisori pe care le găseam pe birou, telefoane la care Nina răspundea cu umor, rugînd necunoscuta să aştepte o clipă, apoi venind să mă anunţe : „Te caută o admiratoare. Vrei să-i vorbeşti acum, sau să-i spun să revină peste un ceas, după ce-ţi termini articolul ?"

Mă întreb iarăşi ce s-ar fi întîmplat dacă soţia mea ar fi fost bogată sau ar fi avut idiosincrazii de aristocrată. Probabil că aş fi plecat la cea dintîi aluzie la bogăţia sau prestigiile familiei ei. Este de asemenea probabil că nu m-aş fi înţeles cu prietenii ei, deşi aş fi încercat să-i impun toţi prietenii şi cunoscuţii mei, în majoritatea lor boemi : scriitori, actori, pictori, gazetari. Asta ar fi dat naştere la „scene", şi cum am oroare de scene — aş fi plecat. Dar chiar dacă ar fi acceptat felul meu de a fi, şi ar fi acceptat şi pe prietenii mei, probabil că nu ne-am fi înţeles pe o problemă centrală : aceea a copiilor. Din felurite motive, nu voiam să am copii, pentru încă foarte mulţi ani. E greu de crezut că motivele mele ar fi putut convinge o soţie tînără. (În această privinţă, Nina a acceptat un sacrificiu şi mai mare, şi drama aceasta secretă constituie şi cheia romanului *Nuntă în Cer.)*

Oricum mi-aş închipui lucrurile, aş fi cunoscut o altă viaţă, mai fericită sau mai nefericită, dar o altă viaţă. N-aş fi avut, în orice caz, mîngîierea că, oricît de egocentrică ar fi fost existenţa mea, reuşisem măcar un lucru : acea *restitutio in integrum*, pe care mi-o făgăduisem într-o seară din septembrie 1933. Nina nu mi-a ascuns niciodată că e fericită, adăugînd întotdeauna că îi e frică de această fericire. Şi-a adus aminte de toate pe patul de moarte, în 1944 ; dar atunci nu-i mai era frică. Aşa cum se aştepta, murea tînără. Ultimul ei an i-a fost atît de greu de suportat, nu numai din cauza bolii, dar mai ales pentru că îi era teamă să nu descopăr că are cancer. Implorase doctorii, familia mea de la Bucureşti, prietenii din ţară şi de la Lisabona să nu-mi spună, nu cumva să sufăr, să mă neliniştesc şi să nu mai pot lucra. Spre mirarea tuturor, secretul a fost păstrat. N-am aflat adevărata ei boală decît cîteva zile înainte de a o ucide.

*

În noiembrie sosiseră biroul şi bibliotecile, care acopereau toţi pereţii, din podea pînă în tavan. Regăsisem oarecum liniştea şi solitudinea din mansardă şi puteam lucra, nopţile, la ultimele capitole din *Întoarcerea din Rai.* Simpozioanele „Criterion" reîncepuseră la „Fundaţia Carol", dar închiriasem şi sala „Fundaţiei Dalles" pentru un ciclu de conferinţe închinate istoriei muzicii. Tema care îmi revenise mie era muzica asiatică şi primitivă. Cum conferinţele erau însoţite de exemplificări corale şi instrumentale, trebuia să caut cît mai multe înregistrări şi transcripţii. Nu aveam decît cîteva discuri de muzică religioasă şi populară bengaleză şi prea puţine transcripţii de melodii balineze. O bună parte din documentare am găsit-o la G. Breazul. Cîţiva tineri muzicieni s-au oferit să adapteze melodiile africane, asiatice şi oceaniene la instrumentele de care puteam dispune şi să improvizeze un cor în stare să reproducă atît ritmurile Africii ecuatoriale cît şi melancolicele monotonii indoneziene. Spectacolul a avut un succes extraordinar. Vorbeam zece-cinsprezece minute despre muzica indiană, în special despre cea bengaleză, şi apoi mă retrăgeam — şi din spatele cortinei apăreau instrumentiştii sau corul, şi în sala „Fundaţiei Dalles" răsunau, poate pentru întîia oară în România, arii din Travancore sau Puri. Reapăream şi încercam să evoc mitologiile şi religiozitatea anumitor populaţii arhaice, apoi dispăream şi publicul asculta fascinat cîntecele rituale bantu, melopeele melaneziene, chiuiturile sincopate ale cutărui trib australian. Întreg acest ciclu de conferinţe a fost de altfel urmărit cu entuziasm de un public din ce în ce mai numeros. Ciclul a fost încheiat de Petru Comarnescu cu o conferinţă despre jazz, abundent ilustrată de cel mai bun jazz al Capitalei de pe atunci.

Cursul meu despre „Problema Răului şi a Mîntuirii“ continua să atragă un public considerabil. Consacrasem cîteva prelegeri buddhismului, şi îmi aduc aminte că, urcîndu-mă odată la catedră şi anunţînd : „azi voi expune Legea celor douăsprezece Cauze“ — sala a fremătat o clipă şi apoi a împietrit într-o atît de nefirească, extatică tăcere, încît am şovăit cîtva timp, neştiind cum să încep. Veneau acum mulţi dintre prietenii — şi duşmanii — mei să mă asculte. Odată, după o prelegere despre Upanişade, Emil Cioran a venit în cancelarie şi mi-a mărturisit că vorbisem cu atîta pasiune şi într-un asemenea ritm, încît, dacă ar mai fi continuat zece minute, el ar fi explodat sau s-ar fi sinucis pe loc !...

Dar nu toţi erau atît de entuziaşti. După o lecţie despre buddhism, Oscar Lemnaru (căruia, cu doi ani mai înainte, îi publicasem primele foiletoane în „Cuvîntul“ şi care nu m-a mai iertat de atunci, m-a atacat apoi ani de-a rîndul, pe unde a putut şi cum s-a priceput) mi-a spus că n-a înţeles nimic, că vorbesc prea repede, că citez prea mulţi termeni tehnici. Iar Posescu, după ce, tulburat şi neliniştit de năvala studenţilor la cursul meu, venise să mă asculte, m-a sfătuit să nu mai vorbesc liber şi în picioare, ci să fac ca el : să mă aşez pe scaun, să-mi sprijin bine coatele pe catedră şi să vorbesc rar, potolit, fără gesturi, după un plan bine întocmit de acasă (două-trei pagini, nu mai mult). Din fericire, veniseră să mă vadă după curs şi cîţiva studenţi de la Filozofie, Medicină şi Teologie, care mi-au reconfirmat credinţa mea : că sînt bun pentru un anumit fel de a ţine cursuri şi e inutil să încerc să mă schimb. Acesta era „stilul“ meu : spontan, nesistematic, personal, urmărind în primul rînd nu informarea studentului (pentru că cea mai bună informaţie tot în cărţi

o găsea), ci confruntarea lui cu problemele esenţiale şi mai ales surprinderea, „trezirea“ prin şocul provocat de brusca proiectare într-un orizont nebănuit pînă atunci (*anamnesis* de care vorbea Dan Botta).

Într-un anumit fel, făceam şi eu parte din categoria pe care o reprezenta atît de strălucit Nae Ionescu : aceea a profesorilor care nu repetă un text deja pregătit de acasă, ci „gîndesc problema“ acolo, pe catedră, în faţa studenţilor. Cu deosebirea — enormă — că eu nu aveam darul unic al lui Nae Ionescu de a se face înţeles, chiar cînd expunea aspecte extrem de tehnice ; şi nu aveam nici geniul lui de a construi o lecţie ca o simfonie, fără nimic de prisos, reluînd în ultimele cinci minute toate temele dezbătute în cursul orei şi aducîndu-le laolaltă, lămurindu-le pe fiecare în lumina întregului. Prelegerile mele aveau un caracter mai puţin sistematic şi puteau părea chiar improvizate, pentru că mă lăsam antrenat în reflecţii şi comentarii provocate de reacţia sălii. (Ghiceam pe loc dacă publicul înţelesese ce spusesem ; simţeam de asemenea ce idei sau observaţii interesaseră. Fireşte, pentru mine „publicul“ era constituit din cele cîteva zeci de studenţi ale căror priviri inteligente le urmăream.)

Adesea „descopeream“, vorbind, aspecte sau sensuri pe care nu le văzusem pînă atunci, deşi problema îmi era familiară şi o studiasem mulţi ani. Către sfîrşitul lui noiembrie, Nae Ionescu m-a rugat să suplinesc, pentru un an, cursul de psihologie pe care-l ţinea la Institutul de Educaţie Fizică (Anef). Psihologia nu prea mă interesa, dar am acceptat. Aveam o singură oră de curs pe săptămînă şi încasam 5 000 de lei (restul salariului fusese blocat pentru acoperirea unui împrumut pe care îl făcuse Profesorul). Suma aceasta mi-o făgăduise Nae Ionescu cînd, vorbindu-i odată de nedreptatea strigătoare la cer că nu există o ediţie a operelor lui Hasdeu, Profesorul m-a întrebat dacă aş fi dispus să încep cercetările preliminarii : el se oferea să-mi dea suma de 5 000 lei lunar, timp de un an. Vom vedea apoi în ce măsură e posibilă o ediţie integrală a scrierilor lui Hasdeu, cîte volume va avea, cum vor fi ele constituite şi aşa mai departe. Fusesem deja de cîteva ori la Biblioteca Academiei, dar nu mă apucasem serios de lucru. Nae Ionescu îmi oferea acum salariul lui de la Anef ca să mă încurajeze. Şi, într-adevăr, îndată ce am încheiat *Întoarcerea din Rai*, am început să lucrez la ediţia Hasdeu.

Am terminat *Întoarcerea din Rai* la începutul lui decembrie. Cartea era deja culeasă şi cînd am trimis la tipografie ultimele pagini speram că va putea apare de Crăciun. Dar Ciornei a socotit că era prea tîrziu şi a amînat apariţia pentru începutul lui ianuarie.

Decembrie 1933 a fost, pentru întreg grupul nostru, o lună de tensiuni. Nae Ionescu nu-şi mai ascundea acum făţişa ostilitate faţă de politica regală. Într-o serie de articole se împotrivise guvernului Duca şi atrăgea atenţia asupra riscurilor pe care le comporta dizolvarea „Gărzii de Fier“, act pe care el îl socotea nu numai ilegal, dar şi inutil. Pentru că, spunea, ori e vorba de o mişcare artificială, fără rădăcini în viaţa publică românească, şi atunci interzicerea e inutilă, pentru că tot va dispărea, de la sine ; ori, dimpotrivă, mişcarea e autentică, puternică şi în creştere, şi atunci nu va putea fi anihilată printr-o decizie ministerială. În cursul toamnei, Nae Ionescu îl cunoscuse pe Codreanu şi se dusese să-l vadă la Casa Verde. Îl impresionase faptul că *se făcuse* ceva, în cazul acesta o casă. Mărturisise asta lui Codreanu şi cînd acesta răspunsese că şi el, Nae Ionescu, făcuse atîtea lucruri, Profesorul l-a întrerupt : „Nu, tot ce-am făcut pînă acum sînt doi băieţi. Nu e mult, dar tot e ceva. Restul n-am făcut eu : în politică, eu doar am grădinărit, am smuls buruienile şi am udat arborii, florile, legumele. Dar fructele nu le-am făcut eu. Le-am ajutat doar să crească, le-am apărat de neghină...“

În anul acela petreceam revelionul la Ionel Jianu. Dar cu o seară mai înanite I. Gh. Duca fusese asasinat pe peronul gării din Sinaia. Deşi Ionel Jianu şi-a rugat oaspeţii să nu discute politică, în noaptea aceea n-am făcut

decît asta. De-abia a doua zi mi-am dat seama de consecinţele atentatului. „Cuvîntul“ fusese suspendat şi Nae Ionescu arestat. Arestaţi de asemenea şefii legionari (din gruparea „Criterion“. — Mihail Polihroniade şi Alexandru Tell). Cum fusese declarată starea de asediu, se reintrodusese cenzura — nu numai a ziarelor, ci şi a cărţilor. *Întoarcerea din Rai* ar fi trebuit să apară chiar în acea săptămînă. Am depus, cu inima strînsă, cîteva exemplare la cenzură. Îmi aminteam de atîtea pasaje datorită cărora cartea ar fi putut fi interzisă ; în primul rînd descrierea grevei de la Atelierele „Griviţa“, aluziile la brutalitatea jandarmilor şi a ofiţerilor.

Ne întîlneam la „Cuvîntul“ şi ne întrebam ce se va întîmpla cu Nae Ionescu, cu ziarul, cu noi. După cîteva zile am aflat că Profesorul fusese internat la cazarma Cotroceni şi că era anchetat de un procuror militar. Voiau cu orice preţ să-l implice în proces, pe baza cîtorva articole din „Cuvîntul“, ca instigator al atentatului. După vreo săptămînă am ştiut că ceruse să i se aducă din bibliotecă *Sein und Zeit* şi *Dichtung und Wahrheit*. Circulau tot felul de zvonuri în legătură cu dictatura pe care s-ar fi pregătit s-o instaureze Regele Carol. Poate că multe din aceste zvonuri corespundeau realităţii. Dar verdictul dat de judecătorii militari i-a amintit Regelui Carol că încă nu poate conta pe armată. Au fost condamnaţi la temniţă grea pe viaţă asasinii lui Duca. Dar Corneliu Codreanu şi toţi ceilalţi şefi legionari au fost achitaţi, ca neavînd nici un amestec în acest atentat. Toţi s-au întors în alai la casele lor. Ne-am strîns şi noi, prietenii şi colaboratorii „Cuvîntului“, să sărbătorim eliberarea Profesorului. (Fusese eliberat cu cîteva zile mai înainte, fără să fi fost implicat în proces.) Dar zadarnic ne adunam, ca de obicei, în fiecare zi la redacţie. Ziarul continua să fie interzis. „Palatul“ se răbuna cum putea, deocamdată, în aşteptarea răfuielii supreme. Deşi multe alte ziare şi reviste de dreapta şi de extremă dreapta au apărut cu regularitate, „Cuvîntul“ a trebuit să aştepte patru ani. Iar cînd a izbutit, în sfîrşit, să reapară în ianuarie 1938, a fost mai mult un trist cîntec de lebădă, căci se reintrodusese cenzura şi Carol îşi pregătea, de astă dată cu multă dibăcie, dictatura. „Cuvîntul“ a supravieţuit cum a putut vreo trei luni, pînă ce a fost definitiv suspendat în martie 1938.

*

Cu cîteva zile înainte de asasinarea lui Duca, Sandu Tudor publicase un nou ziar, „Credinţa“. Îmi aduc aminte că prin noiembrie Sandu Tudor m-a rugat să-l întovărăşesc la un „bogătaş“, al cărui nume l-am uitat de mult. Era un bărbat aproape bătrîn, cu figura oarecare, cu gesturi potolite. Ne-a spus că „în furtună gunoaiele se ridică prea sus“ şi ne-a întrebat dacă am fi dispuşi să publicăm un ziar „cinstit şi curajos“. Sandu Tudor a acceptat pe loc. Eu i-am răspuns că, existînd „Cuvîntul“, nu mai pot colabora la un alt ziar. Bătrînul ţinea însă cu orice preţ să colaborez, „măcar la început, pînă ce se lansează ziarul“. Sandu Tudor a insistat şi el, rugîndu-mă să-l ajut, „ca să avem şi noi, tinerii, ziarul nostru“. Am acceptat să colaborez, în primele trei luni, dar sub pseudonim. Eram convins că proiectul nu se va realiza ; sau în orice caz, ziarul nu va rezista mai mult de cinci-şase luni. M-am înşelat. Datorită conjuncturii politice, datorită mai ales scandalurilor pe care le va provoca, „Credinţa“ avea să se bucure de o vertiginoasă ascensiune.

Scriam articolele chiar acolo, la redacţia „Credinţei“, şi le semnam Ion Plăeşu. Le scriam cu un sentiment de culpabilitate amestecat cu furie. Nae Ionescu era închis, „Cuvîntul“ era suspendat, iar fiţuica aceasta putea apărea. Articolele lui Sandu Tudor erau ilizibile ; pretenţios şi „poetic“ scrise, agresiv moralizante, critica violent, dar vag, „în general“, viciile, starea de lucruri, nedreptăţile şi celelalte. Cînd Sandu Tudor s-a convins că nu voi putea renunţa la „Cuvîntul“, l-a luat pe Petru Manoliu ca prim-redactor, iar mai tîrziu au venit Zaharia Stancu, E. Jebeleanu şi alţii.

Întoarcerea din Rai a apărut la sfîrşitul lui ianuarie. Nae Ionescu a citit-o cînd era încă închis şi mi-a spus că am scris o carte „patibulară“. M-a mai întrebat cînd am avut timp să adun atîta tristeţe şi atîta amărăciune, de unde îmi vine aplecarea aceasta către cruzime, brutalitate şi deznădejde. Îmi era greu să-i vorbesc despre contextul autobiografic al romanului. Dar i-am mărturisit că „atmosfera“ *Întoarcerii din Rai* o simt deja în jurul meu : tensiuni, conflicte, cruzimi şi mai ales sentimentul inefabil că am intrat într-o epocă de *ruptură* — asta simţeam mai ales acum, după asasinarea lui Duca şi tot ce i-a urmat. „Criterionul“ continua cu acelaşi succes, dar parcă ceva se rupsese şi acolo. Era greu, acum, să mai aducem împreună, pe aceeaşi estradă, legionari, democraţi şi comunişti. Membrii „Criterionului“ rămăseseră prieteni, dar unii dintre ei — bunăoară Polihroniade sau Tell — nu mai puteau, sau nu mai voiau să discute în public anumite probleme alături de anumiţi conferenţiari.

Întoarcerea din Rai a surprins atît pe unii prieteni cît şi o bună parte din critică. După fervoarea şi transparenţa din *Maitreyi*, cartea aceasta de 400 de pagini, cu prea multe şi prea asemănătoare personaje, cu dialoguri pretenţios teoretice sau lungi monologuri interioare, cu atîtea scene violente, feroce şi mai ales cu problematica singulară şi nefirească a lui Pavel Anicet — cartea nu putea decît să deruteze cititorii. Într-un anumit sens, asta urmărisem şi eu. Nu puteam accepta cu inima uşoară gloriola de „tînăr scriitor de succes“. *Maitreyi* nu reprezenta decît un aspect dintr-o operă literară, pe care o începusem cu *Romanul adolescentului miop*, şi pe care o vedeam desfăşurîndu-se pe mai multe planuri. Consideram *Întoarcerea din Rai* primul meu roman cu adevărat „epic“. Ca atare, socoteam că am dreptul să introduc oricîte personaje sau „probleme“ aş fi dorit ; socoteam, de asemenea, că am dreptul să aplic orice tehnică literară mi-ar fi convenit.

De-abia se potoliseră discuţiile în jurul *Întoarcerii din Rai* cînd, prin martie, „Cartea Românească“ a tipărit *Lumina ce se stinge*. Romanul a nedumerit pe cei mai mulţi.

Cei care speraseră să înţeleagă sensul cărţii citind partea a II-a (partea I apăruse în foileton în „Cuvîntul“, în 1931), au fost dezamăgiţi. Partea a doua li se părea încă şi mai misterioasă, iar monologul interior lăsase loc unui „stream of consciousness“, care făcea anumite pagini ilizibile. Numai Ion Biberi a scris un articol entuziast, căci numai el, dintre criticii de pe atunci, citise *Ulysses* şi fragmentele din *Work in Progress*. În ceea ce mă priveşte, înţelesesem de mult că *Lumina ce se stinge* este o carte ratată şi nu o publicasem decît pentru că făcea parte din istoria experienţei mele literare, completa universul epic pe care-l inaugurasem cu *Romanul adolescentului miop*.

Îl vedeam foarte des pe Mihail Sebastian. Suspendarea „Cuvîntului“ îl lovise greu, deşi Nae Ionescu se zbătea să plătească redactorilor o parte din salariu. Sebastian începuse mai de mult un roman, *De două mii de ani*, şi Profesorul îi făgăduise o prefaţă. Ultimele evenimente îl avertizaseră în ce sens va fi scrisă prefaţa, dar Mihail Sebastian nu admitea sub nici un motiv să renunţe la ea. Iubea şi admira prea mult pe Nae Ionescu ca să se lase impresionat de actuala lui orientare politică, oricît l-ar fi tulburat şi mîhnit ea. Sebastian venea adesea să dejuneze cu noi şi se plîngea că nu izbuteşte să-şi termine romanul. Începuse să scrie cronici şi articole la „L'Indépendance roumaine“ şi „Rampa“, dar era obligat să scrie cinci-şase articole pe săptămînă şi Mihail suferea de această corvoadă care-l istovea inutil.

În primăvara aceea gruparea „Criterion“ a fost zguduită de o nouă „criză“. Gabriel Negri organizase la Operă un spectacol de dans care avusese un mare, neaşteptat succes. În antract, Floria Capsali, care-i fusese profesoară, nu-şi putuse stăpîni un acces de gelozie şi mărturisise, în faţa unui grup de gazetari, că Gabriel Negri interpretase *L'après-midi d'un faune* printr-o prismă de pederast. Programul, somptuos, pe care-l tipărise Gabriel, conţinea printre altele şi texte de Mircea Vulcănescu şi Petru Comarnescu. A doua zi „Credinţa“ a publicat o notiţă din care se lăsa a înţelege că „Criterionul“ încurajează pederastia. Întîlnindu-l pe Sandu Tudor la cafeneaua „Corso“, Vulcănescu s-a dus să-i ceară socoteală. Nu ştiu ce i-a răspuns Sandu Tudor, dar, în cursul discuţiei, Alexandru Tell, care era de faţă, l-a pălmuit şi l-a provocat la duel. Asta a dezlănţuit o lungă şi odioasă campanie contra lui Vulcănescu, Tell, Comarnescu şi Gabriel Negri. În fond, aşa cum înţelesese repede Ministerul de Interne, care o încuraja din răsputeri, campania urmărea compromiterea „Criterionului“. Toate invidiile şi geloziile stîrnite şi alimentate de succesul nostru fără precedent îşi puteau lua revanşa. Îndeosebi articolele, nu întotdeauna semnate, ale lui Zaharia Stancu şi Petru Manoliu au întrecut măsura amintind — minus talentul literar — pamfletele lui N.D. Cocea împotriva monarhiei. Dar campania era odioasă pentru că o duceau cîţiva gazetari şi scriitori împotriva altor scriitori şi artişti, şi o duceau ştiind bine că motivele erau neîntemeiate. Dar datorită acestor reportaje senzaţionale „Credinţa“ şi-a înzecit tirajul şi a ajuns cea mai populară gazetă de după-amiază. Scandalul constituia pentru guvern o foarte utilă diversiune. Pe de altă parte, Ministerul de Interne voia cu orice preţ să paralizeze activitatea „Criterionului“, grupare de intelectuali extrem de suspecţi şi cu atît mai primejdioşi cu cît deveniseră prea populari.

Aşa cum era de aşteptat, „Credinţa“ şi Sandu Tudor au fost condamnaţi în procesul de calomnie intentat de Tell şi Vulcănescu. Dar, evident, prea puţini cititori au aflat de condamnare, pentru că ziarele au publicat notiţa în aşa fel încît să nu poată fi uşor descoperită. În plus, Sandu Tudor a făcut recurs şi apoi apel, astfel că atunci cînd a fost definitiv condamnat — la 1 leu despăgubire — scandalul fusese uitat. Între timp, „Criterionul“ îşi încetase activitatea. Prilejul l-a constituit o manifestaţie studenţească, pe care Prefectura Poliţiei a încercat s-o risipească — după ce o lăsase să ia proporţii — aducînd la „Fundaţia Carol“ o companie de jandarmi.

Rezultatele campaniei „Credinţei“ au fost dezastruoase. Prietenii vechi sau noi — ca cea între Sandu Tudor şi

Vulcănescu, Floria Capsali şi Gabriel Negri, sau Petru Comarnescu şi Petru Manoliu — au fost rupte, Gabriel Negri a suferit un şoc nervos care l-a ţinut mulţi ani departe de scenă, iar Petru Comarnescu n-a mai îndrăznit, cîtva timp, să conferenţieze, şi nelimitatele lui posibilităţi de animator cultural au rămas multă vreme neutilizate. Datorită campaniei „Credinţei“ unitatea grupului „Criterion“ a fost sfărîmată ; şi tensiunea politică a anilor 1935 — 1939 n-a făcut decît să adîncească spărtura. Tell publicase, în 1934, o revistă sub titlul „Criterion“, dar colaborările erau condiţionate, iar după cîteva numere revista şi-a încetat apariţia.

*

De „Ziua Cărţii“ 1934, Editura „Cugetarea“ a publicat *India*, volum în care adunasem o parte din articolele tipărite în „Cuvîntul“ şi cîteva din textele conferinţelor pe care le ţinusem la Radio. Cred că tot de „Ziua Cărţii“ a apărut şi romanul lui Sebastian *De două mii de ani*, cu prefaţa lui Nae Ionescu. Îmi aduc aminte că Sebastian venise într-o după-amiază să mă vadă, palid, aproape desfigurat. „Mi-a dat Prefaţa, mi-a spus. E o tragedie. E o condamnare la moarte“, a adăugat, întinzîndu-mi manuscrisul Profesorului. L-am citit cu emoţie, dar şi cu strîngere de inimă. Iuda suferă pentru că trebuie să sufere, scria Nae Ionescu. Şi explica de ce : evreii refuzaseră să recunoască pe Mesia în Iisus Christos. Şi suferinţa aceasta în istorie reflecta într-un anumit sens destinul poporului evreu, care, tocmai pentru că refuzase creştinismul, nu putea fi mîntuit. *Extra Ecclesiam nulla salus.*

Pentru cineva care scrisese că „evreii sînt nişte întîrziaţi pe drumul mîntuirii“, care studiase Kabbala şi mistica iudaică şi spunea (prin 1927—1928, pe vremea studenţiei mele) : „Mă simt de multe ori ispitit să las şi gazetărie, şi politică, şi să mă consacru studiilor mele ebraice“ — prefaţa proaspăt scrisă însemna o retragere pe poziţii considerabil mai rigide. Evident, şi eu şi Sebastian înţelegeam originea şi rostul acestei rigidităţi. Profesorul ştia

cum că va fi citit de un anumit public de extrema dreaptă şi voia să arate în ce sens vedea el problema evreiască : o vedea, în primul rînd, în termeni religioşi, ceea ce îi îngăduia să n-o judece pe plan politic, nici social.

Mihail Sebastian nu discuta dreptul Profesorului de a gîndi astfel. Ceea ce îl mîhnise era faptul că Nae Ionescu alesese tocmai acest prilej — prefaţa la primul lui roman — ca să-şi expună concluziile la care ajunsese de curînd. Dar, repeta, el îi ceruse prefaţa, o aşteptase atîtea săptămîni, în timp ce volumul era deja cules, şi nu voia să dea înapoi, oricît de mult avea să-l coste această fidelitate...

Niciunul din noi nu bănuia atunci cît de mult avea să-l coste. Romanul a fost atacat de majoritatea presei, de la extrema stîngă la extrema dreaptă. Toată stînga i-a reproşat lui Sebastian că încurajează o diversiune seculară, acceptînd interpretarea lui Nae Ionescu că antisemitismul îşi are o origine şi o explicaţie de ordin religios. Belu Silber a scris un violent articol în „Şantier“, care l-a silit pe Sebastian să rupă relaţiile cu el pentru multă vreme. Pe de altă parte, Petru Manoliu scria în „Credinţa“ că „Mihail Sebastian trebuie împiedicat să respire“, nu-mi mai amintesc pentru ce motive. Mihai păstra cu grijă toate aceste articole, recenzii şi injurii, pentru că încă din vara aceea se hotărîse să scrie un volumaş, *Cum am devenit huligan*, în care să le răspundă la fiecare explicînd în acelaşi timp sensul romanului şi motivul pentru care publicase prefaţa lui Nae Ionescu. Dar acele luni din vara şi toamna anului 1934 au alcătuit o grea încercare pentru Sebastian. Ne vedeam aproape zilnic şi încercam să-i dau curaj. Aşa cum a mărturisit în dedicaţia de mai tîrziu pe volumul *Cum am devenit huligan*, găsise în mine singurul sprijin într-un timp „cînd toate se prăbuşeau în jurul lui“.

Îl vedeam, fireşte, pe Nae Ionescu şi discutam cu el presupoziţiile prefeţei. Îi mărturisisem că argumentul „Iuda suferă pentru că trebuie să sufere“ (argument de tip hegelian) nu mă convinsese, pentru că pleca de la un fapt istoric — suferinţele evreilor — şi-i căuta originea şi sensul într-o taină : Întruparea. I-am mai spus că nu înţeleg cum am putea afirma că evreii, sau oricare alt popor necreştin, nu vor fi mîntuiţi ; asta ar însemna că ne substituim lui Dumnezeu. Nici un teolog nu poate şti ce va hotărî Dumnezeu. Nici un om nu poate pretinde că ştie ce se va întîmpla *în absolut,* dincolo de istorie. Am adăugat că aş vrea să discut toate acestea într-un articol din „Vremea" şi Nae Ionescu m-a încurajat să-l scriu. „Îmi vine greu să-l scriu, i-am spus. Nu pentru că vă critic, ci pentru că e primul articol pe care-l scriu despre dumneavoastră şi se întîmplă să fie un articol negativ." „Aşa se întîmplă întotdeauna, m-a consolat Nae Ionescu. Dacă discipolul are ceva de spus, începe prin a spune de ce nu e de acord cu maestrul lui, şi numai după aceea mărturiseşte unde, şi pînă la ce punct, e de acord. Evident, vor veni la mine unii şi alţii şi-mi vor spune : «Ei, ai văzut ce-ţi făcu bunul dumitale discipol şi admirator ?» Dar eu am să mă prefac că n-am văzut..."

În vara aceea am publicat două mari articole în „Vremea", care au iritat pe Racoveanu. Racoveanu se supărase pe Sebastian după ce-i citise romanul. Acum părea că se supără şi pe mine : nu-i plăcuse gestul meu (să-l critic pe Profesor !) şi ataca cu destulă asprime presupoziţiile teologice ale tezei mele. Racoveanu şi-a publicat articolele în „Credinţa" şi i-am răspuns, fără să mă supăr, în „Vremea". Cîtva timp prietenia noastră a trecut printr-o criză, dar am făcut totul ca s-o păstrez. Dar Racoveanu şi-a rărit de atunci vizitele, fiindu-i teamă să nu-l întîlnească pe Sebastian.

*

Către mijlocul lui august am plecat la Berlin, ca să pun la punct documentaţia recentă în legătură cu teza şi să consult periodicele de orientalism inaccesibile în ţară. Stadtbibliothek din Berlin era cea mai apropiată dintre marile biblioteci, iar pe de altă parte aflasem că viaţa în Germania era mai ieftină decît în Franţa sau Anglia. Am tras direct la gazda pe care mi-o găsise un prieten, în Berlinerstrasse, Charlottenburg. Oraşul m-a cucerit din

prima zi, fără să fi putut înţelege de ce. Era prima mea călătorie în Germania ; îndrăgostit cum eram de Italia, de Grecia, de Orient, îmi fusese teamă că am să fiu dezamăgit. Surpriza şi încîntarea mea au fost cu atît mai neaşteptate. Regăsisem misterul şi farmecul Berlinului din *Remember* al lui Mateiu Caragiale. Nu mă tulburau decît flamurile roşii cu svastici, fluturînd deasupra clădirilor, şi cămăşile cafenii sau negre pe care le vedeam pe stradă. Dar foarte curînd nu le-am mai văzut. Mă plimbam prin Berlin numai nopţile. De dimineaţă pînă seara tîrziu lucram la Stadtbibliothek. Lucram ca pe vremuri la Roma sau la Calcutta, de la deschiderea bibliotecii pînă la închidere. Şi mă întorceam întotdeauna acasă cu un ghiozdan încărcat cu cărţi, pe care le consultam sau le citeam în cursul nopţii. În acele cinci-şase săptămîni cît am rămas la Berlin, am pus la punct bibliografia recentă pentru *Yoga* şi am adunat destul material pentru *Alchimia asiatică* şi *La Mandragore.* În afară de un student român, care locuia la aceeaşi gazdă, şi de Nicolae Argintescu, nu vedeam pe nimeni. Ar fi trebuit, desigur, să încerc să cunosc cîţiva din indianiştii sau istoricii religiilor din Berlin, dar mi-era teamă că mă voi lăsa antrenat în vizite, întîlniri şi discuţii, şi timpul meu era măsurat. Îmi făgăduisem să-i întîlnesc în vara următoare, cînd voi reveni la Berlin (pentru că experienţa mă încîntase într-atît, încît mă hotărîsem s-o repet în fiecare vară).

Pe Nicolae Argintescu nu-l mai văzusem de la plecarea mea în India. Îl cunoscusem mai bine în vara anului 1927 cînd, împreună cu el şi cu Romulus Cotaru, petrecusem aproape două luni la Geneva. Se afla la Berlin de cîţiva ani, lucrînd vag la o temă de doctorat în estetică. Dar, cum mi-a mărturisit chiar el, importantă era cercetarea în sine, nu rezultatul cercetării. Nu ştiu dacă a apucat să-şi treacă teza de doctorat la Berlin, deşi a mai rămas acolo încă vreo trei-patru ani. Îl interesau atîtea lucruri, încît i-ar fi fost greu să se concentreze asupra unui singur subiect. Scria de altfel anevoie, laborios, revenind necontenit asupra paginilor scrise, corectîndu-le, „purificîndu-le“. Era obsedat de perfecțiunea formală. Admira pe Dan Botta și pentru extraordinara lui rigoare stilistică. Mi-a arătat un lung articol despre Botta, care mi-a plăcut, și i-am sugerat să-l publice în revista „Azi“. Iar pentru că mărturisea că nu cunoaște pe nimeni, l-am asigurat că voi prezenta chiar eu articolul și mă voi îngriji de corecturi. (Și aproape am regretat mai tîrziu că-mi luasem această răspundere. Argintescu mi-a cerut de mai multe ori manuscrisul înapoi ca să schimbe un cuvînt, să adauge o virgulă. Apoi mi-a scris multe scrisori, la București, indicîndu-mi cum trebuie tipărit articolul, cu ce fel de literă, tremurînd deja la gîndul că vor fi greșeli de tipar, întrebîndu-mă dacă redacția va fi dispusă să publice o erată etc. Iar după ce a apărut articolul pe care-l corectasem personal, cu o meticulozitate de care nu se învrednicise nici una din cărțile mele — Nicolae Argintescu a continuat să-mi scrie întrebîndu-mă de „ecourile“ articolului lui, întrebîndu-mă ce cred după ce l-am recitit, precizînd că un asemenea text se lasă descifrat numai după repetate lecturi și cîte altele...)

Îl întîlneam pe Argintescu aproape în fiecare zi, la bibliotecă, și uneori, serile ne plimbam împreună în Charlottenburg. Îl ascultam întotdeauna cu încîntare. Nu atît pentru lucrurile interesante pe care le spunea, ci mai ales pentru fantastica părere pe care o avea despre sine. Mă fascina orgoliul lui nemăsurat, universurile imaginare în care trăia (căci mărturisea că are destinul lui Don Juan și i se întîmplau tot felul de aventuri extraordinare), mă fermeca certitudinea absolută în geniul lui. Avea atunci vreo 30 de ani, și nu scrisese decît cîteva articole — dar înțelegeai că le prețuiește mai mult decît tot ce scrisese întreaga „generație tînără“. Și înțelegeai de asemenea că era fericit că există, că încă nu se dezmeticise din stupoarea pe care i-o provocase propria lui epifanie : se descoperea în fiecare zi mai înzestrat, mai genial, mai unic. Mă despărțeam de el cu regret, mai ales în nopțile cînd îmi dăduse a înțelege că, în fond, nu prea era mare lucru de capul meu, că experiența mea indiană era, culturalicește vorbind, periferică, iar cunoașterea limbii sanscrite irelevantă ; că *Maitreyi* era un roman ratat, că așa cum înțelegeam eu suplinirea catedrei lui Nae Ionescu nu era interesant, că dacă ar fi avut-o *el* i-ar fi dat o cu totul altă anvergură, așa cum s-ar fi întîmplat și cu „Criterion“, dacă ar fi fost *el* în țară...

M-am întrebat de mult de ce mă fascinează oamenii care au și proclamă o exaltată opinie despre ei, de ce mă atrag ratații megalomani, scriitorii care suferă de delirul grandorii, oamenii obscuri, mediocri, care plesnesc de orgoliu, în ochii cărora nu citești decît beția rece a triumfului absolut. Nu cred că am găsit vreun răspuns valabil. Dar am ținut să notez aici această stranie atracție, pentru că, bănuiesc, își are și ea înțelesul ei...

*

M-am reîntors pe la sfîrșitul lui septembrie, și din acea lungă călătorie într-un vagon de clasa a III-a, de la Berlin la București, îmi aduc aminte de subiectul unui roman, pe care l-am imaginat privind pe fereastră pădurile înecate în brumele serii. Înainte de război, prin 1910—1912, doi tineri se întîlnesc într-o vacanță de vară, la Techirghiol sau Movila, se îndrăgostesc unul de altul și chiar se logodesc în taină. Din felurite motive nu se pot căsători și se despart. După cîțiva ani se căsătoresc fiecare, au copii, se lasă prinși și duși de viață. Vine și trece războiul. Trec anii. Se reîntîlnesc după 20 de ani, amîndoi liberi, și dragostea de la început se reaprinde. De abia acum se pot căsători. De abia acum începe adevărata lor viață...

Mi-ar fi plăcut să pot scrie romanul acesta, dar nu îndrăzneam să mă apuc de altceva înainte de a fi încheiat trilogia *Întoarcerea din Rai*. Subiectul m-a urmărit multă vreme. Mi-am adus din nou aminte de el în iunie 1949, la Paris, cînd am început să scriu *Noaptea de Sînziene*. Fără îndoială, mă pasiona încă de pe atunci, cînd abia împlinisem 27 de ani, misterul recuperării „timpului pierdut“, speranţa că totul poate fi salvat dacă ştim să începem viaţa *ab initio*. Şi poate credinţa aceasta în posibilitatea de a „renaşte“ printr-o întoarcere „la începuturi“ mi-a îngăduit, cîţiva ani mai tîrziu, să înţeleg caracteristica esenţială a omului societăţilor arhaice şi tradiţionale, pe care am analizat-o în *Le Mythe de l'éternel retour*.

De abia ajuns la Bucureşti, m-am apucat să pregătesc volumul de eseuri *Oceanografie*, pe care-l făgăduisem lui Virgil Montaureanu, de la librăria „Cultura Poporului“, librăria favorită a scriitorilor, unde ne dădeam adesea întîlnirile. Virgil Montaureanu era un mare entuziast al literaturii române moderne, şi într-o vreme în care, afară de prea puţine excepţii (M. Sadoveanu, Ionel Teodoreanu, Cezar Petrescu) cumpărătorii cereau aproape exclusiv romane franţuzeşti sau traducerile romanelor anglo-americane. Virgil Montaureanu se trudea să impună cărţile scriitorilor români, mai ales ale celor tineri. Cînd îmi propusese să editeze un volum de eseuri, acceptasem cu bucurie. Ţineam mult să adun laolaltă eseurile recente, pentru că fuseseră scrise în acest scop. Credeam pe atunci, aşa cum cred şi astăzi, că anumite articole şi eseuri cîştigă dacă sînt citite sau recitite împreună într-o carte. Cîştigă, adică îşi revelează dimensiuni care nu sînt evidente la o primă lectură, în periodicele unde au apărut. Anumite aluzii sau observaţii laterale dintr-un articol sînt reluate, sau îşi găsesc completarea, în alte texte, scrise mai tîrziu ; dar asta nu se vede decît dacă articolele sînt adunate în volum. Cu acest gînd îmi scrisesem seria de articole din „Vremea“, ale căror titluri începeau cu „Despre...“ („Despre un aspect al eternităţii“, bunăoară.) Mă gîndeam nu atît la cititorii „Vremii“, cît la cei ai volumului de mai tîrziu.

Selecţia şi corectarea textelor care trebuiau să alcătuiască *Oceanografie* nu mi-au luat prea mult timp. Am scris de asemenea o „Prefaţă propriu-zisă“, care ocupă în volum 17 pagini şi care nu e lipsită de interes. Mărturiseam acolo că, dacă aş fi putut, aş fi scris o prefaţă pentru fiecare din cărţile mele anterioare, chiar şi pentru

romane, căci numai aşa un autor poate sta de vorbă *direct* cu cititorii. Dar mărturiseam şi alte multe lucruri, cu o îndrăzneală care ar fi putut trece drept inconştienţă, pentru că ce spuneam despre mine nu era deloc măgulitor. Mărturiseam, de pildă, că, „de felul meu foarte liniştit, foarte calm, mă cuprinde panica de cîte ori trebuie să scriu ceva pentru public, sau să vorbesc unui anumit public. (Cei care au avut prilejul să mă asculte, ştiu ce penibil mă bîlbîi şi cu cîtă greutate îmi păstrez firul gîndului.)

Mi se pare, atunci, că oamenii aceia aşteaptă de la mine un adevăr de care au urgentă nevoie...“ Şi continuam : „Şi atunci mă grăbesc, sar peste obstacole, fac greşeli de limbă şi de logică (dar ce importanţă pot avea toate acestea ?) numai ca să pot ajunge mai repede la ţintă.“

Ani de zile mărturisirile acestea au fost copios reproduse şi răstălmăcite. În *Rînduiala* lui Ernest Bernea şi D. C. Amzar, unul din redactori scrise că, în cazul meu, „graba face treaba“ şi încercase să-mi explice comportamentul şi activitatea mea culturală prin această obsesie. N-am răspuns niciodată acestor critici. Ştiam bine că eu singur le încurajasem, că de fapt le provocasem, odată ce pătrunsesem în arenă „fără gardă“. Oricine mă putea lovi, folosindu-se de propriile mele indiscreţii. Dar eu mărturisisem toate acestea, în primul rînd „graba“ mea, pentru ca să-mi trezesc cititorii, să-i silesc să înţeleagă că „nu aveam timp“. Repetam că „sîntem blestemaţi să ne consumăm inutil timpul“, că nu ştim să „stăpînim şi să fecundăm timpul“.

Cu o egală imprudenţă mărturiseam că s-ar putea să existe greşeli, contradicţii, incoerenţe în cartea mea, dar adăugam că asta n-are nici o importanţă. Şi deschideam cartea cu un articol intitulat „Invitaţie la ridicol“, vorbeam „Despre adevărurile găsite la întîmplare“, „Despre fericirea concretă“, despre „Moda bărbătească“, despre sex, despre romanul poliţist, despre femeile superioare şi alte multe de acest fel, care au derutat pe profesorii şi colegii mei şi au indignat cîteva spirite grave şi severe.

Cu toate acestea, cartea a avut destul succes, mai ales printre tineri. Într-un anumit sens, *Oceanografie* inaugura un nou tip de eseu în literatura românească : proză personală, neglijent şi rapid scrisă, eliberată de interdicţiile şi inhibiţiile academice. Cartea amintea pe Nae Ionescu şi Eugenio d'Ors şi anticipa proza filozofică şi eseistică din preajma celui de-al doilea război mondial, cînd autori ca Gabriel Marcel sau Jean Paul Sartre nu şovăiau să filozofeze plecînd de la întîmplări personale, de la evenimente cotidiene. Republicam *Cinci scrisori către un provincial,* scrise între 1932—1933, şi un mare număr de *Fragmente* publicate în „Cuvîntul" şi „Vremea" în aceeaşi perioadă, dar în majoritatea lor extrase din *Jurnalul* şi caietele mele de note. Şi încheiam volumul cu un articol, *Invitaţie la bărbăţie,* care era de fapt o invitaţie la bucurie şi nădejde : „Există atîta moarte în jurul meu, încît nici nu ştiu cum să-mi comprim sălbatica bucurie că din toate aceste cadavre va creşte mîine o altă lume."

Într-un anumit sens, era adevărat. Morţile şi cadavrele acestea le cunoşteam. Dar mai ales le prevesteam într-un viitor foarte apropiat. Nu uitasem sirena de la Atelierele „Griviţa" ; nici gloanţele din noaptea de 30 decembrie pe peronul gării din Sinaia, care au costat viaţa preşedintelui de Consiliu, I. Gh. Duca, nici studenţii şi jandarmii care invadaseră Sala „Fundaţiei Carol", nici sfărîmarea prieteniilor şi „despărţirea apelor", care puseseră capăt „experienţei Criterion". Unii din noi, destul de puţini de altfel (Camil Petrescu, Sebastian, Vulcănescu şi alţi cîţiva) erau tulburaţi de venirea lui Hitler la putere. Neliniştea şi teama mea nu erau legate numai de asemenea evenimente politice. Presimţeam de mult, din adolescenţă, că nu vom avea timp. Simţeam acum nu numai că timpul ne este măsurat, dar că va deveni curînd un timp terifiant (timpul „terorii Istoriei"). Încercam să mă apăr printr-o deznădăjduită, paradoxală răsturnare a tuturor valorilor : acceptam morţile din jurul meu, le acceptam şi

pe cele care ştiam că vor veni, ca un sindrom al lumii noi care va trebui să se nască. Pentru mine personal, asta însemna în primul rînd că va trebui „să mă grăbesc", să apuc să spun ceea ce mi se părea că trebuie spus cît mai e timp, cît mi se mai îngăduia să spun.

*

În noiembrie am deschis cursul despre „Metafizică şi Mistică" şi seminarul în care discutam *De docta ignorantia* a lui Nicolaus Cusanus. La lecţia de deschidere, amfiteatrul era tot atît de îmbulzit ca în anul trecut, dar, după cîteva luni, admiratorii şi admiratoarele au început să se retragă şi am rămas cu studenţii mei fideli. Începusem acum să-i cunosc mai bine. Mulţi erau de la Politehnică, de la Teologie, de la Medicină. Printre studenţii care au lucrat la seminar îmi aduc aminte de Mihail Şora şi Mariana Klein (devenită curînd după aceea soţia lui), de Axente Sever Popovici, de alţi cîţiva, ale căror nume le-am uitat, dar nu le-am uitat figurile, nici inteligenţa, nici umorul. (Bunăoară, acel tînăr licenţiat în Drept care afirma că latineasca lui Cusanus e prea simplă pentru el, de aceea, probabil, nu-l poate înţelege. Şi acea misterioasă, inteligentă, originală doamnă, admiratoare frenetică a lui Nae Ionescu, care urmărea toate cursurile şi seminariile noastre şi publicase un articol surprinzător despre *Întoarcerea din Rai.*)

În toamna sau iarna aceea l-am cunoscut pe Lucian Blaga. L-a adus, într-o seară, Marietta Sadova. M-a privit cu simpatie, zîmbind, şi mi-a mărturisit că citise *Maitreyi* mai ales pentru că ştia de mult, din *Birhadaranyaka-Upanisada,* de Maitreyi, soţia lui Yajnavalkya, şi voise să vadă dacă în romanul meu reluam, chiar camuflat, lecţia de metafizică pe care i-o făcuse Yajnavalkya, ca să-i reveleze modul de a fi al lui *atman.*

Cercul prietenilor rămăsese acelaşi şi continuam să ne vedem cu regularitate. Începusem să mă împrietenesc cu

Camil Petrescu, în pofida faptului că arareori îi plăcea ce scriam. Mă împrietenisem însă destul de bine cu Belu Silber şi cu atît mai mult m-a mîhnit un articol al lui, în „Şantier", în care, printre altele, spunea că sînt „puţin mistic, puţin agent de siguranţă". Cîteva zile după aceea, a venit să mănînce la noi, ca şi cum nimic nu s-ar fi întîmplat. I-am spus : „Belu, tu mă cunoşti, ştii cum îmi cîştig viaţa, ştii cît de mult muncesc ca să-mi pot plăti chiria, să-mi pot cumpăra cărţi, să-mi pot invita prietenii la masă. Cum de-ai putut scrie, atunci, că sînt «puţin agent de siguranţă» ?" A început să rîdă : „Eşti mai naiv decît credeam, mi-a răspuns. Asta n-are nici o importanţă. Asta face parte din jargonul gazetăriei marxiste. Eu sînt silit să atac poziţia ta ideologică şi o fac utilizînd clişeele clasice, dar ţin la tine ca om şi preţuiesc prietenia ta..." L-am privit întristat. „Îmi pare rău, i-am spus. Eu am altă concepţie despre prietenie şi chiar despre gazetărie..." Cred că nu ne-am mai văzut de atunci.

*

Iarna 1934—1935 mi s-a părut foarte scurtă. Sperasem să pot completa revizuirea tezei, utilizînd documentaţia pe care o adusesem de la Berlin. Sperasem de asemenea să pot încheia volumul *Alchimia asiatică* şi să lucrez mai cu spor la ediţia Hasdeu. N-am reuşit să termin decît prima fasciculă din *Alchimia asiatică*, în care discutam alchimiile indiană şi chineză. O parte din text a apărut în „Vremea", iar cartea a fost editată tot de V. Montaureanu, în primăvara anului 1935. În fasciculele următoare îmi propuneam să prezint alchimiile babiloniană, greco-egipteană şi arabă. N-am apucat să public, în 1937, decît volumul despre *Cosmologie şi alchimie babiloniană*, în care, după cum se ghicea chiar din titlu, orizontul cercetării se lărgise considerabil. (În capitolele despre cosmologie discutam simbolismul „Centrului lumii" şi ideologia implicată în modelele exemplare ale oraşelor şi templelor, probleme care vor fi reluate în *Traité d'histoire des religions* şi *Le Mythe de l'éternel retour*.) Imensele materiale despre alchimiile greco-egipteană şi arabă, pe care începusem să le adun încă din ultimul an de liceu, au rămas neutilizate, împreună cu atîtea alte note şi manuscrise, în biblioteca lăsată în ţară. (Cînd, în 1955, pregăteam *Forgerons et alchimistes*, în care am folosit o parte din documentarea volumaşelor publicate în 1935 şi 1937, am stat la îndoială dacă n-ar trebui să prezint şi alchimia arabă. Pînă la urmă am renunţat.)

În afară de Nae Ionescu, Octav Onicescu şi alţi cîţiva, nu cred că cercetările mele despre alchimie au interesat prea mult. Camil Petrescu mă întreba foarte sincer de ce-mi pierd timpul cu asemenea subiecte aride şi irelevante, de ce nu studiez bunăoară o problemă de estetică. Douăzeci de ani după apariţia *Alchimiei asiatice*, interpretarea pe care am propus-o e aproape unanim acceptată. Încercam să arăt că alchimia nu e o pre-chimie, nu e o ştiinţă elementară, ci o tehnică tradiţională, implicînd totodată o cosmologie şi o soteriologie. În măsura în care ţinem seama de acest lucru, alchimia poate deveni o problemă interesantă, căci studiul ei ne poate lumina o fază obscură din istoria spiritului. Considerată o pre-chimie, o ştiinţă embrionară, în stadiu infantil, studiul alchimiei îşi pierde orice valoare culturală, devenind o simplă curiozitate erudită. Şase luni după apariţia *Alchimiei asiatice*, C. G. Jung ţinea la „Eranos" o conferinţă despre valoarea psihologică a alchimiei, care va fi publicată în 1936, şi care a fost punctul de plecare al unor serii de studii încheiate un sfert de veac mai tîrziu.

Nu izbutisem în acea iarnă a anului 1935 să completez *Yoga*, dar primele capitole fuseseră deja traduse, din englezeşte în româneşte, de Lydia Lax şi Wendy Noica. Iar din ediţia Hasdeu, nu pregătisem decît textul *Poeziilor* şi al celor două versiuni ale admirabilei nuvele *Duduca Mamuca*. Făgăduisem lui Ciornei *Huliganii* pentru acel an, dar mi-am dat repede seama că nu voi putea scrie romanul decît în timpul vacanţei de vară. Aveam totuşi mare nevoie de bani. (De la *Oceanografie* şi *Alchimia asiatică* nu primisem drepturi de autor, dar comandam mereu cărţi prin Virgil Montaureanu şi nu i le plăteam.)

Am acceptat propunerea lui Georgescu-Delafras să public un volum în editura lui, „Cugetarea“. Pentru că fragmentele din *Jurnalul* indian apărute în „Azi“ fuseseră citite cu mare interes, m-am hotărît să mai adaug încă 100—150 de pagini, să le adnotez şi să le public sub titlul *Şantier*.

Am regretat mai tîrziu că alesesem această soluţie ca să-mi pot plăti chiria pe încă şase luni. Nu pentru că aş fi socotit o excesivă indiscreţie publicarea unor fragmente dintr-un jurnal relativ recent. (În ceea ce mă privea, nici o indiscreţie nu mi se părea excesivă.)

Dar Delafras crezuse că-i voi da un roman. Într-adevăr, îi vorbisem de *Şantier* ca de un „roman indirect“ (şi am scris şi o prefaţă ca să explic ce înţelegeam prin acest termen). Asta m-a silit, pe de o parte, să renunţ la o seamă de observaţii, note, reflecţii, impresii de călătorie, care alcătuiau un aspect important şi caracteristic al jurnalului. Pe de altă parte, m-am silit să accentuez elementul „romanesc“, subliniind şi îngroşînd anumite episoade şi adăugînd, în paranteze, tot felul de detalii în legătură cu pensiunea doamnei Perris — ceea ce, în cele din urmă, dăuna unităţii de stil a jurnalului. Pentru că destul de multe pagini fuseseră reproduse sau utilizate în *Maitreyi*, am fost silit să renunţ la perioada cea mai dramatică — Bhowanipore şi Svarga-*ashram* —, suprimînd adică tocmai paginile în care notasem şi comentasem experienţele mele indiene cele mai autentice. *Şantier* prezintă aproape exclusiv viaţa mea într-o pensiune anglo-indiană şi insistă, exagerat, asupra aspectelor ei cele mai exterioare. Cînd, cîţiva ani mai tîrziu, începusem să regret soluţia pe care o alesesem, îmi spuneam că ar fi trebuit să public *Jurnalul* în întregimea lui, cu foarte puţine adnotări şi fără să încerc să-l transform în „roman indirect“ ; adică, fără adaosurile mai mult sau mai puţin patetice cu care-l împănasem ca să-l fac mai senzaţional.

Nu m-am consolat niciodată că, în acei ani cînd îmi îngăduiam toate libertăţile, am ales soluţia hibridă a „romanului indirect“. Dacă l-aş fi publicat integral, *Jurnalul* indian ar fi fost o carte semnificativă. Ar fi inaugurat, în România, un gen literar care probabil că va deveni popular, în literatura europeană, în vreo zece-douăzeci de ani. Cred, într-adevăr, că multiplele „crize“ prin care au trecut romanul, teatrul, filozofia sistematică vor încuraja un nou „gen literar“, greu de definit deocamdată, dar care va fi departe atît de expresiile tradiţionale ale scrierilor filozofice, ale eseului şi criticii, cît şi de jurnalul intim tip Goncourt sau Amiel. Scrieri în aparenţă hibride, ţinînd atît de carnetul de note şi jurnalul intim, cît şi de stilul monografiei erudite, al corespondenţei, al reflecţiei filozofice, al problematicii politico-sociale sau al istoriografiei.

*

În primăvara aceea, împreună cu Mihail Sebastian, Dan Botta şi alţi cîţiva tineri autori, am devenit membri la Societatea Scriitorilor Români. Toţi speram într-o reînnoire radicală a Societăţii. De cînd se înfiinţase „Săptămîna cărţii“ şi „Fundaţiile Regale“ îşi începuseră activitatea editorială, scriitorii dobîndiseră un anumit prestigiu. Pînă atunci, numai un Rebreanu sau Mihail Sadoveanu reuşiseră să trăiască exclusiv din scris. Deşi se bucurau de tiraje enorme, Ionel Teodoreanu continua să practice avocatura, iar Cezar Petrescu făcea gazetărie. Dar „Fundaţia Regală pentru Literatură şi Artă“ anunţase o serie de colecţii — eseu, filozofie, roman, poezie, ediţii critice, traduceri şi altele — şi aproape toţi scriitorii de o anumită valoare, chiar şi cei foarte tineri, începuseră să primească avansuri pentru viitoarele cărţi sau traduceri. Generalul Condeescu, el însuşi scriitor şi mare prieten al scriitorilor, fusese numit directorul „Fundaţiilor Regale“. Cîţiva tineri, în frunte cu Mircea Damian, îl convinseseră să-şi prezinte candidatura la preşedinţia Societăţii Scriitorilor

Români. Sperau astfel să obţină cît mai mult pentru breasla scriitorilor : pensii, ajutoare pentru boală şi altele. Cînd Mircea Damian venise să mă roage să figurez în comitetul prezidat de Condeescu, şi avînd ca secretar pe N. I. Herescu, mi-a spus : „Trebuie să-l alegem, domnule, pe general. Ne face Palat !..." Într-adevăr, Palatul Scriitorilor a fost înscris chiar în acel an în programul Societăţii. Curînd s-a votat Legea Timbrului Cărţii şi sumele au început să se adune. Palatul trebuia să fie clădit în toamna anului 1939. Dar în acea toamnă începuse deja războiul.

Aşa cum era de aşteptat, noul comitet a fost ales cu o zdrobitoare majoritate. Cu prilejul alegerii, am cunoscut sau am reîntîlnit o seamă de scriitori, tineri şi bătrîni, pe care nu-i vedeam pînă atunci decît la „Ziua Cărţii". Nu frecventam cafenelele — „Capşa" sau „Corso" — nici cenaclurile literare. Nu numai pentru că nu prea aveam timp, dar mai ales pentru că scriitorii se întîlneau de obicei înainte de amiază sau către seară, cînd eu trebuia să stau acasă, să lucrez. Îmi aduc aminte că Mircea Damian mă întreba, de cîte ori mă întîlnea : „De ce nu vii, domnule la cafenea, să te mai deştepţi puţin ?" Îi răspundeam că mă duceam din cînd în cînd la „Corso", serile sau chiar noaptea tîrziu. „Nopţile le petrecem la cîrciumă", m-a lămurit Mircea Damian. „Ce Dumnezeu, pînă la vîrsta dumitale nici asta n-ai învăţat ?" N-am vrut să-i spun că asta făceam şi eu, împreună cu prietenii, de cîte ori puteam, mai ales acum, la începutul verii. Dar a trebuit s-o mărturisesc lui Crevedia şi lui George Dorul-Dumitrescu, cînd, întîlnindu-i odată pe amîndoi, mi-au spus că tocmai vorbeau de mine, aşa cum, de altfel, vorbesc mereu — cu tristeţe, cu aprehensiune, căci văzîndu-mă cît lucrez şi cît public şi nezărindu-mă la nici unul din restaurantele şi bodegile pe care le frecventau ei, le era teamă de sănătatea mea. Nu cumva să mă surmenez şi să înnebunesc de tînăr, ca Eminescu, sau să am o congestie cerebrală. M-au implorat să le spun ceva despre viaţa mea, dacă dorm şi mănînc destul, dacă mă duc şi eu din cînd

în cînd la cîrciumă, să mănînc o friptură în sînge, să beau o sticlă de vin. I-am liniştit cum am putut.

Mai tîrziu, după ce-am plecat din ţară, mi-a părut rău că n-am frecventat cafenelele şi cercurile literare. Dar întîlnirile cu prietenii şi camarazii de la „Criterion", de la „Cuvîntul" şi „Vremea" îmi îndestulau nevoia de dialog şi confruntare scriitoricească. Am regretat, totuşi, că n-am frecventat cenaclul „Sburătorul", deşi cunoscusem pe Eugen Lovinescu şi stam adesea de vorbă cu el, la Montaureanu sau în librăria „Alcalay". Cum E. Lovinescu citea tot, citise şi cărţile mele, dar bănuiesc că mă aprecia mai mult ca om de cultură şi gazetar, decît ca romancier. Îi plăcea, însă, că scriam şi publicam mult. „Ştiu că alţii te critică, mi-a spus odată, dar eu le răspund întotdeauna : scriitorul trebuie să scrie..."

Îl întîlneam destul de des pe Liviu Rebreanu, căruia îi plăcuse *Maitreyi*, dar încă şi mai mult *Întoarcerea din Rai*, pe care totuşi o considera imperfectă din punct de vedere artistic. „Păcat, mi-a spus, că i-ai dat drumul aşa cum ai scris-o. Dacă ai fi lucrat-o încă un an, doi, dacă ai fi transcris-o de cîteva ori, ar fi fost o carte mare..." Îl ascultam întristat. Ştiam că avea dreptate. Îmi aduceam aminte de nopţile lui albe, de cazna cu care scria, corecta, recopia, negrăbindu-se niciodată, neacceptînd să predea manuscrisul decît în ziua cînd era cu adevărat mulţumit. Ştiam, pe de altă parte, că, deocamdată, nu pot scrie decît în febră, grăbit, aproape cu frenezie ; că, în sine *acest* fel de a scrie nu e impropriu creaţiei literare (tot aşa scrisese sau dictase Dostoievski cîteva romane) ; că, dacă producţia mea nu atinge un nivel înalt, nu e din vina grabei, ci a puţinătăţii mele. Şi apoi mai ştiam un lucru : că nu mai aveam mult timp înaintea noastră. Plănuisem, pe atunci, vreo douăzeci de cărţi : romane (3—4 volume din ciclul *Întoarcerea din Rai ;* romanul pe care-l „văzusem" întorcîndu-mă din Germania), cîteva cărţi de literatură fantastică, *La Mandragore,* o carte despre mit, alta despre simbolismul religios, *Muntele Magic* (despre simbolismul arhitectonic), *Comentarii la Legenda Meşte-*

rului Manole, completarea lucrării despre alchimiile orientale, o istorie a filozofiei indiene, o monografie despre Hasdeu și tradiția enciclopedică în cultura română (de la Cantemir la N. Iorga), o carte despre concepția morții în credințele și obiceiurile românilor și altele, pe care le-am uitat. Nu voi apuca să scriu decît cîteva din ele pînă la plecarea din țară, dar am scris în schimb altele, la care nu mă gîndisem atunci (bunăoară, *Șarpele*, *Mitul reintegrării*, *Nuntă în Cer* etc.).

Mă grăbeam, deci. Nu numai pentru că aveam necontenit nevoie de bani, dar și pentru că voiam să apuc să prezint începutul unei *opere*, adică o serie de cărți din care să se poată înțelege ce gîndesc, ce iubesc, ce cred și sper eu că ar putea deveni cultura românească, dacă am avea timp, dacă am fi lăsați în pace. Dar mi-era teamă că nu voi apuca să prezint *opera* în întregimea ei. Mă întrebam, adesea, dacă n-ar trebui să procedez altfel ; să mă concentrez, bunăoară, asupra unei, cel mult două cărți. Dar asta ar fi însemnat să renunț la întreg, să aleg doar cîteva fragmente dintr-o *operă* care nu-și găsea sens decît judecată în totalitatea ei. Pe de altă parte, nu eram deloc sigur că, făcînd efortul de a mă „concentra“, aș fi scris o capodoperă. În măsura în care, la acea vîrstă, un autor e în stare să înțeleagă structura și intenția propriei sale creativități, înclinam să cred că nu perfecția formală ar putea salva scrierile mele de caducitate. Am preferat să mă las condus de instinct, să scriu, adică, așa cum scrisesem pînă atunci, oricare ar fi fost riscul. Știam că riscul e considerabil. Pentru că, dacă n-aș fi apucat să public destul, și în diferite domenii, ca să înceapă să se contureze profilul *operei*, cărțile tipărite n-ar fi reușit să-și reveleze acea dimensiune secretă pe care n-o putea scoate la lumină decît totalitatea producției.

Mă întrebam : cum ar fi arătat opera lui Goethe dacă n-ar fi trecut de 40 de ani ? Și cum ar fi arătat opera lui Eminescu sau a lui Hasdeu, dacă și unul și celălalt ar fi putut crea încă douăzeci de ani ? (Creativitatea lui Hasdeu fusese mutilată, dacă nu chiar împietrită, prin moartea Iuliei, cînd Hasdeu abia împlinise 50 de ani.) Evident, orice *operă*, cît ar fi ea de completă, de „rotundă“, nu e „salvată“ decît prin valoarea excepțională a cîtorva din scrierile care o alcătuiesc. Lipsită de cele zece-douăsprezece capodopere, *La Comédie humaine* ar fi fost de mult uitată. Citim cu interes *Physiologie du mariage* sau *Les Employés*, pentru că există *La Cousine Bette*, *Père Goriot* și alte cîteva de aceeași mărime. Iar în cazul lui Goethe, ne interesează *Metamorfoza planetelor* sau textele despre minerale și teoria culorilor, sau chiar *Egmont*, numai pentru că există *Faust*, *Iphigenia* și capodoperele poetice. Datorită acestor piscuri, *orice* fragment din vasta și polimorfa operă a lui Goethe dobîndește greutate și semnificație. Îmi spuneam că dacă voi reuși să scriu o singură carte excepțională, fie roman, fie operă filozofică sau istorică, întreaga mea producție ar putea fi „salvată“, în sensul că va continua să fie citită măcar de o mînă de oameni, care, în acest caz, i-ar putea descifra mesajul revelat de totalitate.

Evident, cunoșteam prea bine riscurile. Nu uitam, bunăoară, lunga perioadă de sterilitate literară pe care a cunoscut-o Goethe, chiar în plină maturitate, datorită, probabil, excesivei lui preocupări pentru problemele științifice. Marele noroc al lui Goethe a fost că a mai trăit după aceea încă vreo 30 de ani, în care timp și-a regăsit creativitatea și a scris alte cîteva capodopere. Mă întrebam dacă pasiunea, timpul și energia pe care le cheltuiam în cercetările mele extraliterare nu-mi vor anula, pînă la urmă, posibilitățile de scriitor. Nu puteam răspunde, dar știam că oricare ar fi răspunsul, nu era nimic de făcut. Nu puteam renunța la aceste aspecte ale „operei“ mele, întocmai după cum Goethe n-a putut niciodată abandona cercetările lui științifice. Exista, de asemenea, riscul de a muri înainte de vreme, așa cum se întîmplase cu mulți scriitori și cărturari români. (Și dintre cărturari mă gîndeam nu numai la Pârvan, mort tînăr, dar după ce-și tipărise *Getica* și *Memoriale*, dar mai ales la V. Bogrea,

„cel mai învățat român“, cum îl numise Iorga, mort la 40 de ani, fără să fi apucat să publice o singură carte ; publicase numai extraordinar de erudite recenzii și scurte articole.)

Dar în acest caz, nu era nimic de făcut. Speram doar că voi fi mai norocos decît atîția din înaintașii mei.

Știam însă un singur lucru : că va trebui să scriu măcar o „carte mare“. Din nefericire, de cîte ori începeam să scriu o nouă carte, îmi spuneam : nu va fi nici asta. Va fi următoarea...

*

Îndată după ce mi-am încheiat cursul la Universitate, m-am apucat de *Yoga*. Generalul Condeescu îi vorbise Regelui Carol, care știa de anii pe care-i petrecusem în India, și citise, pare-se, entuziasmat, *Maitreyi*. Regele a sugerat ca *Yoga* să fie publicată de „Fundații“. Eu mă gîndisem s-o tipăresc în Franța și scrisesem în acest sens lui Paul Geuthner. Dar Al. Rossetti m-a asigurat că totul se poate aranja ; cartea va fi tipărită de „Fundații“ și distribuită în străinătate de „Librairie Orientaliste Paul Geuthner“. În cîteva săptămîni de lucru am pus la punct manuscrisul. Mai rămîneau de tradus ultimele capitole. Cum eram grăbit, și nu îndrăzneam să cer lui Wendy Noica și Lydiei Lax să lucreze în timpul vacanței de vară, am recurs la S. Rivain, pe care mi-l recomandase Alcalay. Rivain trăise mulți ani în Franța și voise chiar să traducă *Maitreyi*. Mi-a tradus ultimele 150 de pagini în mai puțin de o lună și am trimis manuscrisul la tipografie cu un oftat de ușurare. Lucrasem la cartea aceasta, cu intermitențe, aproape șase ani.

Ca în fiecare vară, am urcat cu grupul de prieteni Bucegii și ne-am instalat pentru zece zile la Casa Peștera. Ne-am întors la începutul lui august și m-am apucat îndată să scriu *Huliganii*. Cunoșteam subiectul în liniile lui mari, dar îmi rămînea de precizat un număr considerabil de amănunte. Numai reacțiile, ideile și aventurile lui Petru Anicet îmi erau limpezi, de la scena cu care se deschidea romanul — lecția de pian în Vila „Tycho Brahé“ — pînă la ultima scenă, la cimitir, după înmormîntarea mamei. Acțiunea se concentra, de altfel, în jurul lui Petru și al prietenului lui, Alexandru Pleșa. Fiecare din ei ilustra, în felul lui, un mod de a fi în lume, pe care-l numisem „huliganic“, pentru că implica în același timp o inconștiență împinsă pînă la cruzime și o încredere absolută în ei înșiși. Sensul curent al termenului huligan se referea la grupurile de tineri antisemiți, gata să spargă geamuri sau capete, să atace și să jefuiască sinagogi, să ardă cărți. Nimic din toate acestea nu se întîmpla în romanul meu. Contextul politic, adică mai precis antisemit, al „huliganismului“ era cu desăvîrșire absent. Cu toate acestea, purtarea unui Petru Anicet, Pleșa sau Mitică Gheorghiu era tot atît de violentă și iresponsabilă ca a oricărui huligan de rînd. Ceea ce deosebea personajele romanului meu de alți tineri dinaintea lor, sau contemporani cu ei, era, pe de o parte, brutalitatea cu care intraseră în viață, iar, pe de altă parte, certitudinea lor că dacă „vor învinge“ li se va da dreptate. Evident, nu era vorba de o victorie exterioară, dobîndită prin parvenitism sau oportunism politic, ci de împlinirea propriului lor destin. Pentru Petru Anicet, bunăoară, „victoria“ însemna realizarea geniului lui muzical și totodată triumful lui social. Credea în posibilitățile lui creatoare și, dacă ar fi descoperit într-o zi că e un compozitor de a doua mînă, probabil că ar fi renunțat să mai compună. Dar tocmai pentru că nu se îndoia de geniul lui, nu ar fi acceptat să trăiască o viață modestă, de „artist“. Cînd opera lui va începe să fie scrisă și recunoscută, *trebuia* să aibă tot ce credea el că merită să aibă un geniu : glorie, notorietate și avere. Deocamdată era încă foarte tînăr și trăia din lecții de pian și felurite expediente. Nu se sfia să primească bani de la o semiprostituată, căreia el îi spunea Nora, și acceptase fără șovăire monezile de aur și bijuteriile pe care o fetiță îndrăgostită de el le furase de acasă.

Acest strident amoralism a făcut pe unii critici, îndeosebi pe G. Călinescu, să vorbească de „gidismul“ meu. Nu cred că aveau dreptate. Ca toți tinerii de vîrsta mea, citisem și eu cîteva cărți de André Gide, dar în ceea ce mă privea admiram mai mult criticul și eseistul din *Prétextes*, decît pe autorul romanelor „imoraliste“. Comportamentul unui Petru Anicet se explică mai degrabă prin experiențele mele recente și prin ideile pe care le aveam pe atunci cu privire la cultura românească. Cu doi ani mai înainte trecusem printr-o mare încercare, pe care o soluționasem asumînd o anumită responsabilitate. Nu regretam deloc gestul meu, dar voiam să prezint cîteva personaje, în ochii cărora un asemenea gest ar fi părut ridicol. Pe de altă parte, voiam să dau un anumit prestigiu existențial și axiologic unor comportamente românești, care fuseseră pînă atunci interpretate exclusiv sociologic sau condamnate, moralizant, în literatură. Erau destui „imoraliști“ și oportuniști care triumfaseră în jurul meu, dar triumful lor era aproape exclusiv de ordin politic, social sau economic. De altfel, cu rare excepții, acești victorioși nici nu s-ar fi sinchisit de altceva. Noțiunile de destin, operă, libertate interioară le erau indiferente sau inaccesibile. „Huliganii“ mei existau însă pe un alt nivel. Ceea ce îi interesa în primul rînd era dobîndirea unui mod de a fi care le-ar fi îngăduit, pe de o parte, să „creeze“, iar pe de altă parte, să „triumfe în Istorie“. Mai mult decît cu eroii lui Gide, „huliganii“ mei se asemănau cu anumiți eroi ai Renașterii italiene.

Credeam în posibilitățile unei Renașteri românești și de aceea îmi îngăduiam să descriu asemenea eroi. Dar, pe de altă parte, îmi era teamă că „Istoria“ ne va împiedica s-o înfăptuim. Cu deznădejde, încercam să-mi închipui ce-ar fi fost de făcut. De un singur lucru eram sigur: excesivul intelectualism al personajelor din *Întoarcerea din Rai*, obsesiile și idiosincraziile lor, teama lor de „ratare“ — toate acestea erau depășite. Retragerea din fața Istoriei, acceptarea tradiționalului destin al intelectualului român — de a „rata“ sau de a supraviețui umil la periferia societății — nu-mi se părea o soluție. Eterna înfrîngere a „poetului“, eterna victorie a „politicianului“ — laitmotivul romanului românesc de la Vlahuță la Cezar Petrescu — mă deprima, deși știam că, sociologic, prezentarea era corectă. Îmi spuneam că, deocamdată, trebuia să ies din acest cerc vicios. „Intelectualul“ care nu poate învinge, pentru că asta ar fi implicat anularea modului lui de a fi, de „intelectual“. Huliganii mei izbutiseră să rezolve dilema prin ceea ce numeam pe atunci „soluția gordianică“. Dovedeau astfel că participă la un alt mod de a *exista românește* decît intelectualii din romanele lui Cezar Petrescu.

*

Scriam după-amiezile de la 2 la 8 și, din nou, nopțile, între 3—4 dimineața. Scriam uneori 20—30 de pagini în 12 ore și capitolele acestea mi se par și astăzi cele mai reușite. Dar veneau apoi zile și nopți de sterilă toropeală, cînd nu știam cum să ies din încurcătura provocată de vreun personaj, avîntîndu-se în aventuri neprevăzute și absurde. (Așa, bunăoară, s-a întîmplat cu Mitică Gheorghiu, personaj care amenința să depășească cu mult proporțiile pe care le fixasem la început.) Mihail Sebastian venea adesea la masă și mă întreba „cum merge“. Se minuna și mă invidia, cînd auzea de douăzeci-treizeci de pagini scrise în ultimele 24 de ore. El scria greu, oftînd, ridicîndu-se de la masă, plimbîndu-se disperat prin odaie, ștergînd și corectînd necontenit. Eu, dimpotrivă — dacă vedeam, după cîteva ceasuri de eforturi, că nu trecusem de o pagină, pe care, recitind-o, o găseam oarecare — rupeam foaia și renunțam să mai scriu în acea zi. Nu era vorba numai de „inspirație“, ci mai ales de o prezență intensă pînă la halucinație, a personajelor. Nu puteam scrie bine decît cînd *simțeam* personajele cu o intensitate aproape fizică, acolo, în fața mea, lîngă mine.

După vreo patru-cinci săptămîni mă aflam la mijlocul romanului. Știam că va fi o carte ceva mai mare ca *Întoarcerea din Rai*. Simțeam că numai dacă le voi îngădui „să existe“ pe 5—600 de pagini personajele mele vor reuşi să se „întrupeze“. Cum majoritatea erau intelectuali, gata oricînd să se analizeze sau să discute, asemenea personaje ar fi părut artificiale dacă aş fi limitat romanul la 300 de pagini. Nu-şi dobîndeau relief şi autonomie decît dacă le lăsam suficient de mult în scenă. Pe de altă parte, încercam să prezint patru grupuri de personaje, mişcîndu-se în lumi diferite şi, cel puţin la început, fără legătură între ele. Către sfîrşitul cărţii, grupurile acestea aveau să se întîlnească şi anumite personaje erau antrenate într-o acţiune comună. Asta implica *durată*, adică multe sute de pagini. (Şi nu mă îndoiesc că romanul ar fi cîştigat considerabil dacă ar fi avut 200—300 de pagini mai mult.)

Ultima parte am scris-o cu greutate, aproape bolnav. Brutalitatea anumitor scene, cruzimea unor personaje mă îmbolnăviseră. Dar mi-era peste putinţă să renunţ la ele sau să le atenuez sălbăticia. Voisem să scriu romanul „huliganilor“ şi nu mai puteam da înapoi. Toate acele erori trebuiau să fie răscumpărate mai tîrziu, în *Viaţă nouă*. Era preţul pe care-l plăteau unele personaje ca să poată deveni ele însele.

Am terminat romanul cu un mare efort, chinuit, aşa cum mi-a fost dat să închei aproape toate cărţile mele. Şi de data aceasta volumul I era deja tipărit, în timp ce se culegea prima jumătate a volumului II, iar eu scriam ultimele capitole. Din fericire, cursul începea abia în noiembrie şi anunţasem un subiect care mă pasiona : *Simbolismul religios*, iar la Seminar cartea a X-a din *Metafizica* lui Aristot. Dar de Sfîntul Dumitru trebuia să ne mutăm. Nu mai eram de mult mulţumiţi de apartamentul din Bulevardul Dinicu Golescu, şi găsisem, în strada Palade 43, tot la etajul al treilea, dar pe o stradă liniştită, cu mulţi arbori, cu o grădină în faţă, cîteva camere neaşteptat de vaste şi de luminoase, care mă entuziasmaseră.

Huliganii a apărut cîteva zile după ce ne instalasem în noua locuinţă. Succesul de public şi, în parte şi de critică, a fost destul de mare. Cele 4 000 de exemplare s-au epuizat repede şi, după Crăciun, a apărut o nouă ediţie într-un singur volum. Dar cruzimile şi excesele de tot felul au neliniştit pe mulţi. Eugen Lovinescu mi-a mărturisit într-o zi că citind *Huliganii* i-a fost tot timpul frică să nu aibă o criză cardiacă. „De la asemenea personaje, mi-a spus, te poţi aştepta la orice — şi totuşi fac întotdeauna tocmai ce *nu* te aşteptai“. Ca şi în *Întoarcerea din Rai*, scenele erotice erau inutil de brutale, cel puţin pentru epoca în care fusese scris romanul. N. I. Herescu, cu care începusem a mă împrieteni, îmi mărturisea că, deşi nu era deloc un pudic, nici un puritan, concepţia pe care o avea despre artă îl silea să protesteze împotriva excesului de erotism. „Ce facem noi în viaţa de toate zilele e altă poveste, spunea. Dar într-un roman nu e nevoie să le povestim pe toate...“

Într-un anumit sens, le dădeam la amîndoi dreptate. Dar, pe de o parte, *Huliganii* era, şi trebuia să fie, o carte violentă, iar, pe de altă parte, inconştient, mă răzbunam, scriind-o, împotriva existenţei potolite, aşezate, pe care o acceptasem. Era un protest al unei părţi din mine împotriva celui care hotărîse să trăiască acest fel de viaţă. Dar, cum mi-am dat seama mai tîrziu, deocamdată era preferabil ca asemenea proteste să-şi găsească expresia într-un roman...

XIV

CÎND UN SCRIITOR ÎMPLINEŞTE 30 DE ANI

În strada Palade 43 aveam un apartament la etajul III, ultimul etaj, şi o grădină plină de trandafiri în faţă. Strada era melancolică şi calmă, cu case încă frumoase, clădite pe la începutul secolului. În 1935, cred că singura casă „modernă“ era cea în care locuiam. Îmi plăcuse mai ales pentru ferestrele ei mari, ocupînd întreg peretele, şi pentru că se afla la 15 metri de stradă. În încăperea cea mai spaţioasă îmi instalasem biblioteca. Succesul de librărie al *Huliganilor* îmi îngăduise să cumpăr rafturi noi, aşa că acum toţi pereţii erau acoperiţi de biblioteci.

În iarna lui 1936 s-au tipărit ultimele capitole din *Yoga* şi cartea a apărut pe la începutul primăverii, editată de „Fundaţiile Regale“ şi „Librairie Orientaliste Paul Geuthner“. Trecuseră şapte ani de cînd începusem să scriu primul capitol, într-o după-amiază fierbinte, în camera vastă din Ripon Street, înainte de a fi fost invitat de Dasgupta să vin să locuiesc la el, în Bhowanipore. Cu toate lacunele şi imperfecţiunile ei, unele explicabile prin inexperienţa tinereţii, altele datorate dublei traduceri a cîtorva capitole (din englezeşte în româneşte şi din româneşte în franţuzeşte), *Yoga* a fost considerată ca o contribuţie importantă la înţelegerea tehnicilor mistice indiene. Aproape toţi marii orientalişti ai timpului, de la Jean Przyluski şi Louis de la Vallée-Poussin pînă la Ananda Coomaraswamy, Heinrich Zimmer, V. Papesso şi G. Tucci s-au declarat de acord cu interpretările mele. Numai Paul Masson-Oursel a publicat o notiţă cam în doi peri în „Revue Philosophique“. Mai tîrziu am înţeles de ce : pregătea şi el o carte despre yoga, pe care, totuşi, n-a apucat s-o scrie decît după vreo 15 ani. Ce e mai interesant : îndată ce am ajuns la Paris, în toamna anului 1945, Paul Masson-Oursel m-a invitat să ţin o conferinţă despre yoga la Institutul de Indianistică de la Sorbona. De atunci şi pînă la moartea lui, vreo zece ani în urmă, în tot ce publica despre yoga mă cita ca „mare autoritate mondială“, alături de dr. Jean Filliozat.

Dar, evident, numai recenzia pe jumătate negativă din „Revue Philosophique“ a fost cunoscută la Bucureşti. Şi nu mă îndoiesc că descoperirea ei a fost primită cu un suspin de uşurare, dacă nu chiar de bucurie, de cîţiva din foştii mei profesori şi mulţi din colegii de la Universitate, ca să nu mai vorbesc de nenumăraţii eseişti şi gazetari care, pentru motive diferite, nu credeau în seriozitatea mea ştiinţifică. Bănuiesc că majoritatea detractorilor mei nu puteau crede că autorul romanelor de succes şi prolificul gazetar care eram pe atunci putea fi în acelaşi timp „savant“. Probabil că la cei tineri era şi oarecare invidie : li se părea că avusesem prea mult noroc, de la călătoria în India pînă la succesul lui *Maitreyi* şi popularitatea pe care mi-o cîştigasem la Facultatea de Litere. În orice caz, cu mult înainte de apariţia recenziei lui Paul Masson-Oursel, apăruseră notiţe răutăcioase atît în periodicele de stînga, cît şi în cele de dreapta. Pentru naţionalişti, *Yoga* era lipsită de interes pentru că nu se ocupa de „realităţile româneşti“. Pentru gazetarii de stînga, *Yoga* n-avea valoare pentru că o scrisesem eu, asistentul lui Nae Ionescu şi colaborator al „Cuvîntului“, deci, „om de dreapta“. Îmi amintesc de o notiţă a lui Oscar Lemnaru : spunea că intrînd într-o librărie a dat peste cartea mea, a răsfoit-o şi a înţeles imediat că nu e interesantă ; de aceea nici nu s-a mai ostenit s-o citească. Această rea-credinţă l-a indignat pe Constantin Noica şi l-a făcut să scrie articolul din „Revista Fundaţiilor Regale“ : *Yoga şi autorul ei*. Noica invita criticii şi gazetarii români să se ocupe exclusiv de producţia mea literară şi eseistică, adăugînd că opera mea de orientalist şi istoric al religiilor le este şi le va rămîne inaccesibilă. Le vorbea de biblioteca mea, le amintea de anii mei de studiu în India și îi dojenea, în felul lui inimitabil, că încearcă să judece *Yoga* cu bruma de „experiență indiană pe care o dobîndiseră citind *Maitreyi*“. Era încă o ilustrație a celebrului lui *adagio* că „nu știm decît ceea ce am învățat“.

Detractorul meu cel mai fanatic, cel care n-a obosit să mă urmărească și să mă atace ani de-a rîndul, era Anton Dumitriu. Îl cunoscusem doar în treacăt. Era pe atunci un tînăr înalt și cu o figură oarecare, dar, după cîte îmi aduc aminte, blîndă, aproape fără expresie. Știam că era teozof și se proclama ultima încarnare a contelui de Saint-Germain. Am aflat mai tîrziu că era liberal și se interesa de filozofia științei. Cînd mi s-a spus că a scris un articol în care ar fi „dărîmat“ *Yoga*, am refuzat să-l citesc, pentru simplul motiv că cineva care nu cunoaște nici măcar alfabetul sanscrit și nu citește decît franțuzește nu putea avea acces la nici un text yogin și ignora aproape tot despre filozofia indiană. (Pe atunci, singurele monografii serioase despre gîndirea indiană erau cele apărute în germană și engleză.)

Probabil că Anton Dumitriu și-a închipuit că-i voi răspunde. Văzînd că trec săptămîni și eu nu dau semn de viață, a pus articolul într-un plic, a mai adăugat alte texte recente împotriva mea și mi le-a trimis acasă. Am desfăcut plicul, m-am uitat la semnătură și am zvîrlit totul la coș. Dar autorul nu s-a dat bătut. A continuat să-mi expedieze tot ce scria împotriva mea. Îi recunoșteam scrisul și zvîrleam plicul la coș fără să-l mai deschid. A recurs atunci la o altă stratagemă, mai subtilă. Îmi telefona o „tînără admiratoare“ și mă întreba „ce înseamnă yoga“, adăugînd că Anton Dumitriu nu e de acord cu mine în articolul din „Lumea Românească“ (sau altă publicație), pe care tînăra admiratoare tocmai îl citise, și întrebîndu-mă ce cred despre articol. Îi răspundeam că-mi îngădui să nu cred nimic.

Poate că totuși m-ar fi iertat dacă n-ar fi intervenit un incident penibil. Asta se petrecea trei ani mai tîrziu, în primăvara lui 1939, cînd eu nu mai eram de mult „răsfățatul autor“, nu mai țineam cursuri la Universitate, iar Anton Dumitriu fusese numit de ministrul instrucției,

A. Călinescu, suplinitorul Catedrei de Logică a lui Nae Ionescu. Eram la Poșta Centrală, făcînd coadă la ghișeul pentru scrisori recomandate. Cînd deodată văd că domnul de lîngă mine îmi zîmbește prietenos și-mi întinde mîna.

— Nu știu dacă vă mai aduceți aminte de mine, îmi spune. Sînt Anton Dumitriu.

— Cum să nu, i-am răspuns zîmbind, strîngîndu-i mîna.

— Îmi pare bine că v-am întîlnit, continuă. Voiam de mult să vă spun că regret atitudinea mea.

— Ce atitudine ? l-am întrebat, foarte sincer. (Avusesem atîtea necazuri în ultimii doi ani, încît uitasem cu desăvîrșire atacurile lui Anton Dumitriu.)

— Vreau să spun, continuă încurcat, articolele în care v-am atacat.

— Iartă-mă, i-am spus (și eram și eu, foarte sincer, încurcat), îmi pare rău, dar nu le-am citit...

Din fericire, tocmai în clipa aceea îmi venise rîndul la ghișeu, așa că, zîmbind, i-am întors spatele. Am aflat mai tîrziu că începuse din nou să mă atace. Ce e mai amuzant, în anii războiului, în timp ce eram consilier cultural la Lisabona, Anton Dumitriu, „om de stînga“, redactor la „Timpul“ lui G. Gafencu, continua să mă atace. Apoi, în 1946, la Paris, am auzit că venise și el, cu o comisie petrolieră. Era acum foarte bogat și întrebase cîțiva români, vechi parizieni : „Cheltuind un milion de franci pe an, în cîți ani crezi că pot cuceri Parisul ?“

*

Închinasem *Yoga* memoriei maharajahului Manindra Chandra Nandy și profesorilor Nae Ionescu și Surendranath Dasgupta, singurii pe care-i consideram „maeștri“ mei. Dasgupta nu mi-a confirmat primirea exemplarului pe care i-l expediasem ; dar, doi ani mai tîrziu, mi-a telegrafiat din Roma întrebîndu-mă dacă ne putem întîlni, la București sau în Italia. Se va înțelege mai tîrziu de ce nu ne-am întîlnit.

Nae Ionescu răsuflase ușurat cînd a văzut teza tipărită. Insista acum să termin ediția Hasdeu, ca să mă pot consacra pe de-a-ntregul cercetărilor de istoria filozofiilor și tehnicilor orientale. Îi plăcuse mult prima fasciculă din *Alchimia asiatică* ; știa că lucrez la *Cosmologie și alchimie babiloniană* și se arăta interesat de interpretarea pe care o dădeam științelor preempirice. Îmi spunea că asemenea cercetări pot constitui o foarte utilă și sugestivă introducerea în filozofia culturii.

N-am înțeles asta decît mai tîrziu, dar nu mă îndoiesc că neașteptata popularitate literară de care m-am bucurat între 1933 și 1938 a dăunat creației mele științifice. Nu pentru că aș fi consacrat prea mult timp și energie literaturii. Dar, fără să-mi dau seama, eram impresionat de atitudinea negativă a multora dintre profesorii și colegii mei. Trebuia, deci, cu orice preț, să le dovedesc că nu sînt numai un „scriitor de succes", că sînt de asemenea, „om de știință". Cum majoritatea lor nu aveau nici un mijloc să controleze validitatea cercetărilor mele de istoria religiilor și filozofiilor orientale, eram nevoit să le arăt „documentele" pe care-mi întemeiam interpretările. Întotdeauna am iubit erudiția, dar cred că n-aș fi abuzat de ea, dacă n-aș fi știut că numai o prezentare masivă de documente și bibliografie putea convinge pe cei de la Universitate. Dacă n-aș fi fost scriitorul de succes din tinerețe, foarte probabil că producția mea științifică și filozofică de atunci ar fi fost mai elegant prezentată. Tocmai pentru că scrisesem *Maitreyi*, nu-mi îngăduiam, în *Yoga* sau *Alchimia asiatică* să scriu „frumos", clar și cu puține note și referințe. Ce este încă și mai grav e că nu-mi îngăduiam să gîndesc pînă la capăt rezultatele la care ajunsesem. Mi-era teamă să nu fiu acuzat că „generalizez" prea repede, sau că citesc în documentele pe care le utilizam o „interpretare personală". Aproape toate ideile pe care le-am dezvoltat în cărțile publicate în franțuzește, după 1946, se aflau deja *in nuce* în studiile scrise între 1933—1939. Dar, în afară de o mînă de cititori — e drept, de calibrul unui Nae Ionescu, Lucian Blaga, Mircea Vulcănescu sau Constantin Noica — nimeni n-a înțeles că în acele cărți de extravagantă erudiție se elaborează o nouă interpretare a miturilor, simbolismelor și religiilor arhaice și orientale.

*

Continuam să asist la toate cursurile lui Nae Ionescu, devenite parcă și mai populare în Universitate, de cînd se cunoșteau ideile politice ale Profesorului. Ne întîlneam de asemenea aproape în fiecare zi la „Cuvîntul". Deși ziarul fusese suspendat de doi ani și jumătate, Nae Ionescu continua să plătească chiria localului și salariile cîtorva redactori. Profesorul era neschimbat : senin, ironic, generos, ascultîndu-ne pe rînd păsurile, optimist, curios de tot ce se întîmpla în jurul lui, interesat de tot ce făcea fiecare din noi. Niciodată n-am înțeles pe ce se întemeia speranța lui că, mai curînd sau mai tîrziu, „Cuvîntul" va putea reapare. Cu „Palatul" se afla în cei mai proști termeni. Avea dușmani nu numai printre oamenii politici și gazetarii de stînga, ci mai ales printre cei de dreapta.

Mă întreb cîteodată dacă Profesorul nu s-a lăsat înșelat de speranțe deșarte, cu prilejul editării volumului *Roza vînturilor*. Vorbindu-i într-o zi despre cronicile dramatice ale lui Nae Ionescu, Alexandru Rosetti m-a asigurat că e dispus oricînd să le publice la „Cultura Națională". L-am consultat pe Profesor și, spre mirarea mea (știam că nu vrea să publice cărți alcătuite din articole), mi-a dat consimțămîntul. Dar, după ce-am adunat o bună parte din cronicile lui dramatice din „Cuvîntul" anilor 1923—1925, am înțeles că volumul risca să-l deservească : reprezenta numai un aspect al activității lui multilaterale de filozof, critic și gazetar. L-am convins să-mi îngăduie să includ o serie de articole teologice și de critică istorică și socială. Am întocmit astfel un volum destul de gros, pe care l-am însoțit de o postfață. Titlul volumului l-a ales Nae Ionescu. Îmi închipuiam că va avea un mare succes de librărie. M-am înșelat. Prima ediție, de 4 000 exemplare, s-a epuizat doar după cîțiva ani. Destinul a vrut ca această culegere de articole și foiletoane să fie singurul volum de Nae Ionescu publicat în timpul vieții lui...

*

Venise vara, anotimpul în care îmi plăcea să scriu „literatură“ : era felul meu de a mă odihni, de a visa, de a mă bucura de vacanţe. Pe de altă parte, aveam nevoie de bani ca să pot lucra 5-6 săptămîni la Stadtbibliothek din Berlin, să pun la punct *Cosmologie şi alchimie babiloniană.* Contractul cu Ciornei mă obliga să-i mai dau încă un roman. Îi făgăduisem urmarea la *Huliganii, Viaţă nouă.* Începînd să scriu, mi-am dat seama că acest ultim roman al trilogiei va avea mai multe volume. Scriam acum pe cel dintîi, *Ştefania.* Scriam după obiceiul meu, de la începutul după-amiezii pînă seara şi apoi între 11 noaptea şi 3—4 dimineaţa. Mă culcam în zori, uneori după ce răsărise soarele, şi dormeam pînă la prînz.

Venea adesea să mănînce cu noi Mihail Sebastian. Era acum redactor la „Revista Fundaţiilor Regale“ şi se lupta şi el cu un roman, *Accidentul.* Mă întreba „cum merge“ şi nu ştiam ce să-i răspund. Scriam mai greu ca altădată, dar nu asta mă deruta, ci tempo-ul prea lent al acţiunii. Parcă n-aş fi scris un roman, ci o prezentare monografică a unui grup de personaje oarecare, în centrul cărora trebuia să se înalţe, ca venită dintr-o altă lume, Ştefania. Voiam cu orice preţ să evit ritmul nervos, precipitat, al *Huliganilor.* Cum *Viaţă nouă* ar fi putut cuprinde între 1 200 şi 1 500 de pagini, îmi spuneam că, dacă de la începutul primului volum acţiunea se precipită, romanul va fi lipsit de densitate. Trebuia, deci, să „frînez“ cît pot personajele, să încetinesc acţiunea. Aşa cum mi-o închipuiam eu, Ştefania era un personaj excepţional, dar tot amînam episoadele din care cititorii ar fi putut înţelege asta. În primul rînd, amînam întîlnirea cu Petru Anicet. Poate că, fără să-mi dau seama, eram eu însumi înspăimîntat de cruzimea acestui „huligan“ exemplar şi încercam să prelungesc pe cît puteam „raiul“ în care trăia Ştefania. Într-adevăr, pînă la întîlnirea cu Petru Anicet, Ştefania ar fi putut apare ca un personaj de *roman rose* : avea toate calităţile. Nu era numai frumoasă şi inteligentă, dar avea un soţ tot atît de excepţional, de care era încă foarte îndrăgostită ; era bogată şi iubea bogăţia în care crescuse, care-i îngăduia să călătorească, să-şi cumpere tablouri şi cărţi scumpe, să se împrietenească cu atîţia oameni pe care-i admira, la Paris, la Roma, la Barcelona. La toate acestea trebuia să renunţe şi renunţa ca într-un vis, ştiind că-şi distruge soţul, îşi înstrăinează copiii şi sperînd totuşi că, printr-un miracol, totul va rămîne neschimbat, ca la început. Şi, după ce va mărturisi tot şi va alerga la întîlnirea fixată cu Petru, îl va aştepta zadarnic. Petru o va întîlni pe Nora — prostituată de mahala, legătura lui din prima tinereţe, ajunsă acum mare cocotă, întreţinută de un moşier fantast şi pregătindu-şi debutul la un teatru de revistă. O va întovărăşi în apartamentul ei şi vor petrece apoi pînă dimineaţa, colindînd amîndoi din cîrciumă în cîrciumă.

Aşa trebuia să înceapă, cu sfîrşitul, marea dragoste a Ştefaniei pentru Petru Anicet. Căci, evident, după acea noapte de aşteptare, Ştefania se va despărţi de Anicet, dar va continua să-l iubească. Ani de-a rîndul îl va ajuta, îl va încuraja, îl va susţine mai ales în opera lui de creaţie, ameninţată de legătura lui cu Nora. Volumele următoare din *Viaţă nouă* aveau să descrie lupta lui Petru Anicet (dar şi a Ştefaniei) cu propriul lui geniu, care-l ispitea cu un număr nesfîrşit de posibilităţi de a compune *Ereticii,* opera la care visa Petru încă din adolescenţă şi care trebuia să „proclame“ în limbaj muzical descătuşarea omului contemporan de orice dogmă, lege sau comportament prestabilit. Daimonul îl stăpînea uneori cu atîta furie, încît zile şi nopţi de-a rîndul Petru scria ca un somnambul. Ştefania şi rarii auditori ascultau fascinaţi fragmentele — dar uneori chiar în faţa lor Anicet înţelegea că greşise sau că ar putea face mai bine, şi relua totul de la capăt, cu o altă tehnică, utilizînd alte mijloace. Aproape prin miracol *Ereticii* a putut fi încheiată în cîţiva ani după întîlnirea cu Ştefania (lucrase la ea vreo cincisprezece ani). Şi numai datorită Ştefaniei, care izbutise să sustragă fragmente din versiunile condamnate (Petru ardea manuscrisele îndată ce nu-l mai interesau), le arătase cîtorva muzicieni, numai datorită ei *Ereticii* a fost executată, într-o seară de noiembrie, la Opera din Bucureşti. Într-una din lojile de rangul III, calmă, senină, frămîntîndu-şi doar batista în mîini, Ştefania asistase la triumf. În noaptea aceea i se va pierde urma.

Dar toate acestea aveau să se întîmple mai tîrziu, în volumele II și III din *Viață nouă*, împreună cu atîtea altele, căci, în afară de personajele din *Huliganii*, aveau să apară în acest roman-fluviu un număr considerabil de personaje din medii extrem de felurite (încercam cu orice chip să mă dezbar de „intelectualii“ *Întoarcerii din Rai*). Primul volum, *Ștefania*, lua sfîrșit în noaptea în care Petru Anicet o reîntîlnise pe Nora și pornise cu ea să cutreiere cîrciumile din București. (Episodul trebuia să ocupe o treime din roman, pentru că, în această aventură, grotescă și totuși „inițiatică“, asemenea unei rătăciri în labirint, cei doi vor întîlni tot felul de oameni și vor fi martori la scene care-și vor avea importanța lor în volumele următoare.)

Într-o lună de zile scrisesem vreo 200 de pagini, în care nu se întîmpla aproape nimic ; nici măcar întîlnirea între Ștefania și Petru Anicet. Mă lăsasem antrenat în prezentarea laborioasă a familiei soțului Ștefaniei, în nesfîrșite dialoguri între Ștefania și copiii ei. Întîrziasem mai ales prea mult asupra grupului de personaje pitorești și sinistre, gravitînd în jurul protectorului Norei, straniu, lubric bătrîn, care mă fascina prin comportamentul lui imprevizibil. De cîte ori reciteam un capitol, mă întrebam care va fi reacția cititorului, dacă nu cumva va fi ispitit să lase cartea din mînă. „Inspirația“ începea să tînjească și am întrerupt romanul. Trebuia în orice caz să-l întrerup pe la sfîrșitul lui iulie, cînd hotărîsem să plec la Berlin.

Într-o zi am primit un telefon de la profesorul D. Gusti. Îmi spunea că regele Carol se interesa de „Oxford Group Movement“ și că ar fi vrut să mă trimită ca observator la congresul care va avea loc într-o săptămînă. Asta, pentru că vorbeam englezește și eram oarecum familiar cu problemele religioase. Știam că regele Carol mă cunoștea încă de cînd mă aflam în India, pentru că îi vorbise de mine Nae Ionescu. Știam, de asemenea, că citise cu entuziasm *Maitreyi*. Nu bănuiam însă că-l mai interesam după ruptura lui cu Nae Ionescu. Deși pierdeam două

săptămîni de lucru la Stadtbibliothek, am acceptat. Pe de o parte, voiam să cunosc Londra și Oxfordul ; pe de altă parte, suma pe care mi-o punea Gusti la dispoziție îmi îngăduia să-mi cumpăr haine și foarte multe cărți.

Am plecat singur, Nina rămînînd să mă întîlnească la Berlin după două săptămîni. Nu pot spune că în acea vară a anului 1936 am cunoscut bine Londra. Am rămas doar cîteva zile, pe care le-am petrecut în muzee și pe la librării și anticari. Am fost fericit cumpărîndu-mi aproape toată opera lui Frazer, pe care o cunoșteam de mult, dar care exista doar parțial în bibliotecile din București. Mi-am cumpărat de asemenea două costume de haine, oarecum la întîmplare ; mă oprisem în fața unei vitrine, șovăind dacă ar trebui să intru sau să caut mai departe, cînd cineva din magazin a ieșit și m-a poftit înăuntru. Mi-am cumpărat ultima carte a lui Aldous Huxley, *Eyeless in Gaza*, pe care am citit-o pe nerăsuflate. Îmi aduc aminte că am sfîrșit-o cu cîteva minute înainte de a ajunge în Oxford.

Nu știam aproape nimic de „Oxford Group Movement“. Citisem doar o carte pe care mi-o dăduse Yvonne Wright înainte de plecare. De fapt, ea îi vorbise regelui Carol despre „Oxford Group Movement“ și îl convinsese să trimită un „observator“ la congres. M-au pasionat ședințele lor de meditație și rugăciune, cu neașteptate și dramatice confesiuni publice. După cîteva zile, Frank Buchman m-a chemat la el și m-a întrebat dacă Mișcarea pe care o inițiase ar putea avea succes și în România. I-am răspuns, foarte sincer, că mă îndoiesc și am încercat să-i explic de ce. Tehnicile revoluționare pe care le folosea Mișcarea, în primul rînd confesiunea publică și meditația-rugăciune cu carnețelul în mînă, în așteptarea mesajului (pe care Buchman credea că ți-l dictează, direct sau indirect, Dumnezeu), nu erau făcute să impresioneze pe români. Pe de o parte, confesiunea constituia, pentru ortodocși, una din principalele taine, și era greu de crezut că i s-ar fi putut substitui o confesiune publică. Pe de altă parte, rugăciunile și meditațiile făceau parte din viața liturgică a comunității de dragoste ; anevoie s-ar fi putut materializa în „mesajele“ notate de credincios în carnetul lui de buzunar. Dar, evident, adăugam, asemenea tehnici adaptate condiţiei omului occidental modern ar putea fi de oarecare folos pentru cei care s-au despărţit de mult de tradiţia vie a ortodoxiei şi trăiesc departe de orice viaţă religioasă. Pentru asemenea oameni, „Oxford Group Movement", sau oricare altă experienţă similară, ar putea constitui şocul iniţial care i-ar introduce în sfera religioasă.

Cred că aceeaşi reacţie a avut-o şi Alice Voinescu, sosită cîteva zile după mine. În orice caz, în ce mă priveşte, întîlnirea cu mişcarea de la Oxford a fost plină de învăţăminte. Am început să meditez asupra posibilităţilor de a trezi interesul omului modern, desacralizat, faţă de realităţile religioase. „Oxford Group Movement" era semnificativ şi dintr-un alt punct de vedere: îşi dădeau întîlnire nu numai necredincioşi de tot felul şi credincioşi aparţinînd diferitelor confesiuni creştine, ci şi teişti din alte religii. Aşa am cunoscut pe evreul de origine română Philip Leon, profesor la Universitatea din Manchester şi autor, între altele, al unei admirabile cărţi, *The Ethics of Power*. Pentru Philip Leon, „Oxford Group Movement" era singura şi ultima şansă pe care o avea omul modern de a regăsi pe Dumnezeu. De aceea refuza să discute orice altă problemă teologică în afară de aceea a raporturilor concrete între Dumnezeu şi om. (Refuza, bunăoară, să discute taina întrupării şi christologia, sau tradiţia iudaică, Islamul, Vedanta etc.)

La Berlin am regăsit camera din Berlinerstrasse în care locuisem în 1935 şi aproape acelaşi program: dimineţile şi după-amiezele la Stadtbibliothek, nopţile lucrînd acasă. Cum venise şi Nina, ieşeam cîteodată cu gazda să ne plimbăm în jurul Berlinului. L-am regăsit pe Argintescu, neschimbat. Acele săptămîni de august au trecut repede. Terminasem documentarea pentru *Cosmologie şi alchimie babiloniană* şi începusem să adun materiale pentru o monografie asupra originii legendelor, *La Mandragore*. La începutul lui septembrie am plecat spre Leipzig, unde l-am întîlnit pe Anton Golopenţia. M-a îndemnat să citesc *Philosophia* de Karl Jaspers şi mi-a făcut o admirabilă analiză a tăriei şi slăbiciunilor naţional-socialiste. Mi-a mai spus că, dacă nu vor mai interveni alţi factori, în cîţiva ani vom fi în război. Şi

că atunci, noi, românii, vom avea o singură problemă: „cum să iernăm", cum să supravieţuim şi din acest nou cataclism.

Ne-am oprit apoi la München, pe care-l vedeam pentru întîia oară, şi am ajuns la Viena doar cu cîţiva şilingi în buzunar. M-am dus la Legaţia României să-l caut pe Lucian Blaga şi să-l rog să-mi împrumute ceva bani. Dar Blaga se afla în concediu la Cluj, aşa că în ziua aceea ne-am mulţumit cu un sandviş, pe o bancă într-un parc, şi n-am mai mîncat decît după ce trenul a ajuns la graniţa românească.

*

Am recitit deprimat manuscrisul *Ştefaniei*. Nu-mi închipuiam că eram în stare să scriu ceva atît de insipid. Credeam că orice ar face, un „scriitor de talent" nu poate cădea sub un anumit nivel. A trebuit să recunosc că mă înşelasem. Textul era în bună parte inutilizabil. Mihail Sebastian nu voia să mă creadă; spunea că e vorba, probabil, de o criză de descurajare şi-mi cerea manuscrisul să-l citească şi să-l judece şi el. Poate că i l-aş fi dat, dacă n-aş fi înţeles că, bun sau rău, tot n-aş fi putut termina romanul la timp, pentru a putea apărea în toamna aceea. Trebuia, deci, să scriu altceva, un alt roman.

M-am întrebat dacă n-aş putea publica, refăcute şi corectate, cele două manuscrise din adolescenţă şi prima tinereţe: *Romanul adolescentului miop* şi *Gaudeamus*. Dar Mihail Sebastian m-a îndemnat să renunţ la această soluţie facilă. Nu aveam dreptul, spunea, să public acum, cînd mă apropiam de maturitatea literară, încercări dintr-o epocă de imaturitate. Manuscrisele acestea vor trebui tipărite într-o bună zi, pentru interesul lor istoric-literar, dar nu acum.

Mi-am dat repede seama că avea dreptate şi m-am hotărît să scriu un roman scurt, fără legătură cu „atmosfera" ciclului *Întoarcerea din Rai*, iar, pe de altă parte, fără incidenţe autobiografice. După atîţia ani de „literatură realistă", mă simţeam din nou atras către fantastic. Mă obseda o poveste, al cărei personaj principal era o tînără moartă cu 30 de ani în urmă. Aparent, ar fi fost vorba de un „strigoi“ — dar nu voiam să reiau nici tema folclorică, atît de populară la noi și la vecinii noștri, nici motivul romantic al strigoiului (gen *Lenore*). În fond, nu mă simțeam atras de *acest* aspect al problemei. Dar mă fascina drama tristă și fără ieșire a mortului tînăr care nu se poate desprinde de pămînt, care se încăpățînează să creadă în posibilitatea comunicațiilor *concrete* cu cei vii, sperînd chiar că poate iubi și fi iubit așa cum iubesc oamenii în modalitatea lor încarnată.

Personajul meu, domnișoara Christina, era o fată de moșier, ucisă în timpul răscoalelor țărănești din 1907, dar care se reîntorcea necontenit pe locurile unde copilărise și unde nu apucase să-și trăiască tinerețea. Evident, fiind „strigoi“, nu-și putea prelungi această fantomatică și precară post-existență decît cu sîngele animalelor de la conac și din sat. Dar nu acest motiv folcloric constituia punctul de plecare al dramei, ci faptul că domnișoara Christina izbutise să „corupă“, spiritualicește vorbind, pe o fetiță de vreo 10—11 ani, Simina, nepoata ei ; izbutise, adică, să comunice cu ea în chip concret, învățînd-o să nu-i fie frică de prezența ei „fizică“. Deși încă un copil, Simina devenise, datorită acestei experiențe singulare, „matură“ din toate punctele de vedere. Astfel că, atunci cînd domnișoara Christina se va îndrăgosti de unul din oaspeții de la conac și va încerca să-l cucerească, fermecîndu-l la început în vis, apoi pregătindu-l să nu se trezească din farmec nici după ce-l va deștepta din somn, Simina va reflecta întocmai această „pasiune“ și se va comporta față de Egor ca o femeie adultă. Nu era vorba de „precocitate“ — sexuală sau altfel — ci de o condiție absolut anormală, creată de corupția care rezulta din răsturnarea legilor Firii. Îmi dădeam foarte bine seama de „oroarea“ acestui personaj, dar tocmai asta voiam să arăt : că orice întîrziere împotriva Firii, într-o condiție paradoxală (o ființă „spirituală“ comportîndu-se ca un trup viu) constituie un izvor de corupție pentru tot din jurul ei. Sub o înfățișare îngerească, Simina ascundea un monstru, și asta datorită nu cine știe căror instincte sau porniri aberante, ci, dimpotrivă, unei false „spiritualități“, faptului că trăia pe de-a-ntregul în lumea domnișoarei

Christina, un „spirit“ care refuza să-și asume modul lui propriu de a fi.

Trecînd odată pe la editura „Cultura Națională“ îi vorbisem lui Isaia Răcăciuni de *Domnișoara Christina* și, cucerit de titlu, mi-a cerut cartea. Cred că i-am dus manuscrisul două săptămîni mai tîrziu. Volumul a apărut la sfîrșitul toamnei și și-a dobîndit repede admiratori și detractori tot atît de fanatici. Printre admiratori se numărau poeți ca Dan Botta și sceptici pasionați de fenomenul politic, ca Mihail Polihroniade. Unii prieteni recunoșteau că izbutisem să creez o atmosferă fantastică mult mai autentică decît în încercările anterioare din literatura română, dar regretau că nu utilizasem elementele folclorice. Cu cîteva excepții, criticii literari s-au arătat favorabili. Succesul de librărie a fost însă departe de cel al *Huliganilor*.

Curînd, *Domnișoara Christina* a devenit ținta atacurilor lui Georgescu-Cocoș, redactorul „Neamului Românesc“, care ducea de mai mult timp o campanie împotriva „pornografiei“. Zi de zi, Cocoș reproducea în „Neamul Românesc“ fragmente din scenele în care se vădea „precocitatea“ Siminei. Desprinse din context, citatele păreau adeseori penibile. Mai grav era faptul că N. Iorga atacase și el „pornografia“ în literatură, și mă așteptam să intervină din nou, de astă dată exclusiv împotriva mea, utilizînd nu numai citate din *Domnișoara Christina*, ci din toate celelalte romane, pe care auzisem că echipa lui Cocoș le citea acum cu creionul roșu în mînă. Cum „Neamul Românesc“ circula mai ales printre universitari, știam că mulți vor lua cunoștință de literatura mea exclusiv prin fragmente „pornografice“ și știam de asemenea cît de teribilă le va fi indignarea.

Astfel că, în preajma Crăciunului, situația amenința să devină tragicomică. Aproape nimeni nu mai vorbea despre romanul fantastic pe care-l scrisesem, despre meritele sau scăderile lui, sau despre posibilitățile și limitele literaturii fantastice în sine — ci despre „pornografia“ *Domnișoarei Christina*. Ce e mai amuzant, eu însumi mă declarasem, în primăvara acelui an, într-o ședință extraordinară a Societății Scriitorilor Români, împotriva pornografiei ca mijloc de scandal și publicitate. Evident, ne-am împotrivit toţi cenzurii prealabile şi am proclamat încă o dată drepturile scriitorului de a crea în conformitate cu propriile lui concepţii estetice. În timpul discuţiei, am ţinut totuşi să precizez că există o problemă a scrierilor pornografice, deşi, din fericire, asemenea produse nu erau semnate de scriitori responsabili. Am amintit cîteva exemple din care se înţelegea limpede că anumiţi autori, în majoritatea lor tineri doritori de scandal sau diletanţi suspecţi, ascunzîndu-se sub pseudonime, utilizau descrieri şi scene erotice exclusiv pentru forţa de şoc. Spuneam, deci, că noi nu ne putem solidariza cu orice autor de proză pornografică. Această intervenţie n-a fost pe placul multor membri ai Societăţii. Le era teamă că, introducînd asemenea distincţii între scriitori autentici şi amatori de scandal, încurajam ideea cenzurii prealabile.

Astfel că acum, în iarna 1936—1937, cînd devenisem ţinta atacurilor lui Georgescu-Cocoş, scriitorii nu numai că nu-mi luau apărarea, dar îşi mărturiseau satisfacţia că eram prima victimă a unei campanii în care eu, naiv, încercasem să introduc nuanţe şi distincţii. Şerban Cioculescu a publicat în „Adevărul“ un foileton, *Fiecare pasăre..*, amintind intervenţia mea la Societatea Scriitorilor Români şi arătînd, prin propriul meu exemplu, că distincţia pe care voisem s-o fac între „scriitori“ şi „oportunişti“ era impracticabilă. Articolul nu m-a convins. Ştiam că multe din romanele mele conţin scene de un erotism agresiv şi sălbatic, dar le înţelegeam rostul. Personajele mele erau în majoritatea lor „intelectuali“ trăind oarecum în marginea „vieţii“ : sporadicele lor izbucniri sau excese sexuale erau de fapt o încercare deznădăjduită de a se incarna, de a-şi dobîndi o dimensiune vitală pe care nu o aveau. Nu cred că am scris o singură scenă erotică pentru simplul motiv de a „şoca“ sau a dezlănţui un scandal literar care să-mi „lanseze“ cărţile — aşa cum se petreceau lucrurile nu numai cu „oportuniştii“ obscuri din România anilor 1936—1937, ci şi cu alţi scriitori străini de talent. În ceea ce mă priveşte, situaţia era exact contrarie. Popularitatea pe care o dobîndisem prin *Maitreyi* mă stingherea şi încercasem s-o reduc la proporţii tolerabile, publicînd nu numai romane dificile, ca *Lumina ce se stinge* şi *Întoarcerea din Rai*, ci şi volume de eseuri

sau lucrări ştiinţifice. Nu mă interesa succesul de librărie, ci crearea unui public al meu, care să urmărească întreaga mea activitate ; îmi căutam cititorii „operei“, nu pe cei ai romanului sau ai omului de ştiinţă.

*

„Scandalul“ *Domnişoara Christina* avea să aibă consecinţe neaşteptate cîteva luni mai tîrziu, în primăvara lui 1937.

În iarna aceea mă concentrasem cu toată vigoarea asupra ediţiei Hasdeu. Transcrisesem cîteva mii de pagini, stabilisem variantele la poezii, alcătuisem o bibliografie destul de întinsă. Lucram acum la prezentarea textelor şi la introducerea generală. Ceasurile petrecute la Arhivele Statului, unde se aflau lăzile cu hîrtii aduse de la „Castelul“ din Cîmpina, mă impresionaseră nespus. Erau sute şi mii de pagini, unele doar cu cîteva cuvinte scrise : „mesajele“ trimise de Iulia în timpul şedinţelor spiritiste. Găsisem nenumărate reviste de lingvistică, istorie şi folclor, cu paginile netăiate. Bătrînul Hasdeu renunţase definitiv la toate pasiunile tinereţii şi maturităţii sale. Aveam uneori impresia că rătăcesc printre ruine.

Aş fi vrut să scriu o carte întreagă : *Hasdeu şi contemporanii lui*. Dar pentru că ediţia trebuia cu orice preţ publicată în acel an, m-am mulţumit să scriu o lungă introducere, prezentînd biografia şi concepţiile istorice, filozofice şi politice ale lui Hasdeu. Cele două volume de *Scrieri* au început să fie culese în timpul iernii. Îmi amintesc şi acum biroul meu acoperit de şpalturi şi manuscrise, munca lungă, istovitoare, a corecturilor şi verificărilor. Dacă aş fi putut lucra zi şi noapte numai la această ediţie a *Scrierilor* lui Hasdeu, aş fi terminat-o prin martie. Dar aveam cursul şi seminarul la Universitate, aveam de scris cel puţin un articol săptămînal pentru „Vremea“ şi unul lunar pentru „Revista Fundaţiilor Regale“. Aveam, în plus, conferinţele în provincie — multe din ele organizate tot de „Fundaţiile Regale“ — iar nenumăratele cărţi de orientalistică, istoria religiilor, literatură nu puteau rămîne prea mult timp necitite. Încă din timpul studenției primeam cărți și reviste de la mulți orientaliști și istorici ai religiilor, în bună parte italieni. După ce mă întorsesem din India, numărul autorilor care-mi dăruiau publicațiile lor crescuse simțitor. Acum, însă, după apariția [lucrării] *Yoga*, stabilisem relații cu încă vreo 20-30 de orientaliști, etnologi și istorici ai religiilor, și nu trecea săptămînă în care să nu primesc cel puțin un volum sau un teanc de extrase. Mă legasem îndeosebi de Ananda Coomaraswamy, J. Przyluski, Carl Hentze, C. Clemen, care aveau să colaboreze de altfel la primele fascicule din „Zalmoxis".

Pe de altă parte, editorul meu parizian, Paul Geuthner, îmi dăruia aproape toate noutățile, și eu le sorbeam pe nerăsuflate, scriind adesea lungi recenzii sau articole critice în „Revista Fundațiilor Regale". Majoritatea articolelor retipărite în *Insula lui Euthanasius* (1943) au fost redactate în anii 1937—1938. Fusesem invitat să colaborez la cîteva reviste străine de orientalistică și tipărisem deja studii în „Asiatica" lui G. Tucci, „Religio" a lui E. Buonaiuti, „Journal of the Indian Society of Oriental Art", editat de Stella Kramrisch la Calcutta. Evident, foarte puțini români cunoșteau această activitate științifică, datorită, poate, și indiferenței mele ; căci nu trimiteam extrase din studiile publicate decît maeștrilor și colegilor mei din străinătate. În țară, mă mulțumeam să le dau lui Nae Ionescu și cîtorva prieteni.

La 9 martie am împlinit 30 de ani. Ca de obicei, s-au adunat toți prietenii, de la cei mai vechi, ca Haig Acterian și Mihail Polihroniade, la cei mai proaspeți, Mihail Sebastian, Dinu Noica, Petre Țuțea. Îmi amintesc că au venit și N. I. Herescu, V. Voiculescu și Camil Petrescu ; acesta din urmă uluit să descopere că nu aveam decît 30 de ani. Să fi simțit oare că se închide un ciclu ? Știam, doar, că mă pregătesc să încep o nouă etapă, în care nu-mi mai puteam îngădui anumite libertăți, neglijențe sau erori. Publicasem 12 volume, editasem *Roza Vînturilor*, iar cele două tomuri din *Scrierile* lui Hasdeu stăteau să apară, și-mi închipuiam că voi avea nevoie doar de cîteva

cărți, unele din ele deja în lucru, ca să se poată preciza deja contururile „operei". De-abia după aceea, îmi spuneam, voi avea dreptul să mă „concentrez", încercînd să scriu o carte, două, pe îndelete. Un singur lucru mă tulbura : eșecul *Ștefaniei*. Știam că-mi rămîn de scris trei volume din *Viață nouă*, ca întreg ciclul *Întoarcerea din Rai* să-și reveleze dimensiunile lui proprii. Nu puteam scrie mult decît în timpul vacanțelor de vară. Îmi trebuiau încă două, trei veri numai pentru „literatură", dar începeam să mă îndoiesc că le voi avea ca pînă acum, în întregime...

În aprilie, cele două volume masive de *Scrieri literare, morale și politice* ale lui Hasdeu erau deja culese și corectate, în parte chiar tipărite, dar încă nu încheiasem introducerea și bibliografia. Directorul „Fundațiilor Regale", Al. Rosetti, intenționa să scoată ediția Hasdeu de „Ziua Cărții", adică pe la sfîrșitul lui mai. Dar tot de „Ziua Cărții" voia și Ciornei să publice un roman. Poate aș fi izbutit să-l mai amîn pînă la toamnă, dacă n-aș fi avut nevoie de bani pentru călătoria în străinătate. L-am asigurat, deci, că va publica *Șarpele* de „Ziua Cărții". Asta însemna că trebuia să-i dau manuscrisul în două săptămîni.

Nu cred că voi putea uita vreodată acea primăvară 1937. În fiecare zi, afară de vineri și sîmbătă, cînd țineam cursul și seminarul la Universitate, mă așezam la masa de lucru imediat după dejun, pe la două. Îmi scriam articolul, dacă-l aveam de scris în ziua aceea, apoi mă apucam de ediția Hasdeu : de la 5 la 15 pagini (introducerea, adnotări, bibliografie), pînă la 10—11 noaptea. Atunci curățam biroul și mă întorceam la roman. Scriam, pînă la 3—4 dimineața, 15—18 pagini, pe care, uneori fără să le mai recitesc, le puneam într-un plic și lăsam plicul în fața ușii, la intrare, ca să-l poată lua băiatul de la tipografie, dis-de-dimineață. În fiecare zi se culegea capitolul pe care-l scrisesem cu o noapte înainte.

Șarpele este singura mea carte scrisă fără plan, fără să știu cum se va desfășura „acțiunea" și fără să-i cunosc sfîrșitul. Este, fără îndoială, produsul pur al imaginației

N-am utilizat nimic din tot ce ştiam, şi mai ales aş fi putut şti, în legătură cu simbolismul sau mitologia şarpelui. Cînd am început această povestire ştiam un singur lucru : că un grup de bucureşteni, fără nici o aplecare către fantastic, s-au dus să petreacă noaptea lîngă o mînăstire şi că un necunoscut, Andronic, întîlnit pe drum, le va spune la un moment dat : „Vă rog să nu vă speriaţi, dar este aici, foarte aproape de noi, un şarpe...“ Restul l-am imaginat, mai precis, l-am „văzut“, în 14 nopţi, pe măsură ce se desfăşura povestea. Cînd, în zori, mă duceam să depun manuscrisul în faţa uşii de la intrare, ştiam destul de vag ce se va întîmpla în capitolul următor. În timpul zilei aproape că nu aveam timp să mă gîndesc la Andronic şi la şarpele lui. Cînd mă apucam de scris, nu aveam la îndemînă decît cîteva însemnări schiţate în grabă în nopţile precedente ; restul manuscrisului se afla la tipografie. Petreceam cîtva timp cu ochii în gol, sorbind din prima ceaşcă cu cafea şi încercînd să prind firul povestirii. Uneori mă apucam de scris plin de îndoieli, căci nu-mi aminteam cu precizie sfîrşitul ultimului capitol.

Cînd am primit corectura în şpalturi, aproape că nu-mi venea să-mi cred ochilor. Povestirea se depăna fără rupturi şi fără repetiţii şi dovedea o unitate stilistică pe care puţine din cărţile mele o aveau. Ce mă încînta mai mult : reuşisem „atmosfera fantastică“ pe care o voiam, fără nimic „ocult“, nici „simbolic“ şi fără rezonanţa folclorică inevitabilă ca o fatalitate în literatura fantastică românească. *Şarpele* era scris aşa cum îi „văzusem“ începutul : o povestire cu personaje banale, venite să „petreacă“ lîngă o mînăstire şi antrenate fără voia, aproape fără ştirea lor, într-o serie de întîmplări stranii, care pînă la urmă îi vrăjesc şi îi transfigurează. „Fantasticul“ se descoperea treptat, pe nesimţite, şi, într-un fel, aş spune „firesc“ ; căci nimic extraordinar nu avea loc, nici un element supranatural nu intervenea ca să abolească lumea în care se născuseră şi trăiseră pînă atunci personajele mele. De fapt, lumea „fantastică“ în care, datorită lui Andronic, s-au aflat după miezul nopţii, era aceeaşi de toate zilele — cu singura deosebire că-şi

descoperea acum o dimensiune în plus, inaccesibilă existenţei profane. Era ca şi cum lumea de toate zilele ar fi camuflat o dimensiune secretă pe care, cunoscînd-o, omul îşi revelează totodată semnificaţia profundă a Cosmosului şi modul lui autentic de a fi ; mod de perfectă, beatifică spontaneitate, care nu e nici iresponsabilitatea existenţei animalice, nici beatitudinea angelică.

Fără să fi ştiut, fără să fi vrut, izbutisem să „arăt“ în *Şarpele* ceea ce voi dezvolta mai tîrziu în lucrările mele de filozofia şi istoria religiilor, şi anume că, aparent, „sacrul“ nu se deosebeşte de „profan“, că „fantasticul“ se camuflează în „real“, că Lumea este ceea ce se arată a fi şi totodată un cifru. Aceeaşi dialectică — evident, în contextul unei fresce epice de mari proporţii — susţine şi *Noaptea de Sînziene*, începută 12 ani mai tîrziu, în 1949 : cu deosebirea că de data aceasta nu mai era vorba de semnificaţiile profunde ale Cosmosului, ci de „cifrul“ evenimentelor istorice. Tema camuflării „fantasticului“ în cotidian se regăseşte şi în cîteva nuvele scrise mult mai tîrziu, bunăoară *La Ţigănci* (1959) şi *Podul* (1964). Într-un anumit sens, aş putea spune că tema acestuia constituie cheia de boltă a tuturor scrierilor mele de maturitate.

*

Şarpele a apărut, aşa cum făgăduisem lui Ciornei, de „Ziua Cărţii“, aproape concomitent cu cele două volume din *Scrierile* lui Hasdeu. Nu cred că am avut răgaz să mă bucur că scrisesem o carte care mă mulţumea pe deplin şi că, în sfîrşit, scăpasem de ediţia Hasdeu. Cu puţine zile înainte, Const. Kiriţescu, director general la Ministerul Instrucţiei Publice, publicase în toată presa un comunicat oficial în care atrăgea atenţia rectorului Universităţii din Bucureşti că eu, suplinitorul conferinţei de metafizică la Facultatea de Litere, eram autorul anumitor scrieri „pornografice“. Evident, era urmarea firească a campaniei lui Cocoş împotriva *Domnişoarei Christina*.

Partea tragicomică a comunicatului Ministerului de Instrucţie era că fusese redactat tocmai de Const. Kiriţescu, poreclit „directorul cu canapea". (Era teroarea profesoarelor tinere.) A trebuit să dau în judecată Ministerul Instrucţiei Publice pentru calomnie, cerînd un leu simbolic drept despăgubiri.

Acele luni de vară se numără printre cele mai stenice şi mai glorioase din tinereţea mea. Căci de pretutindeni s-au ridicat glasuri ca să-mi ia apărarea. N. I. Herescu, secretarul general al Societăţii Scriitorilor Români, a organizat un banchet la „Capşa" în cinstea mea, cu preşedintele Societăţii, generalul Condeescu, Liviu Rebreanu, V. Voiculescu, Ionel Teodoreanu şi alţi scriitori, invitînd de asemenea pe decanul Facultăţii de Litere, Rădulescu-Motru, şi mulţi alţi profesori, printre care îmi amintesc de Nae Ionescu, C. C. Giurescu, Al Rosetti, O. Onicescu. Printre martorii mei la prima înfăţişare de la Tribunal erau Nae Ionescu, Motru, Rosetti, Herescu. Nu-mi mai amintesc numele avocatului ministerului, dar avocaţii care se înscriseseră în apărarea mea erau fără număr. Cînd m-am dus la Tribunal, împreună cu Nae Ionescu, la prima înfăţişare, am întîlnit în sala paşilor pierduţi pe una din cele mai strălucite studente ale mele, Mariana Klein (căsătorită curînd după aceea cu un alt excelent student al meu, Mihail Şora). Avea pe atunci părul blond, despletit, lăsat pe spate şi în dimineaţa aceea părea o walkirie deznădăjduită. S-a apropiat într-un suflet de Nae Ionescu şi l-a apucat de braţ :

— Domnule Profesor, trebuie să-l scăpaţi !, a exclamat cu ochii în lacrimi. Nae Ionescu a liniştit-o, bătînd-o pe umeri. Cînd am rămas singuri, mi-a spus :

— Dacă ai reuşit să trezeşti asemenea devotamente printre studenţi, nu mai am nici o îndoială de viitorul tău...

— Numai să mă lase ministerul în pace, i-am răspuns. (Nici nu bănuiam atunci cît de adevărat grăisem...).

Curînd după apariţia comunicatului oficial, revista „Vremea" a publicat cîteva pagini cu protestele studenţilor de la Facultatea de Litere şi Filozofie. Erau manifeste neaşteptat de îndrăzneţe, urmate de sute de semnături. De atunci aproape toată vara „manifestele" au continuat să apară în „Vremea" : de la studenţii Facultăţii de Teologie, de la Politehnică, de la Facultatea de Ştiinţe şi Medicină, în aşa fel încît s-ar fi putut crede că e vorba de o campanie organizată de mine sau de redacţia „Vremii". L-am întrebat odată pe Vladimir Donescu, directorul revistei. M-a asigurat că n-a intervenit nicăieri şi mi-a arătat maldărul de scrisori primite în săptămîna aceea. „Imposibil să le public pe toate, a adăugat. Ar ocupa prea mult spaţiu. Nu public decît semnăturile..."

Nu-mi mai aduc aminte de toate amănuntele procesului. Ştiu că s-a amînat de vreo două ori, apoi, după pledoariile cîtorva avocaţi ai mei, Tribunalul mi-a dat cîştig de cauză. Ministerul Instrucţiei a făcut recurs. Toamna, cînd am deschis cursul, am fost primit cu aplauze atît de puternice, încît am ridicat braţele şi am implorat sala să se liniştească, de teamă să nu creadă rectorul că e vorba de o manifestaţie politică. Am mai avut o înfăţişare la sfîrşitul lui noiembrie şi procesul s-a amînat din nou. Apoi a intervenit dictatura regală şi, în primăvara anului 1938, A. Călinescu a devenit ministrul instrucţiei publice. Unul din primele decrete-lege pe care le-a promulgat suspenda din oficiu toate procesele pe care membrii învăţămîntului le intentaseră ministerului în ultimii ani. Astfel că n-am primit niciodată acea despăgubire simbolică pe care o cerusem. De altfel, în 1938, n-ar mai fi reprezentat nimic...

Dar aflasem mai de mult că Kiriţescu nu era deloc mulţumit de cum se desfăşuraseră lucrurile. Scopul comunicatului fusese să mă scoată, „cu scandal", din Universitate. Or, decanul, C. Rădulescu-Motru, venise să depună în favoarea mea la proces, iar în Consiliul Universitar nu s-a găsit nimeni care să ceară excluderea mea din învăţămînt. Pe de altă parte, neaşteptata, masiva, violenta intervenţie a studenţilor de la toate facultăţile impresionase atît Rectoratul cît şi Ministerul Instrucţiei.

...Şi totuşi simţeam că ne pregătim să intrăm în acea perioadă, pe care o prevăzusem, şi de care-mi era teamă, încă din anii studenţiei, perioadă pe care o numeam în sinea mea „timpul cînd nu vom mai fi liberi să facem ce vrem“. Nu era vorba de nostalgia unei libertăţi anarhice şi antisociale, ci de libertatea de a crea în conformitate cu propriile noastre vocaţii şi posibilităţi. În fond, libertatea de „a face cultură“, singura care, deocamdată, mi se părea decisivă, în cazul nostru, al românilor.

Cuprins

Cuvînt înainte V
Notă asupra ediţiei XXI

Partea întîi

MANSARDA

I. Primele amintiri 5
II. Războiul la nouă ani 24
III. Cum am găsit piatra filozofală 43
IV. Tentaţiile unui tînăr miop 66
V. Navigare necesse est... 86
VI. „Şi acum, între noi doi...“ 109
VII. După exemplul lui Kierkegaard 133
VIII. O scrisoare a maharajahului din Kassimbazar 157

Partea a doua

INDIA LA DOUĂZECI DE ANI

IX. Din Ripon Street la Bhowanipore 173
X. O colibă în Himalaya 195